T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

XIII-XVI. YÜZYILLARDA DİYÂR-I BEKR BÖLGESİ TARİHİ (1243-1514)

DOKTORA TEZİ

HAZIRLAYAN
MEHMET SAİT SÜTCÜ
1341260023

DANIŞMAN
PROF. DR. ADNAN ÇEVİK

AĞUSTOS- 2020
MUĞLA

YEMİN

Doktora tezi olarak sunduğum "**XIII-XVI. Yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi (1243-1514)**" adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça'da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

24/07/2020

Mehmet Sait SÜTCÜ

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ GİRİŞ FORMU

YAZARIN

Soyadı: SÜTCÜ

Adı : Mehmet Sait **Referans No: 10351865**

TEZİN ADI

Türkçe: XIII-XVI. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi (1243-1514)

Y. Dil: The History of Diyar Bakr Region Between XIII-XVIth Centuries (1243-1514)

TEZİN TÜRÜ: Yüksek Lisans	**Doktora**	**Sanatta Yeterlilik**
O	●	**O**

TEZİN KABUL EDİLDİĞİ

Üniversite **:Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi**

Fakülte **:**

Enstitü **:Sosyal Bilimler Enstitüsü**

Diğer Kuruluşlar:

Tarih **:**

TEZ YAYINLANMIŞSA

Yayınlayan **:**

Basım Yeri **:**

Basım Tarihi **:**

ISBN **:**

TEZ YÖNETİCİSİNİN

Soyadı, Adı **: Adnan ÇEVİK**

Unvanı **: Prof. Dr.**

TEZİN YAZILDIĞI DİL :TÜRKÇE	**TEZİN SAYFA SAYISI: 300**
TEZİN KONUSU (KONULARI) : **XIII-XVI. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi (1243-1514)**	
TÜRKÇE ANAHTAR KELİMELER (En az üç en fazla beş adet): **1.** *Diyâr-ı Bekr* **2.** *Diyâr-ı Bekr Bölgesi* **3.** *Bölge Tarihi Çalışmaları*	
İNGİLİZCE ANAHTAR KELİMELER: **1.** Diyar Bakr **2.** Diyar Bakr Region **3.** Regional History Studies	
1- Tezimden fotokopi yapılmasına izin vermiyorum	**O**
2- Tezimden dipnot gösterilmek şartıyla bir bölümünün fotokopisi alınabilir	●
3- Kaynak gösterilmek şartıyla tezimin tamamının fotokopisi alınabilir	**O**
Yazarın İmzası :	**Tarih : 24/07/2020**

ÖZET

Diyâr-ı Bekr bölgesi, hem doğu-batı hem de kuzey-güney arasında bir geçiş noktası olmanın yanında, ticaret yollarının kesiştiği bir kavşak olması hasebiyle de tarihi bir önem arzetmiştir. Bu özelliğiyle birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan bu bölge, zengin bir siyasî, sosyo-ekonomik ve kültürel geçmişe de sahiptir. Buna binaen sürekli cazibe merkezi olmuş ve tarihi önemini korumuştur. Anadolu'ya gelen Türkmenlerin ilk yerleşim yerlerinden olan Diyâr-ı Bekr, birçok millete ev sahipliği yapmıştır. Faklı unsurları bünyesinde barındıran Diyâr-ı Bekr bölgesinde, Moğol İstilası ile başlayan siyasi çekişmeler takip eden üç yüz yılda da devam etmiş ve bölge eski müreffeh görüntüsünden uzak kalmıştır. Binaenaleyh XIII-XVI. asır aralığı siyaseten tam bir kaos ortamına dönüşmüş ve bölgenin sosyo-ekonomik yapısı da bundan ziyadesiyle etkilenmiştir.

Bir "bölge tarihi" olarak ele alınmış bu çalışmada, öncelikle Moğol İstilası ve özellikle Kösedağ Bozgunu'ndan (1243) sonra yaşanan olayların bölge siyasetine etkisi üzerinde durulmuştur. Bölgenin yerel siyasi teşekküllerinden daha güçlü olan İlhanlı ve Memlûklar gibi devletlerin mücadele sahası olması ve bu durumun bölgeye etkisi de ele alınmıştır. Bu bağlamda Diyâr-ı Bekr bölgesinin Kösedağ Bozgunu ile başlayan ve Çaldıran Zaferi ile Osmanlı hâkimiyetine girdiği üç yüz yılllık kaotik siyasi tarihi ele alınmıştır. Ayrıca bu çalışmada bölgenin XIII-XVI. yüzyıl aralığındaki tarihsel coğrafyası ve idari yönetimi ile sosyo-ekonomik yapısının değişimleri üzerine odaklanılmıştır. Bölge adına büyük demografik değişim ve dönüşümlerin yaşandığı bu dönemde son Türkmen göçünün etkisiyle Türk nüfusu daha da yoğunlaşmıştır. Akabinde Karakoyunlu ve Akkoyunluların tersine göç hareketiyle beraber Kürt nüfusunun yoğunlaşmaya başladığı gözlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Diyâr-ı Bekr, Diyâr-ı Bekr Bölgesi, Bölge Tarihi Çalışmaları, Diyâr-ı Bekr Bölgesinin XIII-XVI. Asırları*

ABSTRACT

The Diyar Bakr region along with being a passage for all roads going North, South, East and West has immense historical significance as many of these passages are where trade routes intersect each other. Due to this geography of this region was able to host and witness the growth of many different civilizations giving this region a rich past in politics, social economics and culture. The Diyar Bakr region hosted the first Turkmens who came to the Anatolia as well as many different cultures. In the Diyar Bakr region, which contains different elements, the political conflicts that started with the Mongol invasion continued in the following three hundred years and the region remained far from its former prosperous age. Consequently, in the centuries XIII-XVI, the politics of the region turned into chaos and its socio-economic structure was greatly affected.

In this study, which has been handled as a "regional history", takes a look at the effects of the events that took place after the Mongolian Invasion and especially the Battle of Kösedağ (1243) as well as the effects experienced in the politics of the region. States such as the Ilkhanids and the Mamluks, which were stronger than the local political organizations of the region, were in field of struggle and the effects of this situation on the region are also discussed. In this context, I will discuss the chaotic political history of the Diyar Bakr region, which started with the the Battle of Kösedağ and entered the Ottoman rule with the Chaldiran Victory. In addition, this study focuses on the historical geography, administrative management and socio-economic structure of the region between the centuries XIII-XVI. During this period of great demographic changes and transformations there was a population density in the region, especially due to the recent Turkmen immigration. Subsequently, it was observed that the Kurdish population started to increase with the reverse migration of Qara Qoyunlus and Aq Qoyunlus.

Key Words: *Diyar Bakr, Diyar Bakr Region, Regional History Studies, XIII-XVIth Centuries of Diyar Bakr*

ÖNSÖZ

Yakın tarihten geçmişe doğru gidildiğinde yapılan çalışmalara kaynaklık edebilecek malzeme veya buluntunun azlığı araştırmacıların malumudur. Modern çağ üzerine yapılacak bir çalışma ile Eski Çağ veya Orta Çağ üzerine odaklanacak çalışmalarda tarih aralığı ve kaynak eser arasında ters bir orantı mevcuttur. Şöyle ki yakın dönemde daha spesifik veya tarih aralığı daha dar bir konu belirlense de ulaşılacak malzeme bir hayli çoktur. Lakin Eski Çağ ve Orta Çağ için aynı durum söz konusu değildir. Araştırılmak istenen konulara dair bir perspektife sahip olabilmek için daha geniş bir tarih aralığı seçmek ve daha çok kaynaktan istifade etmek durumunda kalınabilmektedir. Bu durum göz önüne alınacak olursa, bu çalışmanın da yaklaşık üç yıllık bir süreci kapsamakta olduğu ve daha çok kaynak kullanma zorunluluğunu doğurdu gözlemlenebilir. Bu kaynaklara ulaşmak, onların tasnif ve tenkidi yapmak ve kullanılabilir bir hale getirmek hayli yorucu bir iş olmakla beraber, aynı zamanda keyifli bir süreci beraberinde getirmiştir. Bu süreci keyifli kılan ve zahmetine katlanmayı kolaylaştıran ise uzun bir çabanın neticesinde ortaya çıkan bu tezin verdiği memnuniyet ile bu memnuniyeti borçlu olduğum ve çalışma boyunca desteğini/yardımlarını esirgemeyen hocalarım, arkadaşlarım ve dostlarımın varlığını burada anmak olmuştur.

Bu çalışmada doğrudan emeği geçenleri anmadan önce, Ege Üniversitesi Tarih Bölümü'nde 2005-2013 yılları arasında öğrencisi olduğum, Timur tarihi üzerine çalışmalarıyla dünyadaki sayılı araştırmacılardan biri ve bu noktada ülkemizin medarı iftiharı olan Hocam Prof. Dr. İsmail AKA'ya çok teşekkür ederim. Bilvesile bölümdeki diğer hocalarımı da saygıyla anmak isterim.

Danışman Hocam Prof. Dr. Adnan ÇEVİK'e şükranlarımı burada birkaç satırla anlatmam çok zor. Çalışmalarım boyunca bana verdiği desteğin yanında otuz yılı aşkın uzmanlığı boyunca bölgeye dair oluşturduğu muazzam kütüphanesinin anahtarı vererek bu süreçte beni kaynak noktasında büyük bir yükten kurtarması ve en önemlisi bölgeye dair her bulduğum yeni bilgi üzerine hiç bıkmadan, usanmadan buluntulara dair yorumlarda bulunup beni yönlendirmesinden dolayı kendisine

minnettarım. Tez Jürisinde bulunan ve her altı aylık izleme raporlarıma gereken hassasiyeti gösterip, yardımlarını esirgemeyen hatta yurtdışında olduğum zamanlarda bile evraklarımı geciktirmeden okuyan ve yönlendirmede bulunan Hocalarım Prof. Dr. Mehmet ERSAN ve Prof. Dr. Ahmet KANKAL'a emekleri ve bana ayırdıkları değerli vakitleri için çok teşekkür ederim. Tez Savunma Jürisinin asli ve yedek diğer üyeleri Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL, Doç. Dr. Murat KEÇİŞ, Dr. Öğr. Üyesi Melike SARIKÇIOĞLU hocalarıma da teşekkürü bir borç bilirim.

Öğrencilik yıllarımdan beri desteğini esirgemeyen, ayrıca tezi okuyup düzenleyen Doç. Dr. Mustafa ALİCAN'a; her konuda ihtiyaç duyduğumda yardımcı olmayı vazife bilen Dr. Öğr. Üyesi Gökhan KAĞNICI, Yunus AYTOK ve Arş. Gör. Kâzım UZUN'a; tezin bütün sürecinde desteğini esirgemeyen ve çalışmayı baştan sona okuyup hatalarımı düzelten ve değerli yorumlarını paylaşan Dr. T. Orkun DEVELİ ve Arş. Gör. M. Sait BENEK'e çok teşekkür ederim. Ayrıca bu sürecin sancısını benimle birlikte çeken Erin B. GÜRDAL'a ve yakın arkadaşlarım Gözde-Dinçer ADIGÜZEL'e de müteşekkirim. Çalışma arkadaşlarım Arş. Gör. Dr. Cüneyt GÜNEŞ, Dr. Alican DOĞAN, Serhat KUMBALI, İbrahim YETİŞ, Hakan KILINÇ ve Dr. Metin MENEKŞE'ye de bana sağladıkları rahat çalışma ortamından dolayı teşekkür etmem gerekir. Ayrıca çalışmanın teknik boyutuna dair yardımları ve Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün kurallarını uygulama noktasında uyarı ve düzenlemeleri eksiksiz uygulamı sağlayan yakın dostum Cesim DALAN'a çok teşekkür ederim.

İran Milli Kütüphane ve Tahran Üniversitesi Kütüphanesi çalışanlarına ve Farsça eserlere ulaşmamda yardımcı olan Negar SADEGHİ ve İbrahim JAFARİ'ye; Venedikteki bazı yazma eserleri tarayıp gönderen arkadaşım Lola A. MONTEZ'e; Amerikadaki farklı üniversite kütüphanelerinden eserlerin temininde yardımcı olan arkadaşlarım Bogdan G. POPESCU, Zeynep TEZER ve Betül KAYA'ya; elindeki bazı kaynakların farklı nüshalarını benimle paylaşan ve çalışmanın belirli kısımlarını okuyup yorumlarını ileten İbrahim GÜNEŞ'e; The University of Chicago'da bulunduğum sürece danışmanlığımı üstlenen ve çalışmalarıma gerekli hassasiyet ve ilgiyi gösteren Prof. Dr. John E. WOODS ile başta Prof. Dr. Cornell FLEISCHER ve Hakan KARATEKE olmak üzere Near East Languages and Civilizations

departmanının idari ve akademik kadrosunun hakkını hiçbir şekilde ödeyemem. Ayrıca nazik ve yardımsever kütüphane çalışanlarını da buna dahil etmek benim için zevktir.

2214 Doktora Sırası Yurtdışı Araştırma Bursu'yla bu çalışmayı 6 aylığına destekleyen TÜBİTAK'a da katkılarından dolayı minnettarım.

Son olarak bana kesintisiz destekleriyle her imkânı sağlayan başta Annem ve Babam olmak üzere ailemin her bir bireyine ayrı ayrı teşekkür eder, şükranlarımı sunarım.

Mehmet Sait SÜTCÜ

Temmuz 2020/Muğla

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ i

İÇİNDEKİLER iv

KISALTMALAR vii

KAYNAKLARA DAİR ix

GİRİŞ 1

I. BÖLÜM

DİYÂR-I BEKR BÖLGESİ'NİN TARİHİ COĞRAFYASI (1243-1517)

1. XI-XIII. Yüzyılda Diyâr-ı Bekr'in İdari Yapısı Genel Bir Bakış 11

2. Alaaddin Keykubat Devri Anadolu'nun İdari yapısı ve Diyâr-ı Bekr'in Konumu Üzerine Bazı Mülahazalar (1231-1260) 14

3. Moğol Hâkimiyetinde Diyâr-ı Bekr'in İdari Yapısı (1260-1336) 18

3.1. Diyâr-ı Bekr'in Moğol Yönetimindeki İdari Yapılanması 18

3.2. Diyâr-ı Bekr'de Yerleşim Merkezleri 23

3.2.1. Amid 23

3.2.2. Meyyâfârikin 38

3.2.3. Mardin 47

3.2.4. Hısn Keyfâ 57

3.2.5. Erzen 68

3.2.6. İs'ird 73

4. Osmanlı İdaresinde Diyâr-ı Bekr Eyaleti 77

II. BÖLÜM

DİYÂR-I BEKR BÖLGESİ'NİN SİYASİ TARİHİ (1243-1514)

1- Diyâr-ı Bekr'de Moğol Hakimiyetinin Oluşumu (1231-1260)

1.1. Diyâr-ı Bekr'e İlk Moğol Akınları (1231-1243) 80

1.2. Moğol Akınlarının Diyâr-ı Bekr'e Siyasi Yansımaları (1231-1243) 83

1.3. Kösedağ Bozgunu ve Diyâr-ı Bekr Siyasetine Etkisi (1243-1260) 87

2. Diyâr-ı Bekr'de Moğol Hâkimiyeti

2.1. Diyâr-ı Bekr'de Moğol Yönetimi 96

2.2. Moğol İdaresinde Mardin Artukluları (1260-1336) 104

2.3. Moğol İdaresinde Hısn Keyfâ Eyyubileri (1260-1336) 116

3. Diyâr-ı Bekr'e son Türkmen Göçü: Karakoyunlu-Akkoyunlu Mücadelesi

3.1. Diyâr-ı Bekr'de Karakoyunlu Varlığı 133

3.2. Timur ve Diyâr-ı Bekr 138

3.3. Akkoyunlu Hakimiyetinde Diyâr-ı Bekr 142

3.3.1. Diyâr-ı Bekr'de Akkoyunlu Hakimiyetinin Oluşumu 142

3.3.2. Akkoyunlu-Artuklu Mücadelesi ve Artukluların Sonu 151

3.3.3. Eyyubilerinin Yükselişi ve Akkoyunlu-Eyyubî Mücadelesi 157

4. Diyâr-ı Bekr'de Safevi Hâkimiyeti 182

5. Diyâr-ı Bekr'in Osmanlı Hakimiyetine Girmesi 184

III. BÖLÜM

DİYÂR-I BEKR BÖLGESİNİN SOSYO-EKONMİK YAPISI (1243-1514)

1- Bölgenin Demografik Yapısı 190

1.1. Türkmenler/Türkler 191

1.2. Moğollar 198

1.3. Kürtler 200

1.4. Araplar 209

1.5. Bölgedeki Gayrimüslim Nüfus 211

2- Bölgenin Ekonomik Yapısı

2.1. Tarım ve Hayvancılık 216

2.2. Ticaret ve Vergi 219

2.3. Diyâr-ı Bekr Bölgesi'nde Darp Edilen Paralar (1243-1514) 229

3. Bölgedeki İmar Faaliyetleri

3.1. Mardin Artukluları'nın İmar Faaliyetleri 237

3.2. Hısn Keyfâ Eyyubîlerinin İmar Faaliyetleri 240

3.3. Akkoyunluların Bölgedeki İmar Faaliyetleri 244

Sonuç 248

Bibliyografya 253

Ekler 289

KISALTMALAR

bkz.	: bakınız
b.	: Bin, İbn
kar.	: karşılaştırınız
çev.	: çeviri
ter.	: tercüme
haz.	: hazırlayan
yay.	: yayınlayan
yay.haz.	: yayına hazırlayan
not.	: notlar ekleyen
ed.	: editör
Ed.	: Edited
tah.	: tahkik
neş.	: neşir
naş.	: naşir
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
v.	: varak
C.	: Cilt
öl.	: Ölüm tarihi
M.	: Miladi
H.	: Hicri
vd.	: ve diğerleri
yy.yok.	: yayın yılı yok
yt.yok.	: yayın tarihi yok
a.mlf.	: aynı müellif
Küt.	: Kütüphanesi
kıs.	: kısım/kısmı
İA	: *İslam Ansiklopedisi*
DİA	: *Diyanet İslam Ansiklopedisi*

EI2	: *Encyclopaedia of Islam* (Second Edition)
EI	: *Encyclopædia Iranica*
TDA	: *Türk Dünyası Araştırmaları*
AÜTAD	: *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*
JRAS	: *Journal of the Royal Asiatic Society*
JNES	: *Journal of Near Eastern Studies*

KAYNAKLARA DAİR

Anadolu Türk Tarihi hakkında yerli ve yabancı, yani hem Anadolu'da kaleme alınmış hem de Anadolu dışında kaleme alınıp Anadolu ve Diyâr-ı Bekr Bölgesi hakkında bilgi veren birçok kaynak eser mevcuttur. Bu eserler de yazıldığı dil bakımından da çeşitlilik göstermektedir. Arapça, Farsça, Ermenice ve Süryanice gibi farklı dillerde kaleme alınan bu eserlerin gelişimi de tıpkı bu dönemde Moğol İstilası'nın etkisiyle gerilemeye başlayan diğer bütün etkenler gibi her yüzyılda biraz daha azalmaktadır. XIII. asır ile XV. asır kıyaslandığında bölgeye dair bilgi veren kaynakların sayısı ne yazık ki bir hayli azdır. Şimdi bu çalışma boyunca yararlandığımız kaynak eserlere dair, kısa bilgiler vermeye çalışacağız. Lakin vereceğimiz bu bilgiler, kaynakları tanıtmaya yönelik değil ilgili dönemlere dair onları hangi yönüyle kullandığımızla alakalı olacaktır. Zira bu kaynakların çoğu bilim alemince bilinen ve birçok bilim insanı tarafından tahlil ve tatvîli yapıldığından burada detayları üzerinde durulmayacaktır.

Öncelikle Moğol İstilası'nın yaşandığı ilk dönem ve Anadolu Selçuklu Devleti'ne dair bilgi veren ve bu dönemi teferruatlarıyla birlikte tasvir eden kaynakları kulladık. Bu kaynaklardan ilki ve belki de en meşhuru İbnü'l-Esir'in (ö. 1233) *el-Kâmil fi't-Tarih* adlı eseridir[1]. Moğolların zuhuru, batıya yönelmeleri ve Celaleddin Harezmşah'ı takiple Anadolu'ya girmeleri sonucu yarattıkları ilk tahribatları bu eserin son cildinde tafsilatıyla beraber görüyoruz. Başta Selçuklu-Eyyubî mücadelesi olmak üzere, dönemin siyasi bir portresini mufassal bir şekilde önümüze koyan ve el-Cezire bölgesindeki Moğol seferlerini ele alan Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 1256)

[1] Çalışmamızda bu eserin farklı nüsha ve çevirilerinden yararlandık. bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, tah. Abdullah Kadi, Beyrut 2003; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fit-Tarih*, XII, Türkçe çev. Heyet, İstanbul 1989; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, Türkçe çev. A. Özaydın, İstanbul 1987; ayrıca müellif ve eseri hakkında yapılmış bazı çalışmalar için bkz. Şerafeddin Yaltkaya, *İbnü'l-Esirler Meşâhîr-i Ulemâ*, İstanbul 1322, s. 95–100; Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Esir", *DİA*, 23, İstanbul 2000, s. 26-27; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 137–139.

Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân isimli eseri bu noktada kullandığımız bir başka eserdir[2].

Türkiye Selçuklularının Eyyubî-Artuklu melikleriyle Diyâr-ı Bekr bölgesi hâkimiyeti için verdiği mücadele ve Moğolların 1231-1260 tarihleri arasında bölgeye düzenledikleri seferlere dair bilgiler veren, ayrıca sonraki dönemleri de kendi zamanına kadar yazan İbnü'l-Vâsıl'ın (ö. 1298) *Müferricü'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*'u[3]; İbnü'l-Adîm'in (ö. 1262) *Zübdetü't-taleb min Tarih-i Haleb*'i[4] ve İbnü'l-Amîd'in *Ahbar Eyyubiyin*'i[5] bu dönemi ortaya koymak adına sık sık başvurduğumuz diğer eserlerdir. Ebu'l Fidâ'nın (ö. 1331) *Tarih Ebu'l-Fidâ: Muhtasar fi Ahbaru'l-Beşer*[6] isimli çalışması ve İbn Verdî (ö. 1349) tarafından bu esere zeyl olarak yazılan *Tetimmetü'l-Muhtasar fi Ahbaru'l-Beşer*[7] adlı kaynak da bu konuda istifade edilen eserlerdir.

Mardin'in Moğol hükmüne girmesini (1260) detaylıca ele alan Ebi'l-Fedâil'in *en-Nehcü's-Sedid ve'd-Dürrü'l-Ferid fi ma ba'de Tarih-i İbnü'l-Amid*'i[8]; vefeyât kitabı olarak hazırlanan ve kronolojik olarak olaylara değinen Zehebî'nin (ö. 1348)

---

[2] Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yân*, ed. by James Richard Jewett, Chicago 1907; ayrıca müellif ve eseri hakkında bkz. Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî", *DİA*, 37, İstanbul 2009, s. 87-88.

[3] İbnü'l-Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, neşr. H.M. Rabi-, IV-VI, Kahire, 1972-1977; müellif ve eseri hakkında bkz. Cengiz Tomar, "İbn Vâsıl", *DİA*, 20, İstanbul 1999, s. 438-440; Clément Huart, *A History of Arabic Literature*, New York 1903, s. 195.

[4] İbnü'l-Adîm, *Zübdetü't-taleb min Tarih-i Haleb,* haz. Halil Mansur, Beyrut, 1996; müellif ve eseri için bkz. Ali Sevim, "İbnü'l-Adîm", *DİA*, 20, İstanbul 1999, s. 478-479.

[5] İbnü'l-Amîd, *Ahbar Eyyubiyin*, Tıpkıbasım, neş. Claude Cahen; müellif ve eseri hakkında bkz. Abdülkerim Özaydın, "Mekîn", *DİA*, 28, Ankara 2003, s. 553-554.

[6] Ebu'l Fidâ, *Tarih Ebu'l Fidâ: Muhtasar fi Ahbaru'l- Beşer*, neşr. Mahmud Deyyub, II, Beyrut, 1997; müellif ve eserleri için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Ebü'l-Fidâ", *DİA*, 10, İstanbul 1994, s. 320-321.

[7] İbnü'l-Verdî, *Tarih İbn Verdî: Tetimmet'ül Muhtasar fi Ahbaru'l- Beşer*, I-II, Beyrut, 1996; ayrıca eserleri ve çalışmaları hakkında bkz. Ali Şakir Ergin-İsmail Durmuş, "İbnü'l-Verdî", *DİA*, 21, İstanbul 2000, s. 239-240; ayrıca müellifin eserinde Selçuklular'a ait kayıtların tercümesi için bkz. İbnü'l-Verdi, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, ter. ve notlar Mustafa Alican, İstanbul, 2017.

[8] Ebi'l-Fedâil, *en-Nehcü's-Sedid ve'd-Dürrü'l-Ferid fi ma ba'de Tarih-i İbnü'l-Amid*, I, neş. E. Blochet, Londra, 1910-20; müellif ve çalışmaları hakkında bkz. Casim Avcı, "Mufaddal b. Ebü'l-Fezâil", *DİA*, 30, İstanbul 2005, s. 364-365.

Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l- Meşâhîr ve'l-A'lâm'ı[9]; çok detaylı bilgiler barındırmasa da olayların ele alındığı diğer önemli bir kaynak olarak İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 1338) *Havâdisü'z-Zaman ve Enbâüh ve Vefeyâtü'l-Ekâbir ve'l-A'yân*[10] çalışmamızda faydalandığımız önemli eserlerden birkaçıdır.

Günümüze ulaşan tek eseri olması ve lakaplara göre biyografik bir çalışma olan İbnü'l-Fuvatî'nin (ö. 1323) *Mecma'u'l-Âdâb fî Mu'cemi'l-Elkâb*[11] isimli hacimli kitabı tamamlanamasa da döneme ilişkin önemli bilgiler vermektedir. İbn Kesir'in (ö. 1373) hal tercümeleri yer alan eseri *El-Bidaye ve'n-Nihaye*[12] ile Nüveyrî'nin (ö. 1333) *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*[13] adlı mücessem ansiklopedik çalışması da olayların kronolojik sırasını takip ve kıyas noktasında bize yardımcı olan diğer kaynaklardır.

XIII. asrın sonlarına kadar bölgeye dair bilgileri içeren ve bizzat Diyâr-ı Bekr'de bulunup Meyyâfârikin Eyyubî melikliği ile İlhanlılar arasında elçilik görevini de icra eden İzzeddin İbn Şeddad'ın (ö. 1285) *el-Alâku'l-Hatira fi Zikri Ümerai Şam ve'l-Cezire*[14] adlı eseri bu çalışma için son derece mühim bir kaynak görevi görmüştür. Diyâr-ı Bekr ve Rebia'nın tarihi ve coğrafyası hakkında eşsiz bilgiler sunan bu eser, aynı zamanda kendinden sonra bölgenin bu dönemine ait en mühim esere de kaynaklık teşkil etmiştir. Bu eser temelde bir Hısn Keyfâ Eyyubî tarihi olsa da

---

[9] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l- Meşâhîr ve'l-A'lâm*, tah. Ö. Abdüsselam Tedmuri, XLVII, Beyrut, 1997; müellif ve eseri hakkında bkz. Tayyar Altıkulaç, "Zehebî", *DİA*, 44, İstanbul 2013, s. 180-188.

[10] İbnü'l-Cezerî, *Havâdisü'z-Zaman ve Enbâüh ve Vefeyâtü'l-Ekâbir ve'l-A'yân: Muhtar Tarih-i İbnü'l- Cezerî*, tah. Hızır Abbas Muhammed Halife el-Mendşedavî, Beyrut, 1988; müellif ve eseri hakkında bkz. A. S. Bazmee Ansari, "Cezerî, Muhammed b. İbrâhim", *DİA*, 7, İstanbul 1993, s. 506-507.

[11] İbnü'l-Fuvati, *Mecma'u'l-Âdâb fî Mu'cemi'l-Elkâb*, tah. Muhammed Kâzım, I-VI, Tahran, 1416; müellif ve eserleri hakkında bkz. Cengiz Tomar, "İbnü'l-Fuvatî", *DİA*, 21, İstanbul 2000, s. 47-49.

[12] İbnü'l-Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, çev. Mehmet Keskin, I-XV, İstanbul, 1995; müellif ve eserleri hakkında bkz. Abdülkerim Özaydın, "İbn Kesîr", *DİA*, 20, İstanbul 1999, s. 132-134.

[13] Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, tah. N. M. Fevvaz-H. K. Fevvaz, Beyrut, 2004; müellif ve eserleri için bkz. Mustafa Öz, "Nüveyrî", *DİA*, 33, İstanbul 2007, s. 304-306.

[14] İzzeddin İbn Şeddad, *el-Alâku'l-Hatira fi Zikri Ümerai Şam ve'l-Cezire III/I-II*, neş. Y. Abbare, Dımaşk, 1978; Casim Avcı, "İzzeddin İbn Şeddâd", *DİA*, 20, İstanbul 1999, s. 374-376.

bölgenin bütün dinamiklerine dair verdiği bilgiler çok önemlidir. Muahhar bir kaynak niteliği teşkil etse de günümüze ulaşmayan bazı eserleri kullanması son derece mühimdir. Üstelik bilim alemi tarafından bugüne kadar pek kullanılmamış olan bu eserin müellifi İbn Münşî olarak bilinir. Müellifin kendi kayıtlarından eserin 1418'de tamamlandığı ve dönemin Eyyubi hâkimi Ebu'l Mefâhir Süleyman'a ithaf edildiği anlaşılmaktadır. Kaynağın tek nüshası Viyana Milli Kütüphanesinde el yazması halinde bulunmakta olup neşri ve tercümesi yayım aşamasındadır. Yusuf Baluken tarafından redaksiyonu[15] yapılan eser günümüze ulaşmayan Zeyneddîn Şureyh'in *Kitâbu Ahbâri'l-Vâridîn min Cemî'i Ahbâri Mârdîn* adlı kaynak başta olmak üzere bölgeye dair önemli bilgileri içermektedir. İbnü'l-Münşi'nin *Nuzhetu'n Nâzır ve Rahetu'l Hâtır (Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi)*[16] adlı bu eseri çalışma boyunca en fazla faydalandığımız eserdir. Dahası bu eserin devamı olduğu halde maalesef günümüze ulaşmamış ya da henüz keşfedilmemiştir. Nitekim bu eserin de bir devamı hüviyeti arz eden bir kaynağımız daha mevcuttur. Bu eser de Eyyubîler ve Memlûkler hakkında detaylı malumat vermenin yanında dönemin siyasi havasını da çok iyi bir şekilde yansıtmaktadır. İbn Hacer'in *İnbâu'l-Gumr bi Ebnâi'l-'Umr*[17] isimli eseri aslında bir Mısır tarihi olarak değerlendirilen kronolojik bir vefayat ve biyografi kitabı olan bu eser müellifin doğumundan 1446'ya kadar çoğu kendisi tarafından müşahade edilen olayları içermektedir. Müellifin *ed-Dürerü'l-Kâmine*[18] başlıklı biyografik eseri de çalışmada istifade edilen bir başka eserdir.

Özellikle Moğol İstilasını teferruatlı anlatan kaynaklara büyük bir özen gösterilmiş ve hem ana kaynaklar hem de konuyu ele alan muahhar kaynaklar sıkça kullanılmıştır. Bu noktada zikredilmesi gereken ilk eser Reşidüddin'in *Câmiu't-*

---

[15] Ibrâhim al-Munshi, *Târikh Hısn Kaifa*, Ed. and Annoted by Yusuf Baluken, İstanbul, 2019.

[16] İbnü'l-Münşi, *Nuzhetu'n Nâzır ve Rahetu'l Hâtır (Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi)*, Viyana Ktp., Mxs 355.; ayrıca bkz. Claude Cahen, "Contribution de l'histoire du Diarbakr au XIV e siecle", *Journal Asiatique, 1955*, s. 65–100.

[17] İbn Hacer, *İnbâu'l-Gumr bi Ebnâi'l-'Umr*, tah. Hasan Hubşi, Kâhire, 2009; M. Yaşar Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, 19, İstanbul 1999, s. 514-531.

[18] İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, neş. Haydarabad 1348-1350.

Tevârih'idir[19]. Moğolların Harezmlileri takiple Anadolu'ya geliş serüvenine dair bilgiler barındıran Nesevî'nin, *Sîretü Celâleddin Mengüberdî*'si[20] de önemlidir.

Hem Türkiye Selçukluları hem de Moğolların akınları hakkında kıymetli bilgiler veren İbn Bibi'nin *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye*'si[21], Kerimüddin Mahmud-ı Aksarayî'nin *Müsâmeretü'l-Ahbâr*'ı[22], Müneccimbaşı'nın *Câmiu'd-Düvel*'i[23], Niğdeli Kadı Ahmed'in *el-Veledü'ş-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halik*'i[24], Yazıcıoğlu Ali'nin *Tevarih-i Âl-i Selçuk*'u[25] ve Cüzcâni'nin *Tabakât-ı Nâsıri*'i[26] önemli referans kaynaklarımızı oluşturmuştur.

Bunun dışında Memlûk, Timur, Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenlerine dair bilgi veren şu eserlerden de gerekli noktalarda faydalanılmıştır: Nizamüddin Şami'nin

---

[19] Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih: İlhanlılar Kısmı*, çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipour Khelejani, Ankara, 2013; ayrıca bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî", *DİA*, 35, İstanbul 2008, s. 19-21.

[20] Nesevi, *Sîretü Celâleddin Mengübernî*, neş. Mücteba Mînuvî, Tahran, 1986; *Sîretü Celâleddin Mengübertî*, çev. Necim Asım, İstanbul, 1934.

[21] İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye*, Tıpkıbasım, Ankara 1956; İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2014; *Selçuki Devletleri Tarihi*, çev. M. Nuri Gençosman, not. F. N. Uzluk, Ankara, 1943; ayrıca bkz. Abdülkerim Özaydın, "İbn Bibi", *DİA*, 19, İstanbul 1999, s. 379-382.

[22] Kerimüddin Mahmud-ı Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 2000; İsmail Aka, "Kerimüddin Aksarayî", *DİA*, 2, İstanbul 1989, s. 293.

[23] Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel: Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, yay. Ali Öngül, İzmir, 2001; ayrıca bkz. Ahmet Ağırakça, "Müneccimbaşı Ahmed Dede", *DİA*, 32, İstanbul 2006, s. 4-6.

[24] Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü'ş-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halik: Anadolu Selçuklularına Dair Bir Kaynak*, I-II, inc. ve ter. Ali Ertuğrul, Ankara 2015; Ali Ertuğrul, "Niğdeli Kadı Ahmed", *DİA*, Ek-2, İstanbul 2016, s. 359-360.

[25] Yazıcıoğlu Ali, *Tevarih-i Âl-i Selçuk*, çev. Abdullah Bakır, İstanbul, 2009; ayrıca bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Târîh-i Âl-i Selçûk", *DİA*, 40, İstanbul 2011, s. 72-73.

[26] Cüzcâni, *Tabakât-ı Nâsıri: Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, çev. Mustafa Uyar, İstanbul, 2016; ayrıca bkz.

Zafernâme'si[27], İbni Arabşah'ın *Acâibu'l-Makdûr*'u[28], İbni Tagrıberdi'nin *en-Nücûmu'z-Zâhire*'si[29], Şerefüddin Ali Yezdi'nin *Zafarnâme*'si[30], Makrizî'nin *Kitabu's-Sulûk li Marifetu'd-Duvel Mulûk*'u[31], Mirhond'un *Ravzatü's-Safa*'sı[32], Hondmir'in *Habib-i Siyer fi Ahbarü'l*-Beşer'i[33], Kalkaşendî'nin *Subhu'l-A'şâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ*'sı[34], el-Ömerî'nin *et-Ta'rîf bi'l-Mustalahi'ş-Şerîf*'i[35], Tıhranî'nin *Kitab-ı Diyarbekriyye*'si[36], Aynî'nin *İkdü'l-Cümân fi Târih-i Ehli'z-Zamân*'ı[37], Hasan-ı Rumlu'nun *Ahsenü't-Tevârih*'i[38], Baybars el-Mansurî'nin *Zubdet el-Fikre fi Tarih el-Hicre*'si[39], Benâketî'nin *Ravzatü'l-Ulî'l-Elbâb fi Tevarîhü'l-Ekabir ve'l-*

---

[27] Nizamüddin Şami, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, Ankara, 1987.

[28] İbni Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2012; ayrıca bkz. Abdülkadir Yuvalı, "Şehâbeddin İbn Arabşah", *DİA*, 19, İstanbul 1999, s. 314-315; İsmail Aka, "Acâibü'l-Makdûr", *DİA*, 1, İstanbul 1988, s. 318.

[29] İbni Tagrıberdi, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2013.

[30] Şerefüddin Ali Yezdi, *Emir Timur: Zafarnâme*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2013; ayrıca bkz. Kaan Dilek, "Şerefeddin Ali Yezdî", *DİA*, 38, İstanbul 2010, s. 550-552.

[31] Makrizi, *es-Sulûk li Ma'rifeti Duveli'l-Mulûk*, IV/I-II, tah. Saîd Abdulfettah Aşûr, Kâhire, 1972; *Kitabu's-Sulûk li Marifetu'd-Duvel Mulûk*, neşr. Mustafa Ziyade), I-IV, Kahire 1956; ayrıca bkz. Eymen Fuad Seyyid, "Makrîzî", *DİA*, 27, Ankara 2003, s. 448-451.

[32] Mirhond, *Ravzatü's-Safa,* neş. Abbas Perviz, I-XII, Tahran 1375; ayrıca bkz. İsmail Aka, "Mîrhând", *DİA*, 30, İstanbul 2005, s. 156-157.

[33] Hondmir, *Habib-i Siyer fi Ahbarü'l-Beşer*, haz. Muhammed Debirsiyaki, I-IV, Tahran 1362; ayrıca bkz. İsmail Aka, "Hândmîr", *DİA*, 15, İstanbul 1997, s. 550-552.

[34] Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ*, Kâhire, 7 cilt, 1331-1338; ayrıca bkz. Mehmet İpşirli, "Kankaşendî", *DİA*, 24, İstanbul 2001, s. 263-265.

[35] el-Ömeri, *et-Ta'rîf bi'l-Mustalahi'ş-Şerîf*, tah. M. Hüseyin Şemseddin, Beyrut, 1332; ayrıca bkz. Aldulazîz el-Alevî, "İbn Fazlullah el-Ömerî", *DİA*, 19, İstanbul 1999, s. 483-484.

[36] Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 2001; Abü Bakr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbakriyya: Ak-Koyunlular Tarihi*, haz. Necati Lugal-Faruk Sümer, Ankara, 1962; ayrıca bkz. Faruk Sümer, "Kitab-ı Diyarbekriyye", *DİA*, 26, Ankara 2002, s. 75.

[37] Bedreddin el-Ayni, *İkdü'l-Cümân fi Târih-i Ehli'z-Zamân,* I-II, neş. M. Emin, Kahire, 1987; ayrıca bkz. Ali Osman Koçkuzu, "Bedreddin Aynî", *DİA*, 4, İstanbul 1991, s. 271-272.

[38] Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih,* çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 2006.

[39] Baybars el-Mansûrî, *Zubdet el-Fikre fi Tarih el-Hicre*, tah. D. S. Richards, Beyrut, 1998.

Ensab'ı[40], Hâfız-ı Ebrû'nun *Zubdetû't-Tevârih*'i[41] ve *Zeyl-i Câmi'ût-Tevârih-i Reşidi*'si[42], Esterebâdî'nin *Bezm u Rezm*'i[43] ve Abu'l-Farac'ın *Tarih*'i[44].

Bu eserlerin dışında sıklıkla başvurulan diğer eserler ise başta İbn Battûta[45] başta olmak üzere bölgeye gelmiş seyyah ve tüccarların hatıratlarıdır. Bölgeye uğrayan bir diğer seyyah Barbaro'dur[46]. Son olarak yararlandığımız bir diğer hatırat da Venedikli elçi ve tüccarın kaleme aldığı eserdir[47].

Son olarak, bölgenin Safevi ve Osmanlı mücadelesi sürecindeki durumu ile Osmanlı hâkimiyetinin kuruluşuna dair bilgi veren arşiv kayıtları ve Osmanlı erken dönem kronikleri çalışmada yararlanılmış diğer eserlerdir. Bu eserlerin arşiv bilgileri ve künyelerine dair metin içinde gerekli yerlerde bilgi verilmiş olduğundan burada detaylandırılmayacaktır.

---

[40] Benâketi, *Ravzatü'l-Ulî'l-Elbâb fi Tevarîhü'l-Ekabir ve'l-Ensab: Tarih-i Benâketî*, neş. Cafer Şiar, Tahran, 1348.

[41] Hâfız-ı Ebrû, *Zubdetû't-Tevârih*, Fatih ktp. No. 4371.

[42] Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ût-Tevârih-i Reşidi*, neş. H. Beyâni, Tahran, 1317.

[43] Esterâbâdi, *Bezm u Rezm*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 2014.

[44] Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi, I-II*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987.

[45] İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I-II, çev. A. Sait Aykut, İstanbul, 2004.

[46] Josafa Barbaro, "Travels to Tana and Persia", *A Narrative of Italian Travels in Persia*, ed. Lord Stanley of Alderley, New York, 1873; Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, çev. Tufan Gündüz, İstanbul, 2005.

[47] *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar: Giovanni Maria Angiolello-Venedikli Bir Tüccar ve Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnâmeleri*, çev. Tufan Gündüz, İstanbul, 2007.

GİRİŞ

Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi (1243-1514) başlıklı çalışma, bölgenin tarihine ilişkin ele alınmış ve II. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar Diyâr-ı Bekr bölgesinin tarihini tamamlayacak tezlerin son halkası olarak planlanmıştır. Daha önce, bu çalışmanın da Danışmanlığını yapan, Prof. Dr. Adnan ÇEVİK tarafından bölgenin Türk yurdu olmaya başlama faslından Moğol İstilası'na kadar olan dönem *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*[1] başlıklı bir çalışma olarak 2002 yılında tamamlanmış, bu çalışmayı takiben Dr. Öğr. Üyesi Süha KONUK tarafından bölgenin Roma-Sasani mücadeleleri kapsamındaki tarihi ele alınarak II. asırdan VII. asra kadar olan tarih aralığı *Roma-Sasani Mücadelesinde Yukarı Dicle Havzası (MS. 298-591)*[2] başlığıyla 2017 yılında tamamlanmıştır. Dolayısıyla bu tez ile beraber VII-X. yüzyıl aralığı hariç, Diyâr-ı Bekr bölgesinin yaklaşık 1300 yıllık tarihini kaleme alınmıştır.

Bu çalışma bir "*bölge tarihi*" konseptiyle ele alınmış olup, ***amacı***, bir taraftan söz konusu bölgenin Moğol İstilası ile başlayan ve Osmanlıların bölgeye hâkim olduğu döneme değin yaşamış olduğu değişim/dönüşümü ortaya koymak; diğer yandan bölgenin tarihsel coğrafyasının seyrini, hakim siyasi unsurlarını ve demografik yapısını sosyo-kültürel öğeleri içinde barındıracak şekilde disiplinlerarası bir perspektifle sunmaya çalışmaktır. Tez konusu kırılma noktası diye tabir edilebilecek iki tarih aralığı baz alınarak seçilmiştir. 1243 Kösedağ Bozgunu ile Anadolu ve doğal olarak Diyâr-ı Bekr bölgesinde kurulu düzen bozulmuş, siyasi istikrarsızlık hakim olmuş ve sonrasında yaklaşık üç asırlık bu süreçte birçok siyasi teşekkül etkili olmuştur. Binaenaleyh başlangıç noktası, bölgenin XI-XIII. asır aralığındaki müreffeh durumunu hem siyaseten hem de sosyo-ekonomik olarak çökerten Moğol İstilası ve Kösedağ Bozgunu olarak alınmış, bitiş noktasını teşkil edecek olay ise Osmanlı Devleti'nin bütün bölgede hâkimiyet kuracağı ve bunu Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar taşıyacağı olayların fitilini ateşleyen Çaldıran Zaferi (1514) olması kararlaştırılmıştır. Aslında yapılan bu tez, Türk tarihinde bir *bozgun* ve bir *zafer* olarak anılan, kendinden sonraki dönemler üzerinde derin etkiler bırakan ve bölgenin kaderini belirleyen iki

---

[1] Adnan Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2002.

[2] Süha Konuk, *Roma-Sasani Mücadelesinde Yukarı Dicle Havzası (MS. 298-591)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Muğla, 2017.

tarih arasındaki sürecin çalışmasıdır. ***Çalışmanın ikinci amacı*** da XI. asırdan itibaren sürekli, kesintisiz, yoğun ve geri dönüşsüz bir şekilde batıya doğru akan Türk nüfusunun yanında bölgede meskûn diğer grupların varlığını ortaya koymak, tarihsel süreç içerisinde bölgenin almış olduğu ya da vermiş olduğu göçleri gözlemleyebilmek ve bölgenin demografik analizine dair bir değerlendirmede bulunmaktır. Zira XV. asırda Türklerin/Türkmenlerin tersine göç hareketi, bölgedeki Kürt nüfusu oranının yükselmesi ve onların siyaseten etkin teşekküller halinde ortaya çıkmasına neden olmuş ve Osmanlıyla beraber günümüze ulaşan demografik yapının temellerinin atıldığı dönem XIII-XVI. asırdaki bu değişimle mümkün olmuştur. Bu tez ile ***anlamayı amaçladığımız üçüncü durum*** ise Moğol İstilasının ve sebep olduğu siyasi karmaşanın bölgenin XI-XIII. asrındaki durumuyla kıyas yaparak hangi şehirlerin önem kazandığı veya yaşanan tam tersi gelişmelerin nasıl cereyan ettiğini gösterebilmektedir. Çünkü bu dönem içerisinde Amid ve Mardin müreffeh görüntüsünden uzak kalmış, Meyyâfârikin ve Erzen büyük ölçüde önemini kaybetmiş; bunların tersine bölgede özellikle İlhanlı baskısının kırıldığı dönemden sonra Hısn Keyfâ görece bir yükselişe geçmiştir. Tabi karşılaştırma sadece şehirler için değil aynı zamanda sosyo-kültürel gelişim/gerileme, iktisadi yapı üzerindeki etkileri ve bölge mimarisinde nasıl bir tesir yaratmış olduğunu da kapsamaktadır.

Çalışma üç bölümden müteşekkil olup, ilk bölümde Diyâr-ı Bekr bölgesinin tarihsel coğrafyası ele alınmıştır. Özellikle Moğolların Anadolu'ya girmesiyle beraber bölgedeki şehirlerin birçoğu hemen hemen her yönden ağır bir hasar almıştır. Bundan mütevellit bölgenin XI-XIII. asrına ilişkin, Çevik'in tezinden hareketle, kısa ve genel bir değerlendirme yapılmış, sonra da XIII-XVI. yüzyılda yaşanan gelişmeler bu veriler üzerine bina edilmiştir. Böylelikle her şehrin tarihsel gelişiminin evreleri ortaya çıkmıştır. Sadece Moğollar zamanında değil, daha sonraki dönemlerde de yoğun bir çatışma ve siyasi kaos ortamı oluştuğundan bölgedeki şehirlerin maruz kaldığı kuşatmalar merkeze alınarak ilk bölüm oluşturulmuştur. İlhanlı, Memlûk, Timur, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevilerin bölgede gerçekleştirdiği faaliyetlerin dışında; Mardin Artukluları, Hısn Keyfâ Eyyubîleri, Dilmaçoğulları ve bu dönemde etkinliği artan başta Kürtler olmak üzere diğer yerel aşiretlerin arasındaki rekabet ve çatışmalar konuya yaklaşımımızı bu minvalde şekillendirmiştir. Dahası bölgeye akın yapan diğer Türkmen gruplar ve İlhanlılar dağıldıktan sonra daha rahat hareket eden

kesimler de bölgenin kaotik siyasi yapısına bu noktada olumsuz etkide bulunmuşlardır. Bu durum hâkim siyasi unsurların bölgeyi idari taksimata tabi tutmasına yol açmış ve ilk taksimat Moğollar tarafından gerçekleştirilmiştir. XIII. asrın ikinci yarından XVI. asrın ilk çeyreğine yakın zaman diliminde bölgenin idari taksimatı bazı değişiklikler geçirmiş ve ilk bölümde bu değişim/dönüşümün nasıl gerçekleştiği de ortaya konulmaya çalışılmıştır. Aslında konu gereği yukarıda bahsi geçen son tarih olarak Çaldıran Savaşı (1514) esas alınmışsa da Osmanlılar bölgeyi kontrol altına aldıktan sonra 1518 yılında bir tahrir yapmışlardır. Bölgenin idari taksimatının yapıldığı bu tarihe kadar olan olaylar da ilgili başlıklar altında yazılmış ve değerlendirilmiştir.

İkinci bölümde, Diyâr-ı Bekr bölgesinin siyasi tarihi ele alınmıştır. Moğol İstilasından önceki durum ele alındıktan sonra Moğol hâkimiyetinin geçerli olduğu dönem (1260-1336), bu süre boyunca onların Memlûkler ile bölge üzerindeki hâkimiyet mücadeleleri ve bu iki dirayetli gücün yerel siyasi teşekküllerle ilişkileri kaleme alınmıştır. İlhanlılar dağıldıktan sonra Anadolu'ya gerçekleşen son Türkmen göçü ile etkin olmaya başlayan Karakoyunlular ve Akkoyunluların bölgedeki mücadelesi üzerinde durulmuştur. Bilhassa Timur'un etkisiyle Akkoyunlular'ın bölgenin yükselen yeni unsuru olması ve yerel unsurların, hem Artuklu-Eyyubî meliklikleri hem de bölgedeki aşiretler, bu güçler karşısında/yanında konumlanması/yer alması detaylarıyla anlatılmıştır. Bilahare Diyâr-ı Bekr bölgesinin dini teveccühünü değiştirme çabasıyla ortaya çıkan Safeviler ve onlara karşı amansız bir mücadeleye giren Osmanlıların bölgeye hâkim olması kronolojik esasa tabi bir vaziyetle yorumlanmış ve aktarılmıştır.

Son bölümde ise bölgenin sosyo-ekonomik yapısı ortaya konulmaya çalışılmıştır. İlk olarak bölgenin demografik yapısı ve bu yapının unsurları ilgili başlıklar altında anlatılmıştır. Bölgedeki iktisadi faaliyetler, burada basılan/kullanılan paralar, güzergâh ve hacim açısından ticari faaliyetler ve alınan/verilen vergiler ışığında aktarılmaya gayret gösterilmiştir. Ele alınan tarihler arasına tekabül eden döneme ilişkin hem kaynaklarda hem de sonradan yazılan araştırma eserlerde ne yazık ki pek fazla malumat bulmak mümkün değildir. Sadece sınırlı sayıda kaynağın/eserin verdiği bilgiler üzerinden bu bölüm, Diyâr-ı Bekr bölgesinde inşa ve imar faaliyetlerinin, çoğunlukla tamirat bazlı olsa da sonucunda kalan tarihi yapılarla nihayete ermiştir.

En başta belirttiğimiz üzere, bu çalışma bir bölge tarihi hüviyetindedir. Bundan dolayı, ***çalışmanın önemi***, önceden bütün olarak çalışılmamış olan XIII-XVI. yüzyıl tarih aralığında Diyâr-ı Bekr bölgesini her yönüyle ele almaktır. Osmanlı Devleti yönetiminde Türkiye Cumhuriyeti kurulana değin yaklaşık beş yüz yıl varlığını sürdüren bölge, üzerine odaklanılan dönemde çok karmaşık bir yapıya sahiptir. Buradaki siyasi teşekküller daha önce ayrı ayrı çalışma konusu olmuştur, lakin bir bölge tarihi olarak ele alındığında, bütün bu siyasi teşekküllerin bir arada ele alınması ve bölge siyasetini nasıl tayin ettikleri bütüncül bir yaklaşımla ortaya konulmuş değildir. Çalışmanın öncelikli amacı bu eksikliği gidermektir. Önem arzeden ikinci bir boyut, yine yukarıda değindiğimiz, *demografik hareketlilik ve değişkenliktir*. Güneydoğu Anadolu Bölgesi nüfusunun bugün büyük bir kısmını teşkil eden Kürtler, tam olarak bu dönemde yerel siyasi yapılar şeklinde ortaya çıkmış ve bölge siyasetinde bir denge unsuru olmuşlardır. Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenlerinin doğuya doğru kaymasıyla da bu coğrafyada ağırlıklarını hissettireye başlamış olan bu aşiretler, günümüzdeki demografik yapının temelini atmışlardır. Elbette XIII. yüzyıldan önce de Diyâr-ı Bekr bölgesi ve çevresinde Kürtler bulunuyordu, lakin XV. asırda etkin olmaya başlayan Kürt aşiretleri kadar kalıcı veya etkin olamamışlardır. Zira Osmanlı Devleti bölgede hâkimiyet kurduğunda ocaklık/yurtluk olarak verilen bölgelerde bulunan Kürtlerin çoğu yakın tarihlere kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Çalışma bu değişimi, eksikleri bulunsa d, olabildiğince sarih bir şekilde sunma çabasında olmuştur. Son olarak Orta Çağ'ın son iki yüz yılını oluşturan bu dönemden Yeni Çağ'a geçerken siyasî, askerî, dinî ve ekonomik boyutuyla ele alınan bu çalışmada, geniş bir kaynak yelpazesi kullanarak multidisipliner yöntemle bir bölge tarihi çalışması vücuda getirilmiştir. Türkiye Selçuklu, Eyyubî, İlhanlı, Memlûk, Timur, Osmanlı ve Safevi müverrihlerinin bakış açısı veya bölgede yaşayan gayrimüslim tarihçilerin kendi yorumlarıyla kaleme aldıkları Arapça, Farsça, Ermenice, Süryanice, Osmanlıca gibi farklı dillerde yazılan/tercümesi yapılan kaynak eserler mümkün mertebe kullanılmıştır. Ayrıca çalışma dönemini kapsayan Türkçe, İngilizce, Fransızca, Almanca, Farsça vs. gibi muhtelif dillerde kaleme alınan araştırma eserler de incelenerek hazırlanan bu çalışmada, tarihî çalışmalar başta olmak üzere coğrafî eserler, arkeolojik buluntular ve nümizmatik veriler de kullanılmıştır. Bölgenin bu dönemi adına hem dipnotlarda hem de kaynakçada geniş bir kaynak/eser havuzu meydana gelmiştir.

Bütün çalışma boyunca bölge, şehir ve yer adlarının kullanımı noktasında bir standart yakalanmış ve isimler Orta Çağ'daki kullanımlarıyla verilmiştir. Gerek görüldüğü zaman bunlara ilave açıklamalar açıklama dipnotlarıyla zenginleştirilmiştir. Kaynak ve araştırma eserlerden alıntıların tamamı italik olarak yazılmış ve refere edilmiştir. Bazı noktalarda yegâne kaynaklardan uzun alıntılar yapılmış daha sonra yorumlanmıştır. Ayrıca anlatımları güçlü kılmak adına bazı noktalarda olayları edebi bir dille şiirleştiren müelliflerin döneme ilişkin sanatsal yaklaşımından da faydalanılmıştır. Dipnotlarda öncelik kaynaklara verilmiş daha sonra muahhar kaynaklar ve bilahare araştırma eserlerin verilerine değinilmiş ve bütün bilgiler harmanlanarak yorumlanmaya çalışılmıştır.

Alâeddin Keykubâd ve Moğol Politikası (1220-1237)

Devletini en geniş sınırlarına ulaştıran ve yaygın söylemle devlete "altın çağını" yaşatan Alâeddin Keykubâd'ın ani ölümü, gücünün zirvesine ulaşan Anadolu Selçukluları'nı yıkıma götüren sürecin fitilini ateşlemiştir. Zira onun devrinde devletin sınırları ve müşarünileyhin kudreti, dönemin tarihçisi İbn Bibi tarafından şu şekilde tasvir edilmektedir:

> "*Öyle ki, şanının en yüksek ve en büyük noktaya ulaşmış olduğu dönemde Abhaz bilad-ı aksâsından tâ Hicaz diyâr-ı enhâsına ve Ermen vilâyeti bidâyetinden tâ Yemen medineleri nihâyetine ve Rus şehirleri etrafından tâ Tarsus hududu eknâfına ve Başkırd hududu evâilinden Valaşkırd hududu müntehâsına ve Antalya serhadinden tâ Antakya medinesi aksâsına, Suğdak ve Kıpçak sahralarından Irak berârisi pûyânına kadar, çevrenin ve devrin mü'min ve zünnârdar melikleri ve cebâbiresi, Şam melikleri gibi kendilerini onun gulâmı sayıyorlar ve onun divan ve dergâhından çıkan hükümleri taşıyan yazıları öpüp başlarına koyarak, kendi minberlerinden okunan hutbe ve kendi sikkelerini içten dua ve övgüler ve*

onun uğurlu lakapları ve kutlu adıyla onurlandırarak ve süsleyerek bastırıyorlardı"[3].

Bu tasvirin çok abartılı bir şekilde yapılmış olduğunu gözardı etmesek de ulaşılan sınır ve devletin söz sahibi olduğu coğrafya için sadece İbn Bibi değil, çağdaş müverrihler de benzer bir çerçeve çizmişlerdir. Abû'l-Farac'ın kendi tarihinde Sultan Alâeddin'in Âmid'e karşı girişeceği savaş için topladığı orduyu tasvir ettiği şu sözleri, Anadolu Selçuklularının hâkimiyeti ve gücü hakkında önemli bir göstergedir: "*Sultan Alâeddin muhtelif milletleri, yani Maadileri, Harezmlileri, Hünleri, Rumları, Frankları, Ermenileri ve İberyalıları topladı ve Âmid'e karşı hareket için hazırladı...*"[4]. Kaynakta 1237 yılına tarihlendiren bu hadise, aynı zamanda Sultan'ın zehirlendiği ve kısa bir müddet sonra ebedi aleme irtihal ettiği olayın da anlatıldığı kısımdır ve burada müellif Alâeddin Keykubâd'ın kişiliğini çok sarih ve müsbet bir eda ile aktarmaktadır[5].

Kaynaklardan ileri görüşlü bir Sultan olduğunu öğrendiğimiz Keykubâd, tahta çıktığı ilk andan itibaren itiyatlı bir politika izlemiştir. İlk icraatlarından biri Eyyubîlerle ilişkileri düzeltmek olan Keykubâd, bir Eyyubî melikesi ile evlenip yaklaşan Moğol tehdidine önlem almaya çalışmıştır. Evlilik ve akrabalık ile birçok bağ kurduğunu bildiğimiz Keykubâd, yaklaşan ölümcül tehlikeye karşı da Anadolu'nun önemli şehirlerini tahkim ettirip, surlarla çevirtmiştir. Altın çağın en önemli iki olayından biri Alâiye'nin fethi (1223) diğeri ise Suğdak Seferi'dir (1224). Bu seferler sayesinde hem Akdeniz hem de Karadeniz kısmen kontrol altına alınmış ve ticaretin canlanması sağlanmıştır. Özellikle Alâiye şehrinin kuruluşu hem Anadolu Selçukluların hem de ileride Osmanlıların ileri deniz gücünün temellerini oluşturmuş olması bakımından önem arz etmektedir. Orta Asya'dan yükselen Moğolların etkisi ve Anadolu içle-

---

[3] İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye*, Tıpkıbasım, Ankara 1956, s. 224, 229; Türkçe çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2014, s. 247-252; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, tah. Abdullah Kadi, XI, Beyrut 2003 ve *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, Türkçe çev. Heyet, İstanbul 1989 ilgili bölümler; ayrıca bkz. Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklularının İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü*, Ankara 2011, s. 4-7.

[4] Detaylı bilgi için bkz. Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987, s. 505-537.

[5] Abû'l-Farac, II, s. 536-537; ayrıca Alâeddin Keykubâd hakkında geniş bilgi için bkz. Faruk Sümer, "Keykubâd I", *DİA*, 25, Ankara 2002, s. 358-359; C. Cahen, "Kaykubâd", *EI*^{2}, IV, 817-818; Osman Turan, "Keykubâd I", *İA*, VI, Eskişehir 1997, s. 646-661; Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü'ş-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halik: Anadolu Selçuklularına Dair Bir Kaynak*, I, inc. ve ter. Ali Ertuğrul, Ankara 2015, s. 442 ve aynı eser Farsça metin II, yay.haz. Ali Ertuğrul, Ankara 2015 ilgili kısımlar.

rinde Ermenilerin menfi faaliyetleri ticarete ket vurmuş olduğundan Sultan'a çokça şikâyet gelmiştir. Yaklaşık yarım asırdan bu yana, Anadolu'da bir refah ortamının oluşmasını sağlayan ve hem doğu-batı hem de kuzey-güney hattındaki ticaret ağı, yapılan bu fetihlerin sonucunda Ermenilerin de bertaraf edilmesiyle eski canlılığını kazanmıştır. Buna müteakip Anadolu'nun siyasi birliğini sağlamak adına özelikle şarki Anadolu'da bulunan ve Selçuklulara tabiyeti zayıflayan siyasi teşekküller üzerine gidilmiş ve genel manada muvaffak olunmuştur.

Özellikle Anadolu'da siyasi bütünlüğü sağlama yönünde hareket edilirken dikkat edilen bir nokta olduğunu görüyoruz: mümkün mertebe sulh yoluyla çözümler üretmeye çalışan Keykubâd, doğudan gelen Moğol tehlikesi karşısında yalnız kalmak istememiştir. Binaenaleyh Keykubâd'ın İslam dünyasının içinde bulunduğu zor durumdan çıkması ve gayrimüslim güçlere karşı birleşme fikrine sahip bir sultan olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Zira her fırsatta gerek Anadolu gerekse civar coğrafyalarda yaşayan müslüman devletlerle müttefik olduğu ya da bu düstur üzere hareket ettiğini görülmektedir. Bizans, Haçlılar, Ermeniler ile mücadelesi ve en nihayetinde Moğollar'a karşı göstermiş olduğu mukavemet bunun izahıdır.

On yedi yıllık hükümdarlığında yukarıda zikredilen sınırlara ulaşan Keykubâd, Mengüceklilerin kontrolündeki Divriği ve Artuklu egemenliğinin bulunduğu Mardin haricinde Anadolu'da da siyasi birliği, ya da daha umumi bir söylemle, Anadolu Türk birliğini tesis etmiştir. Anadolu Selçukluları, çeyrek asra yakın bu dönemde bölgedeki en önemli siyasi teşekküllerden biri haline gelmiş ve iktisadi olarak güzel bir refah iklimine girmişlerdir. Alâeddin Keykubâd, Moğolların önüne katıp batıya sürüklediği Türkmenlerin Batı Anadolu uçlarına yerleştirmesi/yönlendirmesi noktasında da iyi bir sevk ve idare sağlamış olduğunu belirtmek lazımdır. Kurmuş olduğu bu nizamı askeri olarak değerlendirecek olursak, onun iyi bir askeri ve stratejik deha olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Batı Anadolu'da kurulan uç bölgeleri ile batıdan gelebilecek herhangi bir saldırıya/teşebbüse karşı bir tampon bölge kurulmuş ve o bölgelerin Türk-İslam yurdu olmasının ilk nüveleri atılmıştır. Ayrıca buraya yerleştirilen gazi beyler *gazâ* ve *cihâd* ideolojisi bağlamında darülharp olan gayrimüslim unsurlar üzerine akınlar yaparak kendi boylarının/soylarının devamını sağlayacak, öte yandan düşmanı zayıflatacaktır. Doğu cenahına bakıldığında ise kurulan düzen ve müslim müttefikler sayesinde Moğollara karşı sıkı bir saf oluşturulmuş ve Anado-

lu'nun istilaya uğraması yaklaşık çeyrek asır geciktirilmiştir. Hatta kurulan bu sıkı saflar, Celaleddin Harezmşah'ın oyunlarına rağmen bozulmamış ve Yassı Çemen'de ona ve taraftarlarına büyük bir darbe indirilmiştir. İlaveten Keykubâd'ın iradesi, Orta Asya'dan başlamak kaydıyla önüne gelen her engeli silip süpüren Moğolları bile Anadolu'ya girme noktasında temkinli olmaya itmiştir[6].

İlim ve sanata düşkünlüğü ile bilinen Keykubâd, Anadolu'yu alimlerin ve sanatkârların yurdu haline getirmiştir. Dünyanın çeşitli yerlerinde yaşayan tasavvuf ehlini Anadolu'ya davet eden *Sultanü'l-âlem* ve *Sultanü'l-âzam*'ın [7] himayesi, Moğol önünden kaçan birçok alim ve sanatkârı bünyesine almış, bu sayede Anadolu'da maddi ve manevi kültür hızlı yayılıp, kökleşmeye başlamıştır. Sultan sadece müslümanlar tarafından değil, aynı zamanda himaye ettiği gayrimüslimler tarafından da çok sevilip, onların saygısını kazanmaya muktedir olmuştur. Bugün hala birçoğu ayakta olan saray, kervansaray, han-hamam, cami ve medrese gibi dini ve dünyevi yapıların teşekkülünün yoğunlu memleketin mamur bir halde vücut bulmasını sağlamıştır. Keykubâd siyasi ve askeri başarılarıyla iyi bir sultan; bilim, sanat ve ileri görüşlülüğüyle de iyi bir insan portresine sahip olmuştur. Öyle ki bu yüksek meziyetleri sayesinde müreffeh bir devrin yaratıcısı olarak Türk tarihine adını *altın çağın sultanı* olarak yazdırmıştır. Filhakika bu sözde olan bir söylemden fazlası olmuş ve Anadolu Selçukluları tarihinde ilk defa "*sikke-yi alâi* veya *keykubâdi*" nam altın paralar bastırılmıştır.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin İnhitatında Etkin Olan Âmilller

Sultan olduğu günden ölümüne kadar geçen zaman zarfında, başarıdan başarıya koşan, topraklarını geniş bir alana yayan ve mutlak hâkimiyet sahibi bir eda ile devletini yöneten Keykubâd'ın kendinden sonraki saltanat nâibini belirlemek istemesi, önce Kösedağ Bozgunu ile büyük bir buhrana sonra da devletini çöküşüşe götürecek felaket silsilesi olayların fitilini ateşlemiştir. Lakin koca bir devletin çöküşünü ve dağılışını sadece bu olaya bağlamak çok basit kalacaktır. Zira Anadolu Selçuklu Devleti

[6] Yaklaşık 20 yılı aşkın bir süre Anadolu'nun doğu sınırında Moğollarla mücadele edildiğine ve Moğolların Anadolu'ya hemen girmediklerine dair ayrıntılar için bkz. Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, çev. Erendiz Özbayoğlu, Antalya 2006, s. 44-45.

[7] Keykubâd'ın şahsiyeti üzerine dönemin kaynaklarının bir hülasası için bkz. Turan, "Keykubâd I", s. 657-659.

tarihine bakıldığında, istisnası olsa da hemen her dönemde sultanların kendisine muhalefet edecek ya da kendi aleyhine birtakım olayları tertip edebilecek güçlü devlet adamlarını "azil, tayin ve bazen de katl" yoluyla bertaraf ettikleri görülür. Özellikle tahta çıkma hakkına sahip olan her Selçuklu melikinin bu mücadeleyi verirken yanında ve karşısında yer alanları tahta çıktığında unutmadığına şahit olmaktayız[8].

Anadolu Selçukluları'nın çöküş dönemi üzerine yaptığı çalışmalarla bu sahanın en önemli uzmanlarından biri olan Nejat Kaymaz da Keykubâd döneminde bazı önemli devlet adamlarının bertaraf edilmesinin çöküşün başlangıç noktalarından biri olduğunu ve benzer durumun Keykubâd sonrası dönemde daha sık yaşanmasını devletinin *idari mekanizmasının* çökmesine neden olduğunu zikretmektedir[9]. Tasfiye hareketleri, devlet içindeki siyasi hesaplaşmalar, güçlü devlet adamlarının kurmuş olduğu tahakküm, beceriksiz ve dirayetsiz sultanların başa geçmesi, niteliksiz birçok kişinin önemli makamlara getirilmesi ve en nihayetinde bütün bu gelişmelerin neden olduğu sosyal ve ekonomik bozulmaların halkı isyana götürmesi gibi daha birçok neden sayılabilir. Bunlar yetmezmiş gibi bir de Moğolların Anadolu'yu baştan sona istila etmesi, Anadolu Selçukluları'nın kurmuş olduğu siyasi otoriteyi, sosyo-ekonomik yapılanmayı ve kültürel harmoniyi çok kısa bir zaman diliminde yerle bir etmiştir. 1237'de Keykubâd'ın ölümünün üzerinden sadece altı yıl geçmiş olmasına rağmen, bu kısa sürede devletin gücü zayıflamış ve 1243 senesinde Türk tarihinin en büyük bozgunlarından biri Kösedağ'da yaşanmıştır. Çünkü devletin başında sultanlık vasıflarından münezzeh bir sultan ve devleti zulüm ile yöntem bir vezir vardır. Yaşanan gelilmeler Vezir Sadeddin Köpek'in sonunu getirdiği gibi büyük bir isyana da yol açmıştır. Babai İsyanı (1240) devleti hem iç hem dış sorunlarla boğuşmaya itmiştir. İçte Eyyubî ve Harezmlilerin yarattığı yıkım, dışardan Moğolların gelip Anado-

---

[8] Sultan I. Mesud döneminden Keykubâd döneminin sonuna kadar olan sürede gerçekleşen bu ve benzeri olayların detayları için bkz. Mehmet Ersan, *Türkiye Selçuklu Devleti'nin Dağılışı*, Ankara 2010, s. 45-51.

[9] Nejat Kaymaz "Anadolu Selçuklularının İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü I", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, II, S. 2-3, Ankara 1964, s. 91-155; "Anadolu Selçuklularının İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü II", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, III, S. 4-5, Ankara 1966, s. 23-61 ve bu iki çalışmanın genişletilmiş hali bkz. *Anadolu Selçuklularının İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü*, Ankara 2011 ve çöküş dönemi Sultanı üzerine Doktora tezi olarak yapılan ve sonra kitaplaştırılan bu çalışma: *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Giyâsü'd-din Keyhüsrev ve Devri*, Ankara 2009 ve dağılma döneminin son büyük veziri üzerine yapılan çalışması *Pervâne Mu'inü'd-Din Süleyman*, Ankara 1970.

lu'yu istilası etmesi ile sonuçlanmıştır. 1243'ten sonra Moğollara tabi bir hale gelen Anadolu Selçuklular'ın çöküşü başlamış ve özellikle 1260'lı yıllardan sonra da tamamen etkisiz bir siyasi unsur olmuştur. Zira bu tarihten sonra Anadolu Moğol (İlhanlı) valileri tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Özellikle 1277'deki olaylardan sonra da tahta geçen Selçuklu sultanları çoğunlukla birer Moğol kuklası halinde hareket etmek zorunda kalmışlardır.

I. BÖLÜM

DİYÂR-I BEKR BÖLGESİ'NİN İDARİ TAKSİMATI VE TARİHİ COĞRAFYASI (1243-1517)

1. XI-XIII. Yüzyılda Diyâr-ı Bekr'in İdari Yapısı Genel Bir Bakış[10]

Doğu Anadolu bölgesi dağlarından doğan Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı topraklar, ilk medeniyetlerin ortaya çıktığı, insanlık tarihinin en eski yerleşim merkezlerinden biridir. Grekler, bu bereketli topraklara "iki nehir arası" anlamına gelen Mezopotamya adını verirken; Araplar da, aynı bölgeyi iki kısma ayırarak, güneyine Sevad veya Irak, kuzeyine de el-Cezire demişlerdir. Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan toprakların kuzeyini ifade eden el-Cezire, İslam'ın zuhurundan hemen önce başlayan ve fetihlerden sonra daha da hızlanarak devam eden Arap göçleri neticesinde bölgeye gelen bu aşiretlerin adını taşıyan üç tarihi mıntıkaya bölünmüştür. Bu aşiretlerin isimlerini verdiği el-Cezire bölgesinin doğu ve güneydoğusunda Diyâr-ı Rebia, batısında Diyâr-ı Mudar ve en kuzeyinde de Diyâr-ı Bekr bölgesi yer almaktadır. (Bkz. Harita 1)

Orta Çağ İslam coğrafyacılarının X. asırdan itibaren bu idari taksimata göre tanımladıkları el-Cezire'nin sınırları ise batıda Suriye; kuzey ve kuzeybatıda Anadolu; kuzeydoğuda Ermeniyye; doğuda Azerbaycan ve güneyde Anbâr'dan Tekrit'e kadar uzanan bir çizgide Irak ile çevrili bir şekilde ifade edilmiştir. el-Cezire bölgesi sınırlarının bu şekilde belirlenmesinden, coğrafi ya da siyasi sebeplerden ziyade, idari işlemlerin ve vergi toplamanın kolaylaştırılması adına birtakım idari tasarruflar sonucunda şekilendirildiği ve bununla da el-Cezire'nin Irak'ın kuzeyinde kalan Dicle ve Fırat arasındaki topraklardan ibaret sayılamayacağı, hatta idari ve tarihi olarak nehir-

[10] Giriş bölümünde de değindiğimiz üzere, bu tez, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi* başlıklı tezin devamı niteliğinde olduğu için burada ele alacağımız başlık sadece konuya giriş ve XIII. asırdan önceki durumun kısa bir özeti mahiyetinde olacaktır. Zira böyle kısa bir değerlendirme daha sonra Moğol istilası ve sonrasında yaşanan değişimi ortaya koymak ve sözü edilen değişimin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Bölgenin idari taksimatının ve tarihi coğrafyasının arka planına kısa bir bakış atacağımız bu bölümde adı geçen tezden faydalanıp, o dönemin kaynaklarına ayrıca bakmayacağız. Zira mezkur tezde Çevik, kaynakların verdiği bilgileri kullanmış olup, bölgenin tarihi coğrafyasını tafsilatıyla kaleme almıştır. Çalışma için bkz. Çevik, "I. Bölüm: Bölgenin Coğrafi Yapısı", *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 38-170; ayrıca a.mlf., "Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezîre ve İdari Taksimatı", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi,* S. 33, İstanbul 2009, s. 35-64; a.mlf., "İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresinin (Tur Abdin) Tarihi Coğrafyası", *Makaleler/e Mardin,* I, İstanbul 2007, s. 105-140.

lerin sınırlarını da aşan alana verilen bir isim olduğu anlaşılmaktadır. Bölgenin önemli şehirleri ise İs'ird (Siirt), Hizan, Erzen, Meyyâfârikîn (Silvan), Hani, Âmid (Diyarbakır), Hısn Keyfâ (Hasankeyf), Tell Fâfân (Çattepe), Mardin, Tûr Abdin, Nusaybin, Ceziretü İbn Ömer (Cizre), Musul, Beled, Dârâ, Sincâr, Re'sü'l-Ayn (Ceylanpınar), Kefertosa, Duneysir (Kızıltepe), Harrân, Ruha (Urfa), Samsat (Sümeysat), Rakka ve Suruç olarak zikredilmektedir.

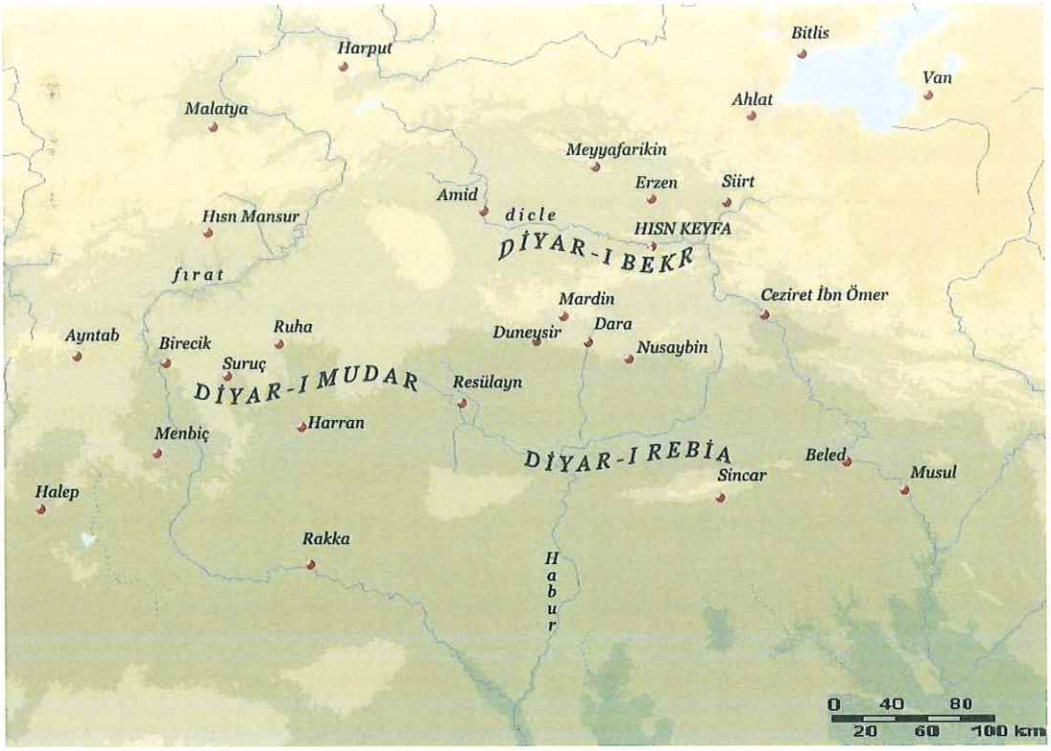

Harita 1: X. Yüzyılda el-Cezire bölgesinin İdari Taksimatı

Yukarıda da dile getirdiğimiz üzere el-Cezire üç bölgeye ayrılmış olup en büyük kısmını Diyâr-ı Rebia bölgesi oluşturmaktadır. el-Cezire bölgesinin en büyük ve en verimli bölgesi olan Diyâr-ı Rebia, Dicle Nehri boyunca Ceziretü İbn Ömer'in yukarısındaki bölgeden başlayıp Tekrit'e kadar uzanır. Nehrin sağ kısmında Habur, Hirmâs, Sarsâr arazisi ve sol tarafında Küçük Habur'un aşağı mecrası ile Zap'ın aşağı ve yukarı mecrasına tekabül eder. Bunun yanında bölgenin bu kısmı, kuzeyinde Mardin-Midyat eşiğinden itibaren başlayan Diyâr-ı Bekr, batısında Diyâr-ı Mudar, güneyinde ise Büyük ve Küçük Zap nehirlerinin suladıkları vadilerle çevrilidir.

el-Cezire'nin ikinci büyük kısmı Diyâr-ı Mudar bölgesi olup, bu bölge batı ve kuzeybatısında Fırat Nehri'nden Belih'e kadar uzanan saha ile kuzeyde Sümeysat'tan güneydeki Âne'ye kadar uzanan topraklardan müteşekkildir. Özellikle Fırat'ın suladığı topraklara sahip olmasıyla el-Cezire bölgesinin en verimli topraklarına sahiptir. Bölgenin bu kısmının bir diğer özelliği ise ticaret güzergâhının üzerinde olmasıdır. el-Cezire'nin diğer iki kısmı ile karşılaştırıldığında daha düz bir yapıya sahip olması nedeniyle de burada bulunan şehirler genellikle korunaksızdır. Hem verimliliği hem de ticaret yollarının geçtiği topraklar olması hasebiyle her dönemin güçlü siyasi teşekküllerinin odağında bulunmuştur.

el-Cezire bölgesinin son ve en küçük bölgesi, bizim de çalışma alanımız olan Diyâr-ı Bekr bölgesidir[11]. Aslında tarihsel arka plana bakıldığında, diğer iki kısım kadar eski bir geçmişe sahip olmayıp X. asırda Diyâr-ı Rebia bölgesinin kuzey kesimlerinin idari taksimata tabi tutulmasıyla ortaya çıkmış ve o dönemden sonra Orta Çağ müelliflerini bölgenin tam sınırları belirleme noktasında kararsız bırakmıştır. Bakıldığında, bu bölgeye dahil edilen şehirler XI. asırdan XIV. asra kadar eserlerini kaleme almış olan müellifler arasında bir bütünlük arz etmediği gibi, farklı dönemlerde bölge değişkenlik gösteren sınırlarla gösterilmiştir. Diyâr-ı Bekr bölgesi, el-Cezire bölgesinin en küçük kısmı ve en kuzeyde yani Yukarı Dicle havzasında yer alan toprakları havi bir bölgedir. Hayvancılığa elverişli yaylalara, tarıma elverişli sulanabilen topraklara sahip olmasının yanında, doğu-batı ile kuzey-güney ticaret yollarının da kesişme noktasıdır. Bu nokta doğu-batı ve kuzey-güney medeniyetlerinin temas noktasıdır aynı zamanda. Bu temas sayesinde bölge zengin bir kültürel mirasa sahip olmuştur. el-Cezire bölgesinin Doğu ve Orta Anadolu'ya açılan kapısı hüviyetindeki bu bölge, aynı zamanda madencilik yapılan sahalara da hâkim bir konumdadır. Moğol hâkimiyetine kadar olan dönem esas alındığında, Diyâr-ı Bekr bölgesi, kuzeyde Güneydoğu Anadolu Torosları'nın oluşturduğu yay; batıda Çermik, Karacadağ ve Derik'e kadar uzanan bir hat; güneyde Mardin ile Tûr Abdin bölgeleri ve doğuda da

[11] Mükrimin Halil Yınanç, "Diyarbekir", *İA*, C. III, Eskişehir 1997, s. 605-626; Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *DİA*, C. 9, İstanbul 1997, s. 464-469; M. Canard-Claude Cahen, "Diyār Bakr", *EI,* C. XI, Leiden 1965, s. 343-345; Besim Darkot, "Diyarbekir: Tarihi Coğrafya", *İA*, III, Eskişehir 1997, s. 601-605.

Dicle'nin güneye doğru akarak yardığı vadi ile İs'ird'ten Hizan'a kadar uzanan bölgelerle çevrili bir bölgedir. (bkz. Harita 2)

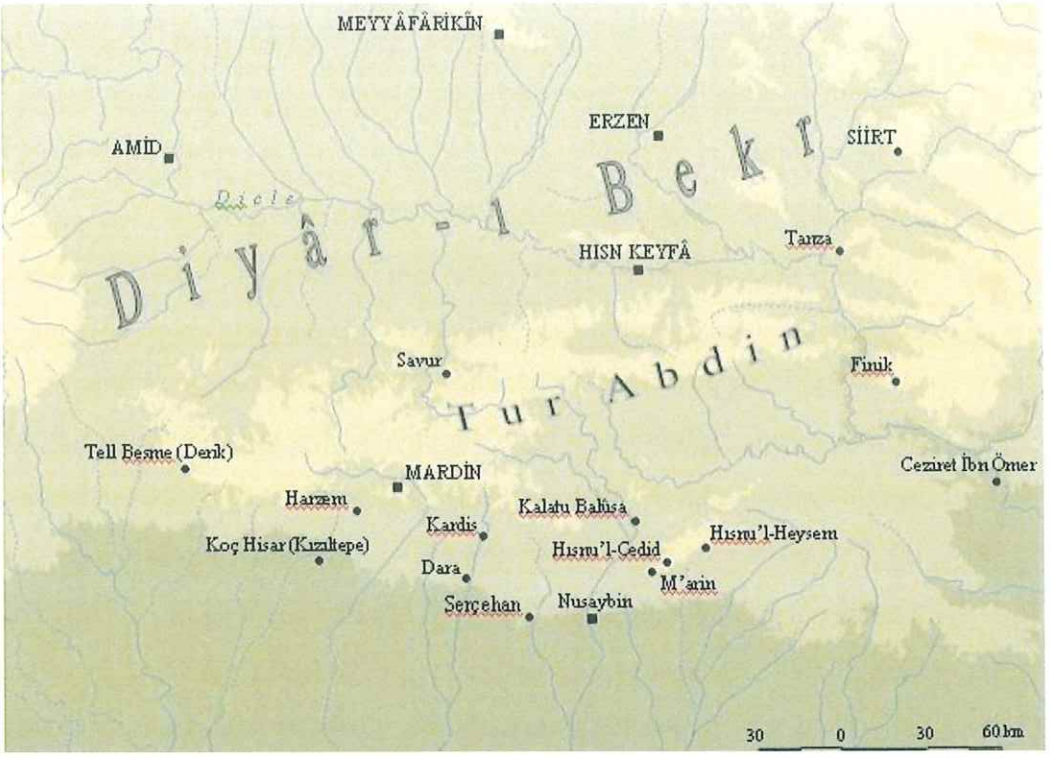

Harita 2: Moğol Hâkimiyeti Öncesi Diyâr-ı Bekr Bölgesi

Bu dönemde Diyâr-ı Bekr bölgesinin önemli şehirleri ise Âmid, Meyyâfârikin, Mardin, Erzen ve Hısn Keyfâ'dır. Bu şehirlere aşağıda tarihi coğrafya kısmında değineceğimiz için burada detaylarına girmeyeceğiz.

2- Alaaddin Keykubat Devri Anadolu'nun İdari Yapısı ve Diyâr-ı Bekr'in Konumu Üzerine Bazı Mülahazalar (1231-1260)

Önce Bizans ve Büyük Selçuklu sonra da Büyük Selçuklu ve Türkiye Selçukluları arasındaki mücadelelerden dolayı nasıl bir yapıya sahip olduğuna dair çok sarih bir bilgi maalesef bulunmamaktadır. Türkiye Selçukluları devletlerini kurmalarından sonraki dönemde hem Bizansla mücadele ettikleri hem de Anadolu'da tam bir siyasi birlik sağlayamadıkları için Diyâr-ı Bekr bölgesini bir bütün olarak onların hükmünde değerlendirmek mümkün değildir. Diğer bir deyişle, bütün bölgede hâkim bir siyasi unsur bulunmadığından dolayı, bölgenin ana hatlarıyla da olsa, tarif edilebilecek

bir dönemi yoktur. Türkiye Selçuklularının II. Kılıçarslan ile birlikte yükselişi ve Anadolu'daki birçok bölgeyi hâkimiyetine alması ve Sultan henüz hayattayken ülkesini on bir oğlu arasında bölüştürmesi bile Diyâr-ı Bekr bölgesinin durumunu izah etmemize olanak tanımamaktadır. Zira bu bölüştürmenin idari olup olmadığını bir kenara koyarsak, yine de bütün bölgede onların hükmünden bahsetmek söz konusu değildir. Hatta bölgenin önemli şehirleri Mardin ve Hısn Keyfâ'da Artuklular, Âmid ve Meyyâfârikin'de Eyyubîler bulunmaktadır. Onların dışında bu döneme kadar bölgede irili ufaklı başka Türkmen grupları da hüküm sürmüştür.

Alâeddin Keykubâd, Türkiye Selçuklularının hem Anadolu genelinde hem de bölgede etkin bir siyaset yürüttükleri ve büyük oranda Anadolu siyasi birliğini sağladıkları dönemin sultanıdır. Onun döneminde Mengüceklilerin kontrolündeki Divriği ve Artuklu egemenliğinin bulunduğu Mardin haricinde Anadolu'da siyasi birlik sağlanmış ve birçok kesim Selçuklu tabiyetini kabul etmiştir. Keykubâd döneminde Anadolu'da askeri olarak yapılmış bir taksimden söz etmek mümkünse de idari manada bundan bahsetmek imkansızdır. Aslında yukarıda değindiğimiz ve Çevik'in de işaret ettiği üzere, bölge için yapılan ilk taksimlerin de idari değil, daha çok askeri ve ticari ihtiyaçlara göre şekillendiği ve Keykubâd döneminde de bu minval üzere hareket edildiği görülmektedir. Şöyle ki, bu dönemde Türkiye Selçuklularının toprakları ilki Konya'nın başkent olması ve doğrudan divan eliyle yönetilen ***Yunan Vilayeti***, ikincisi yönettiği toprakları ihtiva eden ve Sivas merkez olmak üzere kurulan ***Dânişmendiye Vilayeti***, üçüncüsü Sinop'tan Antalya-Alanya hattına inen ve batıda Bizans topraklarına doğru bir yay oluşturan ***Uç Bölgeleri*** ve en nihayetinde sonuncusu Doğu-Güneydoğu Anadolu topraklarından müteşekkil ***Güneydoğu Anadolu Türkmen Çevresi*** olmak üzere dört askeri bölgeye ayrılmıştır[12].

Keykubâd döneminden sonra ve Moğol hâkimiyeti sürecinde de bu idari taksimata yakın bir yönetim sergilenmiş olduğunu görmekteyiz. Örneğin vaktiyle Selçuklu toprakları, saltanat davasına düşen İzzeddin Keykâvus ve Rükneddin Kılıçarslan arasında iki bölgeye taksim edildiğinde Yunan Vilayeti ve Uç Bölgeleri ilkine,

[12] Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, I, İstanbul 1995, s. 68-69. Yazar ayrıca bu bölge için bazen "Kürt Meliklikleri Bölgesi" tabirini de kullanmıştır.

Dânişmendiye Vilayeti ise ikincisine bırakılmak üzere bir ayırım uygulanmış ve Selçuklu toprakları iki kısma ayrılmıştır[13]. Hatta bu taksimat, II. Mesud ile III. Keyhüsrev arasındaki ihtilafta[14] ve daha sonra da Moğol veziri Fahreddin Kazvinî ve Selçuklu veziri Mûcireddin Emirşah arasındaki paylaşımda da aynı yolla çözüme kavuşturulmuştur[15]. Baykara, Anadolu coğrafyasının idari taksimatını Selçuklu kitabelerine göre Rum, Şam, Efrenç ve Diyâr-ı Bekr bölgeleri; Beylikler dönemi kitabelerine göre de Rum, Şam, Ermen, Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebia şeklinde izah etmektedir[16].

Yukarıda *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Türkmen Çevresi* olarak adlandırdığımız vilayete bakıldığında farklı bir durum ile karşılaşmaktayız. Zira kendi içinde bile farklılık gösteren bu kısım, Kilikya (Çukurova), Maraş, Halep, Ruha (Urfa), Musul ve Diyâr-ı Bekr bölgelerinden müteşekkil; Türkmen, Kürt ve Ermeni gibi farklı etnik gruplardan oluşan ve sonuncusu hariç çoğunlukla göçebe unsurların yaşadığı bir coğrafyadır[17] ve bu topraklarda tam bir Selçuklu hükmünden bahsetmek de söz konusu değildir. Bu vesile ile Türkiye Selçuklu idari taksimatına burayı dahil etmek imkânsız gibi görünmektedir. Daha doğru bir ifadeyle, tam olarak sahip olmadığı bu coğrafyayı Selçuklu toprağı gibi göstermek ve burayı onların yapmış olduğu idari taksimatla tanımlamak, bölgede etkin olan diğer siyasi teşekkülleri yok saymak anlamına gelebilir. Selçuklu dönemi müverrihi Aksarayi, Kastamonu, Niğde, Amasya ve Diyâr-ı Bekr olmak üzere dört bölgeden oluşan çok başlı bir yönetimden söz ediyorsa da bunun yukarıda zikrettiğimiz anlamıyla bir idari taksimat olmadığı, sadece toplanacak vergilere göre yapılmış bir ayrım olduğu rahatça anlaşılabilir. Yani, devlet tarafından idari yönetim gözetilerek yapılmış ya da memleketi koruyacak ve asayişi sağlayacak askeri bir mülahazayla düzenlenmiş bir ayrım değildir, tam tersine karmaşık siyasi ortamda vergi toplayabilmek ve bunu Moğollara aktarıp onlarla sorun

---

[13] Kerimüddin Mahmud-i Aksarayi, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Ankara 2000, s. 46; Osman Turan, "Keykâvus II", *İA*, VI, Eskişehir 1997, s. 642-645; Faruk Sümer, "Keykâvus II", *DİA*, 25, Ankara 2002, s. 355-357; a.mlf., "Kılıcarslan IV", *DİA*, 25, Ankara 2002, s. 404-405.

[14] *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 108; Osman Turan, "Keyhüsrev III", *İA*, VI, Eskişehir 1997, s. 629-630; Ali Sevim, "Keyhüsrev III", *DİA*, 25, Ankara 2002, s. 351-352; Muharrem Kesik, " Mesud II", *DİA*, 29, Ankara 2004, s. 342-344.

[15] Akdağ, s. 69-70.

[16] Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I: Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara 2000, s. 40-45.

[17] Akdağ, s. 72.

yaşamamak üzere düzenlenmiş bir yapıdan ibarettir. Bizi bu yoruma iten ise müellifin Diyâr-ı Bekr bölgesini anlattığı kısımda sarf ettiği sözlerdir. Şöyle ki:

> "*Velhasıl onun yönetiminde* (burada Sahib Cemaleddin'e işaret edilmektedir) *Diyarbekir bölgesi (bölük) vardı. O vilayetin memurlarının dörtte üçü serseri tipli kişilerdi. Onlardan biri olan İsfahanî, bahaneler ve boş sözlerle ortalığı karıştırarak haraç ve vergi koymuştu. Diğeri Hemedanî, kendisi her şeyi bilir gibi olarak tanıtmaya çalışmış, yırtıcı kurt gibi halkın derisini yüzmeye kalkmıştı. Bir başkası Hutenî idi. O, maliye kapılarına saldırmış, kötü tabiatı ile o kapıların kaynağını, sapıklık ve ihanet çamuru ile doldurmuştu*"[18]

Bu sözlerden hareketle, yapılan bu ayrımın sadece devletin Acem kökenli memurlarının keselerini doldurmaya yönelik bir taksime tabi tutulduğunu söylemek yanlış olmasa gerek. Dolayısıyla Moğollardan itibaren bölgeye gönderilen vali(lerin) veya yöneticilerin *vergi usulüne bağlı olarak* yaptıkları idari taksimat içerisinde Diyâr-ı Bekr bölgesinin taksimini ortaya koymak ve konuyu bu bağlamda anlamaya çalışmak önem arz etmektedir.

Moğolların bölgede tam hâkimiyet kurdukları 1260 öncesi son durumu, 1255 yılı olaylarını anlatan Aynî'den öğrenmekteyiz. Aynî, eserinde Doğu-Güneydoğu Anadolu'yu dört kısma ayırmıştır. İlk kısım, *Bilâd-ı Hılat* ile ona bağlı kısımları ihtiva eden ve büyük Ermeniyye olarak adlandırılan bölgedir. Buranın önemli şehirleri bölgenin adını aldığı Hılat (Ahlat), Van, Vestan (Gevaş) ve Erçiş'tir. İkinci kısım, *Erzen-i Rum* ile ona bağlı yerleri havi bölgedir ve sınırları Gürcistan'a kadar uzanan Kuzeydoğu Anadolu topraklarından müteşekkildir. Üçüncü kısım, *Bilâd-ı Erzincan* ile ona bağlı Kemah, Akşehir gibi yerleşim merkezlerini bünyesinde barındıran topraklardır ve son kısım *Diyâr-ı Bekr ve amilliklerinden* oluşan Harput, Malatya, Sümeysat gibi şehirlerin gösterildiği bölgedir[19]. Birincisi bu idari taksimat, yukarıda Baykara ve Akdağ tarafından verilen ayrıma yakın bir düzenleme gibi görünmektedir, ikincisi bu

---

[18] *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 180-182.

[19] Bedreddin el-Ayni, *İkdü'l-Cümân fi Târih-i Ehli'z-Zamân*, I, neş. M. M. Emin, Kahire 1987, s. 151-152; Muammer Gül, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti*, İstanbul 2005, s. 44-45.

ayrımlarda Diyâr-ı Mudar ismine artık çok yer verilmediği ve son olarak muhtemelen Moğolların, bölgenin taksimine dair henüz bir tasarrufta bulunmadıklarını söyleyebileceğimiz üç zemin göze çarpmaktadır. Dikkat edilmesi gereken bir nokta da bu ayrımda bölgenin en önemli şehirleri Âmid, Mardin, Hısn Keyfâ, Erzen ve Meyyâfârikin'e dair herhangi bir malumatın olmamasıdır. Bu durum da Türkiye Selçuklularının, yukarıda da zikrettiğimiz üzere, burada mutlak surette bir egemenlik kuramadığına açık bir delildir ve bu dönemde Diyâr-ı Bekr bölgesi tam olarak bir düzenlemeye tabi tutulamamıştır.

3- Moğol Hâkimiyetinde Diyâr-ı Bekr'in İdari Yapısı (1260-1336)

3.1. Diyâr-ı Bekr'in Moğol Yönetimindeki İdari Yapılanması

1231 yılından 1259 yılına kadar bölgede muhtelif akınlar gerçekleştiren Moğolların yapmış oldukları istila hareketlerinin henüz bölgeyi doğrudan kendilerine bağlayacak bir mahiyet taşımadığını görülmektedir. Ayrıca, Kösedağ Bozgunu sonrasında etkin olmalarına rağmen, Moğolların sadece tahakküm kurdukları ve vergi aldıkları ama bölgenin idari düzenine henüz müdahale etmedikleri anlaşılmaktadır. Zira Moğolların, aşağıda siyasi tarih kısmında detaylıca ele aldığımız üzere, 1260 yılı sonuna kadar bütün bölgeyi Yeşmut eliyle aldıklarını ve bu tarihten sonra İlhanlı şahnelerinin Anadolu'ya gönderilmesi ile vergi ve askeri düzene bağlı bir taksimat kurduklarını biliyorsak da Hamdullah Mustevfî dışında buna dair açık bir izahat getiren kaynak maalesef bulunmamaktadır. Dönemin Arap kaynaklarının verdiği bilgiler ise çoğunlukla yukarıda özetlediğimiz X. asır Arap müelliflerinin verdiği bilgilerin bir tekrarı gibidir. Onlar hala Diyâr-ı Bekr, Rebia ve Mudar'ı kullanıyorlarsa da İlhanlı devri kaynakları el-Cezire bölgesini iki kısma ayırmaktadırlar[20]. Bu iki kısım içinde de el-Cezire'yi Musul merkez olmak üzere Diyâr-ı Bekr Eyaleti olarak tarif etmektedirler. Sadece Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebia isminin geçmesi ve Diyâr-ı Mudar'ın kullanılmaması, kanımızca İlhanlı-Memlûk çatışmasından kaynaklanmaktadır. Zira Ayn Calut Savaşı'ndan sonra Moğolların Memlûklere bariz bir üstünlüğü görülmemekte

[20] Hülâgû'nun son zamanlarında yaptığı bir atamayla Diyâr-ı Rebia'dan Fırat Nehri'nin kıyısına kadar olan yerleri Emir Tadavun'a, Rum memleketlerini Muineddin Pervane'ye bırakmış olduğunu Reşidüddin'den öğreniyoruz, bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih: İlhanlılar Kısmı*, çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipour Khelejani, Ankara 2013, s. 71.

olup muhtemelen el-Cezire'nin İlhanlılarca kullanılan iki bölgesi Moğol tabiyetinde, Diyâr-ı Mudar ise Memlûk kontrolündedir. Hatta zamanla kaynakların bu bölgelere ait şehirleri sayarken isimlerini zikretmeleri ya da aynı şehri bir müddet sonra telaffuz etmemeleri, o şehrin artık onların hükmünde olmadığının da bir belirtisi olabilir.

Moğollar, sahip oldukları topraklarda idari sistemlerini oluştururken öteden beri gelenek haline getirdikleri mevcut hudutlara bağlı bir düzenleme yapmışlardır. Bunu düzenlerken de *askerlik ve iaşe işlerine* bağlı bir sistemi sahip oldukları coğrafyaya göre belirlemişlerdir[21]. Bir başka durum ise *yaylak ve kışlak* olarak kullandıkları sahalara göre bu sistemin bir bütünlük arz etmesini istemeleri ve devletin merkezine uzak eyaletlerin gelecek saldırılara karşı rahatça savunulabilmesidir. Spuler'in söylediklerinden hareketle varılan bu hüküm, muhtemelen üç ayrı bölgeden oluşan el-Cezire'nin sadece Diyâr-ı Bekr olarak adlandırılmasına ve bu minval üzere yönetilmesine zemin hazırlamıştır. Tabi ki Diyâr-ı Mudar'ın artık kullanılmıyor olmasında Memlûk etkisi vardır, lakin bu sınırların çok sabit olmaması ve hemen her dönem değişkenlik göstermesi İlhanlıların söz konusu politikasından kaynaklanıyor olabilir. Bu nazar-ı itibardan bakıldığında, 1265 yılında yapılan düzenlemelerle İlhanlıların batı topraklarını Gürcistan, Rum ve Diyâr-ı Bekr olmak üzere üç bölgeye ayırdıkları ve Durbay Noyan adında bir görevliyi Doğu ve Güneydoğu Anadolu topraklarının çoğunu bünyesinde barındıran bu son bölgeye tayin ettikleri görülmektedir[22]. Gül'ün el-Ehri'den aktardığı bu bilgiye göre, atanan bu kişi bütün bölgeyi yönetecek bir üst yönetici olmalıdır ya da onun verdiği bu bilgi Reşidüddin ile çelişmektedir. Zira Reşidüddin'in, yukarıda değindiğimiz el-Cezire'nin ikiye bölünerek yönetildiğine dair verdiği bilgiye göre, el-Cezire iki kısma ayrılmış, Diyâr-ı Bekr'in yönetimi Celaleddin Tarir ile Melik Razieddin Baba'ya ve Diyâr-ı Rebia ise Artuklu Melik Muzaffereddin Kara Arslan'a bırakılmıştır[23].

Hülâgû zamanında böylece iki kısma ayrılan bölge, Musul merkez olmak üzere Âmid, Mardin ve bölgenin diğer şehirlerini içeren Diyâr-ı Bekr Eyaleti olarak ku-

---

[21] Bertold Spuler, *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür-İlhanlılar Devri 1220-1350*, Ankara 1987, s. 67-68.
[22] Muammer Gül, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti*, İstanbul 2005, s. 46.
[23] Reşidüddin, s. 79.

rulmuş ve askeri bir sisteme göre yönetilmiştir. Diğer kısım ise Ahlat'ın merkez alındığı Van Gölü ve mülhakatını kapsamaktadır. Zamanla bütün bölgenin merkezi Musul'a kaymış ve buranın başkent olduğu Diyâr-ı Bekr Eyaleti kurulmuştur. Yani el-Cezire'nin önce üçe ayrılan sonra da ikiye indirilen bölge sayısı artık tek elden yönetilecek bir eyalet haline gelmiştir. Fakat yukarıda da zikredildiği gibi, bu idari taksimat, yapılan görevlendirmelerden yola çıkılarak hem kaynaklar hem de modern araştırmalar tarafından varılan bir sonuçtur. Bundan dolayı bölgenin gerçek idari taksimatına dair bilgi veren Hamdullah Mustevfî zamanına kadar verilen bilgiler değişkenlik gösterebilmektedir.

İlhanlı devlet adamı Hamdullah Mustevfî'nin kaleme aldığı *Nuzhetü'l-Kulûb* adlı eser içerdiği bilgilerin resmî devlet kayıtlarına dayanması ve İlhanlı devlet teşkilatını göstermesi bakımından son derece önemlidir. Mustevfî, buna göre İlhanlı Devleti'nin batı bölgesini dört bölgeye ayırmakta ve ayrı ayrı bölgeleri ve bu bölgeleri oluşturan şehirleri sıralamaktadır. Şöyle ki:

1- *Memâlik-i Rum Bölgesi* Sivas, Elbistan, Erzurum, Erzincan, Kemah, Harput, Bayburt, Samsun, Konya ve Ermenek gibi önemli şehirlere sahip olan bu bölge, sayısı yaklaşık altmış olarak verilen şehir ve kaleyi ihtiva eden ve Kuzeydoğu Anadolu ile batısını kapsayan coğrafya için kullanılmıştır[24].

2- *Ermeniyye Vilayeti* Ahlat merkez olmak üzere Van, Vestan, Eleşkirt, Bargiri, Malazgirt, Hoşab ve Aladağ gibi irili ufaklı yerleşim birimlerinden müteşekkil ve Van Gölü havzasında yer alan merkezlerden oluşmaktadır[25].

3- *Kürdistan Bölgesi* Irak-ı Arap, Irak-ı Acem, Huzistan, Azerbaycan ve Diyâr-ı Bekr ile sınırlanmış ve Dinever, Şehrizor, Kirmanşah ile diğer şehirlerden müteşekkil bir yapıya sahiptir[26].

4- *el-Cezire Bölgesi* veya *Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebia* olarak isimlendirilen bu bölgenin, merkezi Musul şehridir. Eskiden el-Cezire denildiği belirtilen bu bölge, yirmi dokuz şehir ve kaleden oluşan sıcak iklime sahip bir bölge olarak tanımlanmış-

---

[24] Hamdullah Mustevfi, *Nuzhat-al-Qulûb*, ed. G. Le Strange, Leyden 1915, s. 95-100.
[25] Mustevfi, s. 100-101.
[26] Mustevfi, s. 105-107.

tır. Bölgenin sınırları ise Anadolu, Ermeniyye, Suriye, Kürdistan ve Irak-ı Arap arasında kalan bölge olarak tarif edilmiştir. Atabegler döneminden Bedreddin Lu'lu zamanına kadar 10.000.000 dinar vergisi olduğu belirtilmiş ve müellifin zamanında 1.925.000 dinara kadar düştüğü de dile getirilmiştir. Bu veri, aslında bölgenin içine düştüğü durumu açık bir şekilde izah etmektedir. Burada da bölgeyi Diyâr-Bekr ve Diyâr-ı Rebia olmak üzere ikiye ayıran müellif, bölgenin şehirlerini şu şekilde sıralamıştır: Erbil, Erzen, Âmid, Bâsabda, Bazarnûh, Bevâzic, Cessar, Ceziretü İbn Ömer, Hâni, Harran, Hısn-ı Keyfâ, Habur, Res'ül-Ayn, Rakka, Sincar, Suk-ı Samânin, Akr, İmâdiye, Karkîsya, Karmalas, Mardin, Muş, Meyyâfârikin, Nusaybin ve Ninova[27].

Mustevfi döneminde yapılan bu idari taksimat dışında edindiğimiz bilgiler, daha çok diğer kaynakların atama/tayin işlemleri üzerine satır aralarından çıkarabildiğimiz bilgilerden ibarettir. Yaklaşık bir asra yakın bir dönem bölgeyle doğrudan temas halinde olan Moğollar, özellikle 1277 yılından sonra Anadolu coğrafyası ve bölgeyi doğrudan kendi hâkimiyetlerine almış ve bu dönemden sonra Selçuklu sultanları "gölge sultan" rolünü oynarken, diğer siyasi teşekküller ise kayıtsız şartsız Moğol egemenliğini kabul etmek zorunda kalmıştır. Siyasi tarih kısmında ele alındığı üzere, bölgede etkili olan Mardin Artukluları ve Hısn Keyfâ Eyyubîleri de özellikle 1260 yılından XIII. asrın sonlarına kadar tabi oldukları bu güçten dolayı neredeyse kaynaklarda adına bile rastlanılamayacak kadar pasif bir duruma sürüklenmişlerdir.

Yeniden bölgenin idari taksimatına/idari yönetimine dönecek olursak, Mustevfi'nin verdiği bilgilere en yakın malumatı Hâfız-ı Ebrû'nun coğrafya kitabında görmekteyiz. Timur devri müverrihlerinden olan müellif, el-Cezire bölgesini de Diyar-Bekr bölgesi içinde olacak şekilde tarif etmiş ve bölge sınırlarını kuzeyde Erzincan'dan Kemah, Malatya sınırlarına; batıda Balis, Şimşat, Rum Kale, Suruç, Ruha, Karkîsya ve Rahbe'den Anbar'a kadar; doğuda Dicle'nin batı sahillerini de içine alacak şekilde güney-kuzey hattında Tekrit, Erbil, Musul, Sincar, Ceziretü İbn Ömer'den Hısn-ı Keyfâ ve Âmid'e kadar olan saha olarak göstermiş ve ilaveten Fırat ile Dicle arasında yer alan Nusaybin ve Meyyâfârikîn'in de bölge içinde yer aldığını söylemiştir. Böl-

[27] Mustevfi, s. 102-105.

genin önemli şehirlerini ise Suruç, Meyyâfârikin, Hısn-ı Keyfâ, Dâlye, Ceziretü İbn Ömer, Tel-Â'far, Musul, Hadise, Dakuka, Kebise, 'Âne, Senn, Hısn-ı Selem, Ruha, Harran, Rakka, Semanin, İmadiye, Selem, Karkîsya, Caber Kalesi, Kâlikala, Rahbe, Hettâh, Âmid, Rasu'l-Ayn, Mardin, Nusaybin, Hizan, Sincar ve Kefertusa olarak zikretmiştir[28]. Dönemin Memlûk kaynaklarına baktığımızda, el-Ömeri dışında İlhanlı idari taksimatını baz alan bir müellife rastlamadık. el-Ömeri'nin, İlhanlı Devleti'ne dair verdiği bilgilerde onların sahip oldukları topraklardan ve bu topraklara hükmedenlerden söz ederken, Diyâr-ı Bekr bölgesi ismini kullanması İlhanlıların uyguladığı idari taksimatta el-Cezire'nin yerini bu ismin aldığına delalet eder[29]. Ebu'l-Fidâ ise bölgeyi X. asır İslam coğrafyacılarının taksimine göre izah etmiş ve el-Cezire adı altında Diyâr-ı Rebia, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Bekr olarak göstermiştir ki bu ayrım İlhanlı dönemi için geçerli değildir[30]. 1350 yılı vergi kayıtlarının verdiği bilgiye göre, sadece Diyâr-ı Bekr Eyaleti olarak gösterilen bölgenin Mardin, Erbil, Musul, Cizre, Meyyâfârikin, Res'ül Ayn, Sincar ve Harran şehirlerinden müteşekkil olduğu ve Hoca İzzeddin el-Musulî tarafından yönetildiği görülmektedir[31].

En nihayetinde söylenebilir ki, İhanlıların uyguladıkları bu idari taksimat uzun bir süre geçerliliğini korumuş, Timur, Akkoyunlu ve Karakoyunlu dönemi kaynakları tarafından da küçük bazı değişikliklerle söz konusu taksimatın devam ettiği ortaya konulmuştur. XI-XIII. yüzyıllarda ağırlıklı olarak el-Cezire bölgesi ve onun kısımları olarak zikredilen bölge, XIII-XV. asırda Diyâr-ı Bekr olarak anılmış ve Diyâr-ı Bekr ile Diyâr-ı Rebia kısımlarına ayrılmış bir hüviyettedir. Hatta zamanla Diyâr-ı Rebia isminin de artık kullanılmadığını kaynaklarda görmekteyiz. Örneğin Ebubekir Tıhrani, Nizamüddin Şâmi, İbni Arabşah, Şerefeddin Ali Yezdi, Hasan-ı Rumlu, Esterâbâdi ve Müneccimbaşı gibi müverrihler, eserlerinde artık Diyâr-ı Rebia ismini kullanmamış ve bölge sadece Diyâr-ı Bekr şeklinde anılmıştır[32].

---

[28] Hâfız-ı Ebrû, *Coğrâfya-yı Hâfız-ı Ebrû*, tah. Sadık Seccadî, II, Tahran 1378, s. 21–44.
[29] el-Ömeri, *et-Ta'rîf bi 'l-Muṣṭalaḥi 'ş-Şerîf*, tah. M. Hüseyin Şemseddin, Beyrut 1332, s. 66-69.
[30] Ebu'l-Fidâ, *Takvimu 'l-Büldân*, neş. M. Reinaud, Paris 1840, s. 273; aynı eserin tercümesi için bkz. *Ebu 'l-Fidâ Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2017, s. 231-243.
[31] Zeki Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası*, I, 1931, s. 32.
[32] Bu kaynakların hepsi için ilgili yerlerde tam künyeleri verilmiş olduğundan burada bir daha gösterilmemiştir.

3.2. Diyâr-ı Bekr'de Yerleşim Merkezleri

3.2.1. Âmid (Diyarbakır)

XI-XII. yüzyıllarda Âmid bölgenin en önemli şehirlerinden birisidir ve 1085 yılında Sultan Melikşah'ın görevlendirdiği ordu eliyle Mervanoğullarından alınmıştır. Mervanoğullarının başkenti Meyyâfârikin olduğu için, o şehrin gölgesinde kaldığı anlaşılan şehir, 1092 yılında Melikşah'ın ölümüne kadar Büyük Selçuklu hâkimiyetinde kalmış, onun ölümü üzerine Suriye Selçuklu Meliki Tutuş'un kontrolüne geçmiş ve kısa bir süre sonra da bölgenin bu önemli şehrinde Türkmen Beylikleri dönemi başlamıştır. Âmid'e hükmeden ilk Türkmen Beyliği, bir asra yakın burayı yöneten Yınaloğullarıdır (1095-1183). Kültürel ve iktisadi alanlarda kayda değer bir ilerlemenin olduğu bu dönemde, şehirde yoğun bir imar faaliyeti de gerçekleştirilmiştir. Yınaloğullarının veziri Nisanoğlu bu parlak devre gölge düşürecek hareketlerde bulunmuşsa da şehir Artukluların eline geçmiş ve 1232 yılına kadar inkişafını devam ettirmiştir. Başkent olarak Hısn Keyfâ'yı seçmiş olan Artukluların buradaki şubesi, Âmid'e de gerekli ilgiyi göstermiş, imar ve kültürel faaliyetler gerçekleştirilmiş ve Âmid bir yandan iktisadi olarak bölgenin en önemli şehirlerinden biri olurken, diğer yandan Hısn Keyfâ Artukluları tarafından ikinci bir başkent gibi kullanılmıştır[33].

1232 yılına kadar Artuklu kontrolünde olan Âmid'in mamur, müreffeh ve büyük bir şehir olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarih itibariyle başlayan mücadeleler, bölgedeki siyasi çatışmaların yarattığı kaos ortamı ve şehrin defalarca kuşatılması ya da yağmalanması önceki üç yüz yıllık döneme kıyasla, çok daha kötü bir tabloyla karşılaşmamıza neden olmaktadır. Zira Kösedağ Bozgunu, hatta ondan da önce başlayan çatışmalar, şehrin XIII-XVI. asır aralığında inişli çıkışlı, fakat öncesi kadar parlak olmayan bir serüven geçirmesine neden olmuştur.

---

[33] Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 72-84; ayrıca bkz. a.mlf, "XIII. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bir Türkmen Beyliği Yınaloğulları", *Türkler,* VI, s. 491–499; a.mlf., "Selçuklular Zamanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Hüküm Sürmüş Bir Türkmen Beyliği: Dilmaçoğulları", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 12, Eylül 2002, s. 115-162.

Uzun süren verimli Artuklu dönemi, 1232 yılında Mısır Eyyubî Meliki el-Melikü'l-Kâmil'in şehri ele geçirmesiyle son bulmuş ve şehrin dış surları yıkılmıştır[34]. Yıktırılan surların malzemesi ile iç surların tahkimatı yapılmış ve şehre Melik Kâmil'in kuzeni Şemsü'l-Mülk Ahmed vali olarak tayin edilmiştir. Kısa bir süre sonra hastalığından dolayı ölen mezkûr valinin yerine oğlu Şehabeddin Gazi atanmışsa da Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubâd'a şehri teslim etme meyli onun sonunu getirmiş ve Melik Kâmil oğlu Necmeddin Eyyub'u Hısn Keyfâ ile birlikte Âmid'i yönetmesi için buranın valiliği ile görevlendirmiş ve Âmid'i muhafaza etmesi için de yanına en önemli emirlerinden Şemseddin Sevâb'ı vermiştir[35]. Eyyubîler zamanına bakıldığında, hemen yukarıda bahsi edilen dış surların yıkılıp taşlarıyla onarımına başlanan iç surun, Necmeddin Eyyub döneminde tamamlanmış olduğu Hindibaba Kapısı'ndan doğuya doğru üçüncü ve dördüncü surlar üzerinde yer alan kitabelerden anlaşılmaktadır. 1236-1237 yılında tamamlanan bu surlardan üçüncü surun üzerindeki kitabenin üç metre aşağısında yuvarlak bir taş üzerinde bir insan kabartması bulunmakta ve kabartmadaki adam sağ elinde kuyruğundan tutulup aşağı doğru sarkıtılmış bir akrep ile sol elinde bir asa tutmaktadır. Beysanoğlu, akrebin bir tılsım olduğunu ve hatta bu burca adını verip Akrep Burcu olarak anılmasını sağladığını belirtmektedir[36].

Eyyubîlerin surların yapımına önem vermesine sebep olan durumun, 1231 yılında bölgeye Harezmşahları takiple giren Moğolların ilk yağma hareketi ve hemen akabinde Türkiye Selçukluları ile başlayan hâkimiyet mücadelesi olduğunu düşünüyoruz. Zira bu yıllarda Türkiye Selçuklu Sultanı Keykubâd, Anadolu'nun siyasi birliğini sağlamak noktasında kararlı adımlarla hareket etmiş ve Harezmşah Celaleddin'i yendikten sonra Ahlat başta olmak üzere Van Gölü havzasında bulunan birçok şehri hâkimiyet sahasına dahil etmiştir[37]. Buna cevaben el-Melikü'l-Kâmil, Âmid ve çevresini; kardeşi el-Melikü'l-Eşref de Hısn Keyfâ'yı ele geçirmiştir. İşte Âmid ve Hısn

[34] İbn Şeddad, *el-Alâku'l-Hatira*, III/I, s. 254; Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 81; Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, I, Diyarbakır 1996, s. 353-354.
[35] Mükrimin H. Yınanç, "Diyarbekir", *İA*, III, Eskişehir 1997, s. 616-617.
[36] Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 360-361.
[37] İbni Bibi, Tıpkıbasım, s. 426-427; çev. s. 416-417; Abû'l-Farac, II, s. 532.

Keyfâ'yı bu dönemde eline geçiren Eyyubîler, muhtemel bir Selçuklu saldırısına hazır olmak için bu surlara önem vermiş olabilirler. Tabi doğudan gelen Moğol tehlikesini de gözardı etmemişlerdir. Nitekim Keykubâd'ın onların Diyâr-ı Bekr Bölgesi'ndeki bu etkinliğine karşılık Eyyubî kontrolündeki el-Cezire bölgesini yağmalaması[38] da bu yorumun haklılığına delalet etmektedir. Keykubâd'ın Âmid üzerine ordu göndermesi de zaten çok gecikmemiştir. Zira el-Cezire yağmasına karşılık büyük bir orduyla 1234 yılında Anadolu'ya gelen Eyyubîler, bu noktada şimşekleri üzerlerine çekmiştir. Onlara ağır bir yenilgi yaşatmasına rağmen Türkiye Selçukluları Âmid üzerine yürümüştür[39]. Bu kuşatmaya giden süreci anlatan İbn Bibi, Sultan'ın Kemaleddin Kamyar'a "*Benim düşüncem, kalabalık bir grup ve mükemmel bir toplulukla muzaffer askerlerimizi Âmid'i kuşatmaya göndermek ve orayı topraklarımıza katmaktır*" dediğini ve buna karşılık Kamyar'ın "*Ferman siz padişahımıza aittir. Siz Sultanımızdan alacağımız güçle muzaffer askerler eğer göklerin kalelerine saldırırsa, mızrak darbesi ve kılıç yarasıyla onu yere indirir.* ***Fakat Âmid kolay alınacak bir şehir değildir. Oranın kalesi granitten bir dağdır ve dünyada sağlamlığı ile tanınmıştır. Burçları göklerin burçlarına karşı gelir; duvarları sarp sıra dağlarla yarışa girer. Hiçbir padişah savaş ve kuşatmayla orayı fethetmeyi aklından geçirmemiştir. Bununla beraber oranın üç yılda alınabileceği görüşü vardır. İlk yıl askerlerle oranın ekinlerine ve hayvanlarına el koymak, köylerini ve çiftçilerini esir almak, ikinci yıl orayı kuşatma altında tutarak zahire girişini önlemek, üçüncü yıl da feryat ve figana başlayacak olanların teslim olmalarını beklemek***" lazımdır diyerek cevap verdiğinden söz etmiştir[40]. Kaynakta aktarılan bu kısım, şehrin çevrili olduğu surların önemi ve sağlamlığını ortaya koyması bakımından son derece önemlidir. Kamyar'ın Âmid'i kuşatma stratejisinin haklılığı da ileriki satırlarda görüleceği gibi çok yerinde bir tespit olmuştur. Zira uzun muhasaralar geçirecek olan Âmid, bu sağlam surlar sayesinde çoğu kez müteşebbisler tarafından ele geçirilememiştir.

---

[38] Ebu'l-Fida, II, s. 255-256; İbnü'l Adim, s. 16-17; Abu'l-Farac, II, s. 532; Makrizi, I, s. 243-244; Sıbt İbnü'l-Cevzi, VIII, s. 477; Ayni, s. 59.
[39] İbni Bibi, Tıpkıbasım, s. 458-459; Sıbt İbnü'l-Cevzi, s. 465; Turan, "Keykubâd I", s. 646-661.
[40] İbn Bibi, Tıpkıbasım, s. 449-450; çev. 435-436.

Kemaleddin Kamyar'ın temkinli yaklaşımı kendi mevkiini düşünen Taceddin Pervane'yi harekete geçirmiş ve Keykubâd'a eğer ordu ile birlikte Harezm kuvvetleri kendi emrine verilirse altı ay, belki daha kısa bir sürede Âmid'i alacağını beyan etmesi üzerine Sultan tarafından Âmid'in fethine memur edilmişse de bir netice alınamamıştır. Âmid'in Selçuklular tarafından alınışı II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında gerçekleşmiştir. Bu dönemde Necmeddin Eyyub, Mısır'da vuku bulan hadiselere binaen oraya gitmiş, tahtı da oğlu Turanşah'a bırakmıştır. Emir Çavlı komutasında büyük bir ordunun Âmid'e yürüdüğünü haber alan Turanşah, şehri emirlerine bırakıp Hısn Keyfâ'ya çekilmiştir. Âmid'i kuşatan Selçuklu ordusu, İbn Bibi'nin burada yaşayan Kürtlerin önderi ve yöneticisi olarak tanıttığı Fahreddin İbn Dinar sayesinde şehre girmiş, Âmid'in ileri geleneleri de artık direnmenin sadece felaket getireceğinin verdiği farkındalıkla Emir Çavlı ile anlaşmak kaydıyla şehri Selçuklulara teslim etmişlerdir. Eman dileyen halka kendi mallarını kullanma hakkını vermekle kalmayan Selçuklu Emiri, Türkiye Selçuklu Sultanı adına, halkı divani vergilerden ve avarız mükellefiyetinden muaf tutmuştur. Âmid'in Selçuklu kontrolüne geçtiği haberi yayılınca da Çermik, Siverek, Ergani ve Âmid'e bağlı daha birçok beldenin komutanı ve kalenin muhafızı gelip Selçuklulara tabi olmuş ve Mübarizüddin İsa Candar şehrin subaşılığına tayin olunmuştur[41] (1240).

Bu tarihle beraber bölgenin kaderini belirleyecek gelişmeler peş peşe yaşanmaya başlamıştır. Sarsılmaya başlayan Selçuklu idaresi önce Babaî isyanının cereyanı karşısında çaresiz kalmış, hemen akabinde de Moğollar Anadolu'ya bir asra yakın bir süre çıkmamak üzere girmişlerdir. Bu siyasi karmaşadan faydalanmak isteyen Meyyâfârikin Eyyubî hükümdarı Melik Şehabeddin Gazi 1241 yılında Âmid'i kuşatmaya kalkışmışsa da başarılı olamamıştır[42]. 1240 yılından 1257 tarihine kadar Türkiye Selçuklularının himayesinde olan Âmid'de kayda değer bir gelişme olmadığını zannediyoruz. 1246'da II. Keyhüsrev'in ölümüne müteakip üç senelik kısa yönetimin, onu takiben de beş yıllık müşterek sultanların şehre gereken önemi vermediği

[41] İbn Bibi, Tıpkıbasım, s. 491-498; çev. 472-477; Yınanç, "Diyarbekir", *İA*, s. 617.
[42] İbni Bibi, Tıpkıbasım, s. 504-510; çev. 482-487; Abu'l-Farac, s. 541; İbnü'l-Vâsıl, V, s. 310; İbnü'l Adim, s. 496-498; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, s. 47, Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 362-263.

görülmektedir. Kaldı ki, 1240-1257 yılları arasında Âmid'in yönetimine dair pek fazla malumat bulmak da pek mümkün değildir. Ayrıca 1251 yılında Türkiye Selçuklu taht adayları arasındaki anlaşmazlıktan istifade eden Moğollar bölgeye bir daha girmiş ve Âmid'in de aralarında olduğu birçok yerleşim merkezini talan etmişlerdir[43].

Âmid'deki Selçuklu hâkimiyeti, 1257 yılında Meyyâfârikin Eyyubî hâkimi Melik Kâmil tarafından sona erdirilmiş ve şehir iki sene onun kontrolünde kalmıştır. Şöyle ki, yaşanan gelişmeler karşısında Âmid'de bulunan Selçuklu muhafız kıtasının muhtemelen şehirde olmamasından faydalanan Melik Kâmil, Mardin Artuklu hâkimi Necmeddin Gazi ve Musul hâkimi Bedreddin Lu'lu'nun iş birliğiyle şehri almıştır. *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*'nden öğrendiğimiz kadarıyla, Bedreddin Lu'lu Âmid içerisindeki emirlerden biri ile anlaşmış ve Melik Kâmil'i Âmid'i almaya teşvik etmiştir[44]. Bu kaynağın Moğollar bölgeye girdiğinde onlara itaat eden ilk kişinin dönemin Meyyâfârikin hâkimi Melik Kâmil olduğuna işaret etmesi, bu işte anlatıldığı gibi Musul hâkiminin bir dahli olduğuna delalet edebilir. Ayrıca yukarıda Âmid'in kısa bir kuşatmayla alınamayacağına dair sağlam bir delil, bizzat Kamyar tarafından dile getirilmiştir.

Melik Kâmil'in bu hareketi Hülagu'ya ulaştığında, oğlu Yeşmut'u bölgenin alınmasına memur kılmış ve bölgenin diğer şehirleri gibi Âmid de onların gadrına uğramıştır. Moğol ordusunun harekete geçtiğini haber alan Melik Kâmil Meyyâfârikin'e geçmiş ve Âmid'de çok az bir kuvvet bırakmıştır. İbn Şeddad, Moğol ordusunun önce Mardin'e geldiğini, fakat muhasaranın zaman alacağından dolayı Âmid ve Meyyâfârikin üzerine yürüdüğünü ve Âmid önüne gelindiğinde de kısa bir kuşatmadan sonra şehrin teslim olduğunu bildirmektedir. Yınanç, Âmid'in Meyyâfârikin'in alınmasından

---

[43] Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 523; Zehebî, *Tarihü'l-İslam,* XLVII, s. 67; İbnü'l-Cezerî, s. 231-232; Makrizî, 383-384; İbni Tagrıberdi, s. 26; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 183; Güneş, s. 81.

[44] İbnü'l-Münşi, *Nuzhetu 'n Nâzır ve Rahetu 'l Hâtır (Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi)*, v. 14a. (Bu eser yakın zamanda Türk Tarih Kurumu tarafından basılacaktır. Bu eserin basıma hazır nüshasını benimle paylaşan Prof. Dr. Adnan Çevik'e minnettarım. Bundan sonraki kullanımı şu şekilde verilecektir: *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 14a; İbn Şeddad, *el-Alaku 'l-Hatıra*, III/I, s. 259; ayrıca bkz. Reşidüddin, s. 53, 60-63. Yınanç, Âmid kuşatıldığında Selçuklular tarafından devletin bir emiri ve Kürtlerin reisi olan Şerefeddin Ahmed b. Şûcaeddin'in yardıma gönderildiği fakat yolda yenilgiye uğradığını belirtmektedir. bkz. Yınanç, "Diyarbekir", *İA*, s. 618.

sonra Moğolların eline geçtiğini belirtmekteyse de[45] hem İbn Şeddad ve *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*'nin verdiği bilgiler hem de Reşidüddin'in Meyyâfârikin'den sonra Yeşmut'un Mardin üzerine yürüdüğüne dair verdiği kayıtlar, Âmid'in daha önce alınmış olduğunu göstermektedir. Velhasılıkelam, Âmid, iki yıllık Eyyubî hükmünden sonra Moğollar tarafından iki kısma ayrılan Türkiye Selçuklu topraklarına yeniden dahil edilmiş ve hâkim olduğu mülhakatta olmasına binaen IV. Kılıç Arslan'ın hükmü altına bırakılmıştır. Böylece bu asrın sonuna kadar Âmid Selçuklu hükmünde kalmışsa da şehirde bir Moğol şahnesi ve bir müfrezeden oluşan bir askeri kuvvetin de bulunduğu kaynaklarda geçmektedir. Ayrıca yapılan idari taksimat gereği, Diyâr-ı Bekr Eyaleti'ne atananların sorumluluğunda olan Âmid vergisinin her sene toplanıp Moğol merkezine gönderilmiş olduğuna da kaynakların verdiği bilgiler sayesinde vakıf bulunmaktayız[46].

Yaklaşık yarım asra yakın bir dönem Âmid'e hâkim olan Türkiye Selçuklularına dair şehirde kayda değer bir gelişme olmadığını görmekteyiz. Bunun en büyük sebebi, Keykubâd döneminden sonra devletin önce inhitat sonra da inkıraz dönemine girmesi olmalıdır. Ayrıca bölgede yaşanan siyasi çatışmalar ve elbette ki Moğolların gerçekleştirdiği istila da gözardı edilmemesi gereken hususlardır. Böylece Âmid'in Selçuklu hâkimiyetindeki bu dönemin genel bir durumu için denilebilir ki, şehir Selçukluların görevlendirdikleri subaşılar tarafından yönetilmişse de bu Moğolların nezaretinde sergilenen bir yönetim olmuştur. Bu döneme dair bir cami kitabesinde II. Keyhüsrev dönemine ait kaydın[47] dışında herhangi bir imar faaliyetine ya da ticari ve kültürel bir çalışma olduğuna delalet edecek bir kayıt/buluntu mevcut değildir.

Selçuklulardan sonra Âmid'in idaresi, 1299-1302 yıllarında Suriye'ye seferler düzenleyen İlhanlı hükümdarı Gazan Han tarafından, kendisine bağlılık ve bu seferlere iştirak ile muvaffakıyetinden dolayı Mardin Artuklu hâkimi Necmeddin Gazi'ye bı-

---

[45] Yınanç, "Diyarbekir", *İA*, s. 618.

[46] İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 489–490; ayrıca başka kaynaklardaki bilgiler için bkz. Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, s. 40–41; Ebu'l-Farac, II, s. 572; Reşidüddin, s. 60-63; Zehebî, *Tarihü'l- İslam*, XLVIII, s. 43–44; İbn Dokmak, s. 240–241; İbnü'l-Kesir, XIII, s. 381; İbni Tagrıberdi, s. 31-34 ; Ebu'l-Fida, II, s. 308.

[47] Gıyaseddin Keyhüsrev şehir ele geçirilince, metin içerisinde de değindiğimiz üzere, halktan alınan bazı vergilerin kaldırıldığına dair bir fermanı olduğu Beysanoğlu tarafından dile getirilmektedir. bkz. Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, I, s. 373.

rakılmıştır[48]. Reşidüddin, "*Bütün Diyâr-ı Bek ve Diyâr-ı Rebia saltanatını Sultan, Necmeddin-i Mardin'e tefviz etti ve ona el-Melikü'l-Mansur unvanını verdi*" diyerek bu durumu doğrulamaktadır. Lakin diğer kaynaklarda çoğunlukla 1302 diye verilen tarihin aksine onun işaret ettiği tarih 1303 yılıdır[49]. Buradan anlaşıldığı üzere, el-Cezire bölgesi, Diyâr-ı Bekr olarak anılmakta ve iki kısma ayrılmaktadır. Gazan Han İslam'ı seçip Müslüman olmasına rağmen onun döneminde Anadol'da Moğol faaliyetlerine baktığımızda, *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*'nin verdiği bilgilere göre bölgeye birçok akın yapılmış, mallar yağmalanmış, ırzlar çiğnenmiş ve bölge ağır vergiler altında ezilmiştir. Buna rağmen bu dönemden itibaren Artuklu-İlhanlı ilişkilerinin iyiye gittiği gözlemlenebilmektedir. Âmid, 1312 yılında ölen Necmeddin Gazi'nin oğlu Melik Salih'in idaresine girmiştir. Çok geçmeden Gazan Han'ın ölüp, yerine Olcaytu'nun geçmesi de bölgeyi biraz rahatlatmıştır[50]. Ayrıca bu dönemde bölgeye gelen seyyah İbn Battûta, yeni Artuklu hâkimi Melik Salih'ten övgüyle bahsetmektedir[51].

Ardı ardına yaşanan bu gelişmeler belki de Âmid'in inkişafını sağlayacakken henüz tesis olunmaya başlayan huzur ortamı, önce 1315 yılında Memlûklerin Anadolu'nun içlerine kadar yaptıkları sefer, hemen akabinde Olcaytu'nun ölümü üzerine ayaklanan bazı Moğol gruplarının faaliyetlerinden dolayı bozulmuştur. Üstelik bu karışık ortamı fırsat bilen Cacaoğlu Alâeddin, etrafına topladığı Türkmen ve gönüllülerle harekete geçmiş, Moğollara tabi beldelere saldırılar düzenlemiş ve 1317 yılında Âmid'i istila etmiştir. Ebu'l-Fida vuku bulan bu hadisenin "*Halep tarafından gelenlerce yapıldığı*" belirtirken; Abu'l-Farac "*Âmid halkının Melik Salih'e isyan ettiğini, buna mukabil Artuklu hükümdarı'nın da Cacaoğlu'nu davet ile şehre çağırdığı ve onunla anlaştığını*" zikretmektedir[52]. Bu istila hareketiyle, din farkı gözetmeksizin şehirde

---

[48] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 18b; Ebu'l-Fida, II, s. 400; Ludger Ilisch, s. 58-61; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 189-190; Yınanç, "Diyarbekir", *İA*, s. 619.

[49] Reşidüddin, s. 295.

[50] Alptekin, "Artuklular", s. 416; İbn Battûta, s. 338.

[51] İbn Battûta, s. 338-339. Siyasi tarih kısmında bu konun detaylarına yer verilmiştir.

[52] Ebu'l-Fida, II, s. 427; Abu'l-Farac, II, s. 659-660. Lakin Abu'l-Farac bu olayın tarihi olarak M. 1297 yılını göstermektedir. Hem bu tarihte Melik Salih Artuklu Sultanı değildir hem de Olcaytu İl-

büyük bir tahribat yapılmış, şehrin kutsal mekanları dâhil çok büyük yıkım/yağma gerçekleştirilmiştir[53]. Yınanç'ın, Nüveyri başta olmak üzere Suriyeli müverrihlerden aktardığına göre, 1318 yılında büyük bir çekirge istilası ve şiddetli bir kuraklık baş göstermiş, Moğollar arasında çıkan çatışmaların da etkisiyle Âmid ile çevresi açlık ile sefalet içine düşmüş ve bundan dolayı binlerce insan ya açlıktan ölmüş ya da buradan göçmüştür[54].

Takip eden yıllarda bölgede bulunan Moğol gruplarının kendi aralarındaki mücadele ve XIV. asrın ortalarından itibaren baş gösteren Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmen mücadeleleri, bölgede olduğu gibi Âmid'de de etkisini göstermiştir. Mardin Artukluları kontrolünde olması hasebiyle şehir, bu dönemde onların başkenti olan Mardin'in gölgesinde kalmış gibi bir görüntü vermektedir. Zira Mardin Artuklu sultanları çoğunlukla Mardin'de ikamet etmekte ve ilişkilerini buradan sürdürmektedir. Mardin Artuklularının, bu dönem yaşanan yoğun gelişmelerden dolayı şehre pek önem vermedikleri rahatlıkla söylenebilir. Zira bölgede yükselen güç olarak Hısn Keyfâ Eyyubîleri ile sürekli bir mücadele içerisinde yer aldıkları ve bölgede başlayan Türkmen mücadelesinde de menfaatlerine göre hareket ettikleri görülmektedir.

Artuklular 1336 yılına kadar İlhanlılara bağlı olarak sürdükleri Âmid hâkimliklerini daha sonra Çobanlılara (1336-1350) ve en son da Celayirlilere (1350-1394) bazen tabi bazen de müttefik olmak üzere sürdürmüşlerdir. Bu arada 1363 yılına kadar Artuklu tahtında kalan el-Melikü's-Salih, elli yılı aşkın hüküm sürdüğü dönem boyunca Âmid'i içine düştüğü durumdan çıkartamamıştır. Onun dönemine denk gelen tarihlerde eserini kaleme alan Hamdullah Mustevfi, Âmid'i orta büyüklükte bir yerleşim merkezi (kasaba) ve vergi miktarını da 30.000 dinar olarak tarif etmektedir[55]. İlerde bu sayıları diğer yerleşim merkezleri için de vereceğiz, lakin tam bu noktada bölgedeki Hısn Keyfâ, Mardin, Erzen, İs'ird ve daha birçok yerden daha az vergiye

---

hanlı tahtına geçmemiştir bile. Muhtemelen bir tarih karışıklığı yaşamış olmalıdır. Osman Turan da, bu olaya karışmış olan Cacaoğlu'nun Selçuklu emirlerinden olamayacağının altını çizmektedir. Bkz. Turan, Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 192-193, 150 numaralı dipnot; Alptekin, "Artuklular", s. 416; Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 83.

[53] Ebu'l-Fida, II, s. 427-428; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 84.

[54] Yınanç, "Diyarbekir", *İA*, s. 619; aynı olaydan Göyünç de bahsetmektedir. bkz. Göyünç, "Diyarbakır", *DİA*, s. 464-469.

[55] Hamdullah Mustevfi, s. 102.

sahip olması, Âmid'in durumunu izah eden en bariz göstergedir. Böylelikle Artuklu kontrolündeki Âmid, bölgede etkin Moğol güçleri ile Türkmen gruplar ve güneyden gelen saldırılara hedef olmuş, yağmalanmış ve tahrip edilmiştir. Bu tahrip ve yağmalara bağlı olarak üretim ve ticaretin kesilmesi ile gelir seviyesi düşmüş, yaşanan kıtlık ve salgın hastalıklar da nüfusun azalmasına yol açmıştır. Büyük bir şehir olduğu XI-XIII. asırlardaki eski ihtişamından uzaklaşmış olan Âmid, artık harap bir görünüme bürünmüştür. Ayrıca Artukluların bu dönemde Âmid Ulu Camii'nde 1331 ve 1334 yılında bazı küçük tamiratlar dışında herhangi bir icraatta da bulunmamaları, şehrin öneminin azalmasına neden olan bir başka etken olarak göze çarpmaktadır. Bu arada bölgede 1374-1375 yıllarında bir salgın hastalık yayılmış ve muhtemelen buna bağlı bir de kıtlık meydana gelmiştir, bundan dolayı insanlar ölmüş, hayvanlar telef olmuş ve fiyatlar çok yükselmiştir[56].

Artukluların Âmid hâkimiyetine bölgeyi kasıp kavuran Timur son vermiştir. Mardin Artukluları ile aralarında vuku bulan anlaşmazlık sonucu Mardin'i kuşatmış olan Timur, emirlerini bölgedeki diğer bölgelerin fethine memur kılmıştır. Nizamüddin Şâmi[57], Emir Cihanşah Bahadır'ın *Karaca Kal'a* ahalisinin isyan ettiği haberini alınca Âmid üzerine yürüdüğü belirtmektedir. Şurası çok önemlidir ki, bu tarihe kadar yaşamış olduğu ve yukarıda dile getirdiğimiz badirelere rağmen Âmid kalesi Nizamüddin Şâmi tarafından şöylece tasvir edilmiştir: "*Kal'a o derece muhkem idi ki dünyada misli yoktu, yüksekliği tavsif olunamaz; bütün taşları yontma ve bağları kireç ve alçı ile bağlanmıştı. Temelleri pek derin kazılmıştı duvarları o kadar muhkem yapılmıştı ki bir duvarın üzerinde iki süvari yan yana at koşturabilirdi, o kadar genişti, burçları göklere kadar yükselmişti. Yapılalı dört bin üç yüz sene olduğu rivayet olunur, şimdiye kadar hiçbir fert onu kudret ve kuvvetiyle teshire muvaffak olamamıştı*" [58]. Birbirlerinden haberleri olup olmadığından emin olmadığımız Kemaleddin Kamyar ve Nizamüddin Şâmi'nin sarfettikleri benzer mülahazalar, bu şehrin sahip olduğu muazzam surlara işaret etmiştir. Bu surlara rağmen Âmid'in yu-

[56] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 107a-107b.
[57] Nizamüddin Şâmi, s. 184.
[58] Nizamüddin Şâmi, s. 184-185.

karıda söz ettiğimiz badirelere maruz kalması, aslında şehirde güçlü bir siyasi aktörün olmadığını açıkça ortaya koymaktadır.

Devrin bir başka müellifi Şerefüddin Ali Yezdi, surları biraz detaylandırarak anlatmış ve Timur'un Âmid'i ele geçirmesini, Halid b. Velid'in su yollarını kullanarak şehri alma hikâyesine benzer bir anlatımla nakletmiş ve Timur'a bir kutsiyet atfetmiştir. Şöyle ki: "*Bu kale öyle müstahkem bir kaleydi ki, insanoğlu onun gibi sağlam bir kale görmemiştir. Kalenin surları taş ve harçla yapılmıştı. Surun iki tarafı, tıpkı iç kale ve şehir gibi, uzun boylu bir insan yüksekliğinde taş tabyalarla çevriliydi ve üst kısımları kireçle örtülmüştü. Ayrıca surun dış tarafının üst kısmına ilave bir duvar çekilmişti. Kısacası, iki katlı bir tabya idi. Savaş sırasında şehirdekiler aşağı tabyaya iniyorlardı ve orada yüksek hisarlar kurulmuştu. Her iki hisar arasında on veya on beş gez uzunluğunda bir parapet vardı. Surların genişliği, iki atlının yan yana rahatça geçebileceği ölçüdeydi. Kale içinde iki kaynak vardı ve onlardan temin edilen suyla bahçeler ve bostanlar sulanıyordu. Kale hakkında söylenen bu sözler, tesadüfi değil, onun dıştan görünüşünden dolayıdır. Rivayete göre bu kale 4300 yıl önce kurulmuştur. Bugüne kadar onu hiçbir hükümdar fethedememiştir; yalnızca Halid b. Velid -Allah onun mezarını nurlandırsın- bu kaleyi kuşatmış ve ancak su yolundan girerek fethedebilmiştir*"[59]. Devrin bu iki müverrihine göre şehrin surlarında açılan delikler ve Timur'un güçlü ordusunun saldırılarıyla şehre girildiği ve şehrin büyük oranda tahribata uğradığı bildirilmektedir. Şerefüddin Ali Yezdi, surların altında açılan lağımların da şehrin düşmesinde etkili olduğuna, hatta bu surlardan birinin Akkoyunlu Karayülük Osman tarafından açıldığına değinmiştir[60]. Devrin başka müverrihleri olan İbn Arabşah ve Esterâbâdi de Timur'un kuşatmaya rağmen Âmid'i alamadığı, şehrin eman dileyerek teslim olduğu ve hatta Timur'un teslim olan müdafilere zarar vermeyeceğine dair yemin etmesine rağmen şehirde müthiş bir yağma ve tahribat yarattığı, Âmid'i harap halde bırakarak Aladağ'a gittiğini zikretmektedir[61].

---

[59] Şerefüddin Ali Yezdi, s. 238-239.

[60] Şerefüddin Ali Yezdi, s. 239.

[61] Esterâbâdi, s. 434-435; "*Timur şehre dokunmayacağını temin etmesine rağmen tepe tarafındaki kapıdan şehre girmiş ve isyankar ile itaatkar ayrımı yapmaksızın herkesi kılıçtan geçirmiştir. Çoçukları esir alıp, kadınların iffet perdesini yırtmış ve hatta camiye sığınan secde ve rükû halinde olanlar da dahil iki bin kişiyi kılıçtan geçirmiştir*", İbni Arabşah, s. 115-119.

Timur'un emrinde birçok sefere katılan Karayülük Osman'a Âmid'i vermesiyle şehirde biraz da olsa canlanmanın olacağı Akkoyunlu hâkimiyeti başlamıştır. Akkoyunlular şehre hâkim olup, Timur Anadolu'dan gidince Türkmen beyleri Âmid'i yeniden menzillerine koymuşlardır. 1407 yılında Mardin hâkimi Melik Zahir İsa ile Halep bölgesi mütegaliplerinden Emir Çeküm, Âmid'i kuşatmışlarsa da bir başarı elde edemeden geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Çok geçmeden bu sefer de Karakoyunlu Kara Yusuf, maiyetindeki Türkmen beyleri ve birçok Kürt aşiretiyle Âmid'e saldırmış, lakin Akkoyunluları yenilgiye uğratmalarına rağmen şehre girememişlerdir. Bunun dışında 1411-1412 yılında Karakoyunlular bir kez daha Âmid'e saldırmış, kaleyi ele geçiremeyince de bütün şehrin etrafını yağmalamışlardır [62]. Hâfız-ı Ebrû'nun verdiği bilgilere bakılırsa, bu iki Türkmen grubu arasında bir müddet barış sağlanmış ve bu süreçte şehir herhangi yeni bir saldırıya maruz kalmamıştır[63].

Akkoyunlular döneminde Âmid'e yapılan bir sonraki ciddi saldırı 1429-1430 yıllarında Memlûklerin Ruha'ya saldırması ve Akkoyunlu Karayülük Osman'ın oğlu Habil'in esir alınmasına karşılık onlara yapılan tacizler sonucunda vuku bulmuş ve Memlûk Sultanı Barsbay, Hısn Keyfâ Eyyubîlerinin de desteğiyle Akkoyunlular üzerine yürümüş, bir orduları da Akkoyunlu başkenti Âmid'i kuşatma altına almıştır. Karayülük Osman, üzerine gelen bu orduyu Âmid üzerine çekmemek adına şehirde yeteri kadar kuvvet bırakarak Ergani'ye karargâhını kurmuş ve Barsbay'ı iki cephede mücadeleye zorlamıştır. Akkoyunlular, birkaç Memlûk müfrezesini bozguna uğratmış ve onlara yardıma gelen Eyyubîlerin Sultanı Melik Eşref'i tutsak etmiştir. Buna rağmen bu büyük orduyu karşına almayarak onlarla sulh yolunu seçen Karayülük Osman, şehre ciddi bir zarar gelmeden bu tehlikeyi bertaraf etmiştir[64].

1435 yılında Karayülük Osman'ın ölümü üzerine Akkoyunlu şehzadeleri arasında şiddetli bir mücadele baş göstermiş ve bu karışık ortamdan faydalanan Dögerler,

---

[62] Tıhrani, s. 35-39, 52; Hasan-ı Rumlu, s. 48-52; Katip Ferdi, s. 86-87; Yınanç, "Diyarbakır", *İA*, s. 622; a.mlf., "Akkoyunlular", *İA*, s. 259; Sümer, "Akkoyunlular", *TDA*, s. 10-11; a.mlf., *Kara Koyunlular*, s. 90; Woods, s. 31-34, 45.

[63] Hâfız-ı Ebrû, *Zubdetû't-Tevârih*, v. 337a.

[64] İbni Tagrıberdi, s. 482-483; *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 74-75; Sümer, "Akkoyunlular", *TDA*, s. 13-14; Woods, s. 51.

Âmid'e saldırmıştır. Tıhrani'nin iddasına göre, Barsbay'ın kışkırttığı ve destek verdiği Dögerler, o esnada kontrolü eline geçirmiş olan Akkoyunlu Hamza'nın da şehirde olmamasından faydalanarak Âmid'e saldırmış ve şehirde büyük bir tahribat gerçekleştirmişlerdir[65]. Akkoyunlu Beyi Hamza'nın ölümünden sonra Cihangir Mirza yeni sultan olmuş ve onun döneminde bölgede Karakoyunlu Cihanşah fırtınası esmiştir. 1450 yılında bölgeye giren Cihanşah, bölgenin birçok şehrini tazyik ve muhasara ile fethetmişse de Âmid'i almaya muvaffak olamamıştır. 1451 yılı boyunca Âmid, Cihanşah'ın gönderdiği Rüstem Tarhan ve daha sonra ona destek amaçlı gönderdiği oğlu Muhammed Mirza tarafından kuşatılmış, fakat yine de alınamamıştır. Bir sonraki yıl, Karakoyunluların merkezini tehdit eden hadiseler vuku bulunca Cihanşah ve Cihangir arasında sulh olmuş, hatta Cihanşah oğlu Mirza'yı Akkoyunlu Cihangir'in kızıyla evlendirerek iki Türkmen devleti arasında akrabalık bağı tesis etmiştir. Bu durum da Uzun Hasan'ı rahatsız etmiş ve kendisi Akkoyunlu şehzadeleri arasındaki mücadeleye son vererek hem devletin hem de Âmid'in yeni hâkimi olmuştur[66].

Âmid, XIII-XVI. yüzyıl tarih aralığındaki belki de en parlak diyebileceğimiz zamanını Uzun Hasan döneminde yaşamıştır. Çok kısa bir süre de olsa, Uzun Hasan'ın Akkoyunlu Devleti'ne en müreffeh dönemini yaşatması ve hemen hemen bölgenin her yerinde söz sahibi olması bu durumun temelini teşkil etmektedir. Şehrin yaşanan bunca badireden sonra rahat yüzü görmesi, buraya olan ilginin artmasına da neden olmuştur. Şöyle ki, Uzun Hasan Hısn Keyfâ'ya geldiğini öğrendiği Şeyh Cüneyd'i Âmid'e davet etmiş ve onu bizzat kendi karşılamıştır. Bu olaya ilişkin bilgiler veren Hinz: "*Âmid'in dış surlarının sayısız kuleli siyah duvarları, muhteşem mermer binaları, köşkleri ve kiliseleri Şeyh'in sufileri üzerinde büyük tesir yapmıştı. Ahalisi Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerden ibaret olan şehir tarikatın yayılması için pek elverişli bir yer*" diyerek o tarihte şehrin yapısı ve demografisi hakkında bilgiler sunmak-

[65] *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 83-84.

[66] Akkoyunlu Cihangir-Karakoyunlu Mirza ve Uzun Hasan'ın etkinliğinin başlaması için bkz. *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 126-171; Yınanç, "Cihan-Şah", *İA*, 3, Eskişehir 1997, s. 176-177; a.mlf., "Akkoyunlular", s. 259-260; Sümer, "Akkoyunlular", *TDA*, s. 19-20; ayrıca Akkoyunluların kendi içlerinde yaşamış oldukları çatışmaların tafsilatı için bkz. Woods, s. 61-78

tadır[67]. Bu dönemde açık bir gelişme gösterdiğini gördüğümüz Âmid, Uzun Hasan'la beraber İlhanlılar zamanında yapılan Musul merkezli idari taksimatın da değişmesine neden olmuştur. Zira Âmid bölgenin yeni merkezi olmuştur. Ancak bu durum uzun sürmemiş ve 1467 yılında Tebriz'i Karakoyunlulardan alan Uzun Hasan başkenti buraya taşıyınca, Âmid yeniden kendi haline terkedilmiştir[68]. Merkez Tebriz'e taşındıktan sonra Âmid, bazen büyük boy beyleri bazen de Akkoyunlu şehzadelerinden biri tarafından yönetilmiştir. Mesela Yakup Bey ve Kasım Bey Âmid'e valilik yapan Akkoyunlu şehzadeleridir. Yakup Bey Âmid valiliğinden sonra devletin başına geçmiştir. Çünkü Osmanlılara karşı aldığı büyük yenilgi Uzun Hasan'ı oldukça yıpratmış ve çok sürmeden de onun ölümüne sebep olmuştur. Uzun Hasan'ın ölmesiyle beraber yeniden taht kavgalarının başladığı Akkoyunlular, özellikle Sultan Yakup'un da 1490'da ölmesiyle artık yıkılış evresine girmiştir[69].

Akkoyunlulardan sonra Safeviler'in kontrolüne geçen Âmid'de, onların yönetimine karşı direnişler başlamıştır. İlkin Ustacalu Mehmed kontrolüne geçen Âmid, onun Çaldıran Savaşı'nda ölmesiyle kardeşi Karahan'a verildiyse de büyük isyanlar başlamış ve yardımları karşılığında şehir Osmanlılara teslim olmuştur. Lakin Safeviler Âmid'i kontrol altına aldıkları zaman, şehrin direnmesinden dolayı büyük bir yıkım gerçekleştirmişlerdir[70].

Maalesef bu dönemin siyasi karışıklığından olsa gerek bölgeye ve dolayısıyla şehre uğramış seyyahlara rastlamak pek mümkün değildir. Zira bir şehir ya da bölge hakkında en güzel malumatı onlar verirler. Bu dönemde adını bilmediğimiz bir Venedikli tüccar, bizzat Şah İsmail ile görüşmüş, Akkoyunluların çöküş ve Safevilerin ortaya çıkış sürecine denk gelen tarihlerde bölgeye uğramıştır. Çalışmamıza konu teşkil eden dönemde Âmid hakkında bu kadar detaylı bilgi veren çok az kaynak vardır. Bu tüccar Âmid'i ziyaret ettiği XV. asrın sonu ve XVI. asrın başında şehri şu şekilde tarif etmektedir: *"Âmid büyük bir şehir olup, yarıçapı on ila on iki mildir.*

---

[67] W. Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s. 24-28.
[68] *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 256-262.
[69] Sümer, "Akkoyunlular", *TDA*, s. 24-34.
[70] Yınanç, "Diyarbakır", *İA*, s. 622-623; *Diyarbakır Tarihi*, II, s. 508.

Şehrin etrafına siyah taştan bir sur çekmişler, sanki onu siyaha boyamışlar. İki defa gezip görmek için at ile dolaştım. Şekilleri ve ebatları muhtelif olan burçları ve hisarları seyrettim. Bununla birlikte geometri bilmeyen biri bunları görünce memnun olmayacak. Çünkü binalar oldukça güzel ve çekici. Bazı yerlerde, onların üzerinde, iki başlı ve iki taçlı kartal şeklinde imparatorluk alametleri gördüm. Bu şehirde üzerine Yunan harfleri kazınmış mermerden yapılmış pek çok ilginç kilise, saray ve binalar görünüyor" diye devam ettikten sonra bir zamanlar çok fazla Hıristiyan yaşadığına dair bir yorumda bulunan tüccar, Uzun Hasan'ın eşi ve Trabzon Rum İmparatoru'nun kızı Despina Hatun'un mezarını gördüğünü de yazmaktadır. Bu şehirde Türklerin Hıristiyanların inancına hiç ilişmediği bilgisini veren tüccar, ayrıca yarısı camiye çevrilmiş diğer yarısında keşişlerin yaşadığı büyük bir kiliseden daha söz etmektedir. Devamında yine şehrin tasvirine geçen tüccar şu sözleri sarfetmektedir: "*Bu şehrin suyu oldukça bol. Çünkü çeşmelerin kuyularının suyunun pek çoğu yerden kaynıyor. Şehrin bir bölümü ovada, bir kısmı ise dağın üzerinde kurulmuş. Şehir büyük ölçüde etrafında içme sularının kaynadığı geniş bir ovanın ortasında kurulmuş. Şehrin onbaşıların ve askerlerin çok iyi korudukları altı kapısı var. Her kapının onbaşısının emrinin altında on, on iki, veya yirmi asker bulunuyor. Her kapının yakınında büyük bir çeşme yer alıyor. Bu şehirde sayıları Müslümanlardan daha fazla olan pek çok dinden halk var. Bunlar: Rumlar, Hıristiyanlar, Ermeniler ve Yahudilerdir. Her dinin takipçilerinin kendilerine mahsus ibadethaneleri ve ayinleri olup, Müslümanlardan kendilerine bir eziyet erişmiyor. Şehirde akan ırmaklar cümlesinden biri doğuda akan Şat'tır. Bu ırmağın suyu baharda ilginç bir şekilde yükselir ve hızlı bir şekilde Hısnıkeyfa ve Cezire'ye doğru akar. Bağdat'ta Fırat ırmağına bağlanır. Daha sonra her ikisi birden Basra Körfezi'ne dökülür. Bu şehrin ve çevresinin hakimi Ustacalu Mehmed'dir. Şah'a yakınlığı sayesinde bu makama gelmiştir. Çünkü Şah'ın kız kardeşinin kocası olup, herkesten fazla fedaisi vardır*"[71]. Görüldüğü üzere sadece bir tüccarın verdiği bu bilgiler bile bir şehrin karanlıkta kalan tarihine ışık tutabilmektedir. Buradan hareketle yaşadığı bütün badirelere rağmen Âmid sur içindeki görkemini korumaktadır. Ayrıca şehrin demografik ve dini yapısı hakkındaki

[71] *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar: Giovanni Maria Angiolello-Venedikli Bir Tüccar ve Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnâmeleri*, çev. Tufan Gündüz, İstanbul 2007, s. 131-134.

sözleri ise çok çarpıcıdır ve Türklerin hoşgörü kültürüne de güzel bir emsal teşkil etmektedir.

Sonuç olarak Âmid, Akkoyunlulara başkentlik ettiği dönem dışında, XIII. asırdan XVI. asra kadar birçok felaket yaşamış ve eski ihtişamından uzak kalmış olarak görünmektedir. Önce Moğollar tarafından muhtelif defalar yağma ve talan edilen Âmid, XIV. asrın başında da yukarıda bahsettiğimiz Cacaoğlu'nun saldırısında uğramış ve büyük bir tahribat yaşamıştır. Tahribatın şiddeti sonraki sene çok büyük bir kıtlığa neden olmuş ve bulaşıcı hastalıklar peyda olup halkın büyük bir kısmı hayatını kaybetmiştir. Aynı yıl kaynakların bahsettiği büyük bir çekirge istilası, hastalıktan arta kalan insanların büyük bir kısmını göçe zorlamıştır. Bölgede etkinlikleri başlayan Türkmenlerin kuşatmalarının yanı sıra Barsbay'ın Anadolu içlerine gönderdiği kuvvetler, Âmid'de yıkıcı bir etki daha bırakmıştır. Hatta Tıhrani'ye göre Dögerlerin Âmid'e saldırmasının altında da o vardır. *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*'nin 1374-1375 yılına tarihlendirdiği veba salgını ve bir yıl sonra gerçekleşen ikinci bir kıtlık şehre bir darbe daha vurmuştur. Bu yüzyılın sonunda bölgeye giren Timur'un Âmid'i ele geçirmesi ve büyük bir tahribat yaratması, onun ayrılmasından sonra da bölgedeki diğer siyasi aktörler ve Karakoyunluların şehri kuşatıp etrafını yağmalaması gibi olumsuz tablonun devamına neden olmuştur. Zira Timur Âmid'i Akkoyunlulara vermiş ve bu durum hem en büyük rakipleri Karakoyunlar hem de bölgedeki diğer etkin güçleri onlara karşı harekete geçirmiştir. Aslında Akkoyunlular döneminde Karayülük Osman ve Uzun Hasan dönemleri haricinde de Âmid rahat yüzü görmemiştir. Şehirdeki son büyük yıkım da Safeviler tarafından yapılmış ve şehir Osmanlılar hükmüne bu şekilde girebilmiştir. Akkoyunlular döneminde, iç kalede 1449 yılında Cihangir ve 1456-1460 yılında Uzun Hasan tarafından bazı onarım işlemleri kitabelere yansımıştır. Bunun dışında birkaç camii ve türbenin inşa edildiği de bilinmektedir[72].

[72] Bu surlardaki kitabeler, yapılan camii ve türbeler hakkında geniş bilgi için bkz. Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, II, s. 463-491; Albert Gabriel, *Şarki Türkiye'de Arkeolojik Geziler*, çev. İdil ÇetinAnkara 2014, s. 249-257; Canan Parla, *Türk-İslam Şehri Olarak Diyarbakır*, Bilim Uzmanlığı Tezi, Ankara 1990; T. A. Sinclair, *Eastern Turkey: an Architectural and Archaeological Survey*, III, London 1989, s. 164-196.

3.2.2. Meyyâfârikin (Silvan)

Şehir günümüzde Diyarbakır iline bağlı Silvan ilçesi olup XI-XIII. asır aralığında Âmid'den sonra bölgenin ikinci büyük şehri konumundadır. Asıl gelişimini Mervanoğulları (983-1085) zamanında yaşamış ve yukarıda da zikrettiğimiz üzere onların döneminde bölgeye başkentlik yapmıştır. Bu durumuna binaen, önemli imar faaliyetleri ve sosyo-ekonomik gelişimin zirve dönemini yaşayan şehir, gelişimi ile bu dönemde şehir surlarının bile dışına taşacak seviyeye ulaşmıştır. Hatta şehirdeki iktisadi hayat, nüfus yoğunluğundan dolayı bu sur dışı yerleşimlerde karşılanmaya başlanmış ve bu gelişim sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Böylece şehir, sadece Diyâr-ı Bekr bölgesinin değil aynı zamanda el-Cezire bölgesinin de önde gelen kültür ve ticaret merkezlerinden birisi olmuştur. Meyyâfârikin de 1085 yılında Büyük Selçuklu topraklarına dahil edilmiş ve Melikşah'ın ölümü üzerine çıkan taht mücadelelerinden olumsuz etkilenmiş ve birçok kez burası için mücadele edenler arasında el değiştirmiştir. Bu durum şehrin görkemini kaybetmesine ve yanlış yönetilmesinden dolayı büyük bir buhran yaşamasına sebebiyet vermiştir. Lakin 1121 yılında Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın oğlu Mahmud tarafından Mardin Artuklu Emiri İlgazi'ye ikta olarak verilince şehir yeniden toparlanmaya başlamıştır. 1185 yılında Eyyubîlerin eline geçene kadar Mardin Artukluları tarafından ihya edilmiş olduğunu gördüğümüz Meyyâfârikin, Eyyubîler zamanında da inkişafını sürdürmenin yanında onlar için önemli bir hareket üssü haline gelmiştir. Bu şehrin önemi Moğol istilalarına rağmen devam etmişse de aşağıda ele alacağımız üzere, büyük bir gerileme göstermiştir[73].

1259-1260 tarihlerinde Moğollar tarafından gerçekleştirilen kuşatma ve yıkımdan önce İbn Şeddad'ın verdiği bilgilere göre Meyyâfârikin, sekiz kapısı olan fakat müellifin şehri gördüğü tarihte güneyde Babu'l-Muhdese, doğuda Babu'l-Cedid, batıda Babu'r-Rabad ve kuzeyde Babu'l-Huve isimleriyle anılan dört kapısının faal olduğu büyük bir şehirdir. Şehir kırk iki burca sahip, surlarla tahkim edilmiş ve etrafı on beş kulaç derinliğinde suyla dolu bir hendekle çevrili müstahkem bir yapıya sahiptir. Ayrıca şehrin dışında pazar, han, hamam, mescit, türbe ve bir de hastane oldu-

[73] Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 84-96.

ğuna dair verilen bilgiler, Meyyâfârikin'in Moğol istilası öncesinde içinde bulunduğu mamur durumu gözler önüne sermektedir[74].

1231 yılından itibaren Anadolu coğrafyasına giren ve akınlar yapan Moğolların, ilkin Celaleddin Harezmşah'ı takiple Meyyâfârikin civarlarına geldikleri ve muhtemelen ufak çaplı da olsa şehrin mülhakatında bazı yağma olayları gerçekleştirdiklerini bilmekteyiz[75]. Moğolların bu akınından sonra bölgede tırmanan Türkiye Selçuklu-Eyyubî gerginliği, şehrin Selçuklular tarafından kuşatılmasına sebep olmuştur. Zira yukarıda da değindiğimiz üzere Meyyâfârikin hâkimi Şehabeddin Gazi onların kontrolünde olan Âmid'e saldırmıştı. Fakat vuku bulan Babaî İsyanı ve Moğolların Anadolu'nun sınırına dayanmaları gibi sebeplerden dolayı kuşatmaya son verilip, sulh sağlanmıştır[76]. İbn Şeddad'ın 1260 yılına kadar şehre iki Moğol akını olduğuna dair kaydına bakılırsa[77], ilki 1231 yılında vuku bulan saldırı ve ikincisi de kuvvetle muhtemelen Kösedağ Bozgunu'ndan sonra yapılan akın olmalıdır. Çünkü Sıbt İbnü'l-Cevzi, 1240 yılında Moğolların kalenin bazı burçlarını yıkması ve kendilerine tabi olması için Şehabeddin Gazi'ye elçi gönderdiklerini dile getirmiştir[78]. Zehebi ve İbn Kesir'in verdiği bilgiye göre, 1244 yılında Moğollar Meyyâfârikin'deki Şehabeddin Gazi'ye elçi göndermiş, o da şartları kabul edip Moğollara tabi olmuştur[79]. Hatta kaynakların verdiği bilgilere göre, Moğollara tabi olmasına rağmen Şehabeddin Gazi, ailesi ve hazinesini Hısn Keyfâ'ya nakletmiştir[80]. Sultan'ın bunu yaptığı doğru ise bu durum artık şehrin güvende olmadığının açık bir delilidir.

---

[74] Müellifin şehre dair kendinden önce ve kendi zamanına dair detaylı bilgi için bkz. İbn Şeddad, *el-Alaku 'l-Hatıra*, III/I, s. 260-278; ayrıca 1260'a kadar olan durum ve dönemin kaynaklarının ayrıntılı bir karşılaştırması için bkz. Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 94-96.

[75] İbnü'l-Esir, X, s. 490-496; Türkçe çev. XII, s. 463-465; Nesevi, *Sîretü Celâleddin Mengübernî,* neş. Mücteba Mînuvî, Tahran 1986, s. 278-280; *Sîretü Celâleddin Mengübertî*, çev. Necim Asım, İstanbul 1934, s. 157-158; İbn Bibi, Tıpkıbasım, s. 432-437; çev. 421-424.

[76] İbni Bibi, Tıpkıbasım, s. 504-510; çev. 482-487; Abu'l-Farac, s. 541; İbnü'l-Vâsıl, V, s. 310; İbnü'l Adim, s. 496-498; Zehebi, *Tarihü 'l-İslam*, s. 47; Güneş, 73-75.

[77] İbn Şeddad, *el-Alaku 'l-Hatıra*, III/II, s. 472-473.

[78] Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 498; *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*'ne göre, bölgenin Moğol Hanı'na bağlılığını bildirmek adına huzuruna çıkan ilk beyi Meyyâfârikin Hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil'dir. bkz *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 14a.

[79] Zehebî, *Târîhu 'l-İslâm,* XLVII, s. 12; İbn Kesir, s. 297-298.

[80] Ebu'l-Farac, II, s. 544; Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 498; Zehebî, *Tarihü 'l-İslam,* XLVII, s. 12; İbnü'l-Adîm, s. 515; İbnü'l-Vâsıl, s. 349; İbnü'l-Cezerî, s. 192; Makrizî, s. 315.

Moğollara tabiyetini arzeden Şehabeddin Gazi 1244 yılında ölmüş ve yerine Melik Kamil geçip şehrin yeni hâkimi olmuştur. Melik Kamil, 1257 yılında Âmid'e saldırmış ve ele geçirmiştir. Moğollara tabi Türkiye Selçuklularına ait olan şehrin geri verilmesi telkin edilmişse de Meyyâfârikin hâkimi bunu reddetmiş ve Moğollar şehri kuşatma altına almıştır[81]. Kaleye kapanan Melik Kâmil, halktan destek görmüş ve Reşidüddin'in aktardığı bilgilere göre ambar ve hazinesini halka açmıştır[82]. Bu kuşatma hem Reşidüddin'in verdiği bu bilgiler hem de yukarıda İbn Şeddad'ın şehir için çizdiği müstahkem ve müreffeh portre için de sonun başlangıcı olmuştur.

Moğollar büyük bir ordu ile 1258 yılında şehri kuşatma altına almış ve aylarca süren, hatta bazı kaynaklara göre bir buçuk yıl devam eden bu kuşatma ile şehir ağır bir hasar almıştır. Şehrin dış bölgeleri Moğollar tarafından yağmalanmış, şehre dışardan herhangi bir nesne dahi girilmesine izin verilmemiştir. Bu olayların görgü tanığı olan İbn Şeddad ve ondan naklen *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, Moğol kuşatması sırasında şehirde fiyatların fahiş bir seviyeye ulaştığına işaret etmiş ve yiyecek sıkıntısının ortaya çıktığını belirtmiştir. Söz konusu müellifler, eserlerinde bu sırada bir ölçek yağın yedi yüz dirhem, soğanın kırk dirhem ve tavuk yumurtasının altmış dirheme çıktığına dair malumat vermişlerdir[83]. Bütün ikmal yolları kesilen şehirde buna binaen açlık had safhaya ulaşmış, insanlar bulabildikleri kedi, köpek ve fareleri yemeye başlamış ve hem yokluk hem de yenilen bu hayvanlar salgın hastalıkların baş göstermesine neden olmuştur. Böylelikle şehir halkının büyük bir kısmı hastalık ve açlıktan kırılmıştır[84]. Bundan arta kalan halk da Moğol kılıçları altında can vermiştir. Kaynaklar, Moğolların şehirde müthiş bir yağma, talan ve kıyım yaptıklarını söylemekte ve yaklaşık yirmi bin kişinin katledildiğini yazmaktadır. İbn Şeddad, Moğollar şehre girdiklerinde üç sivil ve kırk iki asker ile karşılaştıklarını; Abu'l-Farac da yaşanan uzun kuşatmadan dolayı yaşanan kıtlık ve hastalık sonucu şehirde yüz kişinin

---

[81] Reşidüddin, s. 61. Müellif Meyyâfârikin hâkimi Melik Kâmil'in Moğollara teslim olanların sonunun pek iyi olmadığı, bu yüzden de onlara tabi olmaktansa mücadele etmeyi seçtiğini yazmaktadır.

[82] Reşidüddin, s. 61. Reşidüddin de şehir hakkında Moğol kuşatması öncesi İbn Şeddad'ın verdiği bilgileri teyitle, refah seviyesinin yüksek ve şehrin hâkiminin hazine ve ambarlarının dolu olduğuna vurgu yapmıştır.

[83] İbn Şeddad, *el-Alaku 'l-Hatıra*, III/II, s. 500–503; *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 15b.

[84] İbn Şeddad, *el-Alaku 'l-Hatıra*, III/II, s. 502-510; *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v. 15b; Reşidüddin, s. 62; Abu'l-Farac, s. 575; Mirhond, V, s. 258-259; Hondmir, III, s. 99; Ebu'l-Fidâ, II, s. 305-313; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 184.

sağ kaldığını bildirmektedir[85]. Farklı kaynaklardan edindiği bilgileri yorumlayan Minorsky ise şehirde hayatta kalanların sayısını yetmiş olarak vermektedir[86].

Moğollar, Melik Kâmil ile yakın adamlarını öldürmüş ve onun idaresinde olan Meyyâfârikin ile Erzen'i Şerefeddîn Abdullah el-Lâvî'nin idaresine bırakmıştır. İbn Şeddad, eserini bitirdiği 1280 yılına kadar şehirde bu mirahorun hükmünün geçerli olduğunu yazmaktadır[87]. Hülâgû'dan sonra İlhanlı tahtına geçen Abaka, adını zikretmekle Meyyâfârikin'i babasının dul kalmış zevcesi Kutuy Hatun'a temlik ettirmiştir[88]. Bu durum, her ne kadar yakılıp-yıkıldı deniyorsa da şehrin hala kayda değer bir gelire sahip olduğuna işaret eder.

Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi Abdullah el-Lâvî'nin ölünceye kadar buranın hâkimi olduğunu söylemekte ve İlhanlı tahtında 1282 yılına kadar olan değişimleri de bu bağlamda vermektedir[89]. Şehrin bu asrın sonlarında ya da XIV. asrın başlarında Mardin Artuklularına bağlandığı bazı kaynaklar tarafından zikrediliyorsa da tam bir tarih belirtilmemektedir. Mesela Abu'l-Farac 1290 yılı olayları arasında Meyyâfârikin'in yöneticisinin Alâ Almış[90] olduğunu ve Hıristiyanlara çok zulüm ettiğini aktarmaktadır[91]. Muhtemelen el-Lavî öldükten sonra şehre bir Moğol yöneticisi atanmış daha sonra da şehir Artuklu kontrolüne geçmiştir. *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*" *Şerefeddîn Abdullâh el-Lâvî ölünceye kadar Meyyâfârkîn'i yönetmeye devam etti. Sonra Tatar devleti yıkıldı. Erzen, Selçuklu hükümdarlarına bağlandı. Meyyâfârkîn de Artuklu hükümdarlarına bağlandı. Artuklu hükümdarı, Meyyâfârkîn'e naip atadı. Naip vergileri toplayıp Mardin'e gönderiyordu*"[92] diyorsa da şehrin Mardin Artuklu hükmüne geçmesi İlhanlıların yıkıldığı 1336 tarihinden çok daha erken olmalıdır. Tahminimiz-

---

[85] İbn Şeddad, *el-Alaku 'l-Hatıra*, III/II, s. 509-510; Abu'l-Farac, II, s. 575; *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v. 15b; Reşidüddin, s. 62-63; İbnü'l-Kesir, XIII, s. 381; Mirhond, V, s. 259; İbnü'l-Amîd, s. 55; Baybars el-Mansûrî, s. 41; ayrıca bkz. Sa'd b. Muhammed Huzeyfe el-Ğamdi, "Meyyafarikin'de Kahramanlık ve Fedakârlık", çev. M. Mehdi İlhan, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXIX, S. 47, Ankara, 2010, s. 227-242.

[86] V. Minorsky, "Meyyâfârikîn", s. 199.

[87] İbn Şeddad, *el-Alaku 'l-Hatıra*, III/II, s. 510.

[88] V. Minorsky, "Meyyâfârikîn", s. 199.

[89] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 17b-18a, 43b.

[90] Muhtemelen "İlalmış ya da İl Almış" şeklinde bir isim olmalıdır. Kaynakta anlatıldığı kadarıyla, ölüm vermi İlhanlı Hanı tarafından verildiğine göre bir Moğol yöneticisi olmalıdır.

[91] Abu'l-Farac, II, s. 629.

[92] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 43b.

ce Meyyâfârikin, Gazan Han'ın seferlerine katılması hasebiyle 1302-1303 yılında ödüllendirilen ve bütün Diyâr-ı Bekr ile Diyâr-ı Rebia toprakları kendisine tevdi edilen Mardin Artuklu hâkimi Necmeddin Gazi'nin hükmüne bu tarihlerde girmiş olmalıdır.

Esasen Moğolların bu tahribatından sonra Meyyâfârikin adına kaynaklarda pek rastlanmamaktadır[93]. Daha sonraki bilgileri ise *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*'nden öğreniyoruz. Özellikle İlhanlıların eski gücünü kaybetmesi, bölgede, yukarıda muhtelif defalar tekrar ettiğimiz üzere, Türkmen mücadelelerinin ön plana çıkmasına neden olmuştur. Bütün bölge genelinde yaşanan bu olaylar, dolayısıyla Meyyâfârikin'i de etkilemiştir. Lakin bu şehir özelinde başlayacak bir başka mücadele ise Mardin Artukluları ile Hısn Keyfâ Eyyubîleri arasındaki rekabettir ve şehir bu rekabetin sonucunda da ağır bir tahribat yaşamıştır. Şöyle ki, yukarıda adı geçen kaynaktan aktardığımız ve Meyyâfârikin'in Artuklu kontrolüne geçtiğine dair kayıtlardan sonra 1334-1335 yılında Hısn Keyfâ Eyyubîlerinin Meyyâfâfikin'e iki saldırı gerçekleştirdiklerini görmekteyiz. İlk saldırıda şehrin etrafı yağmalanmış ve sürülerine zarar verilmişken; ikinci saldırıda da şehrin yöneticisinin Mardin'e yardım almaya gitmesi fırsat olarak görülmüş ve şehre girilip yönetim sarayı ele geçirilmiştir[94]. Bu haber Mardin'e ulaşınca mezkûr şehri geri almak üzere bir ordu gönderilmiş ve şehir Artuklular tarafından geri alınmak üzere kuşatılmıştır ancak bu ordu şehirde bulunan Hısn Keyfâ Eyyubîlerince ağır bir yenilgiye uğratılarak şehrin kuşatması kaldırılmıştır. Böylece 1335 yılında Meyyâfârikin, Hısn Keyfâ Eyyubî hâkimi el-Melikü'l-Adil Mûcireddin'in hükmü altına girmiştir[95].

Melik Mûcireddin şehre Seyfeddin b. Şihab el-Kürdli'yi Eyyubî valisi olarak atamış, yanına da hatırı sayılır bir miktarda asker vermiştir. Zira Mardin Artuklularına olan

---

[93] Max van Berchem, Lehmann-Haupt'un, *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens* (Berlin 1906, s. 126-134) adlı eserine yazdığı zeyilde Moğolların yıkımı sonrası şehrin harap halde olduğu ve yöneticilerine dair bir bilgi bulunmadığını söylemekte ve Meyyâfârikin yöneticilerinin bir listesi vermektedir. Bu liste H. 658/M. 1260 yılına kadarki yöneticileri göstermektedir. Minorsky de Meyyâfârikin üzerine yaptığı çalışmalarda Moğol tahribatından sonra Timur'un bölgeye gelmesinden bahseder lakin aradaki yaklaşık 135-140 yıllık süreçten çok söz etmez.

[94] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 43b-44a.

[95] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 44a-44b.

güveni yarım kalan evlilik vaadi ve geri verilmeyen mehir ile çeyizlerden dolayı sarsılmış, bu yüzden de onlara saldırmıştır. Onların da kendisine saldıracaklarını bildiği için şehri korumak istemiş, lakin Artuklular Meyyâfârikin'e değil doğrudan onların merkezi Hısn Keyfâ'ya yürümüştür. Bunun üzerine şehirdeki askerlerin mühim bir kısmı geri çağrılmış ve şehir korunaksız kalmıştır. Bu durumdan faydalanan Zirki aşireti lideri Şeyh Zeydo ez-Zirki Meyyâfârikin'i ele geçirmiştir. Lakin Eyyubîlerin Artukluları perişan ettiği haberi gelince, kıymetli hediyeler alıp Hısn Keyfâ'ya gelmiş ve Sultan'a bağlılık arz etmiştir. Kendisine sadakatle bağlı olacağını beyan etmesi üzerine Sultan Mûcireddin, Zeydo ez-Zirki'ye hilat giydirmiş ve kendi valisi olarak onu şehre yönetici yapmıştır[96]. 1336 yılında olayların bu şekilde nihayete ermesi ve İlhanlı Devleti'nin bu tarih itibariyle dağılması Eyyubîleri bölgede yükselen güç haline getirmiştir. Vekayinâme'de 1349-1350 yılı olayları anlatılırken, Zeydo ez-Zirkî hala Meyyâfârin yöneticisi olarak zikredilmekteyse de[97] 1354 yılı olayları arasında yine Zirkilerin kontrolünde olan şehrin artık Şeyh İzzeddîn ez-Zirkî tarafından yönetildiği yazılmaktadır[98]. Bu değişimin ne zaman yaşandığına dair tam bir tarih bilgisine sahip değiliz.

1340 yılında Hamdullah Mustevfî'nin verdiği bilgiye göre Meyyâfârikin şehrinin vergi miktarı 224.000 dinardır. Aslında yukarıda değindiğimiz bütün badirelere rağmen böyle bir rakam verilmiş olmasının sorgulanması gerektiği düşüncesindeyiz. Zira Moğollar tarafından yerlebir edilen şehrin bir daha eski durumuna dönmediği aşikardır[99]. Üstelik şehrin müteşekkil olduğu dış mahallelerin varlığına işaret eden herhangi bir malumat da mevcut değildir. Eyyubî kontrolüne geçene kadar Artuklu kontrolünde olduğunu bildiğimiz şehir, bu dönemden sonra bir Kürt aşiretinin eline geçmiş ve Âmid gibi bir şehirden bile yüksek vergi gelirine sahip olmuş gibi görünmektedir. Bu durum Artuklulara bağlı olduğu dönem boyunca şehir ve mülhakatından toplanan vergi midir, yoksa daha önceki yıllarda alınan vergi miktarının bir ortalaması mıdır bilmiyoruz, lakin şehir hakkında verilen bu miktara parelel bir gelişmiş-

[96] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 50a.
[97] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 76a.
[98] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 91a.
[99] Hamdullah Mustevfi, s. 105.

liğin olmadığı kesindir. Çünkü kaynaklarda bu tarihten sonra şehre ilişkin bilgi bulmak bile çok güçken, verilen vergi miktarının doğruluğu soru işaretlerini doğurmaktadır.

Uzun bir süre Eyyubîlere bağlı olan Zirkîlerin kontrolünde kaldığı anlaşılan Meyyâfârikin, onların girdiği mücadelelere göre bazen baskınlara uğramıştır. Örneğin 1371-1372 yılında Süleymanî aşireti ile şiddetli çatışmalar yaşayan Zirkîler, onların kuşatma ve saldırılarına maruz kalmış, şehre kapanmak zorunda kalmışlardır. Kaynağımızın verdiği bilgiye göre şehrin civarının ağır bir tahribat geçirdiği ve her iki aşiretten de sayısız adam öldüğüne dair bir rivayet mevcuttur. Anladığımız kadarıyla Zirkîler bu kuşatmayı çabuk atlatmış ve Süleymanî aşiretine ağır bir darbe vurup, şehri kendi kontrollerinde tutmayı başarmışlardır[100]. Takip eden süreçte bu iki aşiret arasında gerginlik bitmemiş ve aldığı mağlubiyetin yaralarını saran Süleymanî aşireti yeniden Meyyâfârikin üzerine yürümüştür. Saldırı altında olan Zirkîler, Meyyâfârkin'de toplanmış ve mallarını yüksek dağlara, korunaklı kalelere; sürülerini de Kenderib Kalesi adıyla bilinen Şeyh Ali ez-Zirkî Kalesi yakınlarındaki yüksek dağın eteğine nakletmişlerdir[101]. Bu durum artık şehrin güvenli bir yer olmadığına delalet olarak gösterilebilir veya kaynağın *iki yüz atlı* olarak nitelediği Zirkî gücünün iyice zayıfladığına bir işaret olarak yorumlanabilir.

Meyyâfârikin şehrinin 1374 yılında bölgede yaşanan salgın hastalıklardan ve ertesi sene yaşanan kıtlıktan etkilenmiş olması, kaynaklarda buna dair bir kayda rastlanmıyorsa da çok muhtemeldir. Zira *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi* hem yaşanan salgın hastalığın hem de kıtlığın bölgede büyük bir mağduriyet yaşanmasına sebep olduğunu açıkça zikretmektedir[102].

Meyyâfârikin ismini Timur'un Anadolu seferi dönüşü kullandığı güzergâh arasında görüyorsak da[103] bu dönemde şehrin işlevi ve hakimleri hakkında maalesef herhangi bir bilgi mevcut değildir. Akkoyunlular dönemini de pasif bir şekilde geçirdiği anlaşılan Meyyâfârikin'in, XV. asrın sonlarında ağırlığını ortaya koymaya başlayan

[100] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 104b.
[101] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 105b-106a.
[102] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 107a-107b.
[103] İbni Arabşah, s. 278; *Zafernâme*, s. 240.

Süleymanî aşiretinin eline geçtiği anlaşılmaktadır. Uzun süre Eyyubîlere bağlı Zirkî aşiretinin elinde olduğunu bildiğimiz, lakin daha sonra onların kontrolünden nasıl çıktığına dair bir malumatımızın olmadığı şehir, muhtemelen Eyyubîlerin zayıflamaya başladığı, hatta başkentleri Hısn Keyfâ'yı bile Akkoyunlulara kaptırdıkları dönemde Süleymanî aşiretinin eline geçmiş olmalıdır. *Şerefnâme*, Mısır ve Şam'da dağılmış olan Mervanîlerden kalma güçlerin Süleymanî aşiretine tabii olmasıyla onların gücünün arttığını ve bölgeye hâkim olduklarını yazmaktadır [104]. Hatta kaynağımız, Safevîler bölgeye girdiklerinde onların bölgedeki yöneticisi Ustacalu Mehmed[105] Süleymanî aşireti lideri Emir Diyadin'in kızı ile evlenmiş ve "*büyük küçük bütün işlerde bu aşiretin yardımını ve Emir Diyadin'in dostluğu kazanmış*" diyerek onların nasıl bir etkinliğe ulaştıklarını ortaya koymaktadır[106].

Yeri gelmişken bir hususa daha değinmek gerekir ki, Minorsky Süleymanî aşiretine nispetle Meyyâfârikin isminin zamanla Silvan olarak değiştiğini dile getirmekte ve ondan hareketle bu bilgi bazı diğer araştırmacılar tarafından kullanılmaktadır[107]. Safevî kontrolünde olan bölgelerde söz sahibi olan Ustacalu Mehmed'in kardeşi Karahan, muhtemelen Süleymanî aşiretinden aldığı destekle bir müddet Osmanlılara direnmişse de en nihayetinde şehir Osmanlı hükmüne tabi kılınmıştır. Lakin burada artık bir Süleymanî varlığından söz etmek mümkün değildir. Şöyle ki, eğer Şerefhan Bitlisî'nin dediği gibi bu aşiret Safevilerle iş tuttuysa, Osmanlıların gadrini üzerlerine çekmeleri çok muhtemeldir. Bu durum da artık şehrin onların kontrolünde olmadığı gösterir. Keza *Şerefnâme* Osmanlı sultanlarından I. Selim döneminde Meyyâfârikin'e sahip olan beylere ait verdiği kayıtlarda Silvan adını kullanmamış ve şehirde Süleymanî aşiretinin hâkim değil tabii olduğuna işaret etmiştir[108].

1518 ve 1530 yılında yapılmış olan tahrirlerde, şehre dair gerek Meyyâfârikin gerek Silvan adıyla herhangi bir kayda rastlanmaması da çok gariptir. Bu durum Meyyâfârikin'in artık bir şehir hüviyeti taşımadığı anlamında yorumlanabilir ya da

---

[104] *Şerefnâme*, s. 210.
[105] Metinde Muhammed ismi geçmektedir. bkz. s. 211.
[106] *Şerefnâme*, s. 211. Ayrıca müellif II. Selim döneminde buradaki Süleymanî beylerinin isyan ettiğini dile getirmektedir. bkz. Meyyâfârikin Beyleri bahsi, s. 214-216.
[107] Minorsky, s. 199-200.
[108] *Şerefnâme*, s. 214-216.

idari taksimat ve tahrire göre başka bir eyalete de bağlanmış olabilir. Bu noktada Minorsky'nin verdiği şu kayıt çok kıymetlidir: "*1529 yılında Meyyâfârikin Portekizli cezvit Tenreiro tarafından ziyaret edildi. Burada 'Yunanca kitâbeli birçok binalara ' tesâdüf eden bu zât: 'duvarlarda parlak renkler ve yaldız ile resmedilmiş havârî ve aziz resimleri vardır. Şehir hemen hemen gayr-i meskûndur 'demektedir*"[109]. Bu kayıt, şehrin Osmanlılar tarafından düzenlenen tahrire dahil edilmemiş olmasının aslında açık bir izahını teşkil etmektedir. Zira bu durum şehrin varlığını bile sorgulamamız gerektiği gerçeğini bize göstermektedir. Bununla birlikte sadece küçük bir köy ya da nahiye olarak kalmış olduğu için tahrirlerde sancak ya da ocaklık olarak geçmemiştir. Fakat daha sonra şehir toparlanmış olsa gerektir ki, 1632 yılında yapılan idari taksimata göre, *ocaklık sancak statüsü* ve Meyyâfârikin ismi ile Osmanlı kayıtlarında kendisine yer bulmuştur[110]. Ama sonuç olarak denilebilir ki, Moğol istilası

[109] Minorsky, s. 199-200. 1517-1530 yıllarında yapılan tahrirlerde bu isimlerin kullanılmadığına dair bkz. M. Mehdi İlhan, *Âmid (Diyarbakır): 1518 Tarihli Defter-i Mufassal*, Ankara 2000; ARIKAN, Muzaffer-vd., *Diyarbekir Vilayeti Mufassal Tahrir Defteri (Âmid Sancağı)*, C. 1, def. no. 155, Ankara, 1999; *998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530)*, I, Dizin ve Tıpkıbasım, haz. Ahmet Özkılınç, Ali Çoşkun, Abdullah Sivridağ, Murat Yüzbaşıoğlu, Ankara, 1998; Tuncer Baykara, "Osmanlı Döneminde Âmid Sancağı ve 'Türkmenia'", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, Ankara, 2008, s. 225-230.

[110] R. J. Garden, "Description of Diarbekr", *Journal of Royal Geographical Society*, S. XXXVII, 1867, s. 182-193; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, II, s. 511; Nejat, "Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. II-7, 1968; a.mlf., "XVI. Yüzyılda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Yönetim ve Nüfus", *Diyarbakır'ı Tanıtan Adam Şevket Beysanoğlu'na Yazarlık Hayatının 60. Yılı Armağanı*, Ankara, 1998, s. 186-195; Alpay Bizbirlik, "Vakıf ve Şehir İlişkisine Bir Örnek: XVI. Yüzyıl Diyarbakır'ı", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, Ankara, 2008, s. 439-452; M. Salih Erpolat, "XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği'ne Bağlı Sancaklardaki Müslim-Gayrimüslim Yerleşim Yerlerinin Mukayesesi", *Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. I, Ankara, 2007, s. 135-143; M. Mehdi İlhan, "1518 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Âmid Sancağında Timar Dağılımı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. XXII, 1982, s. 85-100; a.mlf., "Onaltıncı Yüzyılın Başlarında Âmid Sancağı Yer ve Şahıs Adları Hakkında Bazı Notlar", *Belleten*, S. LIV/209, 1990, s. 213-222; a.mlf., "Some Notes on the Settlements and Population of the Sancak of Âmid according to the 1518 Ottoman Cadastral Survey", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 14/25, 1982, s. 415-436; Remzi Kılıç, "Diyarbakır ve Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı Devleti'ne Katılması (1515-17) ve Sonuçları", *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)*, ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal, Diyarbakır, 2004, s. 575-590; Yılmaz Kurt, "Diyarbakır Sancağı Yer Adları", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, Ankara, 2008, s. 405-418; Bilgehan Pamuk, "Osmanlı-Safevi İlişkilerinin İlk Dönemlerinde Âmid (1514-1515 Yıllarında Âmid Kuşatması)", *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)*, ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal, Diyarbakır, 2004, s. 599-610; Canan Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hakim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler", *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)*, ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal, Diyarbakır, 2004, s. 247-283; Mehmet Ali Ünal, "Diyârbekir'de Osmanlı Hakimiyetinin ve Diyârbekir Beylerbeyliğinin Kurulması", *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)*, ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal, Diyarbakır, 2004, s. 567-574; a.mlf., "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tabi Sancakların İdari Statüleri", *X. Türk*

sonrası büyük şehir hüviyetini kaybeden Meyyâfârikin, XIII-XVI. asır aralığında bölgenin diğer şehirleri gibi yakılıp yıkılmış ve viran bir görüntü sergilemiştir. XI-XIII. yüzyıllarda bakıldığında görülecek müreffeh ve muhkem bir manzara arz eden şehir, Moğol istilası sonrası bir daha toparlanamamıştır.

3.2.3. Mardin

Bölgenin sınır şehirlerinden birisidir ve zaman içerisinde el-Cezire bölgesinin farklı kısımları içerisinde gösterilmiştir. Bulunduğu konumdan dolayı Diyâr-ı Bekr bölgesinin güney hududunu oluşturmuş, lakin hem XI-XIII. asırda hem de XIII-XVI. asırda bazen bu bölgenin şehirlerinden biri olarak sayılmamıştır. Mardin-Midyat eşiğinin güneybatı yamaçlarından biri üzerine kurulan şehir, Yukarı Dicle havzasını el-Cezire ovasına bağlayan en elverişli geçit üzerinde yer almış ve İran, Azerbaycan ile Anadolu'dan gelip el-Cezire, Suriye ve Irak'a doğru giden kadim ticaret yollarına hâkim bir konuma sahiptir. Kurulduğu yamacın yüksekliğinin yanında sahip olduğu yüksek kaleyle de dikkatleri çeken Mardin, bölgenin savunması en kolay, kuşatılması en güç şehirlerinden birisi olmuştur. Büyük Selçuklu fethi öncesine kadar Mervanoğulları ve Ukayloğulları arasında bir sınır ve mücadele sahası olmakla beraber, çoğunlukla Mervanoğullarının hükmünde bulunmuş ve 1085 yılında Büyük Selçuklu hâkimiyetini tanımıştır. Melikşah'ın ölümünden sonra Tutuş-Beryaruk mücadelesi döneminde ikincisinin adamlarından birisi tarafında bir müddet idare edilen Mardin, 1108 tarihi itibariyle gerçek sahipleri olan Artukluların eline geçmiş ve burada yaklaşık üç yüz yıllık Artuklu dönemi başlamıştır. Şehrin inkişaf ve surların dışana taşacak kadar büyüyüp gelişmesi bu döneme denk gelmektedir[111].

Mardin Artuklularının kontrolünde olan şehir, 1230-1231 yılında Harezmşahları takiple bölgeye giren Moğollar tarafından civar bölgeleri yağmalanmak üzere XIII-

---

Tarihi Kongresi (Ankara, 22-26 Eylül 1986), Ankara, 1994, s. 2211-2220; a.mlf., "XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu'da Timar Tevcihleri", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, ed. İbrahim Özçoşar-Hüseyin H. Güneş, İstanbul, 2006, s. 279-298; İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbekir Eyaletinin İktisâdi ve Sosyal Durumu", *Diyarbakır: Müze Şehir*, haz. Şevket Beysanoğlu, M. Sabri Koz, Emin Nedret İşli, İstanbul, 1999.

[111] Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 96-106; a.mlf., "Üçyüz Yıllık Bir Başkent: Mardin", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, ed. İbrahim Özçoşar-Hüseyin H. Güneş, İstanbul 2006, s. 63-78; a.mlf., "İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresinin (Tur Abdin) Tarihi Coğrafyası", *Makaleler/e Mardin,* I, İstanbul 2007, s. 105-140.

XVI. asır aralığındaki ilk darbeyi almıştır[112]. Bu tarihlerden sonra başlayan Türkiye Selçuklu ve Eyyubî mücadelesinde ilk devletle yapılan ittifaktan dolayı Mardin Artukluları, 1235 yılında Eyyubîlerin saldırısına uğramış ve şehrin civar bölgeleri yağmalanmıştır[113]. Kaynaklar 1244 ve 1251 yılında bölgeye giren Moğolların yağmaladıkları şehirler arasında Mardin'i zikretmemektedir. Bu dönemde Mardin Artuklu hâkimi Artuk Arslan'ın oğlu Necmeddin Gazi'dir (1239-1260). Diyâr-ı Bekr bölgesinde mutlak hâkimiyet sağlamak isteyen Hülâgû, oğlu Yeşmut'u ve en seçkin komutanlarını bölgeye göndermiş ve Musul ile Suriye seferi öncesinde bütün bölgede İlhanlı hükmünü tesis etmeleri emrini vermiştir. Bunun üzerine önce Âmid, sonra Meyyâfârikin ağır kuşatmalar sonucu Moğolların eline geçmiş ve büyük tahribat yaşamışlardır. Moğolların yaptığı bu kuşatmaların uzun sürmesi Mardin Artuklularına zaman kazandırmış ve onlar da muhkem kaleyi erzak ve askerlerle doldurarak savunmaya hazırlanmışlardır. Nihayet Meyyâfârikin teslim olduktan sonra Moğolların rotası Mardin'e dönmüş ve bu büyük felaketin gelişi XI-XIII. asırların en güzide şehirlerinden biri olan Mardin'i yıkıma götürecek süreci başlatmıştır.

Bir müddet elçiler gidip gelmiş, bir netice alınamayınca da Moğollar Mardin'e saldırmışlardır. Moğolların yanındaki muhteşem savaş araç gereçleri sayesinde dış sur rahatlıkla aşılmış, fakat aynı kolaylık kaleyi ele geçirmek adına ortaya konulamamıştır. Zira dillere destan yüksek kalesi ile alınması çok zor olan bu şehir, ilaveten diğer şehirlerin muhasarası sırasında iyice tahkim edilmiş ve her türlü insanî ve askerî ihtiyaçla kuvvetlendirilmiştir. Kaleye var gücüyle saldırmış olan Moğollar, merdivenlerle kale içine girmeye çalışmışlarsa da surların üstündeki askerlerin ciddi mukavemet göstermeleri nedeniyle bir türlü kaleye ulaşamamışlardır. Turan, kalede bulunan Türk ve Kürt askerlerin başarı ile savunma yaptıklarını dile getirmiştir[114].

Kaleye girmekte zorlanan Moğollar, şehrin bütün ikmal yollarını kesmiş ve dış dünya ile bağlarını koparmışlardır. Bu duruma uzun süre dayanan şehir, içerde yiyecek-içecek ve askeri mühimmat noktasında sıkıntı yaşamaya başlayınca tıpkı

---

[112] İbnü'l-Esir, X, s. 490-496; Türkçe çev. XII, s. 463-465.
[113] İbni Bibi, Tıpkıbasım, s. 446-447; Sıbt İbnü'l-Cevzi, s. 463; İbn Dokmak, s. 59-60; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, XLIV, s. 15.
[114] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 184.

Meyyâfârikin'de olduğu gibi fiyatlar yükselmiş ve sorunlar baş göstermeye başlamıştır. Kaynaklar, *kuşatılanlara içme suyu her eve ve kişiye göre belirli bir ölçekle veriliyordu. Mardin kalesinde fiyatlar yükseldi. Bir rıtıl*[115] *peynir yüz otuz dört, bir rıtıl süt yüz otuz üç, soğan yirmi, tavuk yumurtası ise on ikiye satıldı* diyerek bu artışa işaret etmişlerdir[116]. Doğal olarak açlık, susuzluk ve buna bağlı sebeplerden dolayı sağlıklı beslenmeyen şehir halkı arasında kısa bir süre sonra salgın hastalık başlamış ve çok büyük bir zaiyata sebep olmuştur. Kaynaklar kalenin sağlamlığından ve iyi bir şekilde savunmasından dem vurup, eğer kalede malzeme sıkıntısı ve bu hastalık vuku bulmasaydı Mardin'in asla düşmeyeceğini dile getirmişlerdir. Şöyle ki, *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi* veba olarak tanımladığı bu hastalığın Necmeddin Gazi'nin de ölmesine neden olduğunu belirtir ve "*eşi, kocası, babası veya oğlu ölen kadın, ölüyü kaleden atacak birilerine zinetlerini veriyordu. Rüzgar estikten sonra kişi eliyle yüzüne dokununca sakalları dökülüyordu. Tamamen yok olmakla karşı karşıya kaldılar*" diye aktardığı bu hadise sonucunda bir rivayete göre on bir bin, ikinci bir rivayete göre de toplam otuz bir bin kişi hayatını kaybetmiştir[117]. Abu'l-Farac da İbn Münşi gibi, "*Allah buraya veba musallat etmeseydi, bunlar yıllarca dövüşseler de burasını zaptedemezlerdi*" diyerek hem Mardin'in muhkem bir kale oluşuna hem de Artuklular tarafından iyi savunulduğuna vurgu yapmıştır[118]. Ilisch bu esnada Mardin içerisinde yaklaşık yüz elli bin (150.000) dolayında insan bulunduğunu söylemektedir[119].

Necmeddin Gazi öldükten sonra oğlu Kara Arslan Moğollarla anlaşmış, lakin yapılan anlaşma gereği kalenin bazı burçlarının yıkılması kararlaştırılmıştır. Buna göre Moğollar yarattıkları tahribatı tanzim edecekler, Kara Arslan da Moğol Hanı'na bağlı

---

[115] Baharat ve hassas malların tartılmasında kullanılan bir ölçü aleti. Ancak her dönemde ve her bölgede farklı bir gramaja göre ayarlanır. Daha detaylı bilgi için bkz. Walther Hınz, *İslamda Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, İstanbul 1990, s. 34-41.

[116] İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s.564–565; *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v. 16a; ayrıca Artuklular üzerinde açık bir Moğol etkisinin başlangıçı için bkz. Ludger Ilisch, *Geschichte der Artuqidenherrschaft von Mardin Zwischen Mamluken und Mongolen 1260-1410 AD*, PhD, the University of Münster, 1984, s. 28-32, 36-41.

[117] *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v.16a; ayrıca bkz. İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 563; Mirhond, V, s. 260; Hondmir, III, s. 99; Ilisch, s. 37.

[118] Abu'l-Farac, s. 575; *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v. 16a; Ilisch, s. 34, 39.

[119] Ilisch, s. 37.

kalıp, onun adına sikke kestirecektir[120]. Şüphesiz tarih varsayımlar üzerinden konuşulamaz, lakin Necmeddin Gazi Moğollarla anlaşıp oğlu Kara Arslan gibi onlara sadık kalsaydı belki de Mardin'in kaderi çok farklı olacaktı. Kara Arslan Moğollarla yaptığı anlaşmaya sadık kalmış ve bu sayede *Moğol darbeleri ile taht, hayat ve devletlerini* kaybeden diğer hükümdarların ve emirlerin akıbetini yaşamamakla beraber, Mardin Artuklularına da yaklaşık bir asrı aşacak bir ömür kazandırmıştır[121]. Hatta Hülâgû ölüp yerine Abaka geçtiğinde Kara Arslan'a bir yarlıg gönderip onu Diyâr-ı Bekr ve Rebia'nın hükümdarı olarak tasdik etmiştir[122]. Aynı zamanda Turan Raziuddin Baba'nın Moğol valisi olarak şehre gönderildiğini ve şehrin bazı Moğol hatunlarına dirlik ve ikta olarak verildiğini yazmaktadır. Reşidüddin Celâleddin Tarir'in buraya yönetici olarak atadığını bildirmektedir[123].

Kara Arslan'dan sonra oğulları tahta geçerek Mardin hâkimi olmuşlardır. İlk oğlu Davud kısa bir süre tahtta kaldıktan sonra yerine kardeşi Necmeddin Gazi yeni Mardin hâkimi olmuştur. Bu dönemde de Moğollara sadık kalan Mardin hâkimi, 1302-1303 yılında Gazan Han'ın lütfuna mazhar olarak bütün Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Reabia'nın Sultanı ünvanını almıştır. Bu dönemde Sultan ünvanı kullanmaya başlayan Mardin hâkimi burada kesilen gümüş sikkelerde Sultan ünvanını kullanmıştır[124]. Aslında 1260 yılındaki yıkıcı etkiyi bir kenara bırakırsak, Moğol hâkimiyetinde Artuluların onlar zayıflayıncaya kadar rahat ettiklerini ve bölgede gelişen güç konumunda olduklarını söylemek yanlış olmasa gerek. Zira XIV. asrın ilk çeyreğinde Mardin'e gelmiş olan İbn Battûta, şehrin en güzel İslam beldelerinden biri, güzel çarşılara sahip, dokuma sanayisi olan, bünyesinde yemek dağıtan çokça zaviye yer

---

[120] *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v.17a; Reşidüddin, s. 64-65; Abu'l-Farac, s. 575-576; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel: Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, yay. Ali Öngül, İzmir 2001, s. 198; Turan, s. 184; Ilisch, s. 35; Güneş, s. 113-114; ayrıca ilgili sikkeler için bkz. İbrahim-Cevriye Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, İstanbul 1993, s. 46; İsmail Galip, *Meskûkât-ı Kadime-i İslamiye*, I-IV, İstanbul 1311, s. 75; Necla Akkaya, *Mardin Müzesi'ndeki İslami Dönem Sikkelerinden Örnekler*, Doktora Tezi, Konya, 2011; Katip Ferdi, s. 22'de buna dair şu ifadeyi yazmaktadır: "*Adına bastırdığı paralarda "el- Melik Muzaffer Kara Arslan" yazısı yer alıyor. Bazı sikkelerinde Hülâgu Cengizî ile müşterektir.*"

[121] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 185.

[122] Reşidüddin, s. 79.

[123] Reşidüddin, s. 79; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 187; Ilisch, s. 52-53.

[124] "*Bu zâtın sikkelerinde "es-Sultan el-A'zam Zıllu'l-lâhi fi'l âlem-Allah'ın yer yüzündeki gölgesi- el-Melikü'l-Mansur Necmüddin Ebî'l-Feth Gazi" şeklindeki tantanalı ismi nakışlanmıştır.*", bkz. Katip Ferdi, s. 24; Akkaya, *Mardin Müzesi'ndeki İslami Dönem Sikkelerinden Örnekler*, ilgili kısımlar.

alan ve birçok türbelerin olduğu mamur bir şehir tasviri yapmıştır[125]. Ondan çok kısa bir süre sonra eserini kaleme alan Hamdullah Mustevfî ise şehrin bir tepe üzerinde yer aldığı ve kaya üzerine kurulu bir yüksek kalesi olduğu, Mardin bahçelerinin Sûr/Savûr Nehri de denilen Zencan suyu ile sulandığı ve mısır, pamuk ile meyvelerin yetiştiği verimli bir şehir olarak tarif etmiş, vergi miktarı olarak da 236.200 dinar gibi hayli yüksek bir meblağ zikretmiştir[126].

Mardin'in bölgede yükselmesini sağlayan bu ikili ilişkiler nedeniyle Memlûkler Mardin'e saldırmış ve İlhanlılar Artuklulara yardım ederek şehri savunmuşlardır. Zira bölgede İlhanlı-Artuklu ilişkilerinin iyi olması Memlûkleri rahatsız etmiştir. Bu iki güç arasında kalan bölge birçok kez bu mücadelelerden olumsuz şekilde etkilenmiştir. Mardin de İlhanlıların zayıflamasından sonra Memlûklerin desteklediği Eyyubîlerin saldırılarına maruz kalmıştır. Hemen yukarıda bahsettiğimiz Memlûk saldırısının İlhanlılar sayesinde püskürtülmesi üzerine, onların Halep valisi Şahabeddin Karatay Mardin'e yeniden saldırmış ve iki gün boyunca Mardin havalisini yağmalamıştır[127]. 1315 yılında yine Anadolu'nun içlerine kadar giren Memlük ordusu bu kez de Mardin'i es geçmemiştir[128]. Çok geçmeden de Mardin kontrolündeki Âmid'e Cacaoğlu Alâeddin, yukarıda Âmid bahsinde de değindik, saldırmış ve bölgeye büyük bir zarar vermiştir[129]. Mardin Artuklularına sonraki saldırı da Hısn Keyfâ Eyyubîlerinden gelmiş ve ellerindeki Meyyâfârikin'i onlara kaptırmışlardır[130]. Bu tarihten itibaren (1334-1335) Eyyubîler bölgede yükselen güç konumuna doğru ilerlerken Artuklular düşüşe geçmeye başlamıştır. Doğal olarak bu durum şehri de etkilemiştir. Ayrıca önemli olan bir gelişme de bu tarih itibariyle Karakoyunlu-Akkoyunlu Türkmenlerinin mücadelesi olmuş, şimdiye kadar süren İlhanlı-Memlük mücadelesi yerini Türkmen çatışmasına bırakmıştır.

---

[125] İbn Battûta, s. 338-339; Geroge Grigore, "Mardin and its surroundings during the Artuqide period as depicted in İbn Battuta's Rihla", *Artuklular*, I, ed. İbrahim Özçoşar, Mardin 2008, s. 387-400.
[126] Mustevfi, s. 105.
[127] Makrizi, II, s. 147
[128] Ebu'l-Fida, II, s. 418-422.
[129] Ebu'l-Fida, II, s. 427; Abu'l-Farac, II, s. 659-660.
[130] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 44a-44b.

Mardin 1334-1335 yılında Hısn Keyfâ Eyyubîleri ve onlara tabi Kürt aşiretlerince yağmalanmıştır. Eyyubî Melik Mûcireddin Artuklu hâkimi Melik Salih'in kızıyla evlenmek istemiş ve mehir ile çeyiz göndermiştir. Detaylarına siyasi kısımda genişçe değindiğimiz bu konu, iki devlet arasında savaş sebebi olarak görülmüş ve Eyyubî Melik Mûcireddin emrindeki Kürt aşiretlerine Mardin başta olmak üzere Artuklu topraklarını yağmalama emri vermiştir[131]. Bu olay üzerine Hısn Keyfâ üzerine yürüyen Melik Salih çok ağır bir darbe almış ve Mardin'e geri dönmek zorunda kalmıştır. Mardin'in yağmalanması ve Artukluların aldığı bu ağır mağlubiyet, bölgede *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*'nin ifadesiyle, durumun kötüye gitmesine, taşralıların yerleşiklere baskı yapmasına, köylerin harabeye dönmesine ve insanların kaçmasına neden olmuştur[132].

Özellikle yarım asrı aşkın bir süre Artuklu tahtında kalan Melik Salih'in ölümü üzerine, taht sık sık el değiştirmeye başlamış ve 1375 yılında Karakoyunlu Bayram Hoca Mardin'e saldırmıştır. Çok ağır darbe alan Artuklular, şehri ve kaleyi savunmuşlarsa da Mardin havalisi şiddetli bir yağmaya maruz kalmıştır[133].

Yukarıda da değindiğimiz üzere, Melik Salih'ten sonra Artuklular eski ihtişamından uzaklaşmışlardır. Devlet içerisinde yapılan atamalar ve tayin olunan emirlerin ya da devlet adamlarının etrafına topladığı kişiler halka zulmetmeye başlamıştır. Emir Musa bunlardan birisidir ve onun da yanına mutasarrıf olarak aldığı hazine görevlisi Fahreddin de bir diğeri. *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*'nden öğrendiğimiz kadarıyla Emir Musa el-Melikü'l-Muzaffer zamanında vezirlik makamına tayin olunmuş ve zamanla Artuklu Sultanı'nı bile dinlemeyecek bir vaziyete gelmiştir. Özellikle askerlere önem vermemesi ve bütün mevkileri Türkmenlerle doldurması halkı bıktırmış, mutasarrıf olarak görevlendirdiği Fahreddin ise kaynağın tabiriyle *"zalim bir adam, halkı müsadere eden, mallarını alan, askerlerin haklarını vermeyen, hizmetçilerin tayinlerini kesen"*[134] biri olarak yönetimde zaafiyetlere sebep olmuştur. 1376 yılında Melik

---

[131] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi,* v. 42b-43b.
[132] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi,* v. 42b, 43a, 43b.
[133] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi,* v. 110a-110b; Katip Ferdi, 39-40; *Zeyl-i Camü't-Tevarih*, s. 194; Mirhond, V, s. 171; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 196.
[134] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi,* v. 110b.

Mecdûddin İsa tahta çıkınca halk ayaklanıp Fahreddin'in evini basmıştır. Artık şehirde halkı bu derece bunaltacak ve ayaklanmalarına sebep olacak bir yönetim olması şehri dışardan gelebilecek muhtemel bir saldırıya açık hale getirmiştir. Bu durumdan faydalan Karakoyunlu Kara Mehmed Mardin'e saldırmış ve Mardin Artuklu hâkimi Mecduddin İsa Memlûk Sultan'ı Berkuk'a sığınıp ona tabi olmuştur[135]. Görülmektedir ki, bir şehrin ya da bölgenin güçlü olması dirayetli bir hâkime sahip olmasına bağlıdır. İlhanlılar dağılana kadar Mardin'in durumu ile ondan sonraki dönemi kıyaslamak bile bunu açıkça ortaya koymaktadır. Zira çok geçmeden bu sefer Timur tehdidi Mardin surlarına dayanmıştır.

Timur'a itaat etmeyen ve Berkuk'a tabi olduğunu bildiren Artuklu hâkimi onun öfkesine maruz kalmış ve itaat etmek zorunda kalmıştır. Ancak Timur'un askerleri şehre girdiklerinde yaşanan çatışmalar üzerine Artuklu Sultanı esir alınmış ve şehrin bir kısmı yağmalanmıştır. 1394-1396 yılları arasında yaşanan bu gelişmeler, Timur'un Anadolu'ya ikinci seferinde daha da tırmanmıştır. Suriye seferinde onun emrine girmemekle beraber, asker dahi göndermeyen Artuklular, Timur'un açık hedefi haline gelmiş ve şehir ikinci bir saldırıya maruz kalmıştır. Kaleyi alamayan Timur Mardin civarını ve şehrin dışını harap hale getirmiş ve buranın alınmasını da Akkoyunlu Karayülük Osman'a emretmiştir[136]. Karayülük Osman, Mardin'e saldırmış ve Melik Mecduddin İsa ve onun müttefiki Çeküm'ü öldürmüştür. Tahta çıkan son Mardin Artuklu hâkimi İsa'nın oğlu Şehabeddin Ahmed de Akkoyunlularla başa çıkamayacağını anlayarak şehri Karakoyunlu Kara Yusuf'a bırakarak Mardin Artuklularının tarih sahnesinden çekilmesine neden olmuştur. Böylelikle şehir Karakoyunlu hâkimiyetine girmiştir[137].

Artuklular başta Mardin olmak üzere Güneydoğu Anadolu bölgesinde oluşturdukları mimari ile bu bölgenin Türk yurdu olmasında en az askeri başarı kadar etkili olmuş-

---

[135] İbni Tagrıberdi, s. 301; Katip Ferdi, s. 41; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 196-197.

[136] *Zafernâme*, s. 235; Nizamüddin Şâmî, s. 178-179; İbni Arabşah, *Acâibu 'l-Makdûr*, s. 119-129; el-Ayni, Melik Zahir İsa'nın üç yıl Timur tarafından esir edildiğini yazmaktadır. Bkz el-Ayni, s. 415.

[137] Nizamüddin Şâmî, s. 180-183; Ilisch, s. 143-159; Alptekin, "Artuklular," *DİA*, s. 415-418; Cahen, "Artukids", s. 662-667; Minorsky, "Mardin", s. 317-322; Taştemir, "Mardin", s. 43-48. Şeşen, "Eyyubîler", s. 20-31.

lardır. Yapılan camiler, medreseler, han-hamam, hastaneler ve köprüler başta olmak üzere sivil mimarinin en güzel örneklerini sunan Artuklular, çoğu XIII. asırdan önce olmak üzere, güzel eserler ortaya koymuşlardır. Mihrap önünde kubbesi bulunan, enine gelişmiş ana mekanlı ve geniş avlulu cami tipi önceleri Artuklulara has bir mimari özellik iken, XIV. asrın sonlarına doğru Beylik dönemi mimarisinde de görülerek onların sağlamış olduğu dolaylı etkiyi göstermesi bakımından önem arzetmektedir. Mardin Ulu Camii XIV. asra kadar çeşitli tamirat ve değişimlerle bunun en güzel örneğini teşkil etmektedir[138]. Bu karanlık döneme rağmen, Artukluların Mardin'de inşa ve imar faaliyetlerine devam etmeye çalıştıkları görülür. Firdevs Köşkü; Melik Necmeddin İsa ve Latifiye camileri ve Bab el-Cedid mescidi; Zinciriye, Muzafferiye ve Melik Mansur medreseleri; Yenikapı ve Ulu Camii Hamamı ve Altunboğa medresesi ve çeşmesi yapılan çeşitli yapılar olmuştur. Ayrıca bu dönemden Osmanlı dönemine kadar ayakta kalan bazı vakıflar da mevcuttur[139].

Karakoyunlu Kara Mehmed, Artuklu Melik İsa'nın kızıyla evlenmek istemiş ve Artuklu Sultanı buna rıza göstermeyince aralarında savaş vuku bulmuştur. Daha Sonra onun kızkardeşi ile evlenmek suretiyle aralarında sulh sağlanmıştır[140]. Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Timur üçgeninde 1409 yılına kadar Mardin Artuklu hükmünde kalan Mardin, bu tarih itibariyle Karakoyunlu hükmüne girmiştir. Kara Yusuf'un kontrolünde 1420 yılına kadar birkaç Akkoyunlu tazyikine maruz kalmış olan şehir, onun ölümüyle oğlu İskender'in hâkimiyetine geçmiş ve 1421 yılında tekrar Akkoyunlular tarafından kuşatılmıştır. Lakin Akkoyunlu Karayülük Osman'a ağır bir darbe indiren İskender şehri korumayı bilmişse de bölgeye gelen Şahruh'un Karayülük Osman'ın kışkırtmasıyla üzerine gelmesi sonucu elindeki birçok şehri

[138] Ara Altun, "Artuklular Sanatı" *DİA*, 3, İstanbul 1991, s. 418-419; a.mlf., *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimari'sinin Gelişmesi*, İstanbul 1978.

[139] Orhan Cezmi Tuncer, "Artuklu Yapıları", *Artuklular*, II, ed. İbrahim Özçoşar, Mardin 2008, s. 135-166; M. Salih Erpolat, "Atuklulardan Osmanlıya İntikal eden Vakıflar ve Gelirleri", *Artuklular*, II, ed. İbrahim Özçoşar, Mardin 2008, s. 453-464.

[140] Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 48; Melik İsa'nın kızı yerine kardeşinin Kara Mehmed'e verilmesi hadisesi için bkz. a.mlf., "Karakoyunlular", s. 434.

kaybetmiştir. 1432 yılında da Karayülük Osman Mardin'i Akkoyunlu topraklarına dahil etmiştir[141].

Uzun Hasan dönemine kadar kayda değer bir gelişme göstermeyen Akkoyunlular, daha çok taht kavgaları ile meşgul olmuş, muhtelif kereler şehirler el değiştirmiştir. Uzun Hasan kardeşi Cihangir ile ters düşüp Akkoyunlu tahtına geçince kendisi Âmid'de Cihangir ise Mardin'de hüküm sürmüş, fakat Cihangir Karakoyunlu Cihanşah ile birlik olunca onları yenip 1459 tarihi itibariyle Mardin'in de hâkimi olmuştur. Uzun Hasan döneminde Mardin'i biri seyyah biri tüccar iki Venedikli ziyaret etmiş ve şehir hakkında bilgiler vermişlerdir. Seyyah Barbaro, Mardin için "*Bu şehre giriş yolu bir tanedir. O da dört adım genişliğinde tek parça taş basamaklı, bir mil kadar uzunluğu olan bir merdivendir. Bu basamakların yukarısında büyük bir kapı bulunuyor ve onun arasında şehirde son bulan bir yol var. Onun üzerinde yaklaşık elli adım yüksekliğinde bir kale yer alıyor. Ona giriş yolu tıpkı önceki gibi basamaklardan geçiyor. Bu şehir evlerin duvarlarından başka hisara sahip değil. Uzunluğu 1/8 mildir. İçinde yaklaşık olarak 300 hane var ve nüfusu nisbeten kalabalıktır. Kadife ve ipek kumaşların bolca dokunduğu bu şehir de Hasan Bey'in ülkesine dahildir. Türkler ve Mağrip Arapları der ki: 'Bu şehir o kadar yüksektir ki, halkı şehrin üzerinden uçan kuşları asla göremezler". Burada Hasan Bey'in kardeşi Cihangir Bey'in yaptırdığı bir hastanede yattım. Orada hastalara yemek veriyorlar. Eğer hasta meşhur bir kişi ise ayağının altına her birinin değeri 100 dukadan fazla olan halılar seriyorlar*"[142] demektedir. Özellikle önceki müellif ve müverrihler gibi Mardin'in sarp kalesine vurgu yapılmış ve azımsanamayacak bir miktarda haneden bahsedilmiştir. Bu hala kalede ciddi bir nüfusun yaşadığını gösterir. Aslında bu durum, Artukluların bütün badirelere rağmen, şehri iyi gözettiklerine bir işarettir.

Tüccar olan diğer Venedikli ise yukarıda Âmid bahsinde anlatımına başvurduğumuz fakat ismi bilinmeyen birisidir ve Mardin kalesinin ihtişamından bahsederken "*Çev-*

---

[141] *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 79; Sümer, "Akkoyunlular", *TDA*, s. 14; Taşdemir, "Mardin", s. 43-48.

[142] Josafa Barbaro, "Travels to Tana and Persia", *A Narrative of Italian Travels in Persia*, ed. Lord Stanley of Alderley, New York 1873, s. 48-49; Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, çev. Tufan Gündüz, İstanbul 2005, s. 64-65.

resi dört veya beş mil olan azametli Mardin şehri yüksek bir dağın üzerine kurulmuş, şehrin yukarısında da en yüksek noktaya bir ok atımlık mesafede kalesi yer almaktadır. Öyle ki, eğer biri aşağıdan baksa, korkunç bir manzara görür. Şöyle ki, eğer dağın yüzünde, kalenin dibinde durursa, her biri bir ev büyüklüğünde ve sürekli yere düşecekmiş gibi görünen büyük kayaları müşahede eder. Bu kalenin dibinde yüksek duvarlarla çevrilmiş olan şehir yer alır. Dediğim gibi, yüksek bir dağın tepesinde yer alan şehrin içine çok güzel konaklar ve camiler inşa etmişler. Şehrin suyunun yeterli olmadığını bilmek gerek. Çünkü bu beldenin suyu çorak ve azdır. Değilse, oldukça güzel ve hoş bir iklimi olduğundan bu şehir Diyarbekir'in en güzel şehri olurdu. Bu şehir o kadar yüksek ki, eğer içerden doğu tarafına doğru bakarsanız hasar şerefesi gibi görünür. Aynı şekilde, şehrin duvarlarının dibinden yukarıya doğru bakmak ve kalenin yüksekliği ölçmek ürperticidir. Bu durumda kale öylesine uzak görünüyor ki, onun rengi gökyüzünün rengini bozuyor. Bu manzara şehrin daha aşağısında, doğu tarafındaki ovada da müşahede edilebiliyor. Bu ova Urfa'dan başlayıp Bağdat'a kadar uzanıyor. Daha sonra Cezire'ye kadar devam ediyor. Bu şehrin Hıristiyan Ermeni ve Yahudi sakinleri Müslüman ahaliden daha fazladır. Her fırkanın takipçileri ayrı ayrı ibadethanelerde kendi dinî merasimlerini yerine getirirler"[143] diyerek şehrin bu tarihteki yapısını bu şekilde bize aktarmaktadır. Tıpkı Âmid gibi demografik ve dini çeşitliliğin öne çıktığı bu bilgilerden gayrimüslim nüfusun müslim nüfustan fazla verilmesi şaşırtıcı ve kayda değerdir. Tüccarın *eğer suyu olsaydı bölgenin en güzel şehri olurdu* diyerek Mardin'in bu eksikliğine vurgu yapması, Moğolların kuşatması altında suyun ölçülerek dağıtılması ve azlığından dolayı çıkan hastalıkları daha iyi anlamamızı sağlamaktadır. Barbaro'nun bahsettiği dokuma işlerinden bahsetmemesi ise hayret vericidir. Acaba kalenin ihtişamını dile getirmekten anlatmayı mı unuttu ya da yaşanan gelişmeler dokuma işlemine engel mi oldu? Ayrıca kaleye giren yolun dar ve tek giriş olarak tasvir edilmesi, burayı kuşatmanın veya almanın ne kadar zor olduğunun kanıtlarından bir tanesidir.

Safeviler bölgeye girdiklerinde kan dökmeden aldıkları Mardin'i bırakmakta epeyce diretmişlerdir. Zira Osmanlılar Çaldıran Savaşı'ndan sonra bölgeye hâkim olup çoğu

[143] *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar: Giovanni Maria Angiolello-Venedikli Bir Tüccar ve Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnâmeleri*, çev. Tufan Gündüz, İstanbul 2007, s. 135-136.

yeri alırken, Mardin şehri Osmanlılarca alınmış ama Safevi güçleri kaleye kapanmış ve 1517 yılına kadar direnmişlerdir. En nihayetinde Mardin de Osmanlı hükmü altına girmiştir. Akkoyunlular zamanında bazı imar ve inşa faaliyetleri yapılmıştır. Özellikle Cihangir Mirza ve son Akkoyunlu beyi Kasım Bey zamanında cami, medrese, tekke, zaviye ve pazar gibi bazı yapılar yapılmış, tahrip olan birçok eser de onarılmıştır[144].

3.2.4. Hısn Keyfâ (Hasankeyf)

XII. asırdan beri bölgenin görkemli şehirlerinden birisi olan Hısn Keyfâ, bugünkü Batman ilinin güneydoğusu, Mardin-Midyat eşiğinin doğu kesimine tekabül eden Tûr Abdin bölgesinin kuzey yamacına ve kuzey-güney ticaret yollarının kesiştiği bir noktaya konumlanmıştır. Dicle Nehri'nin sahilinde yer almasından dolayı nehir ticareti için oldukça önemli bir pozisyona sahip olan şehir, Mervanoğullarının elindeyken Büyük Selçuklu Devleti topraklarına dahil edilmiş ve diğer şehirlerde olduğu gibi Melikşah sonrası çıkan mücadelelerden sonra Suriye Selçukluları hâkimiyetine girmiştir. Fakat bu durum kısa sürmüş ve 1096 yılında Musul Emiri Kürboğa'nın kontrolüne geçmiştir. 1102 yılında Artukluların eline geçmiş olan Hısn Keyfâ, onların bütün Diyâr-ı Bekr Bölgesi'nin hâkimiyetini ellerine geçirdikleri bu dönemi başkent vasfıyla taçlandırmış ve yaklaşık yüz otuz yıllık bir süre boyunca (1102-1231) bu Türkmen emirliğinin siyasi ve kültürel merkezi haline gelmiştir. Artuklular dönemine kadar bir kale olarak anılan Hısn Keyfâ, bu dönemden itibaren mamur bir şehir haline gelmiş ve nehrin her iki yakasına yayılarak varlığını devam ettirmiştir[145].

Bölgede XIII-XVI. asır aralığında belki de en istikrarlı dönemi yaşayan şehir Hısn Keyfâ'dır. Çünkü buradaki Eyyubî hâkimiyeti, yirmi yıllık Akkoyunlu hükmü sayılmazsa (1462-1482), kesintisiz tek bir siyasi gücün devam ettiği bir döneme denk gelmiştir. Bunun yanında özellikle İlhanlılar zayıfladıktan sonra yükseliş trendine geçen Eyyubîler, bölgedeki Türkmenler ve Kürt aşiretleriyle çoğunlukla ittifak yapmış ve Mısır-Suriye coğrafyası ile olan kadim bağlarından dolayı Memlükler ile sü-

---

[144] İlhan Erdem, "Mardin'de Akkoyunlu Mirası", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, ed. İbrahim Özçoşar-Hüseyin H. Güneş, İstanbul, 2006, s. 399-408.

[145] Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 106-114; ayrıca bkz. a.mlf. *Medeniyetlerin Buluştuğu Başkent: Hısn Keyfâ*, Ankara 2012.

reklilik arz eden bir müttefik olarak güçlü kalabilmişlerdir. Bölgede İlhanlılara daima sadık kalan Artukluların zayıflamaya başlamasıyla beraber, genel olarak bölgenin hepsinde hüküm sahibi olarak değerlendiremezsek de Eyyubîler bu dönemin öne çıkan siyasi unsuru olmuşlardır. İşte nispeten bir siyasi istikrar ortamının oluşması ve Eyyubîlere başkentlik yapması hasebiyle Hısn Keyfâ XIII-XVI. yüzyıllarda bölgede öne çıkan bir şehir hüviyeti kazanmıştır.

Yukarıda yine Çevik'ten aktardığımız XI-XIII. asır aralığında 1232 tarihine kadar Artukluların elinde ve başkentleri olma vasfı taşıyan Hısn Keyfâ, bu dönemde vuku bulan Eyyubî-Türkiye Selçuklu mücadelesinde ikincilerin yanında yer almasından dolayı Artukuların başkenti olan şehir, Eyyubî saldısına uğramış ve iki buçuk asrı aşkın bir süre başkentlik yapacağı Hısn Keyfâ Eyyubî Melikliği kurulmuştur. Şöyle ki, Türkiye Selçukluları ve Artuklular Eyyubîlerin el-Cezire'deki birçok şehrine baskın yapmış, bazı şehirleri almış ve bazı yerler de yağmalanmıştır. Dönemin Eyyubî hâkimi el-Melikü'l-Kâmil Artukluların ikinci başkent olarak kullandıkları Âmid'i, kardeşi el-Melikü'l-Eşref de onların asıl başkenti olan Hısn Keyfâ'yı almıştır[146].

Şehrin XIII. asrın ikinci yarısındaki görüntüsü hakkında, muhtemelen Moğol istilası öncesine ilişkin, geniş malumat veren İbn Şeddad, şehri şu minvalde tasvir etmektedir: "*Üç tarafta dağlar, dördüncü tarafta ırmak. İç kalede Sultan'ın sarayı ve köşkleri, dağlarda taşlardan kuleler; yeşil meydan, camii, buğday, arpa tarlaları; yakın dağlarda ılıcalar, şarkta Tûr-Abdin mıntıkasından gelen ve yeşil meydanı sulayan diğer kaynaklar; şarkta saraydan nehre kadar uzanan, su almaya gitmek için ancak katır geçebilecek genişlikte yer altı yolları. Şarkta iç kaleden metruk ev ve meyhanelerin bulunduğu hendeğe kadar giden ve 'on yol 'adı verilen cadde. Şimalde çarşıları, medreseleri, meyhaneleri, hamamları ve Mervaniler, Artukiler mezarlıklarının bulunduğu dış mahalle. Nehir tarafındaki dış mahallede, yanında bir hücum vaki olduğunda dış mahalle halkının çukura iltica edecekleri zaman kesilmek üzere ortası tahtadan yapılmış bir köprü olan Daru's-Saltana. İç kalenin, yukarıda meydan tara-*

[146] İbni Bibi, Tıpkıbasım, s. 426-427; çev. s. 416-417; Ebu'l-Fida, II, s. 255-256; İbnü'l Adim, s. 16-17; Abu'l-Farac, II, s. 532; Makrizi, I, s. 243-244; Sıbt İbnü'l-Cevzi, VIII, s. 477; Ayni, s. 59; İbnü'l-Amîd, s. 19; İbn Dokmak, s. 56-58; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 180-181; Güneş, s. 68. Ramazan Şeşen, "Cezire", *DİA*, 7, İstanbul 1993, s. 509-511; M. Canard, "Al-Djazīra", *EI*, C. II, Leiden 1965, s. 536-537.

fındaki mahalleye hâkim kapısından maada yedi kapı ve kenar mahalle köyü; şimal-de giriş yolunu kapayan dağ, nehrin kıyısında camisiyle beraber büyük ez-Zahiriyye mahallesi. Son derece tahkim edilmiş bir meydan. Üç medrese, dört hamam, büyük dış mahallede fasıl hamamı, Sultan hamamı, Esad Mahmud el-Lahî hamamı ve diğer dış mahallede başka bir hamam"[147]. Artuklulardan muhkem ve zengin bir kültüre sahip bir şehir devralan Eyyubîler, şehrin tahkim ve imarına önem vererek hem askeri hem de sivil mimari noktasında Hısn Keyfâ'yı çalışma dönemimiz olan XIII-XVI. asrın en kıymetli şehri yapmışlardır. Fakat bu durum bölgenin diğer şehirlerine nazaran bu şekildedir. Zira bu dönemde bazı Artuklu eserlerinin yıkılıp yerine Eyyubîlere özgü yeni imar faaliyetleri gerçekleştirildiğini kaynaklarda görmekteyiz.

1232-1239 yılları arasında Melik Salih Necmeddin, sonra da 1239-1249 yılları arasında oğlu Turanşah, Hısn Keyfâ Eyyubîlerinin hâkimi olmuştur. Bu iki melik de Mısır'da yaşanan gelişmeler üzerine tahtı bırakıp Mısır Eyyubî tahtına geçmek üzereHısn Keyfâ'dan ayrılmışlardır. Böylece 1249 yılında küçük yaşta olmasına rağmen el-Melikü'l-Muvahhid Takiyüddin Hısn Keyfâ'nın yeni hâkimi olmuştur[148]. Bu tarihe kadar Hısn Keyfâ önce Harezmşahlar sonra da Moğollar tarafından yağmalanmıştır. *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, el-Muvahhid'den Meyyâfârikin ve Mardin'in Moğolların eline geçtikten sonra Hülâgû'ya giderken bahsetmekte ve kendine itaatin yanı sıra değerli hediyeler getiren Hısn Keyfâ hükümdarının ülkesine Moğolların doğunmadığı bildirmektedir[149]. Han onun soyu hakkında bilgi almış ve o da itibarlı bir şekilde ülkesine dönmüştür denilse de Hülâgû'nun asıl hoşuna giden kayıtsız şartsız itaat etmesi olmalıdır. Kaynağın başka bir yerinde ise daha çoçuk olduğu için, ki Moğol Hanı'nın huzuruna çıktığında yirmi beş yaşlarındadır, Han onun ülkesine ilişmemiştir[150] bilgisi yer almaktadır. Bu sayede de onun öldüğü tarih olan 1294 yılına kadar Hısn Keyfâ, o havalideki diğer şehirlere oranla daha az zarar görmüştür.

---

[147] İbn Şeddad, *el-Alaku 'l-Hatıra*, III/II, s. 529-532.

[148] *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v.12a; İbn Şeddad, *el-Alaku 'l-Hatıra*, III/II, s. 534-535; Çevik, *Hısn Keyfâ*, s. 23; Mıynat, s. 88-96; ayrıca hususi olarak bu dönemle alakalı yapılmış olan bir çalışma için bkz. Yusuf Baluken, *Hısn Keyfâ Eyyûbileri (630-866/1232-1462)*, Doktora Tezi, Erzurum, 2016.

[149] *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v. 17a, 17b; Mıynat, s. 95-96.

[150] *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v. 19a; ayrıca bkz. Burhan Zengin, *Hısn Keyfâ Tarihi ve Tarihi Eserleri*, İstanbul 2001, s. 66-69; Mehtap Nasıroğlu, *Batılı Seyyahların Gözüyle Mardin ve Çevresi (Mardin, Nusaybin, Hısn Keyfâ)*, Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa, 2010.

Melik Muvahhid, Hısn Keyfâ Eyyubîleri tahtında sadece bir kez Moğol yağmasına maruz kalmıştır. Melik'in çağdaşı olan müverrih Nüveyrî, onun Baybars ile yazışmalarının Moğol Hanı'nın eline geçtiği, buna binaen bir müddet esir olarak tutulduğu ve şehrin Moğol askerlerince yağmalandığı bilgisini vermektedir[151]. Bir sonraki büyük tahribat ise 1301 yılında gerçekleşmiş ve şehir Moğollar tarafından harabe haline getirilmiştir. *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi* müellifi, yukarıda İbn Şeddad'dan aktardığımız bilgiyi yeterli bulmamış olacak ki onun çok az detay verdiğini ve kendisinin buraları detaylıca bildiğini ve daha detaylı anlatacağını söylemektedir. Gerçekten de başka bir kaynakta ulaşamayacağımız ve şehrin XIV. yüzyıldaki durumu hakkında detaylı bilgi vermiştir: "*Öncelikle Allah bu kaleyi yüksek bir dağ olarak kurmuştur. Çevresinde dağlar, yamaçlar, ovalar ve vadiler vardır. Burası son derece korunaklı ve çetindir. Çevresi vadi hendekleriyle sarılmıştır. Doğusunda derin ve uzun büyük bir vadi vardır. Bu vadi kıyıdan kalenin sonuna kadar uzanır. Bunun eni altmış zira kadardır. Derinliği ve yüksekliği ise yüz adam boyundan fazladır. Buraya büyük mahalle denir. Burada mağaralar ve oyuklar açılmıştır. İnsanlar buraya yaşayarak korunmuşlardır. Kıble cihetinde de aynı şekilde derin ve geniş bir vadi vardır. Buraya "Tub" denir. Kuzey yönünde ise kıyı vardır. Buraya Dicle denir. Burası da kale yamacının alt kısmıdır. Yamaca bitişiktir. İnsanın buradan geçiş yapması mümkün değildir. Burada bir kayık geçişi bulunmaktadır*". Kalenin arkasının geniş ve büyük olduğuna değinen müellif, şehir halkının da burada yaşadığına yer vermiştir. Hükümdar ve emirlerin atlarının otladığı geniş tarlalardan bahsettikten sonra ekim alanın âtıl araziden daha az olduğuna değinmiştir. Ayrıca içinde ağaç ve bakliyat ekilen bahçelerin varlığından da söz etmiştir.

Şehri betimlemeye devam eden müellif: "*Kalede su muhafazası için pek çok yapı bulunmaktadır. Bu yapıların içinde iki tane büyük su tüneli var. Bu tüneller zaruret anında su temini için konu hakkında bilgi sahibi ustalar tarafından yapılmıştır. Bu tüneller kuzey tarafındadır. Biri el-Kurkuz yanında doğu tarafındadır. Yontucular bunu kaleden kıyıya kadar bir merdiven olarak yontmuşlardır. Bu merdiven çok büyük ve çok geniştir. Buradan üç dört kişi kimseye görünmeksizin yan yana tünelin*

[151] Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, XXIX, tah. N. M. Fevvaz-H. K. Fevvaz, Beyrut 2004, s. 260.

aşağısına inebilir. Tünelin aşağı kısmında da kazı yapılmış, burada suya ulaşılmıştır. Su burada bir kaynak oluşturmuştur. Tünelin zemini kıyı zemininden bir veya iki adam boyu daha alçaktır. Kıyıda su çoğalınca tüneldeki su da yükselir. Kıyının suyu azalınca tünel suyu da kendi hâline döner. Diğer tünel ise batı tarafındadır. O da aynı bu şekilde" olduğuna değinmiştir.

Müellif ayrıca şehirde gizemli bir yerden bahsetmektedir: "*Hısnkeyfâ'da Dâru'r-Rebîh adlı bir mekân vardı. Burası Hısnkeyfâ zemininin altında oyulmuştur. Hısnkeyfâ'nın kuzeyinden kıble yönüne doğru meydanın aşağısındadır. İnsan bu yapının içine girince sonuna kadar gidemez. Çünkü içerisi çok karanlıktır. Burayı tek bölme olarak oymuşlar. İçinde kendisinden sütunlar, ayrıca yemlikler ve raflar yapılmıştır.*"

Şehir kalesinin kıbleye bakan tarafındaki bir yapıdan söz eden müellif, bu yapının imar amacının ise su biriktirmek olduğundan bahsederek, burada su biriktirilmesinin zemin yapısının da müsait olmasından kaynaklanan bir "beden" ile sağlandığına vurgu yapmıştır. Su birikintisi ile kapatılan şehrin bu yanında icara edilen diğer imar faaliyetlerini de şu şekilde anlatmıştır: "*Burada da büyük muhkem bir sur yapmışlar. Surda da burçlar ve kuleler yapmışlar. Burada bir de kapı oluşturulmuş. Kapının önünde el-Buhayre üzerinden tahta ile bir geçiş yapılmış. Bütün bunlara rağmen kalede ne asker için bir alan var ne de savaş için bir bölge var. Bütün yönlerden dağlarla çevrilidir.*"

Hısnkeyfâ kalesinde önceleri kimse yaşamıyordu, kale meskûn değildi. Büyük bir kısmı harabe idi. Uzunca bir ömür yaşamış, yaşı yüz yirmi civarında olan yaşlı biri şöyle dedi, ben bu kalenin harabe olduğu zamanları hatırlıyorum. Burada yaşayan kimse yoktu. Burası Kürtlerin kışlağıydı. Burada koyun otlatırdık. Biz bir grup çoban idik. Tub tarafında sır kapısından yani sultanın ahırının olduğu yerden kaleye çıkardık. Burada koyunlarımızı otlatırdık. Sonra büyük vadi tarafından kale kapısından inerdik. Koyunlarımızı kıyıda sular sonra dönerdik. Dedi ki o sıralar kale hâkimi, sur yamacında yaşardı. Orada Tabbah yamacının eteğinde bir evi vardı. Bu eve Daru'n-nask denilirdi. Orada oturur, insanların işleriyle ilgilenirdi, gelenlerle burada görü-

şürdü. Dedi ki o dönemlerde şehirde meskûn tek bir ev yoktu. İnsanlar vadilerde yaşıyordu. Bir kısmı da Tabbah yamacında yaşıyordu"[152].

Söz konusu büyük yıkım, Moğolların 1301 yılında gerçekleştirdikleri tahribat olmalıdır. Ancak verilen bu bilgilerin hepsinin Hısn Keyfâ Eyyubîleri zamanında yapılmış olma olasılığı zayıf görünmektedir. Zira yukarıda İbn Şeddad'dan alıntıladığımız paragraftaki bazı yapılara müellifin satırlarında da rastlamak mümkün. Müellif, şehrin tamamen harap olduktan sonra bu görüntüye kavuştuğu izlenimi verse de yapılan bazı yapıların daha önceki dönemlerden beri var olduğu aşikardır. Zira yaşanan siyasi olaylara bakıldığı zaman bu denli detaylı bir imar faaliyetine zaman ve imkân olmadığı da gözardı edilmemelidir. Fakat Melik Mûcireddin döneminden itibaren hem İlhanlıların zayıflaması hem Artukluların ağır bir yenilgiye uğratılması ve ilaveten bölgede kısmi de olsa Eyyubî hâkimiyetinin sağlandığı söylenebilir. Bundan dolayı bazı imar faaliyetlerinin yapıldığı ve şehrin bir gelişme gösterdiğini de belirtmek lazım.

XIII. asrın sonu ve XIV. asrın başlarında Eyyubîler kendi içerisinde taht mücadelesi yaşamış ve Melik Salih tahtta oturan amcası Melik Hasan'ı şehirde kuşatmış ve bir müddet şehre kervanların dahi girmesine izin vermemiştir. Fakat bu kuşatma siyasi bir hesaplaşmaya dayandığı için şehir herhangi bir zarar görmemiştir[153]. Bu olayın hemen akabinde Gazan Han ölmüş yerine Olcaytu geçmiş ve yukarıda da dile getirdiğimiz üzere, bölge bu tarihlerden sonra nispeten rahatlamıştır (1303-1305). Hısn Keyfâ Eyyubî tahtına oturan Melik Salih, şehrin imarına önem vermiş ve yıkılan surlar tamir edilmiştir. 1305-1309 tarih aralığını bu işlerle geçiren Melik Salih, daha sonra ticarete ket vuran Keradile Kürtleri üzerine yürümüş, şehri canlı tutan ticaret yollarının güvenliğini sağlamıştır[154]. Özellikle Keradile aşiretini yendikten sonra bölgedeki birçok Kürt aşireti Eyyubîler'e bağlılıklarını arz etmişlerdir. Lakin 1326 yılından sonra Hicaz'a gitmek üzere oğlu Melik Şâdi'yi yerine atayıp, yola koyulunca kardeşi Melik Mûcireddin tahtı ele geçirmiştir[155]. Hısn Keyfâ'da bu durum yaşanınca başta Keradile olmak üzere bazı aşiretler ayaklanıp Hısn Keyfâ civarında yağ-

[152] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 38a-39a.
[153] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 21a-21b.
[154] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 24b.
[155] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 29b-30a.

ma ve talanda bulunmuşlardır. Başlarında İsmail el-Kurdlî olan Keradile aşireti Artuklu Melik Salih'ten de onay alarak şehre saldırmışlardır. Zira Artuklu Melik Salih bu şahsa Sur Kalesi'ni vermiş ve onu oraya nâib olarak atamıştı[156]. Onun iznine bu nedenle gereksinim duymuş olmalıdır. Eyyubî Melik Salih ülkesindeki haberleri aldıktan sonra Bire'ye dönmüş ve Keradile ile müttefiklerine ağır bir yenilgi tattırmıştır. Şehri kuşatan diğer aşiretlere de Melik Mûcireddin üstünlük sağlayarak, kuşatmayı kaldırmıştır[157]. Fakat abisinin geldiğini öğrenen Melik Mûcireddin ona pusu kurmuş ve onu öldürmüştür. Böylece abisinin gölgesinde ya da onun emanetçisi gibi olmaktan öte artık Hısn Keyfâ Eyyubîlerinin hâkimi olmuştur (1326)[158].

Melik Mûcireddin, tahrip olan şehrin onarılması görevini Cemaleddin Akkuş'a vermiş ve yıkılmış surlarının yeniden imar edilmesini emretmiştir. Kendisinin imar işlerine çok meraklı bir Sultan olduğunu zikreden *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, bizzat yapılacak surların Melik Mûcireddin tarafından belirlendiği, surların ve yapılacak burçların tetkikini de kendisinin yaptığı söylenmektedir: "*Bu yıl kalenin onarımı bitti. Surlar ve burçlar tamamlandı. Sultan atına binip kaleyi gezdi, onarımı, surları ve burçların düzenini, surların yapısını inceledi. Her şeyden çok memnun kaldı. Bundan dolayı Emir Cemaleddin Akkuş'a kale onarımında gösterdiği hizmet dolayısıyla inamda bulundu, ona hilat verdi. Dedi ki anlatıldığına göre sultan kalenin sağlamlığını görünce bu kaleye hiçbir şey işlemez dedi*" (1330)[159] . Ayrıca Sultan Melik Mûcireddin, bu sene bütün vergileri kaldırmış ve bunun da bir kitabeye nakşedilip Şemseddîn b. Sabîh Camii'ndeki büyük eyvanın duvarına konulmasını buyurmuştur[160]. 1335-1336 yılında Mardin Artukluları Hısn Keyfâ'yı kuşatmış fakat şehir çok büyük bir zarar görmemiştir. Takip eden süreçte Erzen hâkimi ile bazı mücadelelere girilmiş ve şehrin civar bölgelerinin bir kısmı onlar tarafından yağmalanmıştır[161].

1340 yılında Hamdullah Mustevfî, Hısn Keyfâ için "*önceleri büyük bir kasabaydı fakat şimdi büyük bir kısmı harabe halindedir. Yine de bazı kısımlarında yaşayanlar*

---

[156] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 32b.
[157] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 32b-33a.
[158] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 33a; ayrıca bkz. Ebu'l-Fida, II, s. 443; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, s. 433-434.
[159] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 34a-34b, 38a.
[160] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 37a.
[161] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 63b-64a.

bulunmaktadır" diyerek, anlaşılan İbn Münşî'nin anlattığı bu tabloyu pek de onaylamamaktadır. İlaveten yıllık vergisinin 82.500 dinar olduğunu dile getirmektedir[162]. Bu vergi oranına sahip olarak gösterilen şehir, Âmid'den sonra bölgenin en az gelirine sahip merkezlerden biri olarak göze çarpmaktadır. Aslında şehrin bu dönemde bölgenin en güvenli yerlerinden biri olması ve ticaretin çoğunlukla aksamadan devam ettiğini gösteren kayıtlar mevcuttur. Buna rağmen oldukça düşük bir vergi matrahı ile tarif edilmesi sorgulanması gereken bir durumdur. Zira bu dönemde vergisi buradan yüksek gösterilen Erzen bile Eyyubîler tarafından bir sene içerisinde iki defa yerle bir edilmek suretiyle tahribata uğratılmıştır. İlerde başka seyyahlardan da alıntılar yaptığımız zaman belki daha sağlıklı bir çıkarımda bulunabiliriz. Ama şunu belirtmek lazımdır ki bu dönemde bölgenin en canlı şehri Hısn Keyfâ olarak gözükmektedir.

Hısn Keyfâ XIV. asrın ikinci yarısına kadar çok ciddi bir kuşatma ya da tahribatla karşılaşmamıştır. 1374 yılında bölgede başlayan salgın hastalıklar zamanla şehre ulaşmış ve birçok insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Salgının hemen ertesinde gerçekleşen ve yaklaşık yedi ay süren kıtlık şehre ikinci darbeyi vurmuştur. Kaynağımız insanların açlıktan öldüğü ve hayvan sürülerinin telef olduğu bilgisini vermektedir. Ayırca 1375 yılında Dicle Nehri'nin suları yükselmiş ve birçok bölge su altında kalmıştır[163]. Hısn Keyfâ Eyyubî hâkimlerinin Timur, Memlûk, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenleri ile iyi ilişkiler kurması ve bir denge politikası takip etmeleri sayesinde birkaç Türkmen saldırısı dışında şehir çok ciddi bir saldırıya maruz kalmamıştır. Uzun Hasan, Akkoyunlu tahtını ele geçirdiği zaman Karakoyunlular ile hareket eden Hısn Keyfâ üzerine yürümüş ve uzun bir kuşatmadan sonra şehri ele geçirip buradaki Hısn Keyfâ Eyyubî varlığına son vermiştir (1462)[164].

Bu arada kendi içerisinde de taht mücadeleleri yaşayan Eyyubîler şehre gereken önemi göstermemişlerdir. Woods kuşatmanın uzun sürdüğünü ve şehir ele geçirildikten sonra da buradaki bütün Eyyubî beylerinin öldürüldüğünü dile getirmiştir[165].

---

[162] Hamdullah Mustevfi, s. 103.

[163] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 107b.

[164] *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 237; İbni Tagrıberdi, s. 565; *Ahsenü't Tevârih*, s. 415; *Adday Vakayinamesi*, s. 40.

[165] Woods, s. 92; ayrıca bkz. Ali Mınat, "Eyyubî Hanedanlığının Son Kalesi Hısn Keyfâ'in Düşüşü", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXIV, S. 2, Aralık 2009, s. 55-56.

1474-1478 yıllarında Uzun Hasan'a gelmiş olan Venedik elçisi Barbaro, bu tarihlerde bölgeye de gelmiş ve Hısn Keyfâ'yı Uzun Hasan'a ait olan bir şehir olarak anlatmıştır[166]. 1481-1485 yıllarında gerçekleştirdiği gezisinde şehre gelen bir başka seyyah da Joos Van Ghistele olmuş ve şehri her türlü malın satıldığı zengin bir nehir limanı olarak tasvir etmiştir[167]. 1482 yılında Uzun Hasan'dan sonra şehir yeniden Eyyubî kontrolüne geçmiş fakat Hısn Keyfâ Eyyubîleri bu dönemden sonra inkıraz devresine geçtikleri için çok etkili olamamışlardır.

Eyyubîler döneminde özellikle Melik Mûcireddin döneminde şehirde imar faaliyetleri icra edilmiş ve kalenin surları ile kapısında bazı inşa faaliyetleri yapılmıştır. Hatta bu dönemde Artuklulara ait bazı yapılar yıkılarak yerine, yukarıda İbn Münşi'nin de değindiği gibi, yeni yapılar yapılmıştır. Örneğin şehirde bulunan Küçük Saray bu sultan zamanında yapılmıştır. Yine bazı diğer köşk ve saraylar, şehrin su ihtiyacı giderecek yeni yapılar ve havuzlar yaptırılmıştır[168]. Şehrin surlarındaki üçüncü kapı üzerinde bulunan bir kitabeye göre burasının 1416 yılında Eyyubî hâkimi Süleyman tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu yapıya benzer özellik gösteren başka yapılar da mevcuttur. Şehrin Ulu Camii'sinin 1325 ve 1396 yıllarında bazı onarımlar gördüğü çeşitli kitabelere yansımıştır[169]. İlerde bu imar çalışmalarına detaylıca değineceğimiz için burada birkaç örnekle Eyyubîlerin şehirde imar ve iskana önem verdiklerine işaret etmek adına bu bilgiler verilmiştir. Akkoyunlular zamanında da Zeynel Bey Türbesi gibi Hısn Keyfâ'nın sembolü olan bir yapı başta olmak üzere çeşitli imar faaliyetleri yapılmıştır. Hatta Akkoyunlular'ın Hısn Keyfâ darblı paraları da mevcuttur[170].

Bu dönem için, XV. asrın sonu ve XVI. asrın başlarında, Hısn Keyfâ hakkında önemli bilgiler veren Venedikli bir tüccarın verdiği malumat şehrin son halini tasavvur etmemiz noktasında çok önemlidir. Akkoyunluların son dönemleri ile Safevilerin şehri ele geçirdikleri döneme denk gelen bu veriler, çalışma dönemimizi teşkil eden

---

[166] Josafa Barbaro, "Travels to Tana and Persia", *A Narrative of Italian Travels in Persia*, ed. Lord Stanley of Alderley, New York 1873, s. 49; Josaphat Barbaro, s. 65-66.
[167] Mıynat, "Batılı Seyyahların Gözüyle Hısn Keyfâ", s. 185.
[168] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 40b-41a.
[169] Çevik, *Hısn Keyfâ*, s. 33-38.
[170] Mıynat, "Eyyubi Hanedanlığının Son Kalesi Hasankeyf'in Düşüşü", s. 55-56; ayrıca Akkoyunlu mirası için bkz. Çevik, *Hasankeyf*, s. 50-51.

son kıymetli bilgiler olması bakımından da mühimdir. Venedikli tüccar: "*Diyar-ı Bekr eyaletinde büyük ve harika bir şehirdir. Sultan Halil adlı bir Kürt emir hüküm sürmektedir. Bu kişi devrin Kürt emirlerinden biri olup Sultan Şeyh İsmail'in kız kardeşi ile evlidir. Şehrin çevresi dört veya beş mil olup, yüksek bir dağın dibinde istihkamları vardır. Büyük Dicle Irmağı, dağın tam karşısında akar. Şehri ırmak ile dağın arasına inşa etmişler. Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi olmak üzere kalabalık bir nüfusa sahip. Ahalisinin hepsi zengin ve tüccar. Bu şehirde iki ay kaldım. Ustacalu Mehmed on bin kişilik ordusu ile Hısnıkeyfa'da idi. Çünkü daha önce söylediğim gibi, Şeyh İsmail'in akrabası ve bu memleketlerin emiri olan Sultan Halil, Şeyh İsmail'in takipçisi değildi. Çünkü Kürt idi. Kürtler asi ve isyancıdırlar; her ne kadar kızıl başlık giyiyorlarsa da Safevî taraftarı değildirler. Fakat böyleymiş gibi görünüyorlar. Bu yüzden zeki ve dediğini yapan Şeyh İsmail memleketin zaruret içinde olduğunu çabucak anladığından, bütün Diyar-ı Bekr ve onun en önemli şehirlerinden Hısnıkeyfa'nın idaresini Anadolu halkından ve Şeyh İsmail'in temiz akide, fırkasının taraftarı olan Safevîlerden Ustaclu'ya emanet etti. Şah'a çok yakın oldukça fedakâr bir kişi idi. Nihayet onu bizzat gidip orayı Sultan Halil'in pençesinden kurtarsın diye Diyar-ı Bekr'e gönderdi. Bu yüzden Hısnıkeyfa'ya girdi*"[171] diyerek Eyyubî-Safevi mücadelesinden söz etmiş ve şehrin zenginliği ile kozmopolit yapısına işaret etmiştir. Bölgedeki halkın Şii propagandası karşında takındığı tavra dair net bir profil çizen bu tüccar, daha sonra şehrin yapısına dair daha detaylı bir tasvir yaparak şu sözleri söylemiştir: "*Sultan Halil düşmanın yaklaştığını görünce savaş hazırlığı yapıp şehrin doğusunda yer alan iki kalede savunmaya geçti. Onlardan birinin çevresi bir mil diğeri ise yarım mildir. Büyük kale oturulacak bir yer değildir. Kale, çevresi yaklaşık bir mil olan oldukça dik rampası ile sanki bir dağ gibi olup, tam bir duvar şeklinde yükselmiştir. Kalenin geçidini savunmak için yaptıkları yüksek duvarlar ve kaledeki sipahilerin yaşadığı-burada evler var-pek çok burcun bulunduğu bir yerden başka oraya ulaşma imkânı yoktur. Küçük kale güzel yapılı ve meskûndur. Sultan Halil, Şeyh İsmail'in kızı olan eşi Halhun Hatun ve ailesinin diğer mensupla-*

[171] *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar: Giovanni Maria Angiolello-Venedikli Bir Tüccar ve Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnâmeleri*, çev. Tufan Gündüz, İstanbul 2007, s. 136-137.

rıyla birlikte burada oturur"[172]. Buradan anlaşıldığı kadarıyla Hısn Keyfâ, bu dönemde ana kalenin dışında başka bir yapıyla da korunaklı hale getirilmiştir. Acaba burada bahsedilen durum Eyyubîler döneminde yapılan saray veya köşklerle alakalı olabilir mi, zira 1345-1346 yılında Şihabeddin Gazi yeni bir konak yapılması emrini vermiştir[173]. Sultanın oturacağı konağın korunaklı olması mühimdir yalnız bahsedilen yarım mil çapında ikinci bir kale görüntüsüne sahip olabileceği ihtimal dahilinde değildir. Muhtemelen burada bahsedilen iki kaleden biri blok kaya üzerine yerleşmiş kısım diğeri ise aşağı şehirde bulunan kısımdır. Sultan'ın yaşadığı yer olarak da işaret edilen bu kale etrafı surlarla çevrili aşağı şehir olamalıdır. Tüccar, iki güç arasında vuku bulan savaşı ateşli silahların kullanımından mancınıkların hareketine kadar bütün detayları ile anlatmış ve Hısn Keyfâ'nın uzun süre direnerek teslim olmadığını belirtmektedir. Aralarındaki mücadelenin orada olduğu iki ay boyunca devam ettiğine değinen tüccar, daha sonra yine şehir, şehrin ahalisi ve yapısına dair tasvirlerine devam etmiştir[174]. Tasvir edilen diğer kısımlar bölgenin sosyo-ekonomik tarihini ele alacağımız son bölümde verilecektir.

Venedikli tüccarın vermiş olduğu bu ayrıntılı Hısn Keyfâ tasviri, şehrin demografik yapısı, hem askeri hem de sivil mimari özellikleri, pazar ile ticaret ve daha birçok şey maalesef Safeviler tarafından ağır bir kuşatma ve tahribata uğramıştır. Aynı tüccarın verdiği bilgilere göre Safeviler'in Diyâr-ı Bekr bölgesinde alamadıkları iki yer vardı, Mardin ve Hısn Keyfâ kaleleri. Ama bu noktada yanılmaktadır, zira Mardin kan dökülmeden teslim olmuş ve Hısn Keyfâ da uzun bir kuşatma sonucu alınmıştır. Osmanlılar bölgeye girdiklerinde Melik Halil Eyyubî, onlara tabi olarak Hısn Keyfâ'yı almak için uzun uğraşlar vermiş ve en sonunda şehri Safevilerden geri almıştır. Şehir, XIII-XVI. asırda bölgenin en görkemli şehri olmasına rağmen birçok badire yaşamış ve XII-XIII. asrın başında Artuklu kontrolündeki ihtişamının uzağında kalmıştır[175].

---

[172] *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar: Giovanni Maria Angiolello-Venedikli Bir Tüccar ve Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnâmeleri*, çev. Tufan Gündüz, İstanbul 2007, s. 137-138.

[173] bkz. *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 70a.

[174] *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar: Giovanni Maria Angiolello-Venedikli Bir Tüccar ve Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnâmeleri*, çev. Tufan Gündüz, İstanbul 2007, s. 139-140.

[175] Detaylı bilgi için bkz. Mıynat, "Hısn Keyfâ'in Düşüşü"; Çevik, *Hısn Keyfâ;* Ahmet Demir, "Eyyûbiler Döneminde Hısn Keyfâ ve Çevresi", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültü-*

3.2.5. Erzen

Erzen, yakın döneme kadar antik kent ve kalesi ile Siirt'in Kurtalan ilçesine bağlı Yunuslar Köyü ile Garzan Çayı arasında yer alan ören yerine lokalize edilmişse de[176] hem yaptığı çalışmalar hem de yürüttüğü yüzey araştırmalarıyla Çevik, Erzen'i Batman'ın Kozluk ilçesine bağlı Oyuktaş Köyü muhitinde bulunan ve yöre halkının "Gol-a masiya (Balıklı Göl)" adıyla bildiği Yeşilyurt Mezrası ile karşısındaki tepelik alanda bulunan ve yine halkça "Şey Bace" olarak adlandırılan kaleye konumlandırmaktadır[177]. Yine Mervanilerden alınan şehir, Büyük Selçuklular tarafından Melikşah'ın ölümüne kadar merkezden gönderilen valiler tarafından yönetilmiş ve onun ölümünden sonra da Suriye Selçuklu Meliki Tutuş'un eline geçmiştir. Tutuş'un ölümü üzerine bölgedeki Türkmen güçlerinden Dilmaçoğullarının hükmü altına giren Erzen, bölgedeki diğer gelişmiş şehirlere nazaran hem imar bakımından hem de kültürel olarak onların gölgesinde kalmıştır. 1230 yılında Eyyubîlerin kontrolüne geçene kadar Dilmaçoğullarının hükmünde olduğu anlaşılan şehir, bereketli topraklara sahip olmakla beraber, diğer beldelere ihraç edebilecek kadar güçlü bir tekstil üretimine sahiptir[178].

Moğol İstilası öncesi İbn Şeddad'ın tasviriyle Erzen, "*Yüksek bir tepe üzerinde yuvarlak bir kaleye sahip olup, bu kale bedenler dışında otuz beş burca sahiptir. Kale kıble yönündeki kapısından etrafını çevreleyen ve yüz kulaç derinliğindeki hendek üzerinde yer alan kesme taştan kemerli bir köprü aracılığıyla şehre açılır. Asıl şehir ise kalenin doğusuna doğru medresesi, hastanesi, çarşıları ve diğer maişet unsurla-*

---

rü Sempozyumu, ed. Salim Cöhce-Adnan Çevik, İstanbul 2009, s. 393-417; Yusuf Baluken, *Hısn Keyfâ Eyyûbileri (630-866/1232-1462)*, Doktora Tezi, Erzurum, 2016.

[176] Çalıştığımız dönem itibariyle üzerinde uzun uzadıya durmayacağımız bu lokalisazyonun detayları için bkz. T. G. Taylor, "Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris and Ancient Ruins in Their Neighbourhood", *Journal of the Royal Geographical Society of London* 35, (1865), s. 25-58; T. A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, III, London 1989, s. 314-319; a. mlf., "The Site of Tigranocerta II", *Revue des études Arméniennes* (=*REArm*), 26 (1996-1997), s. 94-101; A. Boran, "Tarihi Erzen Şehri ve Kalesi", *VII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirleri (7-8-9 Nisan 2003, İstanbul)*, İstanbul 2006, s. 53-56; M. Tezcan, "Arzan (Tigranakerta?) Şehrinin İslam Hakimiyeti Dönemine Kadarki Tarihçesi Hakkında", *Uluslararası Siirt Sempozyumu (19-21 Eylül 2006) Bildirler*, İzmir 2008, s. 106-120.

[177] Şehrin asıl konumunun lokalisazyon çalışmaları ve varılan sonuçların detaylı bir incelemesi için bkz., Çevik, "Yukarı Dicle Havzasında Bir Ortaçağ Başkenti: Erzen", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, ed. Salim Cöhce-Adnan Çevik, İstanbul 2009, s. 241-256.

[178] Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 114-123.

rıyla uzanmaktadır. Ayrıca buranın doğusunda da içinde balıklar olan bir sıcak su kaynağı vardır. Şehrin pınarları olmakla birlikte hem kale hem de Rabaz halkı su ihtiyacını büyük oranda nehirden karşılar. Bu arada Erzen halkının ekseriyeti de yazları söz konusu bu nehir kıyısında geçirmekte"[179] olan bir şehirdir. Moğol İstilasından hemen önce Meyyâfârikin Eyyubîlerine bağlı olduğu anlaşılan Erzen'in, Moğolların Anadolu'ya girdikleri ilk istila ve yağma hareketinden beri ağır bir tahribata maruz kaldığını kaynaklar zikretmektedir. 1231, 1244-45, 1251 ve en nihayetinde 1259-60 yıllarında gerçekleşen istilalardan olumsuz etkilen şehir, Meyyâfârikin'in Moğolların eline geçmesinden sonra burayla birlikte Şerefeddin Abdullah el-Lâvî'nin idaresine bırakılmıştır[180]. İbn Şeddad ve ondan naklen *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi* şehrin ölünceye kadar el-Lâvî'nin idaresinde kaldığını zikretmektedir[181]. Onun ardından muhtemelen bölgeye, tıpkı Meyyâfârikin'de olduğu gibi, Moğol valileri ya da yöneticileri gelmiş olmalıdır. Gerçi *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, 1278-1279 olaylarının anlatıldığı bölümde, İlhanlı merkezinde yaşanan gelişmeler üzerine 1282 yılında şehrin İzzeddin Muhammed es-Selçukî tarafından kuşatılıp alındığı zikretmektedir[182]. Bu noktada şunu belirtmek lazım, kaynak ilginç bir şekilde Dilmaçoğulları ismini kullanmayıp buraya hükmedenlerin Selçuklu soyundan gelenler tarafından yönetildiğinin altını ısrarla çizmektedir. Oysa isimler bile karşılaştırıldığında Erzen'e 1282 tarihi itibariyle sahip olanlar, aslında Eyyubîlerden önce zaten Erzen'in gerçek sahibi olan ve bu topraklarda iki buçuk asır gibi uzun bir müddet hüküm süren Dilmaçoğullarıdır. Dilmaçoğullarına Erzen'e mukabil Hani'yi veren Eyyubîler, bu toprakları Moğollar'a kaptırmış, fakat bu tarihlerde İlhanlıların kendi içişlerinde yaşamış oldukları karışıklıktan faydalanan İzzeddin, dedelerinin mezarlarının bulunduğu kente sahip olmuş ve kendi beyliğini yeniden kurmuştur[183].

---

[179] İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 536; Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 120-1123; ayrıca bkz. Abdurrahman Acar, "İslâm Fethinden Osmanlılara Kadar Erzen Tarihi (640-1515)", *Uluslararası Siirt Sempozyumu*, İs'ird 19-21 Eylül 2006, s. 141-151.

[180] İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 507–509; Abu'l-Farac, II, s. 575; *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v. 15b; Reşidüddin, s. 62-63; İbnü'l-Kesir, XIII, s. 381; Mirhond, V, s. 259; İbnü'l-Amîd, s. 55; Baybars el-Mansûrî, s. 41; Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, İstanbul 2007, s. 92-94.

[181] İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 541; *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v. 18a, 43b.

[182] *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v. 18a.

[183] *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v. 18a; ayrıca Dilmaçoğulları ile ilgili detaylı malumat için bkz. Çevik, "Dilmaçoğulları", s. 115-162.

Gazan Han zamanında Zirkîlerin Erzen'e şahne olarak atandıklarına dair bilgi veren kaynak[184], 1306 yılında Erzen'in hâkiminin yine aynı aileden el-Melikü'l-Kâhir b. Melik İmadeddin Devletşah olduğunu zikretmektedir[185]. 1323 yılında Tebriz'e vergi gönderenler arasında isimlerine rastladığımız Dilmaçoğullarının bölgedeki etkinliği artmış olmalıdır ki 1329-1330 yılında daha önce Moğollar tarafından Şadî ailesinin şahneliğine verilen Karisiyye, Buhmurd ve Gazze gibi yerler onların kontrolüne bırakılmıştır[186]. 1334 yılında Erzen beyi olan Dilmaçoğlu Melik Kâhir ölmüş yerine de oğlu Melik Mansur Celaleddin geçmiştir[187]. Bu tarihlerde Hısn Keyfâ Eyyubîleri ile Erzen beyleri arasında iyi ilişkilerin olduğu ve şehrin durumunun iyi olduğu anlaşılmaktadır. Hatta kaynağımız Hısn Keyfâ Eyyubî hâkimi el-Mekilü'l-Adil'in ölmeden önce tahtı bıraktığı oğlu el-Melikü'l-Eşref'e nasihatinde "*Komşularına bilhassa Selçuklu ailesine iyi davran. Yaptıklarından dolayı onları suçlama. Çünkü biz onların ülkesini ellerinden aldık. Onların adını sanını kaldırdık. Hutbelerini kestik. Bütün bunları kendi adımıza çevirdik*"[188] dediğini aktarmaktadır. Babasının vasiyetine iştirak etmiş olacak ki Melik Eşref 1337-1338 yılında Erzen hâkimi Celaleddin'in kız kardeşiyle evlenerek bu ilişkileri daha iyi bir boyuta taşımıştır[189].

Hamdullah Mustevfî'nin verdiği bilgilere göre Erzen, bu dönemde 275.500 dinar gelirle Diyâr-ı Bekr bölgesinin en çok vergi tahsil edilen şehri olmanın yanında, mısır ve mükemmel pamuk üretilen bir şehir görünümüne sahiptir. Müellif, şehri çok güçlü surlarla çevrili büyük bir yer olarak tasvir etmektedir[190]. Moğol istilaları sırasında büyük bir tahribata maruz kalan şehrin yeniden bu denli gelişkin olması muhtemelen Dilmaçoğullarının sayesindedir. Onların şehre yarım asrı geçkin bir süre önce yeniden hâkim olmaları ve kaynaklarda görüldüğü üzere komşuları olan Artuklu ve Eyyubîlerle iyi geçinmeleri, şehri yeniden canlandırmış ve bölgenin en çok gelirine sahip şehri yapmış olmalıdır. Yukarıda ele aldığımız diğer bütün şehirlere bakıldığında istila, yağma ve kuşatmaya maruz kalmamış ya da çok az zarar gör-

[184] *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v. 19b.
[185] *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v. 23a.
[186] *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v. 27a, 37b.
[187] *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v. 42a-42b.
[188] *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v. 52a; Aslında bu iki devlet arasında ilişkiler iyi hal üzere sürmekte, hatta birçok evlilikle akrabalık bağları bile kurulmaktadır, lakin ilerde de ele alacağımız üzere bu söylem Eyyubîlerin Erzen'e saldırıp, şehri yerle bir etmesine neden olmuştur.
[189] *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v. 56b.
[190] Hamdullah Mustevfi, s. 102.

müş iki şehirden biri Erzen'dir, diğeri ise bir önceki başlıkta ele aldığımız Hısn Keyfâ'dır. Aslında bu iki şehrin yöneticileri arasındaki iyi ilişkiler ve hatta kurdukları akrabalık bağları bu duruma etki eden bir faktör olarak gösterilebilir. Ancak bir gerçek vardır ki Erzen'in çok ağır bir tahribata uğraması ve hatta şehirden eser kalmayacak ölçüde hırpalanması da bu en yakın müttefikten gelmiştir.

Şöyle ki bölgenin siyasi tarihini ele aldığımız ikinci bölümde nedenlerine uzunca değindiğimiz, Erzen Beyi Celaleddin'in Eyyubî topraklarında ava çıkması ve bu toprakların ataları olan Selçuklulara ait olduğuna dair bir söylemde bulunmasının yanı sıra Mardin Artuklularını Hısn Keyfâ'ya yürümeye teşvik ettiğini de ikrar etmesi, eniştesi olan Melik Eşref ile arasının açılmasına neden olmuştur. Üstüne üstlük bir de Celaleddin eniştesinin kardeşi Şahabeddin Gazi'ye mektup yazıp onu abisine karşı kışkırtınca Eyyubîlerin gadrini üzerine çekmiş ve Eyyubîler 1341-1342 yılında Erzen'e saldırmışlardır. Bu saldırı sonucunda Erzen ağır bir darbe almış, şehrin büyük bir kısmı yakılmış, kalenin bedestenleri yıkılmış ve pazar harap hale getirilmiştir. Büyük bir ganimet alan Eyyubî ordusu, hem şehre yürürken hem de Hısn Keyfâ'ya dönerken menzillerindeki her yeri ateşe vermiş ve bu şiddetten dolayı bu yıl 'yangın yılı' olarak anılmıştır[191].

Şahabeddin Gazi, Hısn Keyfâ Eyyubî tahtına geçtikten sonra abisinin de eşi olan Erzen hâkimi Celaleddin'in kız kardeşiyle evlenmiş ve 1346 yılında ölen kardeşi Rukneddin için taziyelerini bildirmiştir[192]. Bu durum iki devlet arasında ilişkilerin normalleşmeye başladığını gösterse de 1350 yılında Türkmenlerle-Eyyubîler arasında çıkan savaşta Erzen hâkimi Celaleddin, Eyyubîler kazanmak üzereyken emrindeki askerlerle gevşeklik göstermiş ve hem Eyyubîlerin yenilmesine hem de Sultan'ın Türkmenlere esir düşmesine neden olmuştur[193]. Bundan mütevellit Şahabeddin Gazi Türkmenlerin elinden kurtulunca Erzen'i menziline almış ve kardeşi Melik Harun komutasında bir orduyu onların üzerine göndermiştir. Lakin üzerlerine gelen bu orduyu Dilmaçoğulları yenmiş, onları Erzen'e sokmamışlardır[194]. Bu tarihten sonra iyice düşman olan bu iki güç, sonraki iki yıl içerisinde kanlı ve çetin savaşlara tu-

[191] *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v. 63b-64a.
[192] *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v. 73a.
[193] *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v. 76b.
[194] *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v. 79b.

tuşmuşlardır. Önce 1351 yılında Melik Eşref'in kardeşi Melik Selahaddin Yusuf komutasında bir ordu Erzen'e girmiş ve şehrin yarısına yakını yakarak geri çekilmiştir. Takip eden yıl, yani 1352 yılında da bizzat Eyyubî hâkimi Melik Eşref'in başında olduğu büyük bir kuvvet, Erzen hâkimi Celalledin'i mağlup etmiş ve şehri Selçuklu mezarlığı dışında yerle bir etmiştir[195]. Kaynağımız bu savaşta yapılan yıkım ve tahribattan sonra şehri şu sözlerle tasvir etmektedir: "*Sultan askerlerine evleri, köşkleri ve dükkanları yıkmalarını, çarşıları yakmalarını, malları da yağma etmelerini emretti. Bir saat içinde şehri harabeye çevirdiler, mamur bir yer bırakmadılar. Sadece Selçuklu ailesi hükümdarlarının mezarlığı olan Kubbetu'z-zerkā'ya ilişmediler. Şehri yıkıp yaktıktan sonra şehirden çıktılar. Artık tamamen harabe idi, sanki daha önce orada bir şehir yoktu. O tarihten itibaren kimse buraya yerleşmedi. Şehir de bir daha mamur olmadı. Şimdi dahi harabedir*"[196].

Bu tarihten sonra şehir olma vasfını kaybetmiş olan Erzen'in, bölgede 1374-1375 yılında yaşanan salgın hastalıklar ve kıtlıktan da etkilendiği düşünülürse gerçekten de eski halinden eser kalmadığı söylenebilir. Ayrıca bundan sonra bölgede etkin olmaya başlayan Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenleri ile XIV. asrın sonu XV. asrın başlarında bölgeye giren Timur dönemi müverrihlerinin kaynaklarında ismine rastlanılmaması da bunu doğrular niteliktedir. Muhtemelen artık küçük bir kasaba ya da sadece kaleden ibaret olan şehir, bazı kaynaklarda ise sadece o güzergâh zikredildiğinde telaffuz edilmiştir. XIII-XVI. asır aralığındaki döneme dair şehirden bahseden son kayıt, yukarıda da bahsettiğimiz, Venedikli tüccara aittir. Bu tüccar, Erzen'i Hısn Keyfâ Eyyubîlerine ait bir kale olarak tasvir etmiş ve Şah İsmail'in kölelerinden Kanber Bey adlı bir müslümanın burayı yönettiği belirtmiştir[197]. Adı bölgede yapılan ilk iki Osmanlı tahririnde yer almayan Erzen, *Şerefnâme*'nin verdiği bilgiye göre Hazzo hükümdarları olarak da tanınan Sason hükümdarlarının emrine, Yavuz Sultan Selim tarafından Mısır seferi sonrasında bırakılmıştır[198].

---

[195] *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v. 82a ilk savaş; ikinci savaş için bkz. v. 86b-87a.
[196] *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v. 86b-87a.
[197] *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar: Giovanni Maria Angiolello-Venedikli Bir Tüccar ve Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnâmeleri*, çev. Tufan Gündüz, İstanbul 2007, s. 141-142.
[198] *Şerefnâme*, s. 156-168.

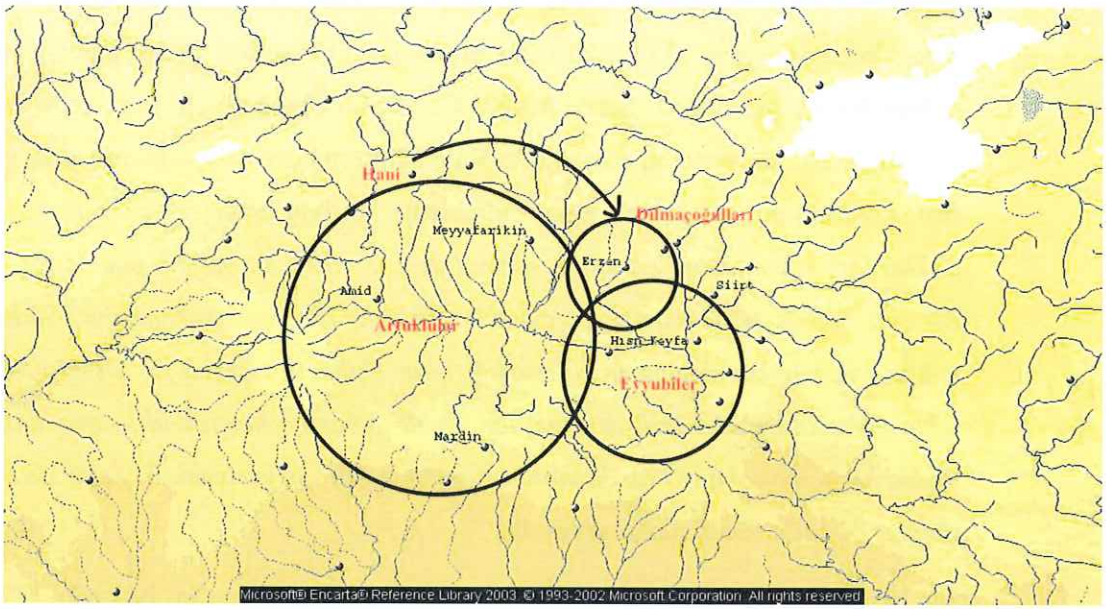

Erzen'e Dilmaçoğullarının Yeniden Gelişi

3.2.6. İs'ird (Siirt)

Bölgenin bir diğer önemli yerleşim merkezi ise küçük olmakla beraber İs'ird'dir (Siirt). Diyâr-ı Bekr bölgesinin doğudaki son sınırını oluşturan bu şehir, Büyük Selçuklu komutanı İbn Cüheyr'in Mervanilere karşı kullandığı bir karargâh merkezidir. Büyük Selçuklulardan sonra Tutuş ve ona müteakip bölgede etkin bir Türkmen beyi olan Kızıl Arslan yönetimine girmiştir. Bu şehir, 1144 yılında Musul Atabeyi Zengi tarafından ele geçirilmiş ve daha sonra vuku bulan hâkimiyet mücadeleleri sonucu Hısn Keyfâ Artuklularının kontrolüne geçmiştir. Moğolların, Harezmşahları takiple girdikleri Anadolu'da ilk yağmaladıkları merkezlerden birisi de burası olmuştur[199]. Bölgenin doğu sınırı teşkil eden İs'ird, 1231 yılında Moğollar tarafından istila edilmiş ve eman üzere teslim olmasına rağmen şehirde büyük bir katliam gerçekleştirilmiştir. Harezmşahları takiple gelmiş olan Moğollar, şehri beş günlük bir kuşatmadan sonra teslim almışlardır. Moğollar, kaynakların belirttiği üzere, şehri ele geçirdikten sonra halkı çok azı dışında öldürüp, kadınları yanlarında götürmüş ve şehirde büyük bir tahribat yaratmışlardır. İbnü'l-Esir'in olayı gören bir tüccardan aktardığı kadarıy-

[199] Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 123-131.

la sadece saklananlar kurtulabilmiştir[200]. Moğollar tarafından bölgeye girerken bir merkez olarak kullanılan şehir, daha sonra da onların buraya gönderdiği yöneticiler tarafından yönetilmiştir[201].

Divan katipliği göreviyle İs'ird'e gitmiş ve hem sözlü hem yazılı birçok kayıttan şehrin tarihine ilişkin bilgiler elde etmiş olan *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*'nin müellifi İbn Münşî, İs'ird'in 1341 yılında Eyyubî meliklerinden Melik Harun tarafından ele geçirildiğini bildirmektedir. Moğollar zayıflayıncaya kadar şehrin onların hizmetinde kaldığına işaret eden müellif, daha sonraki gelişmeleri ise şu şekilde aktarmıştır: *"Bundan dolayı Diyar-ı Bekrliler Tebriz'e mal göndermeye son verdiler. İs'ird halkı da aynı şekilde davrandı. Böylece el-Mukdimler[202], mallara kendileri tasarruf etmeye başladılar. Ancak bu nedenle aralarında hasetçilik meydana geldi. Şehir harabeye döndü. Halk perişan olmaya yüz tuttu. Bundan dolayı şehrin ileri gelenleri, fikir birliği ederek Mardin'e elçi gönderdiler. Sultan Melik Salih'ten İs'ird'e el koymasını istediler. O da bunu kabul etti. Emirlerinden birini yanında bir kıta asker ile naib olarak İs'ird'e gönderdi. el-Mukdimler için herkesin kendi konumuna göre tayinler ve belirli ödemeler tayin etti. Mardin hükümdarının naibi kısa bir süre İs'ird'de kaldı. Daha sonra Melik Salih, İs'ird'den çekilmeye, İs'ird'in işlerini de şehir halkına bırakmaya karar verdi. Böylece İs'ird yönetimi el-Mukdim ailesine geçti. Buhtîler, Zirkîler ve İs'irdliler savaşı meydana gelinceye kadar bu şekilde devam etti. Bu savaşta İs'ird büyük ölçüde harabeye döndü. O tarihten itibaren İs'ird'de halkı yönetecek, işleri yürütecek kimse kalmadı.*

Daha sonra şehir halkı fikir birliği ederek Emir İzzeddîn el-Buhtî'ye vardı. Ondan kendileri için şehri yönetecek, halkın işlerini yürütecek bir naip talep ettiler. O da bunu kabul etti. Onlarla beraber Emir Alî Şirvân'ı gönderdi. Ona adaletli ve iyilik üzere olmasını tavsiye etti ve onlarla beraber gönderdi. O da İs'ird'de on ay kaldı.

---

[200] İbnü'l-Esir, X, s. 490-496; Türkçe çev. XII, s. 463-465; ayrıca bkz. Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 130-131; Güneş, s. 58-60; Kazım Paydaş, "Selçuklular Döneminden Safeviler'e Ortaçağda İs'ird", *Uluslararası Siirt Sempozyumu*, İs'ird 19-21 Eylül 2006, s. 133-140; Mehmet Azimli, "İlk Fethinden Osmanlı'ya İs'ird'in Siyasi Tarihi", *Uluslararası Siirt Sempozyumu*, İs'ird 19-21 Eylül 2006, s. 126-132; Metin Tuncel, "Bitlis", *DİA*, 6, İstanbul 1992, s. 225-228; a.mlf., "Siirt", *DİA*, 37, İstanbul 2009, s. 173-175; a.mlf., "Geçmişten Günümüze İs'ird Şehri", *Uluslararası Siirt Sempozyumu*, İs'ird 19-21 Eylül 2006, s. 26-30.

[201] Abu'l-Farac, II, s. 635.

[202] Arap asıllı bir aşiret olup, şehirde hüküm sürmüşlerdir. Müellifin de verdiği bilgilere bakılırsa Dilmaçoğulları ve Mardin Artukluları ile iyi ilişkiler içerisinde bulundukları görülmektedir.

Sonra yine Mukdimler arasında anlaşmazlık çıktı. Daha sonra Erzen hükümdarına haber gönderip ondan aralarında yaşayacak bir naip istemeye karar verdiler. Bunun üzerine Sultan Celâleddîn'in kardeşi el-Melik Selçuk atandı. Bu ise Sultan el-Meliku'l-Eşref ile Erzen hükümdarı Sultan Celâleddîn arasında savaş çıkıncaya kadar burada kaldı. Bunların arasında savaşlar ve çatışmalar meydana geldi. Bunun üzerine Sultan el-Meliku'l-Eşref ordusunu gönderdi. Bu ordu İs'ird'e vardı ve burayı anlattığımız şekilde ele geçirdi"[203].

Tıpkı Diyâr-ı Bekr bölgesindeki diğer şehirler gibi siyasi bir karmaşanın olduğu anlaşılan İs'ird, Eyyubî hükmüne girdikten sonra nisbeten bir toparlanma dönemi geçirmiş gibi görünmektedir. Zira eski bir kalesi olmasına rağmen harap halde ve diğer şehirlerin aksine burayı koruyacak bir sura da sahip olmayan İs'ird, Eyyubîler döneminde bir kale yapılmak suretiyle tahkimlendirilmiştir. Bu tarihlere dair bilgi veren Mustevfî, 46.500 dinar vergi gelirine sahip olarak gösterdiği şehir hakkında: "*güzel bir iklime sahip olan şehirde mükemmel bir bakır işçiliği yapılır, ayrıca kadehleri ünlü ve eşsizdir*"[204] demektedir. Ebu'l-Fidâ ise şehrin küçük bir dağ üzerinde kurulmuş olduğunu, halkın şehrin yakınında çıkan bir kaynaktan su içtiğini belirtmiş, şehri dağlar ve otlaklarla çevrili, tamamı yağmur suyuyla yetişen incir, nar ağacı ve üzüm bağları olan bir yer olarak tarif etmiştir[205].

Yukarıda 1341 yılında İs'ird'in Eyyubî hükmüne girdiğini yazmıştık, çünkü Eyyubîler Erzen üzerine gittikleri zaman İs'ird'de Dilmaçoğlu hâkimi Celaleddin'in kardeşi Melik Selçuk yönetici olarak bulunmakta ve bu savaşta da abisinin safında yer almaktaydı. Erzen'den sonra İs'ird üzerine yürüyen Eyyubîler, şehirde büyük bir güç olmamasından faydalanarak şehri almışlardır[206]. Uzun bir süre boyunca burada bazen Hısn Keyfâ Eyyubî melikleri bazen de onların görevlendirdikleri nâibler yöneticilik yapmıştır. Bu şehirde Celayirliler, Karakoyunlular, diğer bazı Türkmen grupları ve Kürt aşiretleri arasında mücadeleler olmuşsa da şehir genellikle Eyyubîlerin kontrolünde ya da onların müttefiklerinin elinde bulunmuştur. Akkoyunlu Uzun Ha-

---

[203] *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v. 66b-67b.
[204] Hamdullah Mustevfî, s. 104; ayrıca bkz. Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 130.
[205] *Ebu'l-Fidâ Coğrafyası*, s. 242; Kalkaşendi, IV, s. 327; ayrıca bkz. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 194; Ilisch, s. 205.
[206] *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v. 65a-65b.

san, şehri kuşattığı zaman Osmanlılarla olan savaşından dolayı çekilmek zorunda kalmıştır. *Adday Vakayinamesi* Eyyubîler ile Buhtîlerin yaklaşık yirmi yıldır İs'ird için savaştıklarını, bu savaşlarda birçok kayıp verdiklerini ve en sonunda buranın Eyyubîlerin eline geçtiğini[207] söylüyorsa da bu durum çok sürmemiş ve Uzun Hasan İs'ird'in kendi tabiiyetinde olduğunu ve Melik Halef'e "*Şehri aslında biz aldık. Sizin orada hakkınız yoktur. Hakkı teslim etmek vaciptir*"[208] diyerek Eyyubîlere uyarıda bulunmuştur.

Seyyah Barbaro, şehir için "*Burası üçgen şeklinde inşa edilmiş ve bir yönünde büyük burçlarıyla ve duvarları çok az harap olmuş oldukça müstahkem bir kale göze çarpıyor. Bütün bunlarla şehir çok güzel görünüyor. Çevresi üç mildir. Kalabalık bir nüfusa, güzel evlere ve çok sayıda cami ve çeşmeye sahip. Şehrin girişinde iki ırmağın üzerine kurulmuş iki taş köprüden geçtik. Bu köprülerin her birinin sadece bir gözü var. Bizim Bari'deki kayıklarımız yelkenlerini açarak onun altından geçebilir. Çünkü bu iki ırmak büyük ve hızlı akıyor. Bunlardan birine Bitlis, diğerine de Hısn/Hasan diyorlar. Küçük Ermenistan buraya kadar uzanıyor. Burada ne büyük tepeler var ne de orman. Evler ise sıradan. Bu şehir etrafında, halkı tıpkı buradakiler gibi tarımla uğraşan çok sayıda köy var. Yeteri miktarda kumaş, tahıl, meyve, sığır, at ve davarlara sahipler. Bundan başka keçileri var ve bu hayvanın yünlerini her yıl kırkıp, kaba yünlü bir kumaş dokurlar. Bu yüzden keçileri çok iyi koruyorlar, dahası onları yıkayıp temiz bırakıyorlar*" demektedir[209].

Konumuz bağlamında bölgenin Osmanlı hâkimiyetine girmeden önceki son durumu izah etmesi açısından önemli olan ve XVI. asrın başında bölgeye gelen Venedikli tüccar, Diyâr-ı Bekr Eyaleti'nin *"altı büyük şehir ve beş kaleden ibaret olduğunu ve şehirlerin Kara Âmid, Mardin, Hısn-ı Keyfa, İs'ird, Cezire ve Urfa; kalelerin ise Cemeleyn, Dedu, Erzen, Ayho ve Sason*" olduğunu belirtmiştir. İs'ird'i bölgenin büyük şehirleri arasında saymasına rağmen, şehir hakkında *güzergâhımın dışında* diyerek çok az bilgi vermiştir. Tüccar, İs'ird için "*Bu şehirde bol ceviz, fındık ve debbağ-*

[207] *Adday Vakayinamesi*, s. 40.
[208] *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 237.
[209] Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, çev. Tufan Gündüz, İstanbul 2005, s. 66-67.

lık için mazu elde ediliyor"[210] diyerek de şehirdeki tarım ve iktisadi faaliyetler hakkında da bilgiler vermektedir.

Safeviler, Eyyubî Melik Halil'i hapse attıktan sonra bölgedeki diğer yerlerle beraber şehri ele geçirmişlerse de başta buradaki Kürt aşiretleri olmak üzere halk ayaklanmış ve çok kısa bir süre sonra Melik Halil'in serbest kalmasıyla birleşen aşiretler onun yardımıyla şehri Safevilerden geri almışlardır. Lakin bir Kürt aşiretinin Safevi taraftarı olduğu ve onlar tarafından bu şehirde görevlendirildiklerini *Şerefnâme* bize bildirmektedir. Bu Kürt aşireti Becnevilerdir, Melik Halil Eyyubî diğer Kürt aşiretleri ile onların üzerine gelince şehri teslim etmek zorunda kalmışladır. Daha sonra da İs'ird Eyyubî Melik Halil yönetiminde Osmanlı hâkimiyetini kabul etmiştir[211].

4. Osmanlı İdaresinde Diyâr-ı Bekr Eyaleti

Safeviler'in bölgeye girmesiyle başlayan süreç ve Şii olan bu devletin politikasını benimsemeyen halkın yardım çağrıları, zaten daha Amasya'da bir şehzade iken Safevilerle mücadeleye başlayan Sultan Selim'i bölgeye yönlendirmiştir. Özellikle 1514 yılında bugünkü Van ilinin bir ilçesi olan Çaldıran'dan adını alan savaş sonrası alınan zafer ile Safeviler'i Anadolu'dan tamamen silip atmak isteyen Osmanlı Sultanı, Diyâr-ı Bekr bölgesinin yardım çığlıklarına kulaklarını kapatmamış, tam aksine gereken bütün ihtimamı göstererek üç sene içerisinde bütün bölgeyi Osmanlı mülküne katmayı başarmıştır. Tabi bunu başarırken başta bölgedeki Kürt aşiretleri olmak üzere yerel beylerden çok büyük bir destek görmüş, onlar da Sultan'ın himayesini kolaylıkla kabul etmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin emrinde bulunan İdris-i Bitlisî'nin bölgedeki merkezleri gezerek Hısn Keyfâ ve İs'ird Eyyubî meliki Halil, Bitlis emiri Şeref Han, Hizan emiri Davud, Sason emiri Ali, İmadiye hâkimi Emir Seyfeddin, Nırman hâkimi Abdal, Zirki beyi Ahmed, Eğil hâkimi Kasım Bey ve bölgede bulunan irili ufaklı yerel emirler, komutanlar ile beylerden oluşan yirmi beşi aşkın kişiyle yaptığı görüşmesinde, onların "*bize bir Osmanlı serdarı komuta ederse onun emrinde savaşır ve bölgemizi*

---

[210] *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar: Giovanni Maria Angiolello-Venedikli Bir Tüccar ve Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnâmeleri*, çev. Tufan Gündüz, İstanbul 2007, s. 141-142.

[211] *Şerefnâme*, s. 130-132; ayrıca bkz. Mehmet Emin Üner, "Osmanlı Yönetiminin İlk Yıllarında Diyarbekir Eyaleti'nin İdarî Yapılanmasında Siird Sancağı", *Doğu Batı: Tarih Araştırmaları, Halil İnalcık Armağanı II*, (Ankara 2011), s. 435-447.

temizleriz, lakin bizim aramızdan biri lider olursa problem teşkil edebilir" minvalinde bir istekte bulunmaları, aslında bölgenin yaklaşık üç yüz yıldır ihtiyaç duyduğu ***güçlü bir siyasi otorite***ye dikkat çekmiştir. Bütün bölgede, XIII-XVI. asır aralığında böyle bir siyasi figürden bahsetmek mümkün olmadığı için, bu dönem tam bir siyasi kaos yaratmış ve adeta bölge tarihteki en karanlık çağlarını yaşamıştır. İşte Osmanlı Devleti'nin şemsiyesi altında toplanan yerel siyasi güçler, üç sene gibi kısa bir sürede bütün bölgeyi Osmanlının yardımıyla tek çatı altında toplamışlardır. Burada şu noktayı da es geçmemek lazım, Safevi Devleti bölgede uzun süreden beri hâkim olan bir güç olmamasının yanında bir de bölgeye girdiği 1506 tarihinden itibaren birçok ayaklanma/kalkışmayla karşı karşıya kalmış ve bölgeye nüfuz edememiştir. Bunun en büyük nedeni de onların benimsedikleri dinî ideolojidir. En nihayetinde 1517 tarihinde en son olarak Mardin Kalesi'nin de düşmesiyle bütün bölge Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. İlhanlılardan beri devam eden idari taksimat Osmanlıların 1518 yılında yaptığı tahrir ile tarih olmuş ve yaklaşık altı asır boyunca kesintisiz olarak devam edecek olan Osmanlı idaresi başlamıştır[212].

1518 yılında Diyâr-ı Bekr Eyaleti kurulmuş ve Yavuz Sultan Selim'in tuğrasıyla tevdi edilecek fermanlar ve bu fermanların verileceği kişilerin isimlerinin yeri İdris-i Bitlisî tarafından doldurulmak üzere gönderilmiş ve ilgili bey ile emirlere padişah adına teslim edilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti'nin en geniş ve en önemli eyaletlerinden biri olacak ***Diyâr-ı Bekr Eyaleti*** kurulmuş, bu eyaletin merkezi olan Âmid şehri de bundan sonra doğuya yapılacak seferlerin hareket üssü olmuştur. Diyâr-ı Bekr Eyaleti'nin Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa, Sultan tarafından pek çok ihsana mazhar olmuş ve bölge beyleri ile Kürt melik ve hâkimlere dağıtılmak üzere *yirmi beş yük akçe, beş yüz zerrin kumaştan yapılma giysi ve taksim edilen yerlere bezeli*

---

[212] Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't Tevârih*, IV, s. 270 vd.; Ebu'l-Fazl Mehmet Bey, v. 83a, 84a; M. *Âmid (Diyarbakır): 1518 Tarihli Defter-i Mufassal*, s. 85-88; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, s. 532; M. T. Gökbilgin, "XV. ve XVI. Asırlarda Rum Eyaleti", *Vakıflar Dergisi*, S. VI, 1965, s. 51-61; Mehmet Ali Ünal, "Diyârbekir'de Osmanlı Hakimiyetinin ve Diyârbekir Beylerbeyliğinin Kurulması", *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)*, ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal, Diyarbakır, 2004, s. 567-574; a.mlf., "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tabi Sancakların İdari Statüleri", *X. Türk Tarihi Kongresi (Ankara, 22-26 Eylül 1986)*, Ankara, 1994, s. 2211-2220; Remzi Kılıç, "Diyarbakır ve Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı Devleti'ne Katılması (1515-17) ve Sonuçları", *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)*, ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal, Diyarbakır, 2004, s. 575-590.

sancak gönderilmiş, Bitlisî ise üstün gayret ve hizmetlerinden mütevellit birçok hediye ile onurlandırılmıştır[213].

1518 tahririne göre Âmid, Mardin, Sincar, Ruha, Birecik, Siverek, Çermik, Ergani, Harput, Arapgir, Çemişgezek ve Kığı (Batı Bingöl) olmak üzere on iki sancaktan müteşekkil olan bu eyalet, zamanla değişiklik göstermiş ve daha sonra on biri Türk idareciler ile beşi hükümet sancağı olmak üzere diğer sekiz sancak da yerel beylerin yönetimine bırakılmış olaraktan on dokuz sancağa ayrılmıştır. Bu on iki sancağa daha sonra Musul, Âne, Deyr-i Rahbe ve Hısn Keyfâ sancakları eklenmiştir. İlaveten Eğil, Palu, Genç, Hazro ve Cizre yerli beyler tarafından yönetilen ve yönetimi babadan oğula geçen birer *ocaklık* haline getirilmiştir. Zira 1518 yılında yapılan tahrir, *mufassal* olup buna ek olarak 1526 yılında "*hass-ı hümayun, havas-ı vüzerâ ve ümerâ, arpalıklar, zeâmet ve tımar ve her karye kimin ismine kayıt ve tahrir olmuş*" olduğunu açıklayan bir *icmal defteri* de hazırlanmıştır. Daha sonra da 1540 ve 1564 yılında iki tahrir daha yapılarak, bölge Osmanlı eliyle tanzim olunmuştur[214].

---

[213] Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 36-37; a.mlf.," Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. II-7, 1968; ayrıca bkz. *Diyarbekir Vilayeti Mufassal Tahrir Defteri (Âmid Sancağı)*, C. 1, def. no. 155, haz. Muzaffer Arıkan vd., Ankara, 1999; 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530), I, Dizin ve Tıpkıbasım, haz. Ahmet Özkılınç, Ali Çoşkun, Abdullah Sivridağ, Murat Yüzbaşıoğlu, Ankara, 1998; Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Yönetim ve Nüfus", *Diyarbakır'ı Tanıtan Adam Şevket Beysanoğlu'na Yazarlık Hayatının 60. Yılı Armağanı*, Ankara, 1998, s. 186-195; R. J. Garden, "Description of Diarbekr", *Journal of Royal Geographical Society*, S. XXXVII, 1867, s. 182-193; İbrahim Artuk, "Yavuz Sultan Selim'in Güneydoğu Anadolu'nun Fethi ile İlgili Sikkeleri", *Fifth International Congress of Turkish Art*, ed. By G. Fehér, Budapest, 1978, pp. 79-89

[214] Ali Emiri, "Yavuz Sultan Selim Han Hazretleri Tarafından Âmid Şehrinin Suret-i Feth-i ve Teshiri", *Âmid-i Sevda Dergisi*, S. 1, 1324, s. 6-12; S. 2, 1324, s. 26-27; S. 4, 1324, s. 59-61; Kazım Baykal, "Osmanlıların Diyarbakır'a Gelmeleri: Bazı Vesikalar", *Karacadağ Dergisi*, S. 39, 1941, s. 233-235; Mehmet Salih Erpolat, "Tapu Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Midyat", *Makalelerle Mardin I: Tarih-Coğrafya*, haz. İbrahim Özçoşar, İstanbul, 2007, s. 381-414 vd.

II. BÖLÜM

DİYÂR-I BEKR BÖLGESİNİN SİYASİ TARİHİ (1243-1514)

1- Diyâr-ı Bekr'de Moğol Hakimiyetinin Oluşumu (1231-1260)

1.1. Diyâr-ı Bekr'e İlk Moğol Akınları (1231-1243)

XIII. asrın en önemli tarihi olaylarından biri sayılabilecek ve Orta Asya'dan başlayıp Avrupa'nın içlerine kadar ilerleyen Moğol İstilası, Diyâr-ı Bekr bölgesini etkilemiş ve mevcut siyasi düzeni bozmuştur. Aslında Moğolların yarattığı asıl yıkım 1240 yılından sonra başlamıştır. Bu tarihte yaşanan Babai İsyanı[215], devletin kendi tebaasına bile söz geçiremeyecek bir durumda olduğunu göstermiş ve Moğolları harekete geçirmiştir. Fakat bu tarih, özellikle Kösedağ Bozgunu'ndan sonra Anadolu'da hüküm sahibi olan Moğolların, Diyâr-ı Bekr bölgesine ilk gelişleri değildir. Zira Moğollar bu tarihten çok önce Harezmşahların lideri Celaleddin'i[216] takip ederken zaten bölgeye gelmiş ve girdikleri hemen her muhitte tahribat yaratmışlardır.

Dönemin kaynaklarının verdiği bilgilerden, Moğolların bölge topraklarına Celaleddin Harezmşah'ı takiben girdikleri (1230/31) ve İs'ird'den Mardin'e kadar olan bölgeyi yağmaladıkları ve büyük bir tahribata neden olduklarını öğrenmekteyiz[217]. Bu tahribatın yanı sıra oluşturdukları korku imparatorluğu da son derece etkili olmuştur. Hem doğuda hem batıda yarattıkları bu korku iklimi ve girdikleri şehirleri büyük oranda yıkıma uğratmaları, onları *taş üstünde taş, gövde üzerinde baş* bırakmayan birer savaş canisi olarak kaynaklara nakşettirmiştir. İbnü'l Esir onlarla alakalı birçok hikâye anlatmakta ve şu minvalde anektodlar aktarmaktadır:

> *"...Moğollardan birisi adamın birini yakalamış, fakat bu Moğol askerinin yanında adamı öldürecek bir şey olmadığı için adama: «başını şuraya koy ve sakın hareket etme» demiş, adam hiç yerin-*

[215] Babai İsyanı ile ilgili detaylar için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı*, İstanbul, 1980.
[216] Detaylı bilgi için bkz. Aydın Taneri, "Celâleddin Hârizmşah", DİA, 7, İstanbul 1993, s. 248-250; a.mlf., "Hârizmşahlar", DİA, 16, İstanbul 1997, s. 228-231.
[217] İbnü'l-Esir, XII, s. 458-460; ayrıca olayların detaylı aktarımı için bkz. Çevik, s. 289-292.

den hareket etmeksizin başını yere koyup beklemiş, Moğol askeri de gidip bir yerden kılıç bulup getirerek adamı öldürmüştü."[218]

Buna benzer birçok hikâyenin anlatıldığı kaynakların, bazı noktalarda çok abartılı bir anlatım sergilediğini kabul etsek de, Moğol tehdidi karşısında Keykubâd döneminden beri Selçukluların ve diğer İslam devletlerinin bu tehdide önlem almaya ve bu *düşmana* karşı müttefik olmaya çalıştıklarını da yine bu kaynaklardan öğrenmekteyiz. Onlara karşı birleşmenin belki de son umudu olan Celaleddin Harezmşah'ın hazin sonu ve Diyâr-ı Bekr bölgesi başta olmak üzere Anadolu coğrafyasında bulunan siyasi teşekküllerin kendi aralarında yaşamış oldukları politik anlaşmazlıklar, Moğolların istila iştahını daha da kabartmıştır. Fakat Moğollara karşı Türkiye Selçuklularının bu dönemde iyi bir politika izlediklerini belirtmek lazım. Ne var ki bu da onları Sultan Keykubâd'ın ölümüne[219] kadar durdurmuş, dirayetsiz bir Sultan olan II. Keyhüsrev'in[220] Anadolu Selçuklu tahtına oturmasına müteakip Anadolu'nun önemli şehirlerine atlarını sürmeye başlamışlardır.

Yukarıda zikredildiği üzere, 1230'lu yıllarda bölgeye giren Moğollar, Harezmşah Sultanı Celaleddin'i öfkeyle takip etmeye devam etmişlerdir. Diyâr-ı Bekr bölgesinin en önemli şehirlerinden biri olan Âmid'e sığınmak isteyen Celaleddin, şehre alınmamış akabinde Meyyâfârikin yakınlarında küçük bir kasabaya sığınmıştır. Burada Moğolların saldırısına uğrayan Sultan, yanındaki askerlerinin büyük bir kısmını kaybetmiş ve az sayıda askerinin yardımıyla kaçabilmişse de çok kısa bir süre sonra öldürülmüştür[221]. Moğollar, mezbûr sultanı takip ile önce Anadolu'nun sınırlarına dayanmış ve sonra da fiili olarak Doğu Anadolu'dan başlamak üzere Diyâr-ı Bekr böl-

---

[218] İbnü'l-Esir, X, s. 494; Türkçe çev. XII, s. 464; ayrıca Moğolların Anadolu'daki faaliyetlerinin detayları için bkz. İbrahim Güneş, *Diyâr-ı Bekr Bölgesi'nin Moğol Hâkimiyetine Girişi*, Yüksek Lisans Tezi, Mardin 2013, s. 52-73; Ryan James McDaniel, *The Mongol Invasions of the Near East*, M.A., Department of History, San Jose State University, 2005; Sara Nur Yıldız, *Mongol Rule in Thirteenth-Century Seljuk Anatolia: The Politics of Qunquest and History Writing 1243-1282*, NELC, The University of Chicago, 2006; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, (Ankara 1969), s. 1-147.

[219] Sultana düzenlenen suikastin detayları için bkz. İbn Bibi, Tıpkıbasım, s. 457-464, çev. 441-447.

[220] II. Gıyaseddin Keyhüsrev dönemi için bkz. Osman Turan, "Keyhüsrev II", *İA*, VI, Eskişehir 1997, s. 620-629; Ali Sevim, "Keyhüsrev II", *DİA*, 25, Ankara 2002, s. 349-350; Kaymaz, *II. Giyâsü'd-din Keyhüsrev ve Devri*, s. 25-38.

[221] Nesevi, *Sîretü Celâleddin Mengübernî*, neş. Mücteba Mînuvî, Tahran 1986, s. 278-280; *Sîretü Celâleddin Mengübertî*, çev. Necim Asım, İstanbul 1934, s. 157-158; İbnü'l-Esir, X, s. 490-492; İbn Bibi, Tıpkıbasım, s. 432-437; çev. 421-424.

gesine kadar ilerlemişlerdir. Konumuzla doğrudan ilişkili olmadığı için Moğol-Harezmşah mücadelesi üzerinde çok durmayacağız, lakin Celaleddin'in kaçarken ardına taktığı ve Yassıçemen Savaşı'na[222] müteakip artık Anadolu ile aralarında herhangi bir engel de kalmayan bu savaşçı/istilacı güçlerin Diyâr-ı Bekr başta olmak üzere birçok bölgeye musallat olduklarını bilmek, bölgenin Moğol egemenliğine geçişinin tarihsel arka planını anlamak açısından faydalı olacaktır. Zira bu zamana kadar, çalışmakta olduğumuz bölgenin doğusundaki muhitlerle ilgilenmiş olan Moğolların, bölgeye artık ayak bastıklarını ve geri dönerken de sayısız şehir ve kasabayı yerle yeksan ettiklerini görmekteyiz. Kendilerine düşman gördükleri Celaleddin'i takip ederken Âmid, Meyyâfârikin ve Erzen gibi bölgenin önemli şehirlerini istila alanı haline getiren Moğollar, dönerken de İs'ird, Mardin, Nusaybin, Bitlis, Ahlat ve Erçiş ahalisindeki bazı bölgeler ile önemli merkezleri yağmalamışlardır[223]. (bkz. Ek-1: Diyâr-ı Bekr'de ilk Moğol akınları haritası)

Moğolların verdiği tahribat, Diyâr-ı Bekr Bölgesi'nde büyük bir korku ve endişe ortamı da yaratmıştır. Öyle ki, İbnü'l-Esir'in vermiş olduğu şu örnek bu korkunun boyutunu gözler önüne sermektedir:

> *"Ben on yedi arkadaşımla birlikte bir yolda seyrediyordum. Moğollardan bir atlı gelip karşımıza dikildi ve bize bazı şeyler söylemeğe başladı, o emir verdikçe arkadaşlarım da bu emirlere uymağa başladılar. Onlara «Bu tek başına bir adamdır, neden bunu hemen öldürüp kaçmıyoruz?» deyince bana: «ondan korkuyoruz » dediler. Bunun üzerine ben de «Bu adam bizi şu anda öldürmek istiyor; iyisi mi biz onu öldürelim ve olabilir ki öldürdükten sonra Allah bize bir kurtuluş yolu açar» diye karşılık verdim. Allah'a yemin ederim ki, hiç kimse cesaret edip de buna girişemedi. Sonunda ben elime bir bıçak alıp adama saldırarak onu öldürdüm ve hep birlikte kaçıp kurtulduk"*[224]

[222] Bu savaş ile ilgili bütün detaylar için bkz. İbn Bibi, Tıpkıbasım, s. 391-406; çev. 388-400.
[223] İbnü'l-Esir, X, s. 490-496; Türkçe çev. XII, s. 463-465; ayrıca bkz. Güneş, s. 58-60.
[224] İbnü'l-Esir, X, s. 494; çev. XII, s. 464.

1.2. Moğol Akınlarının Diyâr-ı Bekr'e Siyasi Yansımaları (1231-1243)

Harezmşahları takiben bölgeye giren ve büyük bir tahribata yol açan Moğollar'a karşı evvelden önlem alma çabasında olan Keykubâd, bu olaylara müteakip Anadolu'nun doğusunda yer alan önemli şehirleri güçlendirmek ve Moğollar'a karşı muhkem mevkiler yaratmak arzusundadır. Bu bağlamda Celaleddin'in kuşatması ve ardından Moğolların yarattığı tahribat doğuda önemli merkezlerden biri olan Ahlat'ı perişan bir vaziyete sokmuştur. Dönemin en önemli müelliflerinden biri olan İbni Bibi, *"fazıl, zahid ve alimlerin yerleştiği bir memleket iken Moğollar orayı vahşi hayvanlara, yırtıcı kuşlara ve akbabalara yuva haline getirmiş, o diyarda insanoğlundan dolaşan kimse bırakmamıştır"*[225] diyerek Ahlat'ın[226] içinde olduğu durumu çok güzel bir şekilde özetlemiştir. Şehrin harap olduğunu gören el-Melikü'l-Eşref Musa[227] da ordusunu alıp Dımaşk'a gittiğinden dolayı, Ahlat viran bir hale gelmiştir. İşte bu nedenden ötürü, Anadolu'nun doğusuna bir savunma hattı kurmak isteyen Keykubâd, harekete geçmiş ve Eyyubîleri karşısına almak pahasına başında Kemaleddin Kamyâr'ı memur ettiği ordusunu Ahlat'ı almakla görevlendirmiştir[228]. Selçuklu ordusu zaten harap halde olan şehri savaşmadan almış ve Van Gölü havzasında bulunan Bitlis, Van, Vestan[229] ve Adilcevaz[230] gibi diğer önemli merkezlerin de fethini tamamlayıp İbni Bibi'nin deyimiyle *Ermen memleketleri*ni Selçuklu hâkimiyetine dahil etmiştir[231] (1232).

Ahlat ve civarını topraklarına katıp şehirleri tahkim eden Selçuklulara karşı harekete geçen Eyyubî hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil [232] Âmid ve çevresini, kardeşi el-Melikü'l-Eşref de Hısn Keyfâ'yı ele geçirmiş sonra da Dımaşk'a gitmişlerdir. Buna

---

[225] İbni Bibi, Tıpkıbasım, s. 425; çev. s. 415-416.
[226] Detaylı bilgi için bkz. Faruk Sümer, "Ahlat", *DİA*, 2, İstanbul 1989, s. 19-22; Ara Altun, "Ahlat: Ahlat Mezar Abideleri", *DİA*, 2, İstanbul 1989, s. 22-23.
[227] İlgili kişi için bkz. Önder Kaya, "el-Melikü'l-Eşref, Musa", *DİA*, 29, Ankara 2004, s. 64-66; ayrıca Selçuklu-Eyyubî ilişkilerinin genel bir durumu için bkz. a.mlf., *Selahaddin Sonrası Dönemde Anadolu'da Eyyûbiler*, İstanbul, 2007.
[228] İbni Bibi, Tıpkıbasım, s. 425-426; çev. s. 415-416.
[229] Van'ın Gevaş ilçesi için kullanılan tarihi isim.
[230] Bitlis'in bir ilçesi olup, ilk Türk yerleşimlerinden olan Ahlat'a 30 km uzaklıkta, Süphan Dağı'nın eteklerinde yer almaktadır. Burada da Selçuklulara ait kalıntılar mevcuttur.
[231] İbni Bibi, Tıpkıbasım, s. 426-427; çev. s. 416-417; Abû'l-Farac, II, s. 532.
[232] İlgili kişi için bkz. M. Serdar Bekar, "el-Melikü'l-Kâmil, Muhammed", *DİA*, 29, Ankara 2004, s. 68-70.

mukabil Selçuklu Sultanı Keykubâd, Artukluların da destek verdiği bir seferle Harran[233], Rakka[234] ve Ruha[235] gibi önemli şehirleri muhasara etmiş ve Eyyubîlerin kontrolündeki el-Cezire bölgesini[236] yağmalayıp geri çekilmiştir[237]. Bu karşılıklı taciz hareketlerinden sonra, Diyâr-ı Bekr bölgesinde Selçuklular ve Eyyubîler arasında şiddetli bir hâkimiyet mücadelesi başlamıştır[238]. 1234 yılında büyük bir ordu ile Anadolu'ya giren Eyyubî hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil, tahmin bile edemediği bir yenilgi alarak çekilmek zorunda kalmıştır. Hatta bu seferinde el-Melikü'l-Kâmil'e destek veren Harput Artuklu hükümdarı Artukşah[239], Selçuklu kuvvetleri tarafından yanındaki müttefikleri Eyyubîlerle Harput Kalesi'nde muhasara altına alınmış ve uzun süren bir kuşatmadan sonra kaleyi teslim etmek zorunda kalmıştır. Bu olay aynı zamanda Harput Artuklularının tarih sahnesinden çekilmesine neden olmuştur[240].

Eyyubîlerin bu saldırısından muzaffer bir şekilde ayrılan Keykubâd, ordusunu onların hâkim olduğu saha olan el-Cezire bölgesini almak için harekete geçirmiştir. Zaten Anadolu'nun siyasi birliğini sağlamak ve yekpare bir şekilde Moğollar karşısında durmak isteyen Sultan Alaeddin, hem Eyyubîlerin saldırısına karşılık vermek hem de dile getirdiğimiz amacına ulaşmak adına Harran ve havalisi üzerine yürümüş ve bölgenin büyük bir kısmını hükmü altına almıştır[241]. Bir sene sonra da, yani 1235 yılında, bu sefer Eyyubîler kendi bölgelerine yapılmış olan saldırıya karşılık vermek adına harekete geçmiş ve Selçukluların kontrol altına aldığı birçok yeri geri almış, bu-

---

[233] Şanlıurfa'nın bir ilçesi. Detay için bkz. Ramazan Şeşen, "Harran", *DİA*, 16, İstanbul 1997, s. 237-240.

[234] Kuzey Suriye'de yer alan tarihi bir şehir, daha fazla malumat için bkz. Gülay Öğün Bezer, "Rakka", *DİA*, 34, İstanbul 2007, s. 432-433.

[235] Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Şanlıurfa ili, ayrıntı için bkz. Ahmet Nezihi Turan, "Şanlıurfa", *DİA*, 38, İstanbul 2010, s. 336-341.

[236] Bu bölge ile ilgili geniş malumat için bkz. Ramazan Şeşen, "Cezire", *DİA*, 7, İstanbul 1993, s. 509-511; M. Canard, "Al-Djazīra", *EI*, C. II, Leiden 1965, s. 536-537.

[237] Bu mücadele için detaylı bilgi ve kaynakların kıyası için bkz. Güneş, s. 62-65.

[238] Ebu'l-Fida, *el-Muhtasar fi Ahbâr-ı Beşer*, II, neş. M. Deyyûb, Beyrut 1997, s. 255-256; İbnü'l Adim, s. 16-17; Abu'l-Farac, II, s. 532; Makrizi, I, s. 243-244; Sıbt İbnü'l-Cevzi, VIII, s. 477; Ayni, s. 59.

[239] İbn Vasıl, *Müferricu 'l-Kurub Ahbar-ı Beni Eyyub*, neşr. H.M. Rabi, V, Kahire, s. 79; İbnü'l Adim, s. 483; Mehmet Ali Ünal, "Harput", *DİA*, 16, İstanbul 1997, s. 232-235.

[240] İbni Bibi, Tıpkıbasım, s. 441; çev. s. 428-429; Abû'l-Farac, II, s. 534; İbnü'l-Amîd, *Ahbar Eyyubîyin*, Tıpkıbasım, neş. Claude Cahen, s. 19; İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-Enâm fi Tarih-i İslam H.628-659/M. 1230-1261*, neş. Dr. Samir Tabbare, Beyrut 1999, s. 56-58; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1980, s. 180-181; Güneş, s. 68.

[241] İbni Bibi, Tıpkıbasım, s. 444-445; çev. s. 430-432.

nunla da yetinmeyip, Selçuklulara yardımcı olan Mardin Artukluları üzerine gitmişlerdir. Karşılıklı ya da sıralı bir şekilde devam eden bu mücadeleye Moğolların Eyyubî topraklarına girmesi ve Eyyubîlerin Diyâr-ı Bekr bölgesinden ayrılmaları, saldırı sırasını Keykubâd'a getirmiştir. Keykubâd, 1235'te yapılan seferde büyük zarar gören Mardin Artukluları'nı da rövanş almaya hazır halde bulmuş ve müttefikleriyle el ele Nusaybin'e[242] saldırmıştır. Dönemin kaynakları Selçukluların Nusaybin'de büyük bir yıkım gerçekleştirdiğini zikretmektedir[243].

Diyâr-ı Bekr ve el-Cezire bölgelerinde rahat hareket eden Selçuklular, Eyyubîlerin yokluğundan istifade edip Diyâr-ı Bekr bölgesinin en önemli şehirlerinden biri olan Âmid'e yürümüş, şehri muhasara etmiş fakat mevsim şartlarının kuşatmayı güçleştirmesinden dolayı muhasarayı kaldırmış, hesaplaşmayı bir sonraki bahar ayına bırakmıştır. Bahar aylarında kaldığı yerden devam etmek isteyen Keykubâd, bu sefere çıkmadan saltanat veliahdını belirlemek üzere tertip ettiği şölen sonunu getirmiştir[244] (1237). el-Cezire ve Dımaşk[245] hâkimi el-Melikü'l-Eşref'in aynı sene ve Eyyubî hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil'in de bir sene sonra, yani 1238'de ölmesi[246], bölge üzerindeki Selçuklu-Eyyubî mücadelelerini yavaşlatmış ve Keykubâd'ın tahta geçen oğlu II. Keyhüsrev tarafından babasının son arzusu olan Âmid'in Selçuklu'ya tabi olmasıyla son bulmuştur (1240)[247]. Böylece Diyâr-ı Berk bölgesinin önemli şehirlerinde bu tarih itibariyle Âmid'de Selçuklular [248], Mardin'de Artuklular [249],

---

[242] Mardin iline baplı bir ilçe, detaylı bilgi için bkz. Metin Tuncel, "Nusaybin", *DİA*, 33, İstanbul 2007, s. 269-270.

[243] İbni Bibi, Tıpkıbasım, s. 446-447; Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'ât az-Zamân,* Ed. by James Richard Jewett,, haz. James Richard Jewett, Chicago 1907, s. 463; İbn Dokmak, s. 59-60; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, XLIV, s. 15; Güneş, s. 71.

[244] İbni Bibi, Tıpkıbasım, s. 458-459; Sıbt İbnü'l-Cevzi, s. 465; Turan, "Keykubâd I", s. 646-661.

[245] Şam şehri için kullanılan isim, daha fazla malumat için bkz. Cengiz Tomar, "Şam", *DİA*, 38, İstanbul 2010, s. 311-315.

[246] İbnü'l-Vâsıl, V, s. 153-171.

[247] II. Gıyaseddin Keyhüsrev 1240 yılında Âmid'i alırken, Sincar ve Nusaybin'i Artuk Arslan'a ikta olarak vermiştir bkz. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 182.

[248] Bkz. Göyünç, "Diyarbakır", s. 464-469; Darkot, "Diyarbekir", s. 601-605.

[249] Bkz. Mehmet Taştemir, "Mardin", *DİA*, 28, Ankara 2003, s. 43-48; Coşkun Alptekin, "Artuklular," *DİA*, C. 3, İstanbul 1991, s. 415-418. Bu dönemde Mardin Artukluları'nın başında bulunan Artuk Arslan, Keykubâd'a bağlılığını bildirmiş ve ona tabi bir şekilde hüküm sürmektedir. Artuk Arslan'nın 1239 yılındaki vefatının ardından oğlu I. Necmeddin Gazi Mardin Artuklu kolunun yeni hükümdarı olmuştur. Artukluların bu tarihten önceki tarihsel süreci için bkz. Adnan Çevik, "Üçyüz Yıllık Bir Başkent: Mardin", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, ed. İbrahim

Meyyâfarikin[250] ve Hısn-ı Keyfa'da[251] da Eyyubî melikliklerinin hükmü geçerli olmuştur. (bkz. Ek-2: 1240 tarihinde Diyâr-ı Bekr'in siyasi yapısı haritası)

Türkiye Selçuklularının hem iç hem dış problemlerinin ayyuka çıktığı Babai İsyanı ve yaratmış olduğu kaos ortamından faydalanan bir çok siyasi güç hem Anadolu'nun genelinde hem de Diyâr-ı Bekr bölgesinde devletin aleyhine gelişecek işlere girişmişlerdir. Dış güç olarak Moğolların Anadolu'yu ve bölgeyi istilasını aşağıda detayları ile anlatacağız. Lakin öncelikle iç problemlerden başlamak, bölgenin Moğollara tabi olma sürecini daha iyi anlamamızı sağlayacaktır. Zira, Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubâd'ın ölümü ve yerine sultanlık vasıflarından münezzeh II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in geçmesi, yaklaşık çeyrek asırdır Anadolu'yu istila iştihanda olan Moğolların ekmeğine yağ sürmüştür. Üstelik yeni sultanın veziri olan Sâdeddin Köpek'in[252] kurmuş olduğu tahakküm ve yaptığı zulüm, Orta Asya'dan gelen başıboş Türkmelerin Anadolu'da yarattığı kaos ile birleşerek yukarıda da değindiğimiz Babai İsyanı'na[253] neden olmuştur. Ücretli Frenk ve Gürcü askerlerinin yardımı sayesinde bastırılabilen bu isyan, devletin içinde bulunduğu acziyeti en açık haliyle gözler önüne sermiş ve Anadolu Moğolların istilasına hazır hale gelmiştir.

Özçoşar-Hüseyin H. Güneş, İstanbul, 2006, s. 63-78. Coşkun Alptekin, "Artuklular," *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi VIII*, İlmî Müşâvir ve Redaktör. Hakkı Dursun Yıldız, yay. Kenan Seyithanoğlu, Ahmet Rüştü Çelebi, Ahmet Hurşitoğlu, Vahbi Vakkasoğlu, Ahmet Taşgetiren, İstanbul 1992, s. 170-193.

[250] Detaylar için bkz. V. Minorsky, "Mayyāfārikīn", *EI*, C. VI, Leiden 1991, s. 928-929;V. Minorsky, "Meyyâfârikîn", *İA*, C. 8, Eskişehir 1997, s. 196-201; Ahmet Savran, "Meyyâfârikîn", *DİA*, C. 29, Ankara 2004, s. 511-512; ayrıca bkz. Mustafa Alican, Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikin (Silvan), Doktora Tezi, İzmir, 2012.

[251] Adnan Çevik, *Medeniyetlerin Buluştuğu Başkent: Hısn Keyfâ*, Ankara 2012, s. 23-26; ayrıca diğer çalışmalar için bkz. Alptekin, "Artuklular", s. 418-419; Yusuf Oğuzoğlu, "Hısn Keyfâ", *DİA*, 16, İstanbul 1997, s. 364-368; M. Canard, "Diyār Mudar", *EI*, C. XI, Leiden 1965, s. 347; Ramazan Şeşen, "Eyyubîler", *DİA*, 12, İstanbul 1995, s. 20-31; Besim Darkot, "Hısn Keyfâ: Tarihi Coğrafya", *İA*, III, Eskişehir 1997, s. 452-454; Ali Mıynat, Bir Ortaçağ Kenti: Hısn Keyfâ, Yüksek Lisans Tezi, Muğla, 2008; R. Stephen Humphreys, "Ayyubids", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, Costa Mesa 1987, III, 164- 167.

[252] Detaylı bilgi için bkz. Muharrem Kesik, "Sâdeddin Köpek", *DİA*, 35, İstanbul 2008, s. 392-393; C. Hillenbrand, "Sa'd al-Dīn Köpek", EI, VIII, 705; Osman Turan, "Saded-Dîn Köpek", *İA*, X, 32-35; Coşkun Alptekin, "Türkiye Selçukluları", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul 1992, VIII, 298-301, 362; Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, İstanbul 1999, II, 726-727.

[253] Daha geniş malumat için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, "Baba İshak", *DİA*, 4, İstanbul 1991, s. 368-369; a.mlf., "Baba İlyas", *DİA*, 4, İstanbul 1991, s. 368; a.mlf., "Babailik", *DİA*, 4, İstanbul 1991, s. 373-374.

Bu isyanı fırsat bilen Meyyâfârikin hâkimi Şehabeddin Gazi[254], o dönemde Selçuklulara tabi olmasına rağmen Âmid'e saldırmıştır. Uzun zamandır Anadolu'da büyük bir iç soruna neden olan Harezmşahlar'ın da destek verdiği bu sefer, Selçukluların Meyyâfârikin üzerine yürümelerine neden olmuştur. Henüz ordusu ve müttefik güçleri ile Meyyâfârikin'den ayrılmamış olan Şehabeddin Gazi, Selçuklu ordusuyla karşılaşmış ve bir müddet mücadele ettikten sonra geri çekilmek zorunda kalmıştır. Mağlup bir şekilde şehre kapanan Şahabeddin Gazi, Selçuklular tarafından kuşatma altına alınmışsa da isyandan sonra Anadolu'yu hedefine alan Moğolların yeniden Doğu Anadolu sınırlarına ulaştıkları haberi gelmiş ve en nihayetinde halifelik makamında bulunduğu süre içerisinde Müslümanları Moğol belasına karşı birleştirmek adına önemli bir çaba sarf etmiş olan Halife Müstansır-Billâh'ın[255] araya girmesiyle sulh sağlanmıştır. Daha sonra da Şehabeddin Gazi, Sultan Keyhüsrev'e elçi göndermiş ve babası Keykubâd'a sadık kaldığı gibi kendisine de sadık kalacağını bildirmiştir. Şartlar da Selçukluların Moğol tehdidine odaklanması gerekliliğini doğurmuş ve Meyyâfârikin kuşatması kaldırılmıştır[256]. Selçuklular, Moğollar'a karşı durmak adına kuvvetlerini bir arada tutmaya ve Anadolu'nun doğu sınırını korumaya odaklanmışlardır. Bu yüzden daha sonra ahdine sadık kalmayıp, yeniden harekete geçmiş olan Meyâfâfikin hükümdarı Şehabeddin Gazi'nin el-Cezire bölgesinin güney kısımlarında yapmış olduğu bazı hareketlere sesiz kaldıklarını ve müttefik devletlere yardım göndermediklerini görmekteyiz.

1.3. Kösedağ Bozgunu ve Diyâr-ı Bekr Siyasetine Etkisi (1243-1260)

Keykubâd'ın ölümünden beri yaşanan gelişmeler ve Anadolu Selçuklularının içine düştüğü durum, Babaî İsyanı ile aleni bir şekilde görünmeye başlamıştır. Hükümdarlık vasıflarından uzak bir padişah, tahakküm kurmaya çalışan güçlü yöneticiler, önemli devlet adamlarının bertaraf edilmesi ve sosyo-ekonomik çalkantılar

---

[254] el-Melikü'l-Muzaffer Şihâbeddin Gâzi 1220-1244 yıllarında Meyyâfârikin Eyyubîlerinin hükümdarlığını yapmıştır. bkz. İbnü'l-Ezrak, s. 193-194.

[255] Dönemin Halife'sinin Moğol tehlikesine karşı müslüman toplumunu bir araya getirme ve Moğollar'a karşı gösterdiği mücadele için bkz. İsmail Yiğit, "Müstansır-Billâh", *DİA*, 32, İstanbul 2006, s. 118.

[256] İbni Bibi, Tıpkıbasım, s. 504-510; çev. 482-487; Abu'l-Farac, s. 541; İbnü'l-Vâsıl, V, s. 310; İbnü'l Adim, s. 496-498; Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, s. 47; Güneş, s. 73-75.

devleti iyice yıpratmıştır. Dönemin şahidi ve müellifi İbni Bibi, bu durumu şu şekilde tasvir eder:

> *"...Rum Sultanlarının, zamanın gösterdiği vefasızlık yüzünden güzelliği, bayındırlığı, gelişmişliği, kötülüklerden arınmışlığı cennet bahçelerine benzeyen ülkesine nazar değmiş; berrak sular akan ırmaklarının kenarında selvinin mutluluk, kabağın neşe içinde büyüdükleri, otları canlı, suları Kevser suyunu andıran topraklarından sıkıntı ve darlık, su üzerindeki dalgalar gibi yayılmaya başlamış; eğlence meclisleri yerini alan savaş çığlıkları göklere yükselmiş, rebabın sesi utanma ve ar bulutlarını dağıtmış, saltanatın gücü azalıp, zayıflığın işaretleri görülmeye başlanmış. Sarsıntı, gevşeklik, acizlik ve dağınıklık devletin temellerine ve yollarına yerleşmiş. Değişme, bozulma, inme ve düşme illetlerine tutulmuş."*[257]

Kaynağın *illet* olarak nitelediği bu hastalık, devleti kendi kullarına karşı Frenk ve Gürcü askerlerini kullanarak isyanı bastırmaya mecbur bırakacak seviyelere ulaşmıştır. Bu da Anadolu'yu yakından takip eden ve gözlerini bu coğrafyaya diken Moğolları harekete geçirmiştir. Önce Gürcistan üzerinden Anadolu'ya giren Moğollar, Kars ve Ani şehirlerini yerle bir etmiş ve büyük bir kıyıma yol açmışlardır[258]. Kaynakların verdiği bilgilere göre, başlarında Carmogan Noyan'ın[259] olduğu Moğol birliklerinin Erzurum'a doğru ilerlediği haberini alan Sultan Gıyaseddin, Sinaneddin Yakut'u[260] şehri muhafaza etmesi için göndermiş ve büyük bir asker ve mühimmat hazırlığına girişmiştir. Moğollar, Kars ve Ani'yi yerle bir ettikten sonra geri dönmüşlerdir. Bunun sebebi Selçukluların doğu sınırına ikmal ettiği kuvvet ve mühimmatlardan dolayı Moğolların çekinmesi mi yoksa sadece Selçukluların göstereceği tepkiyi ölçmek adına yapılmış bir ön yoklama mıdır bilinmez, lakin Moğolların bu geri çekilmesi Anadolu ve bölge için daha büyük bir felaketle geri gelmelerine yol açmıştır. Üstelik

---

[257] İbni Bibi, Tıpkıbasım, s. 512; çev. 488-489; ayrıca bkz. İbnü'l-Verdi, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, ter. ve notlar Mustafa Alican, İstanbul 2017, s. 116.

[258] Tufan Gündüz, "Kars", *DİA*, 24, İstanbul 2001, s. 515-518; Güneş, s. 76; Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", *DİA*, 30, İstanbul 2005, s. 225-229.

[259] Mükrimin Halil Yinanç, *İbn Bibi: Selçuknâme*, haz. Refet Yinanç-Ömer Özkan, İstanbul 2007, s. 173; İbni Bibi, Tıpkıbasım, s. 514; çev. 490.

[260] İbni Bibi, Tıpkıbasım, s. 514; çev. s. 491; *Selçuknâme*, s. 173.

İbni Bibi'nin aktardığına göre Carmagon Noyan felç olmuş, yerine de Baycu Noyan geçmiştir[261].

Alınan bütün tedbirlere rağmen, 30.000 kişilik bir süvari Moğol birliği, Erzurum'a ulaşmış ve "*Rum beldelerinin ve serhaddinin en önemli uc yerlerinden biri olan bu şehri mancınık ve arradeler*" ile dövmeye başlamışlardır. Şehri savunmak ile görevlendirilmiş olan serleşker Sinaneddin Yakut ve Frenk askerlerinin komutanı İstankus, Moğollara karşı şiddetli bir direniş göstermişlerse de şehrin şahnesi[262] Şerefeddin Duvinî'nin ihaneti üzerine Moğollar Erzurum'u ele geçirmişlerdir. Müellifimiz, Duvunî'nin Erzurum'da yaptığı zulüm ve adaletsizliğe karşı geldiği için Sinaneddin Yakut'a kin ve öfke duyduğunu ve Baycu Noyan'a kendisi ve tebasının hayatlarının güvencesi karşılığında da ihanetin zuhur ettiğini aktarmaktadır[263]. Erzurum'da eşi benzeri görülmemiş bir katliama imza atan Moğollar, şehri harabeye çevirdikten sonra çok sayıda esir ve ganimet alarak ordugâhlarını kurmuş oldukları Mugan'a geri dönmüşlerdir (1242). Tahrip edilen şehir halkının durumunu özetleyen şu dizeler, başka söze mahal vermeyecek mahiyettedir:

Dünyada kurtuluşun yolu kapandı. Öyle ki,

Ölüm korkudan kehkeşanlara kapıldı.[264]

Erzurum gibi müstahkem bir şehrin düşüşü, Anadolu'daki diğer şehirlerin de Moğol saldırıları karşısında fazla direnemeyeceklerini aslında göstermiştir. Alınan ağır darbe, Selçukluları sonraki bahar için tedbir almak zorunda bırakmıştır. Zira bu minvalde alınacak önlemler ve muhtemelen daha güçlü bir şekilde gelecek düşmana karşı koyabilmek adına önemli hazırlıklar yapmak elzem olmuştur. Buna binaen Sultan Keyhüsrev istişare meclisini kurmuş ve neler yapılabileceğini devlet erkânı ve mem-

---

[261] İbn Bibi, çev. 490; Moğol İstilasına dair önemli bir Ermeni kaynağının verdiği bilgiler için bkz. Aknerli Grigor, *Okçu Milletin Tarihi*, çev. Hrand D. Anreasyan, İstanbul 2007, s. 33-36.

[262] Şahne, Selçukluların bir şehrin ya da bölgenin yöneticisine verdikleri isimdir. Burada Erzurum valisini izah etmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, "Şahne", *DİA*, 38, İstanbul 2010, s. 292-293.

[263] İbni Bibi, Tıpkıbasım, s. 514-517; çev. s. 490-493; *Selçuknâme*, s. 173-174; Yinanç şahnenin adını Düveyni olarak vermektedir, Öztürk ise Duvinli anlamına gelen Duvuni kullanımını tercih etmiştir.

[264] İbn Bibi, çev. s. 492; *Anonim Selçuknâme*, s. 48; Ebu'l-Fida, s. 276; ayrıca Moğolların yarattığı tahribat için bkz. Abu'l-Farac, s. 541; Sıbt İbnü'l Cevzi, VIII, s. 491; İbnü'l-Vâsıl, V, s. 313-314; Ayni, s. 118; İbn Dokmak, s. 149.

leketin ileri gelenleri ile kararlaştırmıştır. Uzun konuşma ve tartışmalar neticesinde, tâbi ve komşu memleketlere elçiler göndererek Moğol saldırılarına karşı müşterek hareket edilmesi gerektiği bildirilmiş, aksi takdirde *"eğer düşmanın saldırmadığı idarenin elimizde olduğu şu sıralar ihmal*(kâr) *davranır, birbirimize duyduğumuz eski faydasız kin yüzünden işi ağırdan alırsak, yarın Allah korusun, iş işten geçip devletin yıkıldığı, düşmanının üstün geldiği sırada dudak ısırmanın, el oğuşturmanın bir faydası olmaz. Şurasını unutmayınız ki, bizim devletimize bir felaket gelmesi durumunda hiç vakit geçirmeden sizleri de düşkünlük ve sefalet çukura atarlar"*[265] mesajı gönderilmiştir. Giden elçilerin ulaştırdığı bu mesajın yanı sıra götürdükleri hediyeler de Moğol korkusunun ve alınmak istenen önlemlerin en bariz göstergelerindendir.

Elçiler, civardaki komşular ve bölgedeki memleketlere Selçuklu Sultanı'nın bu davetini ve hediyelerini ulaştırıp, onlardan askeri yardım istemişlerdir. Elçi olarak saltanat nâibi Şemseddin İsfehanî yanına yüklü altın ve hediyelerle daha önce yaşadıkları uzun ve yıpratıcı mücadelelere rağmen hasımları haline gelen Eyyûbîler'den; Meyyâfârikîn muhasarası nedeniyle yaklaşık 10.000 dinar ve 100.000 dirheme ilaveten Ahlat'ın mülkiyet menşuru da gönderilen Şehabeddin Gazi'den; yine aynı şekilde 100.000 dinarla Dımaşk hükümdarından yardım etmeleri ve gönderilen paralarla ordu toplayıp ivedilikle Selçuklu ordularının yanında saf tutmaları istenmiştir. Ayrıca verecekleri destek karşılığında Mardin Artuklularına Res'ül-Ayn ve Harezmlilere de Harput teklif edilmiştir[266]. Abu'l-Farac, Sultan'ın Rum ve Frenklerden atlılar kiraladığını, ayrıca Ermeni Kralı Haitum'un babası Baron Konstantin'in Kayseri'de bulunan Sultan Gıyaseddin'in yanına gelerek izzet ve ikramla karşılandığı ve Ermenileri toplayıp yardıma getirmeyi vaat ettiğini yazmaktadır[267]. Bütün bu uğraşlara rağmen Halep dışında Selçukluların yardımına gelen başka bir müttefik görülmemektedir. Bu

---

[265] İbn Bibi, Tıpkıbasım, s. 519-520; çev. 494-495.

[266] İbn Bibi, Tıpkıbasım, s. 519-520; çev. 494-495; Sıbt İbnü'l-Cevzi, s. 491; Abu'l-Farac, s. 541; İbn Vasıl, *Müferricu 'l-Kurub Ahbar-ı Beni Eyyub*, neşr. H.M. Rabi, I-V, Kahire, s. 314; Ebu'l Fidâ, *Tarih Ebu 'l Fidâ: Muhtasar fi Ahbaru 'l- Beşer*, neşr. Mahmud Deyyub, II, Beyrut 1997, s. 276; Zehebî, *Târîhu 'l-İslâm ve Vefeyâtü 'l- Meşâhîr ve 'l-A 'lâm*, tah. Ömer Abdüsselam Tedmuri, XLVII, Beyrut 1997, s. 7; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993, s. 431-432.

[267] Abu'l-Farac, s. 541.

durumun sebebi Selçuklu ile aralarındaki münasebetler de olabilir, kendilerine sirayet etmesini istemedikleri Moğollar da olabilir.

1242-1243 kışını Kayseri'de geçiren Sultan, çoğunluğu iktalara bağlı sipahilerden (asakir-i kadim) müteşekkil ordusunu, tuttuğu paralı Ermeni, Frenk ve Gürcü asıllı askerlerle güçlendirmiş ve Halep'ten gelen süvarilerin katılması ile Sivas'a doğru ilerlemiştir. Selçuklu Sultanı'nın dağıttığı paraya mukabil 20.000 asker gelmesi beklenirken, gelen tek yardımcı kuvvet Nasuhiddin Farisî'nin 2000 kişilik süvari birliği olmuştur[268]. Bazı devlet adamları hala yardım gelecek diye beklerken, Baycu Noyan kumandasındaki Moğolların harekete geçtiği haberi gelmiştir. "*Horasan, Irak, Fars, Kirman beldelerinden topladığı çekirge ve karınca sürüsü gibi kalabalık ordusu*" ile ilerleyen Moğollara karşı Sivas'ta beklemenin ve yorulmuş Moğollara burada saldırmanın daha makul olduğunu söyleyen ileri görüşlü devlet adamları ve komutanların aksine, Sultan, "*...ömürlerinde savaş zorluğu görmemiş, felaket acısı tatmamış, çarpışma zahmeti çekmemiş, dert zehri içmemiş, gençliğin verdiği güçle mağrur olan yeni yetmelerin*" sözlerine kanarak orduya hareket emri vermiştir[269]. Hatta Sultanın kandığı bu kişilere kalırsa, Moğolları Nahçıvan ve Tebriz'de karşılamak daha yerinde olacaktır[270].

Sivas-Erzincan güzergâhındaki ticaret yolunu kullanan Selçuklu ordusu Kösedağ yoluna düşmüş ve sağlam bir mevzi bulup konaklamıştır. Bu esnada Baycu Noyan'ın 40.000 süvari ile Erzincan'ın Akşehir ovasına vardığı haberi gelmiştir[271]. Sivas'ta beklemeyi reddedip çevresindeki tecrübesiz kişileri dinleyen Selçuklu Sultanı'na, işinin ehli devlet adamlarınca, konumlarının düşmanın kolaylıkla saldıramayacağı, sulak ve otlak bir mevki olduğunun ve Moğolları burada beklemenin faydalı olacağıyla ilgili ikinci bir tavsiye gelmiştir. Gerçekten de Moğollardan önce Kösedağ

---

[268] "*Bu ordunun miktarı hakkında bilhassa Hıristiyan yazarlar çok mübalağa ederler. Gürcü kaynakları 400 bin, Rubruck 200 bin ve Genceli Dragos 160 bin rakamlarını verirler. Anonim, 100 bin kaydı ile en yakın rakamı yazar ve İbn Bibi'ye yaklaşır. Buna mukabil rehberinden aldığı bilgiye dayanan Rubruck, Moğolların 10 bin, Ermeni Hayton 30 bin olduğunu yazar. Vincent de Beauvais, Selçuklu öncülerine karşı çıkan Tatarları 40 bin gösterir. Bu farklı rakamlar bir yana Selçuklu ordusunun hayli kalabalık olduğu muhakkaktır.*", Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 433.

[269] İlgili italik kısımlar İbni Bibi'den alıntıdır. Detaylı tasvir için bkz. İbni Bibi, Tıpkıbasım, s. 521; çev. 496-497; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 433.

[270] Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 433.

[271] İbni Bibi, Tıpkıbasım, s. 522; çev. 497.

mevkisine gelen Selçuklu kuvvetleri, düşmana nazaran, askeri açıdan müdafaası sağlam ve düşman saldırılarına açık olmayan bir bölge tutmuşlardır. Ancak Sahib Mühezzibedin ve Gürcüoğlu Zahireddin gibi bilgili ve tecrübeli devlet adamlarını çekemeyen Nizameddin Suhrâb ve Visakbaşı Garib[272] gibi tecrübeden yoksun kişilerin velveleye verdiği Sultan, öncü birliklerin Moğollara saldırması emrini vermiştir. Müellifimiz İbni Bibi Selçuklulara avantaj sağlayan bölgeden çıkan bu öncü birlikleri gören Baycu Noyan'ın nökerlerine *"bunlar kaçmaktan başka bir iş yapamazlar. Bugün kılıcımın altında kelle görüyorum. Onlar dar geçide gelinceye kadar beklemek gerekir, çünkü aşağı ininceye kadar yorulurlar. Oradan kaçmaya mecalleri kalmadı..."*[273] dediğini yazmaktadır. Nitekim öyle de oldu, kaynakların *"geyiklerin bile sarp iniş ve çıkışlarında gezinemeyeceği"* bu dar geçitler diye tasvir ettiği derbentlerde sıkışan askerlerin üzerine bir de Moğollar çullanınca süvariler iyice yorulmuş, lakin Baycu Noyan'ın onlara edeceği oyun, henüz başlamıştır. *Ananevi göçebe Türk taktiği olan* sahte ricatı askerlerine başarıyla uygulatan ve Selçuklu öncü birliklerini peşinden sürükleyen Baycu Noyan, onları iyice yorduktan sonra okçularını devreye sokmuş, kısa bir sürede Suriyeli, Rum, Frenk, Gürcü ve uç askerlerinden oluşan Selçuklu ileri gücünü yok etmiştir. Kaynağımız, çok az bir kuvvetle kurtulan Nasuhiddin Farisî'nin başı açık bir şekilde Sultan'ın huzuruna çıkıp, saygı ve hicap duymaksızın Sultan'a ağır sözler söylediğini ve adamlarını alıp Halep'e gittiğini zikretmektedir[274]. Osman Turan, savaş gecesini bile bu *küstah ve câhil* maiyeti ile içkili geçiren Sultan'ın, *"Allah onlarla olsa dahi Tatarları yenerim"* diyen Suhrab'a kanmasından mütevellit büyük bir bozguna uğradığını ve savaşa girmeden kaçtığını belirtmektedir[275].

Gıyaseddin Keyhüsrev, hafif taşınır mücevherlerini almış, ama otağını ve hazinesini bırakıp Tokat'a oradan da Konya'ya kaçmıştır. Kaçarken de memleket işlerini

---

[272] Visakbaşı, Sultan'ın muhafız komutanı ve odabaşısıdır.
[273] İbni Bibi, Tıpkıbasım, s. 524-525; çev. 499.
[274] İbni Bibi, Tıpkıbasım, s. 525; çev. 500; Kösedağ Bozgunu'na dair farklı bir açıdan bakmak ve olayları kaynakları karşılaştırarak tetkik etmek adına bkz. Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, çev. Altay Tayfun Özcan, İstanbul 2015, s. 88-90;
[275] Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 434-435; *Selçuknâme*, s. 174-178; Abu'l-Farac, s. 542-543.

Mübârizüddin Çavlı'ya[276] bırakmıştır. Sultan ve üst düzey emir ile komutanların kaçtıklarından habersiz savaşan ya da mevzilerde/tepelerde nöbet tutan askerlerin varlığı Moğolları otağa yaklaştırmamıştır. Fakat gece çöküp askerler ordugâha ve otağa dönüp kimseyi bulamayınca, bozgunun gerçekleştiği anlaşılmış ve ordunun geri kalanı da dağılmıştır. Sabah olduğunda otağ ve çevresini boş gören Moğollar, bunun bir oyun olduğu düşünmüş ve kaynakların ifadesine göre yağma için iki gün beklemişlerdir. Filhakika Moğol askeri, otağ ve çadırlara girince tahayyül bile edemediği bir manzara ile karşılaşmış ve sayısız silah, mühimmat, mücevherden müteşekkil büyük bir hazine bulmuşlardır. Öncü birliklerin çarpışması dışında herhangi bir mücadele göstermeden hatta muntazam bir geri çekilme bile düşünülmeden, yukarıda sayılarını zikrettiğimiz koca Selçuklu ordusu dağılmış ve Türk tarihindeki en utanç verici bozgunlardan biri vuku bulmuştur[277] (3 Temmuz 1243).

Kösedağ'da uğranılan bu felaket, Selçuklu Devleti'ni Moğollara tabi kılmış ve tarih sahnesinden silinene değin Selçuklu topraklarında Moğol hükmü kaim kılınmıştır. Bu durum siyasi, sosyo-ekonomik ve demografik değişimi de etkilemiştir[278]. Miryakefalon Zaferi (1176) ile başlayan ve Keykubad döneminin sonuna kadar (1237) Anadolu'da büyük oranda siyasi birliği sağlamış olan Selçuklu coğrafyası, şimdi Moğollar tarafından istila edilmeye başlanmıştır. Erzurum'dan sonra Erzincan yerle bir edilmiş, Sivas teslim olmuş ve Kayseri de ilk iki şehrin akıbetine uğramıştır.

---

[276] Ergin Ayan, "Türkiye Selçuklularında Köle Emirler I: Mübarizeddin Çavlı", *Karadeniz*, 2009, s. 125-139.

[277] *Anonim Selçuknâme* dışındaki hemen hemen bütün kaynaklar bu savaşın Muharrem ayında vuku bulduğunu zikreder, o kaynağa göre Safer ayında gerçekleşmiştir. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 437; *Tarih-i Âl-i Selçuk: Anonim Selçuknâme*, ter. ve not. Halil İbrahim Gök-Fahrettin Çoşguner, Ankara 2014, s. 43; İbn Dokmak, s. 149; Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 491, İbnü'l-Adim, s. 514-515; İbnü'l-Vâsıl, V, s. 326-327; İbnü'l-Amîd, s. 32; Aknerli Grigor, s. 16-17.

[278] Moğolların yaratmış olduğu bu değişimin detayları için bkz. Abdulkadir Yuvalı, "İlhanlıların Anadolu Politikası ve Doğu Anadolu Şehirlerinin Vergi Potansiyeli", *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1994, s. 581-600. a.mlf., "Moğol Harekâtının Anadolu'nun Demografik ve Dini Yapısı Üzerindeki Etkileri", *Erdem*, IX, S. 27, Ankara 1997, s. 1287-1293; a.mlf., " Anadolu'nun Türkleşmesi ve Moğollar", *TDA*, S.38, Ankara 1985, s. 90–101; İlyas Kamalov, "Moğol İstilası ve Anadolu Kültüründeki Etkileri", *TDA*, S. 140, Ankara 2002, s. 167–182; Judith Grace Kolbas, *Mongol money: The role of Tabriz from Chingiz Khan to Uljaytu 616 to 709 AH/1220 to 1309 AD*, Ph.D., New York University, 1992; Ryan James McDaniel, *The Mongol Invasions of the Near East*, M.A., Department of History, San Jose State University, 2005; Muammer Gül, "İlhanlılar Döneminde Diyarbakır", *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)*, ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal, Diyarbakır, 2004, s. 193-207.

İbni Bibi ve Aksarayi[279], Kösedağ Bozgunu'nu daimî *inhitat, buhran ve felaketlerin başlangıcı* olarak sıklıkla zikretmektedirler. Hatta Niğdeli Kadı Ahmed, bir asır sonra bile bu tarihin Baycu Noyan ile anıldığı ve bu seneye *Sâl-i Baycu* denildiğini aktarmaktadır[280]. Bu çöküş ve bozulmanın en çarpıcı noktalarından birini de Abu'l-Farac'dan öğrenmekteyiz. Onun aktardığına göre, Sultan'ın yenildiği haberi gelince Malatya Subaşısı Reşidüddin ve saraydaki bazı zabitler Sultanın buradaki hazinesini yağmalayıp Halep'e kaçmışlardır[281].

Anadolu'da muhkem şehirler tek tek Moğollara esir/teslim olurken, Diyâr-ı Bekr bölgesindeki şehirler de bu istiladan payına düşeni almıştır. Moğol komutanlarından Yasavur Noyan Ahlat ve Bitlis'i aldıktan sonra bölgeyi menziline almıştır. Zehebi ve İbn Kesir'in [282] verdiği bilgiye göre, 1244 yılında Moğollar Meyyâfârikin'deki Şahabeddin Gazi'ye elçi göndermiş, o da şartları kabul edip Moğollar'a tabi olmuştur. Böylelikle Diyâr-ı Bekr bölgesine yeniden giren Moğollar, kaynakların verdiği bilgilere göre Âmid, Ruha, Malatya, Habur ve Sincar'a kadar olan bölgelerde yağma hareketlerinde bulunmuş ve halkın büyük bir kısmını kılıçtan geçirmiştir[283]. (bkz. Ek-3: 1244-1245 Moğol akınları haritası)

Kösedağ'da kazandıkları bu zaferle bir müddet daha Anadolu'da yağma ve katliamlarına devam eden Moğollar, daha sonra geri çekilmişlerdir. Zaten bu yağmalardan sonra Selçuklular da bir şekilde Moğollarla anlaşmak ve sulh yolunu armanın peşine düşmüşlerdir. Sahib Mühezzibedin, Amasya Kadısı Fahreddin'i çağırmış ve durumun vahametini yansıtan kaynağımızın aktardığı şu sözleri söylemiştir:

---

[279] Kerimüddin Mahmud-i Aksarayi, *Müsameretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000, ilgili s. 27 vd.

[280] Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 439; Niğdeli Kadı Ahmed, I, s. 443.

[281] Abu'l-Farac, s. 543.

[282] Zehebî, *Târîhu 'l-İslâm*, XLVII, s. 12; İbn Kesir, *el-Bidaye ve 'n-Nihaye*, çev. Mehmet Keskin, XIII, İstanbul 1995, s. 297-298.

[283] Ebu'l-Farac, II, s. 544; Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 498; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVII, s. 12; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-taleb min Tarih-i Haleb*, haz. Halil Mansur, Beyrut 1996 s. 515; İbnü'l-Vâsıl, *Müferricu'ul-Kurub Ahbar-ı Beni Eyyub*, neşr. H. M. Rabi, V, Kahire, s. 349; İbnü'l-Cezerî, *Havâdisü'z-zaman ve enbâüh ve vefeyâtü'l-ekâbir ve'l-a'yân: Muhtar Tarih-i İbnü'l- Cezerî*, tah. Hızır Abbas Muhammed Halife el-Mendşedavî, Beyrut 1988, s. 192; Makrizî, *Kitabu's-Sulûk li Marifetu 'd-Duvel Mulûk*, I, neşr. Mustafa Ziyade, Kahire 1956, s. 315; Güneş, s. 80.

"...Memleketin işi ve saltanatın ahvali, genç, bilgisiz ve tecrübesiz Sultan'ın sefiller ve ayak takımıyla düşüp kalkması yüzünden bu hale geldi. Onun eğlenceye olan aşırı düşkünlüğünden işin sonu musibete ve felakete vardı. İlahi kahrın şiddetli rüzgarından dalgalanan fitne denizinin ve savaş ve vuruşma ateşiyle alevlenmiş olan huzur tandırının sakinleşmeye yüz tuttuğu şu sırada eğer duruma uygun tedbir alınmazsa, saltanat nimetine nankörlük edilmiş olur. Görüşüm odur ki, kararlılık elimizi Yüce Allah'ın yardım ipine atalım ve korkusuzca ve samimiyetle barış ve dostluk yoluna girelim. Çığırından çıkmış olan işleri o yolla tekrar istediğimiz yöne çevirelim. Her ne kadar yolumuz ok ve kılıç üzerinde ise de çabayı elden bırakmayalım. Eğer bu yolla amacımıza ulaşırsak ne âlâ. Yok eğer, durum amacımız hilafına dönerse, o zaman da vefakârlık, kadirşinaslık, dürüstlük ve hizmetkarlık şartlarını yerine getirmiş oluruz. Nimetlerin hakkını verme çabamız, kıyamet gününe kadar sayfalarda yazılı kalır."[284]

İkisi beraber Baycu Noyan'ın peşinden gidip ona Erzurum yakınlarında yetişip, meramlarını dile getirmiş ve anlaşmak istediklerini arz etmişlerdir. Bunun üzerine Noyan ile birlikte Mugan'a gidip detayları konuşmuş ve yüklü vergiler vermek koşulu ile anlaşma sağlamışlardır. Abu'l-Farac, sulh elçilerinin Sultan Keyhüsrev tarafından gönderilmiş olduğunu ve Sultan'ın Moğollara *altından başka atlar, davarlar, koyunlar ve köleler* vermeyi deruhte ettiğini söylese de[285], Sultan bu aralar kaçmakla meşgul olmuş, bu heyet yukarıda İbni Bibi'nin, biraz da abartarak, anlattığı üzere hallolmuştur. En nihayetinde bu sulh, Moğolları bir süre Anadolu'dan ve dolayısıyla Diyâr-ı Bekr bölgesinden uzak tutmuştur. 1240 yılında Selçukluların Âmid'i fethinden hemen sonra patlak veren isyan, Moğolların 1242'deki ilk akınları ve Kösedağ Bozgunu gibi birçok badire yaşayan Selçukluların, 1244 yılındaki Moğol tacizlerini atlatıp sonra da sulh sağlamış olması, bölgeye kısa zaman da olsa sükûnet getirmiştir.

---

[284] İbni Bibi, Tıpkıbasım, s. 531-532; çev. 505.
[285] Abu'l-Farac, s. 544.

1244 tarihi itibariyle Diyâr-ı Bekr Bölgesi'nin siyasi unsurları Âmid'de Selçuklular, Mardin'de Artuklular, Hısn Keyfâ ve Meyyâfârikin'de de Eyyubîlerdir. Muhtemeldir ki Âmid, Selçuklularca alındıktan sonra buraya subaşı göreviyle atanan Emir Mübarizeddin İsa Candâr[286] tarafından idare edilmiştir. Bölgenin diğer şehirlerine gelince, Mardin Artukluları'nın başında bu dönemde Artuk Arslan'ın oğlu Necmeddin Gazi (1239-1260), Meyyâfarikin Eyyubîlerinin başında II. el-Melikü'l-Kâmil Nâsıreddin (1244-1260) ve Hısn Keyfâ Eyyubîlerinin başında ise el-Melikü'l-Mu'azzam Turanşah (1239-1249) bulunmaktadır[287].

Moğolların yaratmış olduğu tahribat ve bölgedeki siyasi unsurlara yüklediği vergilerden başka, neden olduğu çok daha ciddi bir sorun vuku bulmuştur. Moğollardan kaçan Türkmenler ve devletleri yıkıldığından beri bölgede başıboş haydutlar şeklinde dolaşan Harezmlilerin oluşturduğu huzursuzluk hem siyasi hem de sosyo-ekonomik yapının daha da bozulmasına yol açmıştır[288]. Üstüne de Selçuklu Devleti'nin 1246'dan sonra içine düştüğü siyasi girdap, bölgeyi daha da karışık hale getirmiştir. Her sene gelen Moğol elçilerinin bitmek tükenmek bilmeyen istekleri ve oluşan ağır şartlar, ticareti de olumsuz etkilemiş ve 1251 yılında Moğollar bir kez daha Diyâr-ı Bekr bölgesine girerek Âmid, Meyyâfârikin, Harran, Suruç ve Urfa'ya kadar olan bölgeleri yağmalamışlardır. Birçok kişiyi öldürüp, sayısız esir ve ganimet almakla yetinmemiş olan Moğollar, Anadolu'dan Bağdat'a giden bir ticaret kervanını da basmış ve bütün mallarına el koymuştur[289].

2. Diyâr-ı Bekr'de Moğol Hâkimiyeti

2.1. Diyâr-ı Bekr'de Moğol Yönetimi

1250'li yıllarda Anadolu'nun çok uzak coğrafyalarında, Anadolu ve dolayısıyla Diyâr-ı Bekr bölgesini doğrudan etkileyecek olaylar gerçekleşmiştir. Büyük Moğol Hanı Göyük Han ölmüş yerine de Mengü Han geçmiştir. Yeni Han'ın devletin farklı

---

[286] İbni Bibi, Tıpkıbasım, s. 498; çev. 477; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 419.
[287] İlgili tarihler için bkz. ilgili ansiklopedi maddeleri ve İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikin ve Âmid Tarihi: Artuklular Kısmı*, İnceleme ve notlarla çev. Ahmet Savran, Erzurum 1992, s. 187-195.
[288] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 183.
[289] Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 523; Zehebî, *Tarihü'l-İslam*, XLVII, s. 67; İbnü'l-Cezerî, s. 231-232; Makrizî, 383-384; İbni Tagrıberdi, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2013, s. 26; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 183; Güneş, s. 81.

coğrafyalarında gerçekleşecek seferler için kardeşlerini görevlendirmesi ve Asya'nın batısı için görevlendirdiği Hülâgû'nun İran coğrafyasında İlhanlı Devleti'ni kurması, Diyâr-ı Bekr bölgesi için yeni bir hikâyenin başlamasına neden olmuştur. Zira Asya'nın batısı henüz tam anlamıyla kontrol altına alınamamış ve kaynakların aktardığı bilgilere göre Hülâgû büyük bir ordu ile batıya yürümüştür[290]. 1256 yılında İsmaililerin kalesi Alamut'u başlarına yıkmış daha sonra da 1258'de Bağdat'ı işgal ederek bu coğrafyadaki hem Şii hem Sünni unsurlara diz çöktürmüş ve artık sıra Anadolu'ya gelmiştir.

Moğolların bu fetihleri ile yönlerini Anadolu'ya çevirmeleri, bölgede hüküm süren siyasi teşekküller için endişe yaratmış ve kısa zamanda Diyâr-ı Bekr bölgesinin hâkimleri Moğollara tabiyetlerini arz etmişlerdir. *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*'ne göre, Moğol Hanı'na bağlılığını bildirmek adına huzuruna çıkan bölgenin ilk beyi Meyyâfârikin hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil'dir[291]. Daha önce Selçukluların Moğollara tabi olduğunu zaten belirtmiştik, lakin taht değişikliğinde ve sonraki süreçte davet edilen Selçuklu Sultanı'nın, çeşitli bahanelerle Moğol davetine icabet etmemesi, kendi yerine kardeşini göndermesi[292], 1246'dan itibaren yaşanan taht mücadelesi ve güç dengelerinin sürekli değişmesi, Hülâgû'yu Anadolu'da dizginleri ele almaya ve Suriye seferi öncesi bölgede tam itaat kurmaya itmiştir. Bu bağlamda 1257 yılında

---

[290] Bertold Spuler, *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür-İlhanlılar Devri 1220-1350*, Ankara, 1957, s. 59'da Moğol güçlerinin beşte birinin Hülâgû'nun emrine verildiğini yazmaktadır. Uzunçarşılı, İlhanlıların asker mevcudiyetini 20 tümen olduğunu söylemektedir. detaylar için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1988, s.229.

[291] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 14a. Her ne kadar bu olay 1259 olayları içerisinde anlatılıyorsa da, daha erken bir tarih olmalıdır. Zira, Meyyâfârikin hâkimi önce tabiyet bildirecek sonra da bu tabiyetine rağmen Âmid'e saldırıp, Moğolların 1259 seferine neden olacaktır. İlerleyen satırlarda bu hikâye tafsilatıyla anlatılacaktır.

[292] Abu'l-Farac'ın buna dair anlattığı hikâye çok çarpıcıdır: "*...Yunanlıların 1565 (M. 1254) yılında elçiler Konya'daki Sultan İzzüddine'e sık sık gelerek büyük Han'a hizmet etmek üzere bizzat yola çıkmasını, aksi takdirde Moğol askerlerinin memleketini istila edip tahrip edeceklerini bildirdiler. Sultan zorla da olsa Sebastia'ya kadar giderek burada kendini işret ve sefahate ve türlü türlü ihtiraslarını tatmine verdi. Çünkü bir kadın veya kız hakkında yahut eşraftan ve halktan birinin oğlu hakkında bir şeyler haber aldı mı bunları zorla getirtir ve ırzlarına tecavüz ederdi. Bu yüzden eşraf kendisinden nefret ediyor ve kardeşi Rüknüddin'in tebası olmayı özlüyorlardı. Izzeddin keyfiyetten haber alınca korktu ve kardeşi Alâeddin'i Han'ın huzuruna gönderdi. Kardeşine verdiği mektupta da "Benim gibi Sultan olan kardeşimi size gönderiyorum. Benim bizzat gelmeğe imkan bulamamaklığımın sebebi atabeğim Celâleddin Karatay'ın vefat etmiş olmasıdır. Garp tarafındaki bir düşmanım da bana karşı hareket etmiştir. Başka bir zaman muhakkak ki kendim geleceğim."* Abu'l-Farac, s. 559-560.

Moğollar, komutan Baycu Noyan önderliğinde yine Anadolu'ya girmiş ve Selçuklu Sultanı II. Keykavus'a ağır bir yenilgi tattırmıştır[293].

Diyâr-ı Bekr Bölgesi'nin en önemli şehirlerinden biri olan Âmid, böylelikle savunmasız kalmıştır. Özellikle Selçukluların almış olduğu yenilgi ve muhtemelen şehirdeki Selçuklu güçlerinin büyük bir kısmının bu seferde Moğollara karşı orduya katılması, şehirdeki Selçuklu güçlerinin azalmasına ve şehrin saldırıya açık hale gelmesine neden olmuştur. Zaten çok geçmeden de Âmid, daha önce Moğollara bağlılıklarını bildiren Meyyâfârikin hâkimi el-Melikü'l-Kâmil ve Musul hükümdarı Bedreddin Lu'lu[294] tarafından kuşatılmıştır. Kaynakların verdiği bilgiye göre, Bedreddin Lu'lu Âmid'de bulunan bir emirle irtibat kurmuş ve içeriden destekleneceğini kendisine müttefik olan el-Melikü'l-Kâmil ile paylaşmış ve yanlarına Mardin Artuklu Sultanı Necmeddin Gazi'yi de alarak Âmid'i kuşatmışlardır. Kısa süren bir çatışma ile Selçuklu güçleri dağılmış ve şehir onların kontrolüne geçmiştir[295].

---

[293] *Anonim Selçuknâme*, s. 46; İbn Bibi, *Selçuknâme*, s. 210-213; ilgili dönem ve bu olay hakkında geniş bir malumat için bkz. Osman Turan, "İzzeddin Keykâvüs'e Aid Bir Temlîk-nâme", *Zeki Velidi Togan'a Armağan*, İstanbul 1950–55, s. 157–176; a.mlf, "Keykâvus II", *İA*, VI, s. 642-645; Filiz Kayalıoğlu, II. *İzzeddin Keykavus ve Zamanı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006; Mehmet Suat Bal, " Türkiye Selçukluları Devleti Tarihinde Bir Dönüm Noktası; II. İzzeddin Keykavus Dönemi ", *AÜTAD*, XXIV, S. 38, Ankara 2005, s.239–258; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 28-36; a.mlf., "Keykavus II", *DİA*, XXV, s. 355–356; Güneş, s. 88-90.

[294] Ayrıntı için bkz. K. V. Zetterstgen, "Lü'lü'", *İA*, VII, 108-109; C. Cahen, "Lu'lu", *EI²*, V, 821; Douglas Patton, *Badr al-Din Lü'lü: Atabegs of Mosul (1211–1259)*, Seattle 1991; Adnan Eskikurt, *Lü'lü' Hanedanının Musul Hâkimiyeti*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.

[295] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 14a. Ayrıca kaynağımız bu olayı anlatmadan önce Diyâr-ı Bekr Bölgesi'nin siyasi unsurlarını şekilde tarif etmektedir:

"*...Tarihçiler şöyle dediler: Yüce Allah'ın ezelî bilgisinde Mısır'ın Yûsuf aleyhisselâm evladına geri döndürüleceğine hükmedilmişti. Bunu Baybars ile gerçekleştirdi. Dedi ki Eyyûbî ailesinin son sultanı bir süre hükmetti.658 (1259) yılında öldürüldü. Bundan sonra Mısır'ı Emir Baybars el-Bundukdârî ele geçirdi. Baybars, "el-Meliku'z-Zâhir" unvanını aldı. Bu tarihten yani 658 (1259) yılından itibaren Mısır ve Şam bölgeleri Çerkez Baybars'ın, ondan sonra çocuklarının ve Çerkezlerin elinde kalmaya devam etti. Böylece Eyyubî ailesi hükümdarlarının Mısır saltanatı tamamen sona erdi. Sadece Haleb onların elinde kalmıştı. Haleb'in hâkimi el-Meliku'n-Nâsir Salâhaddîn Yûsuf b. el-Meliku'l-Muizz b. Sultan el-Meliku'n-Nâsir Salâhaddîn Yûsuf b. Eyyûb idi. Meyyâfârkîn ise el-Meliku'l-Kâmil Nâsiruddîn Muhammed b. el-Meliku'l-Muzaffer Şihâbuddîn Gâzî b. Sultan el-Meliku'l-Âdil Ebû Bekr b. Eyyûb'un elindeydi. Hısnkeyfâ ve Heysem kalesi, el-Meliku'l-Muvahhid Takiyuddîn Abdullâh b. Sultan el-Meliku'l-Muazzam Giyâseddîn Turan Şah b. Sultan el-Meliku's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb b. Sultan el-Meliku'l-Kâmil Ebu'l-Meâlî Nâsiruddîn Muhammed b. Sultan el-Meliku'l-Âdil Seyfeddîn Ebû Bekr b. Eyyûb'un elindeydi. Âmid, Meyyâfârkîn hâkimi el-Meliku'l-Kâmil Nâsiruddîn Muhammed'in naipleri tarafından yönetiliyordu. Mardin hâkimi, el-Meliku's-Saîd Necmeddîn İlgazi b. Alpi b. Husâmeddîn Temürtaş b. İlgazi b. Artuk idi.*"; ayrıca bkz. İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 259; ayrıca bkz. Yehoshua Frenkel, "Mardin and Jerusalem Dur-

Âmid'e yapılan bu ani baskın ve şehrin Selçuklulardan alındığı haberi Hülâgû'ya ulaştığında, İlhanlı elçileri Meyyâfârikin'e gitmiş ve şehrin kontrolünün yeniden Selçuklulara bırakılmasını istemişlerdir. Tabiyet arz ettiği İlhanlılara rağmen Âmid'i alan ve gelen elçilere de umdukları cevabı vermeyen el-Melikü'l-Kâmil, Moğolları karşısına almakla kalmamış Bağdat muhasarasında da Abbasi halifesine destek vermiştir. Bütün bu gelişmeler, İlhanlı Hanı'nı bir hayli kızdırmış ve Han Diyâr-ı Bekr bölgesinin alınmasına karar vermiştir. Bu doğrultuda İlhanlı Hanı, oğlu Şehzade Yeşmut'u[296] ümeradan İlkay Noyan ve Suntay Noyan'ı emrindeki orduyla beraber Diyâr-ı Bekr bölgesini almakla görevlendirmiştir[297].

1259 tarihi itibariyle Âmid ve Meyyâfârikin Eyyubî el-Melikü'l-Kâmil'in hükmündedir. Meyyâfârikin zaten uzun zamandır onun kontrolündeydi ve Âmid'i de 1257 yılında, yukarıda da değindiğimiz üzere, Bedreddin Lu'lu ve Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddin Gazi'nin yardımı ile almıştı. Moğolların uyarılarına rağmen şehri Selçuklulara bırakmayan el-Melikü'l-Kâmil, Moğol elçilerini kovmuş ve onlara karşı müttefik arayışına girmiştir. Lakin aradığı yardımı bulamayan el-Melikü'Kâmil, Meyyâfârikin'e dönmüş ve Moğolların harekete geçtiği haberini almıştır. Meyyâfârikin'i nâibi İmamuddin b. Nübate'nin emrine bırakıp, kendisi Âmid'e geçmiştir. Âmid'e vardığında buradan bir orduyu yardıma göndermişse de bu ordu yolda Moğollara denk gelmiş ve geri dönmek zorunda kalmıştır. İbn Şeddad bu ordunun komutanı olan Şerafüddin'in Melik Kâmil'e olan kininden dolayı orduyu başsız bırakıp, Mardin'e gittiği yazmaktadır[298].

İbn Şeddad'a göre Moğol öncü kuvvetlerinin komutanı Kehuday[299]; Reşidüddin'e göre de bizzat Yeşmut[300] tarafından el-Melikü'l-Kâmil'e elçi gönderilmiş ve kendile-

---

ing the Ayyubid Age", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, ed. İbrahim Özçoşar-Hüseyin H. Güneş, İstanbul, 2006, s. 547-552.

[296] Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu 't-Tevârih: İlhanlılar Kısmı*, çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipour Khelejani, Ankara 2013, s. 60-63.

[297] Reşidüddin, s. 60-65; *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 14b; Abu'l-Farac, s. 572-573; Hondmir, *Habib-i Siyer fi Ahbarü'l-Beşer*, haz. Muhammed Debirsiyaki, III, Tahran 1362, s. 97; Mirhond, *Ravzatü's-Safa,* neş. Abbas Perviz, V, Tahran 1375, s. 258; Güneş, s. 91.

[298] İbn Şeddad, *el-Alaku 'l-Hatıra*, III/II, s. 488.

[299] İbn Şeddad, *el-Alaku 'l-Hatıra*, III/II, s. 489.

rine tabi olunması istenmiştir. Lakin el-Melikü'l-Kâmil: *"Şehzadenin soğuk demiri dövmemesi ve mümkün olmayan bir şeyi benden beklememesi gerekiyor. Çünkü sizin sözünüze itimat yoktur. Ben sizin yumuşak sözlerinize aldanmayacağım. Moğol ordusundan endişelenmem ve ömrüm oldukça kılıç sallayacağım. Çünkü Hurşâh, Halife, Hüsameddin Akke ve Taceddin-i Erbil'e söz verip sözünde durmayan o babanın oğlusun. Özellikle de Melik Nasır*[301] *aman için size geldi ve sonunda göreceğini gördü. Muhakkak benim de sonum onlar gibi olacak"*[302] diyerek, bu teklifi reddetmiştir. Böylelikle Âmid önüne gelen Moğol ordusu şehri muhasara altına almış, çok büyük bir direnç görmeden de Âmid'i ele geçirmişlerdir. Kaynaklarda o ana dek Âmid'de olduğunu bildiğimiz el-Melikü'l-Kâmil'in Âmid'den ne zaman ayrıldığı ve Meyyâfârikin'e nasıl ulaştığına dair bir kayıt yoktur. İbn Şeddad, *"Meyyâfârikin'e gitmek üzere başında Melik Kâmil'in olduğu bir ordunun Âmid'den yola çıktığını fakat Moğollara denk gelip geri çekildiğini"* yazsa da bu ordunun Âmid'e dönmediği ve muhtemelen bir yolunu bulup Meyyâfârikin'e gittiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Zira asıl Moğol ordusu geldiğinde, Melik Kâmil Meyyâfârikin'de bulunmaktadır. Reşidüddin, onun şehir ahalisinin gönlünü kazandığını ve bütün ahalinin Moğol karşısında onun müttefiki olduğunu aktarmaktadır. Buna karşılık el-Melikü'l-Kamil *"...hazinede ve ambarlarda bulunan altın, gümüş ve tahılı sizlerden esirgemem. Bunların hepsini sizlerden ihtiyacı olanlara dağıtacağım. Allaha hamd olsun ki, hasis ve cimriliği yüzünden Bağdat mülkünü ve ahalisini berbat eden Mustasım gibi dirhem ve dinara tapan değilim"*[303] diyerek Meyyâfârikin halkının desteğini almış ve bu suretle Moğollara uzun bir süre direnmiştir. el-Melikü'l-Kâmil, kaynakların verdiği bilgilere bakılırsa, ziyadesiyle dindar bir kişiliktir[304].

---

[300] Reşidüddin, s. 60-61; ayrıca bkz. Ebu'l-Fida, II, s. 308.

[301] Moğollar ve el-Melikü'n-Nasır arasındaki Suriye hâkimiyeti, el-Melikü'l-Kâmil'in orada uzun müddet müttefik arayışında bulunması ve bu sırada Moğol Hanı ile Melik Nasır arasındaki mektuplaşmaların ayrıntısı ve o döneme ait kaynakların geniş bir tahlili için bkz. Güneş, s. 93-106.

[302] Reşidüddin, s. 61.

[303] Reşidüddin, s. 61.

[304] Cüzcâni, *Tabakât-ı Nâsıri: Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, çev. Mustafa Uyar, İstanbul 2016, s. 166-167.

Âmid ve çevresindeki bazı kaleleri ele geçiren Moğol güçleri, Meyyâfârikin üzerine yürümüş ve şehri kuşatmışlardır. Yeşmut şehre haber gönderip, Melik Kâmil'in teslim olmasını istemiştir. Moğolları daha fazla kızdırmamak adına şehrin nâibi İmamüddin, çeşitli hediyelerle Moğolların gönlünü hoş tutmaya çalışmış ve hükümdarın şehirde olmadığını bildirmiştir. Uzun bir süre Melik Kâmil'in ortaya çıkmaması Moğolları harekete geçirmiş ve mancınıklar kurulup, savaş düzeni alınmıştır. Bu olayların tanığı olan İbn Şeddad'ın, Moğollar ve Melik Kâmil arasında elçilik vazifesinde bulunmuş olması hasebiyle verdiği bilgiler son derece kıymetlidir. Onun aktardığı üzere, üç günlük bir süre iki güç arasında elçilik görevini icra etmiş ve en nihayetinde el-Melikü'l-Kâmil, Moğollar'a bir kısmı hemen bir kısmı da şehrin kuşatması kaldırıldığında verilmek üzere "*yüz bin sultani dirhem para, şehrin imali olan bazı mallar, otuz deve, otuz katır ve yetmiş at*" vermeyi kabul etmesi mukabilinde anlaşma sağlanmıştır. Lakin o esnada Bedreddin Lu'lu tarafından gönderilen bir mektupla Halep havalisinde Moğolların aleyhine kurulan bir ittifak olduğu bildirilmiş ve bunun üzerine anlaşma nihayete ermemiştir[305]. Moğolların hem el-Melikü'n-Nasır üzerine yürümeleri hem de mevsim şartlarının iyice ağırlaşıp, Meyyâfârikin müdafaasının kırılamamasından ötürü az bir kuvveti orada bırakarak ayrıldıkları anlaşılmaktadır. Hatta İbn Şeddad, Moğolların çok az atının kalmış olduğunu ve bu yüzden Melik Kâmil'den at alındığını ve karşılığında da kuşatmaya ara verildiğini bildirmektedir[306]. Müellifin verdiği bu bilgilerin yazılan diğer kaynaklara kıyasla daha doğru olması şüphe götürmez bir gerçek olsa da, Cüzcâni bu konu ile alakalı ilginç bir anekdot aktarmaktadır:

> "*Hûlâgu oğluna elçiler göndererek 'Ben Bağdat'ı bir haftadan az bir sürede aldım, fakat sen küçük bir kaleyi bu kadar zamandır alamadın 'dedi. Oğlu şöyle cevap verdi: 'Sen Bağdat'ı hile ile aldın, benimse burada kılıç sallamam gerekiyor. Her gün bir miktar asker helak oluyor. Burayı Bağdat ile kıyas etmemek gerek.*"[307]

---

[305] Ebul'l-Fida, II, s. 307-312.
[306] İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 491-493.
[307] Cüzcâni, *Tabakât-ı Nâsıri*, s. 169.

Kısa bir aradan sonra daha güçlü bir ordu ile Moğollar yeniden Meyyâfârikin önüne gelmişler ve daha ağır bir kuşatmaya başlamışlardır. Bu süreçte Meyyâfârikin halkının ve ordusunun takdire şayan bir direniş ortaya koydukları noktasında kaynaklar hemfikirdir[308]. Hatta bu direnişe manevi bir boyut verenler bile bulunmaktadır. Cüzcâni, Hülâgû'nun oğlu Yeşmut'a gelip orayı üç günde alacağım demesine rağmen şehri alamadığını ve çokça kayıp verdiğini yazar. Kaleden çıkan beyaz giysili süvarilerin birçok adamını öldürmesi karşısında şehir halkına "*Bu kale Tengrinindir. Şimdi sizi özgür bırakıyorum ama onların nasıl insanlar olduğunu görmem için beyaz giysili süvarileri bana gösterin*" demiştir. Kale ehli de "*Siz nasıl onları bilmiyorsanız biz de kim olduklarını bilmiyoruz*" diye cevap vermişlerdir. Bunun üzerine de Han, *Sâhra-yı Mûş*[309] denilen yere çekilmiştir[310]. Yine aynı eserin devamında müellifimiz, güvenilir Arap ve Acemlerden duyduğu bir başka hikâyeyi nakletmektedir. Buna göre, Bedreddin Lu'lu'nun oğlu Moğol ordusu içerisinde Meyyâfârikin kuşatmasında bulunmaktadır ve bir gece "*...Hâce-i âlem Sallalâhu 'Aleyhi ve Sellem'in mübarek cemalini rüyasında gördü. Meyyâfârikin Kalesi burcu üzerinde duruyor, mübarek kaftanını kalenin etrafına çekmiş şöyle diyordu: 'Bu kale Hüdâ-yı Teâlâ'nın ve ben Muhammed'in nübüvvetinin korumasındadır*" anlatısını içeren bir rüya görmüş ve bunun üzerine av bahanesiyle adamlarını alıp, Moğol ordusundan ayrılmıştır[311]. Bunlara benzer bir hikâye de Reşidüddin tarafından anlatılır ve beyanata göre "*at üzerinde iki kişi her gün onlarca, yüzlerce Moğol kafirini cehenneme yollayıp, kaleye sağ sâlim geri dönüyormuş*"[312]. Bu şehrin kutsallığına dair mühim bir kayıt da Ermeni müellif Aknerli Grigor'un eserinde bulunmaktadır. Müellif buradan *şehitler şehri*

---

[308] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 15b; Reşidüddin, s. 61-63; Abu'l-Farac, s. 575; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 184; Güneş, 109.

[309] Moğolların Anadolu'da kullandıkları bazı ordugah yerleri için bkz. J. Masson Simith, "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qishlaqs and Tümens", *The Mongol Empire and its Legacy*, ed. Reuven Amitai-Preiss—O. Morgan, Leiden 2000, s. 39-56.

[310] Cüzcâni, *Tabakât-ı Nâsıri*, s. 170.

[311] Cüzcâni, *Tabakât-ı Nâsıri*, s. 171.

[312] Reşidüddin, s. 61-62.

olarak söz etmiş ve Moğol ordusundaki Ermenilerin buradaki önemli eserleri kaçırdıklarını dile getirmiştir[313].

Kaynaklarda buna benzer başka hikâyeler olsa da Meyyâfârikin'in halinin harap oluşu bu gibi anlatılardan çok daha fazla bahse konu olmuştur. Zira bütün ikmal yolları kesilen şehir, açlık ve kıtlıktan kurumuş bir vaziyettedir. İbn Şeddad ve ondan naklen *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, şehirde fiyatların fahiş seviyeye ulaştığı[314] ve büyük bir yokluğun baş gösterdiğini söylemektedir. Açlık öyle bir hal almıştır ki insanlar bulabildikleri kedi, köpek ve fareleri yemeye başlamış ve bu durum salgın hastalıkların baş göstermesine neden olmuştur. Böylelikle şehir halkının büyük bir kısmı hastalık ve açlıktan kırılmıştır[315]. Bitap düşen şehir, daha fazla dayanamayıp teslim olmuş ve açlık ile hastalıktan kırılan halkın geri kalanı da Moğol kılıçları altında can vermiştir. Kaynaklar, Moğolların şehirde müthiş bir yağma, talan ve kıyım yaptıklarını söylemekte ve yaklaşık 20.000 kişinin katledildiğini yazmaktadır. İlaveten el-Melikü'l-Kâmil ile yakın adamlarının Moğol Hanı'na gönderildiği ve orada öldürüldükleri de belirtilmektedir. Meyyâfârikin ve el-Melikü'l-Kâmil'in idaresinde olan Erzen, Moğollar tarafından el-Meliku'l-Âdil b. Eyyûb'un mirahoru Şerefeddîn Abdullah el-Lâvî'nin idaresine bırakılmıştır[316] (1260). Uzun süren kuşatmanın yarattığı tahribata rağmen hala görkemli bir şehir olan Meyyâfârikin, Moğolları çok uğraştırdığından olsa gerek, önce yağmalanmış sonra da yakılıp, yıkılmış ve viran bir hale getirilmiş-

---

[313] "*Moğol ordusunda bulunan Ermeni askerleri, azizlere ait birçok kalıntıyı bulup ülkelerine götürdüler. Bagratuni hanedanına mensup büyük Ermeni Prensi Tağiadin bir Süryani papazını yakalayıp zorla onu konuşturarak Aziz Havari Barduğomeos'un sağ elinin nerede olduğunu öğrendi, aradığını bulduktan sonra, büyük sevinçle doğu ülkesine götürüp kendi manastırına koydu*" Aknerli Grigor, s. 52-53.

[314] "*İbn Şeddâd şöyle dedi: Tatar kuşatmasında Mayyâfârikîn'de yiyecek sıkıntısı ortaya çıktı. Bir ölçek yağ, yedi yüz dirhem, soğan kırk, tavuk yumurtası altmış dirheme çıktı. Denildi ki Meyyâfârkîn hâkimi el-Meliku'l-Kâmil, kent halkından birinin Tatarlarla yazıştığı ve onlarla işbirliği yaptığı haberini aldı. Bundan dolayı çok öfkelendi ve adamı hapsetti. Adamın ailesi, bir emire müracaat etti ve adamın hapisten kurtarılması için aracılık yapmasını istedi. Emir ise onlara siz bana bir pesise yemeği yedirin, ben de onu kurtarmaya çalışayım dedi. Onlar da ona bir ziyafet hazırlayıp yedirdiler. Bu yemeğin pahası bin sekiz yüz dirheme vardı.*" *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 15b; İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 500–503.

[315] İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 502-510; *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v. 15b; Reşidüddin, s. 62; Abu'l-Farac, s. 575; Mirhond, V, s. 258-259; Hondmir, III, s. 99; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 184; Güneş, s. 110.

[316] İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 507–509; Abu'l-Farac, II, s. 575; *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v. 15b; Reşidüddin, s. 62-63; İbnü'l-Kesir, XIII, s. 381; Mirhond, V, s. 259; İbnü'l-Amîd, *Ahbar Eyyubîyin*, Tıpkıbasım, neş. Claude Cahen, s. 55; Baybars el-Mansûrî, *Zubdet el-Fikre fî Tarih el-Hicre*, tah. D. S. Richards, Beyrut 1998, s. 41; Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, İstanbul 2007, s. 92-94.

tir. Bu zamana kadar bölgenin en gözde şehirlerinden biri olan Meyyâfârikin, Moğol yıkımından sonra eski haline bir daha geri dönememiştir. (bkz. Ek-9: 1259-1260 Moğol hâkimiyeti haritası)

2.2. Moğol İdaresinde Mardin Artukluları (1260-1336)

Meyyâfarikin ve civarındaki bölgeleri kontrol altına alan Moğollar, Mardin üzerine gitmeye başlamışlardır. Büyük bir ordu ve muazzam bir savaş teçhizatı ile Mardin muhasara altına alınmış ve Mardin hükümdarı Necmeddin Gazi'ye teslim olması için elçiler yollanmıştır. Kaynaklar Moğol ordusunun başında olan Han ya da oğlu Yeşmut hakkında çeşitli rivayetlere yer vermektedir. İbn Şeddad ve Abu'l-Farac gibi bazı müverrihler ordunun başında Moğol Han'ının olduğunu dile getirirken; Reşidüddin Yeşmut'un komuta ettiği ordunun Han'ın emriyle Mardin'i muhasara ettiğini bildirmektedir. Lakin olayların gelişimi noktasında büyük bir oranda hemfikirdirler. Öncelikle teslim olmayı reddeden Necmeddin Gazi, yine de bir umut, oğlu Muzafereddin Kara Arslan'ı Moğol Hanı'na göndermiş ancak Han bundan ziyadesiyle rahatsız olarak, *Necmeddin'in bir an önce teslim olup Han'ın huzuruna çıkması gerektiği aksi takdirde Mardin üzerine yürüyeceğini* beyan eden mesajı ile oğlunu ona geri göndermiştir. Kara Arslan'ın bu mesajı iletmesiyle babası Necmeddin Gazi ziyadesiyle sinirlenmiş ve hatta bununla yetinmeyip teslim olma meyli taşıyan oğlunu da zindana attırmıştır[317]. Bazı kaynaklarda bu olayın Muzaferridin'i öfkelendirdiği ve babasını öldürmesine neden olduğu yazılmaktadır. *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi* ise Kara Arslan'ın bu olay üzerine babasını öldürmeyi tasarladığı ancak Allah'ın ona musallat olan şeytani hisleri uzaklaştırarak, öfkesini dindirdiği belirtilmektedir[318].

Geçen süre zarfında hem Meyyâfârikin kuşatmasının çok uzun sürmesi hem de Moğolların Melik Nasır ile uğraşmak zorunda kalmaları Necmeddin Gazi'ye zaman kazandırmış ve o da bu süreyi iyi değerlendirerek kaleyi tahkim edip, içini asker ve erzakla doldurmuştur. Kalesinin heybeti dillere destan olan Mardin, içine kapanmış ve dış dünya ile bağlantısını kesmeye hazır hale gelmiştir. Bu esnada Moğol Ha-

---

[317] İbn Şeddad, *el-Alaku 'l-Hatıra*, III/II, s. 559–560; Abu'l-Farac, II, s. 575; Reşidüddin, s. 63.

[318] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 16a. Hatta kaynağımız Kara Arslan'ın içinde bulunduğu durumu şu sözlerle şiire döktüğünü aktarmaktadır. Ben hapisteyim yalnız başıma // Hapiste kimse yok yanımda // Hapishane bir balık gibi // Ben de içinde Yunus gibi

nı'nın yakın memluku es-Sâbık Yabalban elçi sıfatı ile Necmeddin Gazi'ye son kez teslim olması noktasında uyarıda bulunmuşsa da bir sonuca ulaşamamıştır. Reşidüddin, Necmeddin Gazi'ye Uruktu Noyan adından bir komutanın elçi olarak gittiğini ve "*...başının, altınının, karının ve çoçuğunun sana kalması için kaleden aşağı in ve cihan padişahının kulluk kemerini beline bağla,*

Gerçi kalen sağlam ve yüksektir
Ancak kalenin surları ve yüksekliği ile övünme

çünkü eğer senin kendi başın göğe varsa bile, Moğol ordusunun önünde yolun tozu olur. Eğer talih ve saadet senin dostun ise sen benim öğüdümü dinleyip ona göre hareket edersin. Eğer dinlemeyip aksini yaparsan onu da ebedi Tanrı bilir"[319] diyerek teslim olmasını tembih ettiğini, buna mukabil Mardin Hükümdarı'nın da tıpkı Meyyâfârikin Hükümdarı gibi cevap verdiği ve teslim olması halinde bile Moğolların vaatlerini yerine getireceklerine inanmadığı cevabını aldığını bildirmektedir.

Bu durum bize iki şeyi açık bir şekilde göstermektedir. Birincisi Mardin'in ne kadar muhkem bir şehir olduğu, ikincisi ise burayı kuşatan Moğolların ne kadar güçlü oldukları. Dolayısıyla bu iki avantaja sahip gücün çatışmasının getireceği şiddet, iki taraf için de tarihin seyrini değiştirecek bir mahiyet arz etmektedir. Mardin muhasarasının başlangıcı olan bu safha hakkında bilgi veren bütün kaynaklar, bazı farklılıklar olsa da, Diyâr-ı Bekr bölgesinin bu önemli şehrinin uzun süre Moğollara direndiğini aktarmışlardır. Özellikle *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*'nin müellifi bize bu konuda çok sarih bilgiler vermektedir. Günümüze ulaşmayan bir kaynaktan aktardığı ve bu bilgilerin kale içerisinden gelen bilgiler olduğunu söylemesi dikkate alınması gereken bir durumdur. Müellifi Zeyneddîn Şureyh olan *Kitâbu Ahbâri'l-Vâridîn min Cemî'i Ahbâri Mârdîn* adlı eserden okuduğunu belirttiği bilgiler, hem muhasaranın şiddetini hem de kalenin içinde bulunduğu durumu tafsilatıyla sunmaktadır[320]. Ayrıca ismini zikretmediği bir Iraklı müelliften şunları aktarmaktadır:

"Iraklı bir yazarın kitabında Hulagu, Şam'dan dönünce Mardin'i kuşattı denilmektedir. Haddizatında bu konuyu sultanın vezirine de

[319] Reşidüddin, s. 63-64.
[320] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 15b.

sordum. Dedi ki yaygın olan bilgiye göre kendisi Mardin'e gitmedi. Kefertûsâ'dan geçiyordu. Kalesinde korumaya çekilmiş olan el-Meliku's-Saîd'e bela yeryüzünden yükselmez, göklerden iner, indiğinde de korunmaya çekilmiş olmanın yararı olmaz şeklinde mesaj göndermişti. Hususi memluku es-Sâbık Yabalban'ı ona göndermişti. Bu da el-Meliku's-Sâlih el-Artukî'nin veziri olan emir Osmân'ın dedesi idi. O gün Kefertûsâ'da idi. Yanında başka bir memluk daha vardı. es-Sâbık, el-Meliku's-Saîd'in huzuruna çıktı. Ona sordu: Ona itaat edip huzuruna varıp varmayacağını bana sorduğunda ne cevap vereyim? el-Meliku's-Saîd, "belki" "inşallah" gibi sözlerle ona itaat edip huzuruna varacağını söyledi. Bunun üzerine memluk: "Ben senin ona itaat etmeyeceğini ve huzuruna varmayacağını kesinlikle biliyorum. Ama Hulagu bir kişinin yalan söylediğini fark ettiğinde onu kesinlikle öldürür. Bu durumda sen beni öldür ya da geri gönderme" dedi. Bunun üzerine el-Meliku's-Saîd öfkelendi ve sana ne diyorsam onu yap dedi. es-Sâbık, ben senin ona itaat etmeyeceğini ve huzuruna varmayacağını söyleyeceğim, başka bir şey de söylemeyeceğim dedi. Sonra Hulagu'nun huzuruna gittiler. Hulagu, diğer memluka sordu. Bu memluk sana itaat edecek ve huzuruna varacak şeklinde cevap verdi. Hulagu sen yalan söylüyorsun, ben es-Sâbık'a soracağım o yalan söylemez dedi. Sonra ona sordu. O da sana itaat edeceğini söyledi ama benim bildiğim sana itaat etmeyecek şeklinde cevap verdi. Bunun üzerine Hulagu doğru söyledin, zaten bunun dışında bir şey söyleseydin seni kesinlikle öldürürdüm dedi. Hulagu daha sonra diğer memlukun öldürülmesini emretti."[321]

Benzer farklı kuşatma hikâyelerine uzun uzun yer veren müellifin, yukarıda verdiğimiz pasajında da görüleceği üzere, bizzat dönemin aktörleriyle de aynı ortamda ol-

[321] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 16a, 16b.

ması ve buna dair anlattıkları dolayısıyla verdiği bilgilerin gerçeğe yakın olma ihtimali hayli yüksektir.

Bütün uğraşlara rağmen teslim olmak istemeyen Necmeddin Gazi ve bölgeyi itaate almak isteyen Moğol güçleri karşı karşıya gelmiştir. Mancınıklar başta olmak üzere savaş teçhizatını kurup harekete geçen Moğollar kısa bir zaman diliminde dış kale surlarını aşmayı başarmıştır. Kaynaklar bu kuşatmanın tarihinin 1260 yılı başları olduğu noktasında hemfikirdir. Dış surları aşan Moğollar, var gücüyle Mardin Kalesi'ne saldırmaya başlamış ve merdivenlerle kalenin içine ulaşmaya çalışmışlardır. Ancak kalenin yüksekliği ve surlardan askerlerin kaleyi müdafaa ederek Moğol askerine yukarı çıkma izni vermemesi kuşatmayı zor duruma sokmaya başlamıştır. Turan, Mardin kalesinde Türk ve Kürt askerlerinin çokluğu ve onların cesareti sayesinde müdafaanın başarılı bir şekilde yapıldığını dile getirmektedir [322] . Fakat, Meyyâfârikin'de olduğu gibi, burada da Moğollar bütün ikmal yollarını kesmiş ve kaleyi dışarıdan her türlü erzak ve teçhizat alışverişine kapatmışlardır. Her ne kadar Mardin önceden bu duruma hazırlansa da uzun süren kuşatmada içeride erzak ve mühimmat sıkıntısı bir şekilde baş gösterecekti ve en nihayetinde bu durum vaki olup yiyecek-içeçek sıkıntısı yaşanmaya başlamış, kalan malların da fiyatları fahiş derecelere ulaşmıştır. Kaynaklar, "*kuşatılanlara içme suyu her eve ve kişiye göre belirli bir ölçekle veriliyordu. Mardin kalesinde fiyatlar yükseldi. Bir rıtıl*[323] *peynir yüz otuz dört, bir rıtıl süt yüz otuz üç, soğan yirmi, tavuk yumurtası ise on ikiye satıldı*" diyerek bu artışa işaret etmişlerdir[324].

Mardin'in erzak ya da pahalılık problemi dışında önemli bir sorunu daha vardı: salgın hastalıklar. *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi* bu hastalığı veba olarak tanımlar ve şehirde birçok insanın bu hastalıktan öldüğünü zikreder. Hatta Mardin hükümdarı Necmeddin Gazi'nin de bu hastalığa yakalandığı ve sonunun bu şekilde geldiğini

---

[322] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 184.

[323] Baharat ve hassas malların tartılmasında kullanılan bir ölçü aleti. Ancak her dönemde ve her bölgede farklı bir gramaja göre ayarlanır. Daha detaylı bilgi için bkz. Walther Hınz, *İslamda Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, İstanbul 1990, s. 34-41.

[324] İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s.564–565; *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v. 16a; ayrıca Artuklular üzerinde açık bir Moğol etkisinin başlangıçı için bkz. Ludger Ilisch, *Geschichte der Artuqidenherrschaft von Mardin Zwischen Mamluken und Mongolen 1260-1410 AD*, PhD, the University of Münster, 1984, s. 28-32, 36-41.

belirtir. Müellifin "*kardeşi, kocası, babası veya oğlu ölen kadın, ölüyü kaleden atacak birilerine ziynetlerini veriyordu. Rüzgar estikten sonra kişi eliyle yüzüne dokunnunca sakalları dökülüyordu. Bu şekilde bir süre kaldılar. Tamamen yok olmakla karşı karşıya kaldılar*" diye aktardığı bu hadise sonucunda bir rivayete göre 11.000, ikinci bir rivayete göre de kalede toplam 31.000 kişinin öldüğü yazılmaktadır.[325] Abu'l-Farac da İbn Münşi gibi, "*Allah buraya veba musallat etmeseydi, bunlar yıllarca dövüşseler de burasını zaptedemezlerdi*" diyerek hem Mardin'in muhkem bir kale oluşuna hem de Artuklular tarafından iyi savunulduğuna vurgu yapmaktadır[326].

Necmeddin Gazi öldükten[327] sonra zindanda olan oğlu Muzaferiddin Kara Arslan Mardin Artuklu hükümdarı olmuş ve bu haber Moğollara ulaşmıştır. Teslim olmaya en baştan beri meyilli olduğunu bildiğimiz Kara Arslan, yaklaşık on bir aydır süren kuşatmanın ve içeride yaşanan açlık ve hastalıkların da yol açtığı sefaletin bitmesi adına teslim olmasını isteyen Moğollara şartları görüşmek üzere bir elçi göndermiştir[328]. Kuşatmaya komutanlık eden Kutuz, Kara Arslan'a itaat ettiği ve sadık kaldığı müddetçe anlaşmayı bozmayacaklarını ve kendilerine bir zarar vermeyeceklerini bildirmiş, üstelik yaptıkları tahribat gereğince tazminat ödeyecekleri hususunda da güvence vermiştir. Buna mukabil kale burçlarının bir kısmının yıkılmasını ve yılda kendilerine 50.000 dirhem haraç ödenmesini istemiştir. Kara Aslan, Artuklu hükümdarı olarak bunları kabul ettiğini bildirmiş ve sayısız hediyelerle Moğol Hanı'nın huzuruna varmıştır. Hülâgû, huzuruna çıkan Kara Arslan'ın hikâyesini dinlemiş,

---

[325] *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v.16a; ayrıca bkz. İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 563; Mirhond, V, s. 260; Hondmir, III, s. 99; Ilisch, s. 37, Ludger Ilisch verilen sayıları zikretmekle beraber o dönemde yaklaşık olarak verilen nüfusu yüz elli bin olarak zikretmektedir.

[326] Abu'l-Farac, s. 575; *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v. 16a; Ilisch, s. 34, 39.

[327] *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi* adlı çalışmasında Katip Ferdi, Necmeddin Gazi'nin ölümüne atfen şu nazımı yazmıştır:

Dâr-ı dünyâdan revân olur o gün,
İnne lillâhi ve inne ileyhi râciûn.
Ruh-ı pâkî ol serâya azm idüb,
Cennet içre yerini hoş bezm idüb.
Kişi gider, kalur illâ nîk nâmı,
Devlet issî kûl kazanır, nîknâmı.
Dirûşur hayr işe merdân, rûz u şeb,
Her ne kılsa hayr îçûn, kılur taleb.

Bkz. Katip Ferdi, *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, naş. Ali Emiri, haz. Y. Metin Yardımcı, ed. İ. Özçoşar-H. Güneş, İstanbul 2006, s. 21-22; Ilisch, s. 37-39.

[328] *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v.17a; Abu'l-Farac, s. 575-576; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel: Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, yay. Ali Öngül, İzmir 2001, s. 198; Turan, s. 184; Ilisch, s. 35; Güneş, s. 113-114.

kendisine itaati için onu hoş karşılamış ve hilat giydirmiştir. Buna karşılık Kara Arslan, Han'a tabi kalacağının sözünü vermiş ve adına sikke kestireceği teminatını vermiştir[329]. Teminat ve güvence aldıktan sonra Mardin'e doğru yola çıkan Kara Arslan ve yanındaki sadık adamlarına Moğol habercileri yeni bir haber getirmiş ve Han'ın onları tekrar huzuruna çağırdığı bildirilmiştir. Kaynaklar, Kara Arslan ve yanındakilerin son derece endişeli bir hal üzere Han'ın huzuruna geri geldiklerini ve Moğol Hanı'nın Kara Arslan'a "*el-Melik Nasır ile ilişkini biliyorum, bundan ötürü sadık adamlarını benim yanımda bırakacaksın*" dediğini ve bunun üzerine Kara Arslan'ın mahiyetindeki seksen adamını Han'ın yanında bıraktığını aktarmaktadır. Kara Arslan, Han'ın huzurundan ayrıldıktan sonra da adamlarının katledildiği ve bununla onun kolu ve kanadının kesildiği söylenmektedir[330]. Böylelikle Kara Arslan, Moğol Hanı'nın da emri ve onayıyla yeni Mardin hâkimi olmuştur[331] (1260).

Babası öldükten sonra tahta geçip, Moğollara itaat eden Kara Arslan sayesinde Mardin Artuklu Devleti uzun bir süre varlığını devam ettirmeyi başarmıştır. Kara Arslan, 1259-1291 tarih aralığında Moğollara tabi olmakla, diğer birçok beldenin yaşamış olduğu yağma ve tahribattan ülkesini uzak tutmuştur. Bu sayede, *Moğol darbeleri ile taht, hayat ve devletlerini* kaybeden diğer hükümdarların ve emirlerin akıbetini yaşamamakla beraber, Mardin Artuklularına da yaklaşık bir asrı aşacak bir ömür bahşetmiştir[332]. Onun Moğollara olan bağlılığı dolayısıyla o dönem basılan paralarda Melikü'l-Muzaffer Kara Arslan'nınkinin yanında Hülâgû'nun da adı yer almıştır.[333]

Moğollara tabi bir hükümdar olarak Kara Arslan, Moğol askeri seferlerine katılmıştır. Tabi olduktan sonra katıldığı ilk seferinin de Musul üzerine olduğu kaynaklarda

---

[329] İlgili sikkeler için bkz. İbrahim-Cevriye Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, İstanbul 1993, s. 118-119; Necla Akkaya, *Mardin Müzesi'ndeki İslami Dönem Sikkelerinden Örnekler*, Doktora Tezi, Konya, 2011.

[330] *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v.17a; İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 569-570; Ilisch, s. 42.

[331] Abu'l-Farac, s. 576; Reşidüddin, s. 64-65.

[332] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 185; ayrıca Artukluların siyasi, sosyo-ekonomik yapısı üzerine bir çalışma için bkz. Hüseyin Erkan Bedirhanoğlu, *Artukluların Siyasi, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı*, Doktora Tezi, Eskişehir 2019, ilgili bölümler.

[333] Bu paraların örnekleri için bkz. İsmail Galip, s. 76; Katip Ferdi, s. 22'de buna dair şu ifadeyi yazmaktadır: "*Adına bastırdığı paralarda "el- Melik Muzaffer Kara Arslan" yazısı yer alıyor. Bazı sikkelerinde Hülâgu Cengizî ile müşterektir.*"

geçmektedir[334]. Moğollara itaatini devam ettiren Kara Arslan, Moğol tahtında değişiklikler olduğunda bile konumunu korumuştur. Zira Hülâgû'nun[335] yerine Abaka Han 1265 yılında İlhanlı tahtına geçtiğinde diğer tabi hükümdarlara gönderilen yarlıglardan biri de Kara Arslan'a gönderilmiş ve onu Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebia hükümdarı olarak tasdik etmiştir[336]. Reşidüddin de bu kayda dair bilgilerle birlikte Raziuddin Baba'nın yanında Celâleddin Tarir'in de bu göreve atandığı yazmaktadır[337].

Yaklaşık otuz yılı aşkın bir süre Mardin Artuklu tahtında oturmasına rağmen, Kara Arslan dönemine dair Moğolların düzenledikleri bazı seferlere iştirak etmesinin dışında çok fazla malumat bulunmamaktadır. Yukarıda değindiğimiz Musul seferinden çok sonra Suriye seferine (1281) de Moğollara tabi bir hükümdar olarak katılmıştır[338]. Bu durumun sebebi, Moğolların Baybars'ın Anadolu seferine[339] kadar kendi hükmünde olan Türkiye Selçukluları ve bölgenin siyasi aktörlerinin iç işlerine çok müdahil olmak istememelerinin bir sonucu olabilir. Zira Kösedağ Bozgunu'ndan beri bölgede yaşanan siyasi ve askeri çatışmalar, bölge sakinlerini ziyadesiyle hırpalamıştır. İlhanlıların özellikle 1256'dan sonra burada uyguladıkları politika ve bölgenin idari taksimatını yeniden düzenlemeleri ve 1260 senesinden sonra Diyâr-ı Bekr bölgesini bir bütün olarak kendi kontrollerine almaları da bunun bir başka nedeni olabilir. Lakin Moğolların bölgeyi rahat bırakmalarındaki en büyük etkenlerden biri şüphesiz Memlûklerdir. Ayn Calut Savaşı'nda ilk defa yenilen Moğolların kendi içerisinde de sorunlar yaşaması bölgedeki siyasi aktörleri biraz rahatlatmıştır. Moğollar,

---

[334] Reşidüddin, s. 64-66; Makrizi, s. 475; Ebi'l-Fedâil, *en-Nehcü's-Sedid ve'd-Dürrü'l-Ferid fi ma ba'de Tarih-i İbnü'l-Âmid*, I, neş. E. Blochet, s. 95-100; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 186; ayrıca bkz. Hilal Arslan, *Artuklular Döneminde Mardin*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2019, ilgili sayfalar.

[335] Abdulkadir Yuvalı, "Hülâgû", *DİA*, 18, İstanbul 1998, s. 473-475; Faruk Sümer, "Abaka", *DİA*, 1, İstanbul 1988, s. 8.

[336] Reşidüddin, s. 79.

[337] Reşidüddin, s. 79; Ilisch, s. 52-53.

[338] Alptekin, "Artuklular", s. 416; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 187; Muammer Gül, "İlhanlılar Döneminde Diyarbakır", *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)*, ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal, Diyarbakır, 2004, s. 193-207; a.mlf., "Yakındoğu'da Moğol Hâkimiyeti ve Mardin", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu*, ed. İbrahim Özçoşar-Hüseyin H. Güneş, İstanbul, 2006, s.367-379.

[339] İlgili konuda bir mülahaza için bkz. İbrahim Güneş, "Memlük Sultanı I. Baybars'ın 1277 Yılındaki Anadolu Seferi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 20, S. 2, Elazığ 2010, s. 343-360.

1277 yılından[340] sonra bütün bölgelere valiler göndermesine rağmen onlara sadakatle bağlı olan Kara Arslan'ın Mardin'deki idaresine dokunmamışlardır[341]. Bu sayede de kaynaklar Moğollara tabi hükümdarları sayarken onun ismine yer vermiş fakat icra-atlarına değinmemişlerdir[342]. Kâtip Ferdi, Kara Arslan dönemini şu şiirle çok güzel bir şekilde özetlemektedir:

Hülâgû'nun sözi oldı tesellâ,

İdûb cânû gonülden şükr-i Mevlâ.
Hükümrân oldı, giydî hil'at-ı hâs,
Dahi dergâh-ı Hakka kıldı ispâs.
Yedirûb, toplayub kendü yerine,
Ani gönderdi oturdi yerine.
Melik Muzaffer oldı tahta Sultân,
Muzaffer berle oldı millete Hân.
Sabâhat, akl u devlet nâmdârî,
Ferâset ehl-i şevket tâcdârî.
Civânmerd u sühendân oldı, kendi,
Ûrunüb tâc kûşândî, tîğ u bendî.
İykin rağbet îderdî ehl-i dîne,
Gürûh-i mü'minîn u âbidîne.
İdüb rağbet vîrirdî bahşiş-i in'âm,
Asâyiş bulmuş idi ehl-i İslâm.
Gazâlar eyleyûb çok cehd iderdi,
Emân diyenler ile ahd iderdi.
Alâ veş halk içinde, şâh-ı merdân,
Lakab anınçûn oldı; "Kara Arslan"

---

[340] *" 1277'de Pervâne'nin idamından sonra Türkiye tamamıyla Moğol tahakkümüne düşmüş, İlhanlı idarecilerinin soygunları, çeşitli savaşlar, ve isyanlar tam bir medeni sükuta sebep olmuştur. 1277-1318 arasında gölge halinde bir Selçuklu hanedanı yaşamış ise de devlet fiilen mevcut olmamış; iktisadi, içtimai ve medeni hayat tamamıyla çökmüştür.*", Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 505-506.

[341] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 187; Ludger Ilisch bu dönemde bir İlhanlı-Artuklu barışından detaylı bir şekilde bahsetmektedir. bkz., Ilisch, s. 58-61.

[342] İbni Tagrıberdi 1280-81 olaylarını anlatırken, bölgedeki Rum (Türk) ve Tatarları (Moğol) birlikte zikreder. İbni Tagrıberdi, s. 64.

Şecâat berle hem adille meşhûr,

Keremle hûd olur, nûrun alâ nûr.[343]

Mardin Artuklu hükümdarı 1291 yılında öldükten sonra yerine oğlu Şemseddin Dâvûd geçmişse de sadece üç yıl yaşamış ve onun da vefatıyla Kara Arslan'ın diğer oğlu II. Necmeddin Gazi Mardin Artuklu tahtına oturmuş (1294) ve 1312 yılına kadar hüküm sürmüştür[344]. Ancak Moğollar Anadolu'yu taksimi ve bu taksime[345] göre atadıkları valiler yönetiminin başlamasıyla beraber Âmid, Mardin, Meyyâfârikin ve Erzen gibi önemli merkezlerin yöneticilerinin hâkimiyet alanları ve sultanlık/hükümdarlık statülerinin etkinliği azalmıştır. Necmeddin Gazi, Gazan Han'ın 1299'da yaptığı Suriye seferinde onun yanında yer almış, bunun üzerine Han ona sadakatinden dolayı Sultan unvanı ile *tac* ve *çetr* vermiştir. Şimdiye kadar Artuklu hükümdarlarından sultan unvanı kullanan olmamasına rağmen, 1299'da Mardin'de basılan gümüş sikkelerde II. Necmeddin Gazi'nin bu unvanı kullanması kayda değer bir gelişmedir[346]. *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi* Gazan Han döneminde bölgeye birçok akın yapıldığı, malların yağmalandığı, ırzların çiğnendiği ve bölgenin hemen her şehrinin belirli bir mal ile yükümlü tutularak her bahar ayında bu malların atanan şahneler tarafından toplanıp, Ordu'ya gönderildiğini belirtmektedir[347]. Bu süreçte

---

[343] Katip Ferdi, s. 23.

[344] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 18b; Ebu'l-Fida, II, s. 400; Ludger Ilisch Şemseddin Davud'un 1293-94 yılında başa geçtiğini ve ondan sonra da Necmeddin Gazi'nin onu takiben 1295 yılında tahta geçtiğini kabul etmektedir.

[345] Kaynakların bu noktada verdiği bilgileri derli toplu bir şekilde sunan bir çalışma için bkz. Muharrem Gül, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti*, İstanbul 2005, 41-57.

[346] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 189-190; *"Bu zâtın sikkelerinde "es-Sultan el-A'zam Zıllu'l-lâhi fi'l âlem-Allah'ın yer yüzündeki gölgesi- el-Melikü'l-Mansur Necmüddin Ebî'l-Feth Gazi" şeklindeki tantanalı ismi nakışlanmıştır."* , bkz. Katip Ferdi, s. 24; Akkaya, *Mardin Müzesi'ndeki İslami Dönem Sikkelerinden Örnekler*, ilgili kısımlar.

[347] *" Nihayet her kent, her yıl nevruzda belirli bir miktar ödeme yapmak üzere onunla anlaştı. Bu şekilde barış sağlandı. Her yıl ödeme yapılması şartıyla sonuca varıldı. Artık Moğol ve Tatar emirleri Tebrîz'den çıkıp Diyarbekir'e gidiyordu, her biri bir kentin sorumlusu (şıhne) idi. Buradan belirlenen malı toplayıp gönderiyordu. İşler bu şekilde devam etti. Bu süreçte bir çok Moğol ve Tatar emirleri Diyarbekir'e yerleşti. Şâdî ailesi, Nekbâye ailesi, Zikrî ailesi ve Kırımci ailesi bunlardandır.*

Şâdî ailesi ve Nekbâye ailesi, Diyarbekir'de kalmaya devam ettiler. Zikrî ailesi ise Buhmurd ve Karişiyye'ye şıhne atanmış, Erzen ve İs'ird şıhneliği de onlara verilmişti. Kırımcî ailesini de Mardin ve Hısnkeyfâ'ya şıhne tayin etmişti. Moğollar daha sonra bütün Diyarbekir'e bu şekilde şıhneler atadılar. el-Melik Gazan Şam'a giderken Kerteke'den birisi maiyetine katılmıştı. Bu şahıs Dunbulî asıllıydı. Gazan'a hizmet etti, ona danışmanlık yaptı. Gazan da hizmetini gözetti. Ona ikta verdi. Yakınına aldı. Onun el-Melik Gazan nezdindeki konumunu fark eden bir kısım Moğol, Tatar ve

Artuklu hükümdarı Moğollara sadakatle bağlı olduğundan dolayı bu unvanı almış olmalıdır ve bu süreçte ikili işkilerin seyrinin olumlu yönde ilerlediği anlaşılmaktadır. Gazan Han'ın ölümünden sonra Artuklu-İlhanlı münasebetleri daha da gelişmiştir[348]. Hatta bu iyi ilişkiler, ilerleyen zamanında akrabalık bağları kurulacak seviyeye ulaşmış ve Necmeddin Gazi'nin kızı Dünya Hatun Olcaytu ile 1309 yılında evlenmiştir[349].

Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi Olcaytu'nun İlhanlı tahtına geçmesiyle beraber Moğolların elini bölgeden çektiğini ve bir huzur ortamının oluştuğundan bahsetmektedir. Kaynağın birçok yerde dile getirdiği ifadeye rağmen Anadolu topraklarında ve bölgede Moğol-Memlûk mücadelesinin sürdüğünü de dile getirmekte fayda vardır. Özellikle Ayn Calut Savaşı'ndan sonra, Moğol-Memlûk mücadelesi baş göstermiş ve Diyâr-ı Bekr bölgesi bu mücadelenin etkisinde kalmıştır[350]. Kaynaklar, Memlûklerin Moğollara tabi Mardin'i istila ettikleri zaman, Gazan Han ve Necmeddin Gazi'nin beraber hareket ettiklerini ve hatta bu istilada ihmali ve düşmana temayülleri olduğu gerekçesiyle Hısn Keyfâ hâkimi Melik Kâmil ve Necmeddin'in veziri İbnü'l-Mer'et'in idam edildiğini bildirmektedir[351]. Daha sonraki dönemde de Memlûklerden bir grup Olcaytu'ya sığınmış, İlhanlı Hanı da Mardin Artukluları'nın vergilerine mahsuben onlara altmış 60.000 dinar para ile atlarına arpa verilmesini Necmeddin Gazi'ye buyurmuş ve orada ikametlerine izin vermiştir[352]. Necmeddin Gazi 1312 yılında öl-

---

Türkmenler onun aleyhine birleştiler. Gazan sonra bunu Diyarbekir'e naip olarak atadı. Diyarbekir hâkimlerinden vergileri belirttiğimiz şekilde her yıl nevruzda topluyordu. Sonra bunları hesaplayarak Tevrîz'e gönderiyordu. Bunun ismi Emir Ebû Bekr ed-Dunbulî idi.", bkz. *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 19b.

[348] Alptekin, "Artuklular", s. 416.

[349] İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, çev. A. Sait Aykut, İstanbul 2004, s. 338. İbn Battûta Olcaytu'yu Hûdâbende diye zikretmektedir.

[350] Bölgedeki Moğol valilerinin kendi çıkarlarına hareket etmesi, halka ağır vergiler yüklemeleri ve zaman zaman kendi aralarında yaşadıkları sorunlar bölgeye de yansımış ve buna dair İlhanlı Hanı'na şikayetler gitmiştir. Bkz. Reşidüddin, s. 162.

[351] Cahen, s. 72; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 190; Ilisch, s. 69-71.

[352] Ebi'l-Fedâil, s. 715-716; Mirhond, V, s. 138-139; Ebu'l-Fida, II, s. 406-409; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 190.

müş[353], yerine de oğlu Ali Alpî tahta geçmiştir. Necmeddin'in ölümünden sonra Mardin'e gelmiş olan İbn Battûta, kendisinden iyi bir hükümdar diye bahsetmiştir[354].

Ali Alpî çok kısa bir süre tahtta kaldıktan sonra ölmüş[355], yerine de kardeşi Melik Salih geçmiştir. Yarım asra yakın bir dönem Artuklu tahtında hüküm süren Melik Salih'i ifade eden en güzel sözleri seyyah İbn Battûta söylemiştir:

> *"Şehre vardığım sırada sultan evvelce bahsettiğim Melik Mansûr'un oğlu Melik Sâlih'ti. Babasından sonra tahta o geçmiştir. Irak, Şam ve Mısır civarında ondan daha cömert ve iyiliksever biri yok! Kapısına gelen şairlere ve fakirlere babalarıymışcasına ikramda bulunur. Ebû Abdullah Muhammed b. Câbir Endelüsi'ye kendisini methetmesine mukabil 20.000 dirhem vermiş! Hayır eseri olarak birçok medrese ve zaviye yaptırmıştır bu sultan. Onun veziri, çağının eşsiz bilgini ve imamı kabul edilen Cemaleddin Sincari'dir"*

Ayrıca Musullu baş kadı Burhaneddin'in bir ailenin hayatını kurtardığı güzel bir hikâye de anlatan Battûta, mezbûr Artuklu Sultanı'nın ülkesindeki adaleti de örneklendirmiştir[356]. Bu arada yukarıda da değindiğimiz üzere, İlhanlı-Memlûk mücadelesi boyunca Diyâr-ı Bekr bölgesi, bu iki unsurun arasında kalmış ve İlhanlılara tabi olması hasebiyle her zaman Memlûklerin hedefinde bulunmuştur. Melik Salih döneminde de Memlûklerin Halep valisi Şehâbeddin Karatay Mardin ve civarına saldırmış, buraları iki gün boyunca yağmalamıştır. Bu esnada bölgede bulunan ve kaynakların Moğol yıllık vergisini almakla görevli olduklarını zikrettiği 2.000 kişilik bir

---

[353] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi* onun ölümü H. 703, M. 1303 olarak göstermektedir. bkz. *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 22b; Ilisch, s. 74.

[354] İbn Battûta, s. 338-339; Ebi'l-Fedâil, s. 715-716; Ebu'l-Fida, II, s. 410; ayrıca bkz. Mehtap Nasıroğlu, *Batılı Seyyahların Gözüyle Mardin ve Çevresi (Mardin, Nusaybin, Hısn Keyfâ)*, Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa, 2010.

[355] "Kâtip Ferdî hükümet ettiği sürenin, on sekiz gün, İbn Hacer, on yedi gün ve Eb'ul-Fidâ, on üç gün olduğunu yazıyorlar. İbn Hacer hazretleri zehirlenerekten vefat ettiği rivayetinide kayd ediyor.", Katip Ferdi, s. 29; *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi* onun kırk gün tahta kaldığını ve zehirlenerek öldüğünü yazmaktadır. bkz. v. 22b.

[356] İbn Battûta, s. 339; Katip Ferdi, s. 31-36; Ilisch, s. 77-86.

Moğol süvari birliğine de saldırmışlardır. Bu birliğin büyük bir kısmını öldürüp, bir kısmını da rehin alarak Halep'e dönmüşlerdir[357].

Memlûkler 1315 yılındaki bu seferle Anadolu'nun içlerine kadar ilerlemiş ve önemli bir istila hareketi gerçekleştirmişlerdir. Bunun yanında Anadolu'da gelişen diğer siyasi gelişmeler de bölgeyi etkileyecek bir mahiyete ulaşmıştır. Karamanoğulları Konya'yı kuşatmış, uçlarda Moğollara karşı ciddi bir direniş başlamış ve Memlûkler Malatya'ya kadar ilerlemişlerdir[358]. Ataları gibi kendisi de İlhanlı Hanı'na bağlı ve sadık olan Melik Salih, Olcaytu'yu ziyaret etmiş ve bağlılığını bildirmiştir[359]. Artuklu hâkimi geri döndükten kısa bir süre sonra Olcaytu ölmüş[360] ve Han'ın ölümünü fırsat bilen Cacaoğlu Alâeddin, etrafına topladığı Türkmen ve gönüllülerle harekete geçmiştir. Eski ihtişamından uzak olan Moğollara tabi civarlara saldırılar düzenlemiş ve 1317 yılında Âmid'i istila etmiştir. Moğollara karşı isyan edenler sadece Halepliler, Türkmenler ya da Kürtler değildir. Aşağıda Eyyubîler başlığı altında uzunca değineceğimiz üzere, Hısn Keyfâ Eyyubîleri 1260 yılından itibaren Moğollara sadık kalmış, fakat şaşırtıcı bir şekilde bu dönemde onlar da ayaklanmışlardır. 1334 yılında İlhanlı Devleti iyice zayıflayınca itaatten vazgeçmiş ve bölgedeki bazı yerleri işgal etmekle kalmayarak, Mardin Artuklularına da saldırmışlardır. Melik Salih de buna karşılık vermek adına Hısn Keyfâ üzerine yürümüş, lakin bir netice elde edemeden geri dönmek zorunda kalmıştır[361]. 1336 senesinde İlhanlı Devleti'nin çökmesiyle de bölgede yeni siyasi aktörler görünmeye başlamışlardır. İlhanlıların devamı olan hanlar eski ihtişamı sağlayamadıklarından dolayı, bu tarih onların çökme ya da dağılma tarihi olarak kabul edilmiştir.

---

[357] Makrizi, II, s. 147; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 191.

[358] Bizzat bu sefere katılmış olan tarihçi Ebul'-Fida tafsilatlı bir anlatımla bu olayı anlatmaktadır. bkz. Ebu'l-Fida, II, s. 418-422.

[359] Ebu'l-Fida, II, s. 421; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 192.

[360] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 27a. Kaynağımız onun ölümünü H.722-M.1322 yılı olayları içerisinde ele alır. Başka bir tarih için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Olcaytu Han", *DİA*, 33, İstanbul 2007, s. 345-347.

[361] Makrizi, II, 520-521; Mirhond, V, s. 144-145; ayrıca Artuklular-Eyyubîler arasında yaşanan mücadelenin detaylı bir analizi için bkz. Ilisch, s. 86-97.

2.3. Moğol İdaresinde Hısn Keyfâ Eyyubileri (1260-1336)

Olayları kronolojiye uygun olarak ele aldığımızdan mütevellit, daha önce ilk bölümde Hısn Keyfâ'dan söz etmiştik. Özetle bu tarihe kadar toparlayacak olursak, Hısn Keyfâ 1232 yılında el-Melikü'l-Kâmil tarafından alınmış, Artukluların buradaki koluna son verilmiş ve buradaki ilk Eyyubî meliki el-Melikü's-Salih Necmeddin olmuştur. Varlığını Mısır Eyyubî Devleti'ne tabi bir şekilde devam ettirmiştir olan Melik Salih Necmeddin (1232-1239), Mısır Eyyubî hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil ölünce Eyyubî tahtını ele geçirmek üzere Mısır'a gitmiş, yerine de oğlu el-Melikü'l-Mu'azzam Turanşah'ı nâib olarak atamıştır. Turanşah, babası Eyyubî tahtına oturana kadar nâib olarak devam ettirdiği yönetimini, daha sonra pekiştirmiş ve babası Eyyubî hükümdarı olunca da buraya yönetici olarak atanmıştır. Babası öldüğünde de onun görevini ve idareyi devralmak üzere Mısır'a gitmiş, yerine küçük yaştaki oğlu el-Melikü'l-Muvahhid Takiyüddin'i bırakmıştır[362]. Turanşah döneminde yaşanan gelişmeler Harezmlilerin Hısn Keyfâ'yı kuşatması, Moğol saldırıları ve Selçukluların Âmid'i almalarıdır. Bu olayları konunun diğer aktörleri olan Harezm, Selçuklu ve Moğolların ilk istilalarını anlatırken değindiğimiz için burada yeniden anlatmaya gerek görülmemiştir.

el-Muvahhid, küçük yaşta geçmiş olduğu Hısn Keyfâ Eyyubî tahtında kırk beş sene kalmıştır. Çok ilginçtir ki bu kadar uzun süre tahtta kalmış olmasına rağmen kaynaklarda onun devrine ilişkin çok fazla malumat bulunamamaktadır. Özellikle Moğolların bölgede sürdürdüğü faaliyetler ve bütün dönemi boyunca pasif bir siyaset tercih eden bu sultanın hakimiyet sürecinin tafsilatı, kaynaklarda bu yüzden kendine yer bulamamış olabilir. el-Muvahhid'den Meyyâfârikin ve Mardin'in Moğolların eline geçtikten sonra Hülâgû'ya giderken bahseden *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, Moğol Hanı'nın kendine itaat eden ve değerli hediyeler getiren Hısn Keyfâ hükümdarı'nın ülkesine dokunmadığını belirtmektedir[363]. Han onun soyu hakkında bilgi almış ve o da itibarlı bir şekilde ülkesine dönmüştür denilse de Hülâgû'nun asıl hoşuna giden ka-

[362] *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v.12a; İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 534-535; Çevik, *Hısn Keyfâ*, s. 23; Mıynat, s. 88-96; ayrıca hususi olarak bu dönemle alakalı yapılmış olan bir çalışma için bkz. Yusuf Baluken, *Hısn Keyfâ Eyyûbileri (630-866/1232-1462)*, Doktora Tezi, Erzurum, 2016.
[363] *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v. 17a, 17b; Mıynat, s. 95-96.

yıtsız şartsız itaat etmesi olmalıdır. Kaynağın başka bir yerinde ise daha çoçuk olduğu için, ki Moğol Hanı'nın huzuruna çıktığında yirmi beş yaşalarındadır, Han onun ülkesine ilişmemiştir[364]. Bu sayede de onun öldüğü tarih olan 1283-1284 yılına kadar Hısn Keyfâ, o havalideki diğer şehirlere oranla daha az zarar görmüştür.

Yukarıda 1260 yılına kadar olan dönemde Hısn Keyfâ Eyyubîlerinin tarihine değinmiş ve Moğol tabiyetini Âmid, Meyyâfarikin ve Mardin'den sonra en nihayetinde Hısn Keyfâ'nın da kabul etmiş olduğunu belirtmiştik. Melik Muvahhid döneminde Hülâgû'ya tabi olan Hısn Keyfâ Eyyubîleri, uzun süre kendi içişleri ile meşgul olmak durumunda kalmış ve siyasi karışıklığın hüküm sürdüğü bu dönemde çok pasif bir hale bürünmüşlerdir. Öyle ki, birçok kaynakta adlarına bile rastlamak mümkün değildir.

Melik Muvahhid, Hısn Keyfâ ve Heysem Kalesi'nin yöneticisi iken Moğollara tabi olmuş ve yolda kendi ülkesine dönerken oğlu Melik Kâmil'in doğum haberini alarak büyük bir sevinçe boğulmuştur[365]. Zira Moğollara boyun eğmekle bir yandan ülkesini talan olmaktan kurtarmış diğer yandan da bir oğul ile müjdelenmiştir. Burada şunu belirtmek lazım, *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*'nin de aralarında olduğu bazı kaynakların "*Hülagu onu daha çoçuk yaşta olduğu için hoş tuttu ve ülkesine dokunmadı*" demesi aslında çok doğru bir değerlendirme olmasa gerek. Çünkü yoldayken baba olduğu öğrenmiş olması, onun pek de küçük olmadığına delalet eder ve muhtemelen Hülâgû'nun hoşnut olması da Meyyâfârikin ve Mardin emirlerinin çıkardığı zorluğu burada görmemiş olmasıdır.

Hakkında kaynaklarda çok fazla bilgiye rastlamadığımız Melik Muvahhid, Moğol tabiyetini kabul ettikten sonra Baybars ile bazı münasebetlerinden ötürü esir edilmiştir. Memlûk tarihçisi olan Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb* adlı mücessem çalışmasında Baybars'ın atalarından dolayı onun Mısır'a yönetici olmasını istediği, bu vesile ile ona gönderdiği mektupların Moğolların eline geçtiği, bundan mütevellit

---

[364] *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v. 19a; ayrıca bkz. Burhan Zengin, *Hısn Keyfâ Tarihi ve Tarihi Eserleri*, İstanbul 2001, s. 66-69; Mehtap Nasıroğlu, *Batılı Seyyahların Gözüyle Mardin ve Çevresi (Mardin, Nusaybin, Hısn Keyfâ)*, Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa, 2010.

[365] Hısn Keyfâ ve Heysem Kalesi'ne hükmetmesi için bkz. *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 13b; aldığı müjdeli haber için ise bkz. *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 17b.

Abaka Han'ın Muvahhid'i esir alıp Ordu şehrine götürdüğü ve bu esnada da Hısn Keyfâ'nın yağmalandığını bildirmektedir[366]. Baybars'ın kendisin hükmettiği Mısır'ın onun hakkı olduğunu düşünmesi pek mantıklı bir yaklaşım olmasa da bu kaydın çağdaş bir müverrih tarafından zikredilmesi gözardı edilmemesi gereken bir durumdur. Melik Muvahhid, daha sonra Abaka Han'ın müsadesiyle ülkesine dönmüş[367] ve çok büyük ihtimalle bundan ders alıp bir daha Moğollara karşı başka bir ittifak içerisinde bulunmamıştır. Bu yüzden de kaynaklarda bundan sonraki dönemlere dair malumat bulmak pek mümkün değildir. Muvahhid 1283 yılında ölmüş[368] ve yerine de oğlu Melik Kamil Seyfeddin geçmiştir[369].

Melik Kamil Seyfeddin, Muvahhid'in Moğol tabiyetinden sonra ülkesine dönerken doğum haberini aldığı oğludur. Muvahhid'in daha sonra birçok çoçuğu olmuş ve aralarında taht kavgaları yaşanmıştır. Onun dönemine dair de çok malumata sahip değiliz. Ama bu dönemde yukarıda değindiğimiz üzere Moğol valileri bölgeyi yönetmekte ve her sene şehirlerden vergileri alıp Moğol merkezine göndermekteydiler. *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, yaşanan taht kavgalarından sonra kardeşlerinin şikâyeti üzerine Gazan Han'ın el-Melikü'l-Kamil Seyfeddin'i öldürdüğü, onun yerine de kardeşi Melik Hasan'ın geçtiğini yazmakta ve tarihini de 1300 olarak vermektedir[370]. Ayrıca müellif, bu tarihi ve olayın detayını da *Gâyetu'l-matlûb fî târîhi beyti Eyyûb* adlı eserde detaylarıyla anlatıldığı bilgisini de paylaşmıştır.

Melik Hasan abisi öldürüldüğünde iki yeğeni olmasına rağmen tahtı ele geçirmiş, yeğenlerini Melik Salih ve Melik Mûciriddin'i de Mahalmi bölgesine göndermiştir. İki kardeş yaşları küçük olmasına mahsuben amcalarının bu kararına boyun eğmiş

---

[366] Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, XXIX, tah. N. M. Fevvaz-H. K. Fevvaz, Beyrut 2004, s. 260; Elias Ibrahim Muhanna, *Encyclopaedism in the Mamluk Period: The Composition of Shihāb al-Dīn al-Nuwayrī s (d. 1333) Nihāyat al-Arab fī Funūn al-Adab*, PhD, NELC, Harvard University, 2012; Yusuf Baluken, *Hısn Keyfâ Eyyûbileri (630-866/1232-1462)*, s. 68-69; Canan Seyfeli, "Ermeni Kaynaklarına Göre Batman ve Çevresi", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, ed. Salim Cöhce-Adnan Çevik, İstanbul, 2009, s. 19-28.

[367] Baluken, s. 69.

[368] Muvahhid'in ölüm tarihi kaynaklarda farklı tarihlerde gösterilmektedir. *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi* 1293-94 olarak göstermektedir. Biz İbnü'l-Ezrak'ın vermiş olduğu listeyi kullandık ve 1283 olarak göstermektedir. Çağdaşı olan Nüveyri de bu tarihe işaret etmektedir. Bu konuda detaylı bir kaynak kıyaslaması için bkz. Baluken, s. 69.

[369] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 18b-19a; İbnü'l-Fuvati, *Mecma'u'l-Âdâb fî Mu'cemi'l-Elkâb*, tah. Muhammed Kâzım, V, Tahran 1416, s. 579.

[370] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 20a; ayrıca bkz. Nüveyri, XXIX, s. 261.

fakat taht üzerindeki haklarından vazgeçmemişlerdir. Halkın maktul sultanın çoçuklarına olan sevgisi, tahta bu meliklerden birinin geçmesi gerekirken kendisinin Hısn Keyfâ Eyyubî hükümdarı olması Melik Hasan'ı da huzursuz etmiş ve yeğenlerinin bir an önce ortadan kaldırılması oyunlarına girişmiştir. Mahalmiler bölgesinde Melik Salih'in emrinde bulunan Abdullah'ın babası Emir Menkli'ye bir komutanın bu haberi ilettiğini belirten kaynağımız, bilvesile Melik Salih'in amcasının oyunlarından haberdar olduğu ve emrinde bulunan el-Hac Yahya, Cemaleddin Akkuş, Emir Abdullah Menkli, Abdullah b. Nâkib ve diğer beylerini toplayıp istişare ettiğini belirtmektedir[371].

Amcasından davet getiren elçiyi hoş karşılayan Melik Salih, elçiye amcasının huzuruna daha sonra varacağını bildirmesi üzerine, Emir Menkli'nin onun oyununu oğlu vasıtasıyla yeğenine söylediği bilgisine ulaşan Hısn Keyfâ hükümdarı Melik Hasan, Emir Menkli'yi önce hapse attırmış, sonra da öldürtmüştür. Hatta onu kendisi ve yeğeni arasında husumet çıkarmakla suçlamış ve evini yağmalatmıştır. Zira Melik Hasan, emrindeki emirlerin ve beylerin kendisine ihanetinden korkmuş ve kendisini haklı göstermeye çalışmıştır. Bir yandan da kendisine bu işi çözecek müttefik arayışına girmiştir. En nihayetinde Moğolların Diyâr-ı Bekr nâibi olan Ebubekir ed-Dûnbili'ye yüklü miktarda hediyeler göndererek, yeğenlerine karşı kendisinden yardım istemiştir. Buna mukabil Melik Salih'in yanında Mahalmi[372], Becnevi[373] ve Şafidi aşiretleri yer almış, iki ordu Tûr Abdin bölgesinin Sulh Köyü mevkisinde karşı karşıya gelmiş ve Melik Hasan bozguna uğrayarak kaçmıştır[374]. Bu yenilgiden sonra kalesine kapanan Melik Hasan, bahar ayında vergi toplamaya gelen Moğol askerleri, Türkmenler ve bölgedeki Tatarlardan oluşan yeni bir ordu ve tabi ki müttefiki ed-

---

[371] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 20b.

[372] Bugünkü Mardin ilinin Midyat ilçesi havalisi için kullanılan bir isimdir. Şeref Han Bitlisi onları Hısn Keyfâ aşiret ve kabilelerinin önemlilerinden saymaktadır. Şöyle ki: "*Hısn Keyfâ aşiret ve kabilelerinin önemlileri 13 'tür: Aşti, Mıhalbi, Mıhrani, Becnevi, Şeqaqi, Isturki, Büyük Kurdli, Küçük Kurdli, Reşan, Kişki, Cılki, Xendeki, Sohani ve Bidyan*", *Şerefname*, s. 126; ayrıca bu ismin tarihsel arka planı için bkz. Hüseyin Güneş, "Tûr Abdîn Yöresinin İslâmlaşma Süreci", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. III, S. 6, 2012/2, s. 71-101.

[373] "*Fınık Nahiyesi şu dört Kürt aşiretine özgüdür: Becnevi, Şeqaqi, Miran, ve Goniye. Buranın beyleri ise Emir Ebdal b. Süleyman b. Halid soyundandır. O Cezire'de ölünce yönetim çoçuklarına geçti, daha sonra da onun çoçukları ve torunlarına geçti. Daha sonra Akkoyunlu Türkmenleri bu vilayeti istila ettiler.*", *Şerefname*, s. 124.

[374] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 20b.

Dûnbili ile yeniden yeğeninin üstüne yürümüştür. Melik Salih ve taraftarları da Tatar ve Türkmen takviyeli bu orduya karşılık Becnevilerin kontrolündeki muhkem Heysem mevkiine çekilmişlerdir. Melik Hasan ve ed-Dûnbili, Heysem'de bir kuşatma gerçekleştirdiyseler de başarılı olamayıp geri dönmüşler, Tatarlar aldıkları vergilerle Tebriz'e, Melik Hasan da Hısn Keyfâ'ya dönmüştür. Kendisine karşı kurulan birliğin dağıldığı, şahnelerin Tebriz'e vergileri götürdüğü haberini alan Melik Salih, Mahalmi'ye dönmüş ve buradaki aşiretlerin destek ve itaatini sağlayarak Hısn Keyfâ'ya giden yolları kesmiştir. Şehre giriş çıkışlar yasaklanmış, kervanlara bile izin verilmemiştir[375].

Hısn Keyfâ'yı kuşatan müfrezeler, görevlerini yerine getirmiş ve şehrin dış dünya ile bağlantısı kesmiştir. Şehirdeki halk da bu durumdan hem korkmuş hem de sıkılmıştır. Zira Hısn Keyfâ'da Melik Salih'in sevenleri ve akrabaları en başından beri onu sultan olarak görmek istemişlerdir. Bu nedenden ötürü olsa gerek, *Tavîl, Şems Ömer, Agber, Haccâr ve Mihrin* gibi daha birçok güçlü aile Melik Salih ile iş birliği yapmış, onun elçisine Melik Salih'i halihazırdaki Sultan'a her şekilde tercih edeceklerini bildirmişlerdir[376]. Şartlar artık iyice olgunlaşmış ve Melik Salih'in hakkı olan tahtı alma zamanı gelmiştir. Bunun üzerine daha kararlı hareket edilmiş ve belirlenen bir vakitte saldırı başlamıştır. Kaynağımız hareket etmelerini şu şekilde nakletmektedir:

> *"...şehir halkı el-Meliku's-Sâlih'e haber göndererek Hısn Keyfâ'eya geliş gününü öğrendiler ve şehri ele geçirmek için aralarında belli bir gün tayin ettiler. Belirlenen gün gelince el-Meliku's-Sâlih, Emir Şemseddîn bin Subeyh'e Hısn Keyfâ'ya gitmesini ve Şi'bu'l-Bustân denen yerde pusu kurmasını emretti. Onun emrine Şâfidiyye Kürtlerinden bir grubu verdi. Daha sonra el-Meliku's-Sâlih, her hususta çok güvendiği bir grup askeriyle birlikte Cemâleddîn Akkûş'u Hısn Keyfâ Kalesi'nin batısında et-Tûb denen yere gönderdi. Orada konuşlanmalarını, gecenin son yarısı*

[375] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 20b; Baluken, s. 76-77.
[376] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 21a.

girdiğinde ve kalede hâkimiyetin sağlandığını işitir işitmez hareke-te geçip, kale kapısını kırarak yukarı çıkmalarını emretti. Kendi aralarındaki parolayı da "Lâ ilâhe illallâh Muhammedun Resûlullâh el-Meliku's-Sâlih fî Emânillâh" cümlesi olarak belirle-dikten sonra onları gönderdi."[377]

Kaleye giren Melik Salih'in askerleri, belirledikleri parola her yerde yankılanmaya başlayınca yekpare bir şekilde Hısn Keyfâ'ya girmiş, Melik Hasan dahil olmak üzere askerlerini kılıçtan geçirerek tahtı gerçek sahibine iade etmişlerdir. Melik Hasan'ı öldüren Emir Abdullah "*İşte bu senin düşmanının kafasıdır*" diyerek onu Melik Salih'in önüne atmış, o da "*Evet Abdullah, intikamımı eksiksiz aldın*" diyerek, amcasının defnedilmesini istemiştir. Kaynak o günün en şanslı kişilerinin *Emir Mesûd el-Mahalmî* ve *Emir Husâmeddîn el-Becnevî* olduğunu nakleder, zira Hısn Keyfâ Sultanı onlara iktalar vermiştir (1302-1303). Bu durum başta Kürt aşiretleri olmak üzere bölgede yer alan birçok aşiretin semirmesine neden olmuştur.

Melik Salih, Hısn Keyfâ Eyyubîleri tahtına geçtikten kısa bir süre sonra Gazan Han ölmüş, yerine de Olcaytu geçmiştir. Yukarıda Mardin Artuklularından bahsederken de belirtiğimiz üzere, Gazan Han'dan sonra Moğol baskısı nisbeten azalmış ve Diyârı Bekr bölgesi siyasi aktörleri ile Moğollar arasında daha ılımlı bir ortam oluşmuştur. Olcaytu'nun iyi ve adil bir sultan olduğu, bölgede yayılmış ve insanlar Gazan'ın ölmesine sevinmişlerdir. Bunun üzerine 1304 yılında Melik Salih, Cemaleddin Akkuş'u kıymetli bir hediye ile İlhanlı merkezine göndermiş ve şöyle tembihlemiştir: "*Bize artık şahne göndermemesi için onu ikna et, vergiyi biz ona göndeririz. Ayrıca şehirlerin harabe olduğunu halkın şahnelerden dolayı kaçtıklarını anlat. Bu işi çözmedikçe geri dönme*"[378]. Kaynağımız bölgenin diğer beylerinin de bu minval üzere hareket ettiklerini bildirmektedir. Akkuş, 1305 yılında yarlıglar ve hil'atlarle dönmüş ve artık şahneler devre dışı bırakılarak, her yıl belli bir miktar vergi gönderilmesi

---

[377] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 21b; ayrıca bkz. Mıynat, s. 99-101; Baluken, s. 78-79; Esra Doğan, "İran Seyyahlarına Göre Batman ve Çevresi", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, ed. Salim Cöhce-Adnan Çevik, İstanbul, 2009, s. 169-180.

[378] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 23a.

kararlaştırılmıştır. Bu durum, nispeten de olsa bölgenin rahatlaması ve refah görmesinin önünü açmıştır.

Sultan Melik Salih, sonraki yılları şehrin imarına, yıkılan surlarının inşasına ve karışılık halinde geçen yılların izini silmeye çalışmış, ticareti canlı tutup halkını memnun etmek adına uğraşmıştır. 1312 yılına kadar bu işlerle iştigal eden Melik Salih, bir müddettir ticarete engel olan, kervanlara ve civar bölgelere rahatsızlık veren Keradile Kürtlerini dizginlemeye çalışmış fakat bu şekilde muvaffak olamayınca onların üzerine yürümüş ve onlara ağır bir darbe indirmiştir[379]. 1309 yılından beri gelen şikayetler ve halkın huzursuz olması bu Kürtlerin sonunu getirmiştir. Onlara ağır bir yenilgi ve birçok kayıp verdiren Melik Salih, birçoğunu da esir almış ve onları da kendileriyle bağı olanlara öldürtmüştür. Bu şekilde hem bölgede hâkimiyetini sağlamlaştırmak hem de kendi tebası içerisinde yönetimine karşı baş kaldırılara bir gözdağı vermiştir. Bu durum etkili olmuştur ki bölgedeki bazı Kürt aileleri sultana gelip itaat arz etmişlerdir[380].

Yukarıda Baybars'ın, Melik Muvahhid'i Mısır'a getirip tahta çıkarmak istemesinden bahsetmiştik. Azalan Moğol baskısı ve bölgenin biraz da olsa rahata kavuşması, Memlûkler ile Hısn Keyfâ Eyyubîleri arasında yeniden bir yakınlaşmaya neden olmuş, hatta durum öyle bir hal almıştır ki Memlûk yöneticileri kendi aralarında yaşadıkları taht kavgalarına dolaylı da olsa Melik Salih'i dahil etmişlerdir. 1318-1319 yıllarında Mısır'da Çerkes Emirler ile ordu arasında yönetim konusunda anlaşmazlıklar yaşanmış ve muhalif güçler Memlûk hâkimi Melik Nasır'ı tahttan uzaklaştırmak istemişlerdir. Kaynağımızın verdiği bilgiye göre, bu muhalifler görüş birliği sağlayıp Melik Salih'e elçi göndermeye karar vermiş ve atalarının mülkü olan Mısır'a gelerek kendilerine hükümdar olmasını istemişlerdir. Elçi, Hısn Keyfâ'ya vardıktan sonra Melik Salih ile görüşmüş ve Mısır'ın durumunu izah etmiştir. Ayrıca yanında getirdiği Memlûk emirleri ve ileri gelenlerinin mektuplarını kendisine vermiştir. Atalarının ülkesindeki emir ve halkın ileri gelenlerinden gelen bu teklif Sul-

[379] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 24b.
[380] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 24b-25a; ayrıca bkz. Ali Mıynat, "Batılı Seyyahların Gözüyle Hısn Keyfâ", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, ed. Salim Cöhce-Adnan Çevik, İstanbul, 2009, s. 181-198.

tan'ın ziyadesiyle hoşuna gitmiş ve bundan ötürü elçiyi iyi ağırlayıp geri göndermiştir. Bu haber kısa süre içerisinde Diyar-ı Bekr bölgesinin her yanına yayılmış ve Melik Salih'in Mısır'a gideceği dillere pelesenk olmuştur[381].

Elçi gittikten sonra devlet ricaliyle istişare yapan Melik Salih'e bir kısım devlet ileri gelenlerinden derhal Şam ve Mısır'a gitmesi tavsiye edilirken; içlerinde Emir Şemseddin Ahmed gibi sultanın çok güvendiği emirleri ile yakınlarından da bunun bir oyun olabileceğini ve bu davete icabet etme noktasında temkinli davranması gerektiği önerisi gelmiştir. Hem bu elçiden Kalavun'un oğlu Melik Nasır'ın haberinin olup olmadığı belli değil iken Mısır'a yürümenin doğru olmadığı, bunun kendi ülkesini de kaybetmesine yol açabileceği hatırlatılmıştır. Zira Melik Salih'in çoçukları henüz küçük[382] oldukları gibi kardeşi Melik Mûciriddin[383] de kendisine karşı bir harekete kalkışabileceğini gözardı etmemesi istenmiştir. Bundan dolayı, kendisine, biraz beklemek ve çoçuklardan birini tahta vekil olarak koyduktan sonra Mısır'ı düşünmenin daha yerinde olacağı salık verilmiştir. Bu fikir Melik Salih'e doğru gelmiş ve Mısır meselesini şimdilik aklından çıkarmıştır[384]. Temkinli davranan emir ve ileri gelenler haklı çıkmış ve takip eden senede Melik Nasır b. Kalavun'un elçileri Hısn Keyfâ'ya gelmişlerdir. Melik Salih'e gönderilen mektuplardan haberdar olan Melik Nasır, ona kıymetli hediyeler göndermiş ve bu teşebbüse kanmadığı için şükranlarını

---

[381] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 26a-26b; ayrıca bkz. Ahmet Demir, "Eyyûbiler Döneminde Hısn Keyfâ ve Çevresi", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, ed. Salim Cöhce-Adnan Çevik, İstanbul, 2009, s. 393-417.

[382] *" Oğlu büyüyünceye kadar bunu geciktirmesi önerilmişti. Bu sırada büyük oğlu Seyfeddîn Şâdî on yaşında, bunun kardeşi el-Meliku'l-Mervân ise sekiz yaşında idi.", Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 27b.

[383] *"Emir Bedreddîn el-Munşî ayrıca bir kaside ile sultanın kardeşi el-Melik Mucîruddîn Muhammed'i methetti. Bu kasideye tagazzül ile giriş yapmış, buradan methiyeye geçiş yapmıştır:"*

Yurdundan kopup giden o ceylan olmasa

Rehin kalmazdı gönlüm hasret elinde

Ne de aşk ateşi tutuşurdu yüreğimde

Hüzünlere bürünmezdim bitkinlik içinde.

Sultanın kardeşi hakkında o esnada kaynakta geçen bahis ve ona atfedilen şiir için bkz. *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi,* v. 27b.

[384] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 26b.

bildirmiştir[385]. Buna rağmen Sultan'ın bu fikri aklında bulundurduğu ve buna yönelik girişimlerde bulunduğu bazı kaynaklarda zikredilmektedir. Hatta 1320 yılında Noyal el-Âdili kalabalık bir Türkmen grubu ile Beşiri'ye gelmiş ve Melik Salih onunla görüşüp müttefik olmuştur. Sonraki sene Mısır, Şam ve Halep'ten Nasır'ın kendisine karşı teşebbüse girişen birçok emir, komutan ve devlet adamını görevinden aldığı haberi gelmiş ve takiben Melik Salih'e sayısız elçi ve mektup gelmiştir. Sultan'ın aklı Mısır meselesi ile meşgulken Olcaytu'nun öldüğü, yerine de Ebu Said Han'ın geçtiği haberi gelmiş ve Melik Salih Cemaleddin Akkuş'u hediyelerle Tebriz'e yeniden göndermiştir[386].

Melik Salih 1326 yılına kadar geçen sürede, Hısn Keyfâ'nın imarı ve iaşe işlerini iyice yoluna koymak ve bu sürede büyük oğlu Melik Şâdi'nin düğün hazırlıkları yapmakla uğraşmış, zira bölgede yayılan tevatüre göre Hacca gitmek ve gitmeden de oğlunu kendi yerine geçirmek için vakit harcamıştır. Bu arada kaynağımız kendisine hep sadakatle bağlı olan kardeşinin bu duruma çok alındığını belirtmişse de Melik Salih kardeşinin gönlünü almayı ihmal etmemiştir. Melik oğlunu evlendirip kendi yerine bırakmış, lakin amcasından habersiz hareket etmemesi ve hiçbir kararı ondan bağısız almaması öğüdünü vermiştir. Daha sonra bu işler yoluna girince de Hacca gitmek üzere yola koyulmuş, bir grup askeri de Ruha'ya kadar kendisine eşlik etmiştir[387].

Melik Salih ayrıldıktan sonra kimi emirler ve askerler onun kardeşi Melik Mûcireddin'in etrafında birleşmiş ve tahta çıkmasını istemişlerdir. Kaynağımız, durmadan zihninde tasarladığı bu düşünceyi gerçekleştirmek için büyük bir şans yakalamış olan Melik Mûcireddin'in, devlet adamları ve ordudaki taraftarlarından bağlılık yemini aldıktan sonra, *Sultan Hicaz'dan dönenene kadar* yönetimi eline aldığını

---

[385] Kaynağımız gelen hediyeleri şu şekilde tasvir eder: "*Elçi, Sultan el-Meliku 's-Sâlih için İskenderiye'nin nadide kumaşlarından hediyeler, çok kıymetli Mısır elbiseleri getirmişti. Bu hediyeler arasında bir de Arap atı vardı. Atın eğeri kırmızı altın ile işlenmişti. Ayrıca yeşil ipek örtü, altın süslemeli sarı ibrişimden bir aba, altın işlemeli bir elbise, mücevher süslemeli bir Mısır kılıcı, altın işlemeli eğer bağlama kayışı, altın süslemeli samur kürk vardı. Sultanın kardeşi el-Melik Mucîruddîn Muhammed adına da altın işlemeli bir kılıç, bir kürk, parlak altın işlemeli bir kuşak gönderilmişti. Emir Şemseddîn b. Sabîh için de nadide bir saltanat hilati gönderilmişti. Elçi huzura varınca, sultan ona çok değer verdi, itibar gösterdi, kıymet verdi.*", *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 26b.

[386] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 27a.

[387] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 29a-29b.

ilan etmiş olduğunu yazmaktadır. Fakat kendisine itaat etmeyen bir grup olduğunu da belirtmektedir[388]. Bu haber bölgede yayılınca kimileri sevinmiş kimileri de düzen bozup, huzursuzluk çıkartmıştır. Bazı Kürt aşiretleri Hısn Keyfâ'nın civar bölgelerine saldırıda bile bulunmuşlardır. İsmail el-Kurdli, zamanında Sultan'ın ağır bir darbe vurduğu Keradile Kürtlerinin emiri olmuş ve bu karışıklık haberini alınca da bölgedeki bahsi geçen yerlere saldırmıştır[389]. Bu haberler Melik Salih'e ulaşınca Hicaz'a gitmekten vazgeçmiş, ülkesinin durumundan dolayı Mısır, Şam ve Halep'te bazı görüşmeler gerçekleştirdikten sonra geri dönmüştür. Bölgeyi doğrudan ilgilendirmediği için üzerinde çok durmayacağımız bu yolculuğu[390] esnasında Melik Nasır'la da görüştüğünü kaynaklarımız zikretmektedir[391].

Mısır'dan hareket etmiş olan Melik Salih, ülkenin durumunu öğrenmek adına Bire'ye gelmiş ve oğluna bir mektup yollayarak döndüğünü haber vermiştir. Memleketin halini mülahaza ve istişare ettikten sonra yola koyulmuştur. Bu esnada Keradile Kürtleri Melik Salih karşısında yenilgiye uğradıktan sonra Âmid civarına çekilmiş ve Artuklulara tabi bir halde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Yukarıda zikrettiğimiz üzere Hısn Keyfâ'da karışıklılar olunca tekrar harekete geçmişler ve Emir Arab b. Cemaleddin'i de yanlarına alarak Hısn Keyfâ üzerine yürümüşlerdir. Fakat başında Sultan Melik Mûcireddin'in bulunduğu Hısn Keyfâ ordusu onlara ağır bir yenilgi yaşatmış, birçoğunu öldürüp çok sayıda da esir almışlardır. Geri kalan çok az sayıda asker ricat etmiştir[392]. Bu güzel haber şehre ulaşmış ve büyük bir sevinç yaratmıştır. Melik Salih'in dönüş yolunda olduğu haberi de ikinci bir sevince yol açmıştır. Tabi bu haber ona ve kendisine nâib olarak bıraktığı oğluna tabi olanlar için böyledir, filhakika bu haber Melik Mûcireddin ve onun etrafında kümelenenler arasında teyakkuza yol açmıştır. Durum değerlendirmesi için taraftarlarıyla bir araya gelen Melik Mûcireddin, onlardan bağlılık yemini almış, karşılığında da yönetimi bırakmayıp kardeşini öldüreceğine dair onlara söz vermiştir. Bu haber Melik Salih'e iletildiğinde

---

[388] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 29b-30a.
[389] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 32b.
[390] Bu konuda geniş bir mülahaza için bkz. Altan Çetin, "Hısn Keyfa Eyyubî Meliklerinin Memlüklerle İlişkilerine Dair Bazı Notlar", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, ed. Salim Cöhce-Adnan Çevik, İstanbul, 2009, s. 363-373.
[391] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 30b-31a; Makrizi, II, s. 276-277; ayrıca bkz. Baluken, s. 97-99.
[392] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 32b.

inanmamış ve kendi sonuna doğru yol almıştır. Mûcireddin, kalenin yukarı giriş kapısında pusuya yatmış ve abisi gelince de hiç çekinmeden onu öldürmüştür (1326)[393].

Her kimin eceli nerede yazılmış ise
O kişi başka bir yerde ölecek değildir [394]

Melik Mûcireddin, sultanı öldürmüş ve Hısn Keyfâ Eyyubîleri tahtındaki yerini garantiye almıştır. Melik Salih döneminde Moğol baskısı azalmış, şehrin refah düzeyi artmış ve ilk imar faaliyetleri bu dönemde başlamıştır. Halkın sevgisini kazanmış olan Melik Salih, Mısır'a sultan olabilecek kadar dirayetli bir yöneticilik yapmış ve Memlûkler ile iyi ilişkiler içerisinde olmuştur. İlhanlılara karşı onlara yakın durmakla yetinmemiş, bölgedeki Karakoyunlu Türkmenleriyle de münasebetlerini müspet seviyede tutmuştur[395].

el-Melikü'l-Âdil lakabıyla tahta geçmiş olan Melik Mûcireddin memleket, ordu ve idare işlerini yoluna koymak adına birtakım düzenlemeler yapmıştır. Bu doğrultuda Emir Mesud Mahalmî'yi bu bölgeye tayin etmiş ve adalet üzere orayı yönetmesini istemiştir. Abisi döneminden beri iyi bir müttefiklik örneği teşkil eden Becnevi aşiretinden Emir Ahmed Heysem'e hilat vermiş ve devlet işlerinde Emir Şemseddin'e ortak etmiştir. İlaveten Becnevi aşiretinden başka atamalar yapmış ve onlara maaş bağlamıştır[396]. Abisinin Mısır'dan getirmiş olduğu hediyeleri istemiş, en değerlileri üzerinde de kendi adını görünce ona yaptıklarına pişman olmuştur. Dolayısıyla bu hediyelerin en değerlilerini onun çocuklarına göndermiş, diğerlerini de hazine koydurmuştur. Dramatik de olsa artık sultan olmuş ve şehrin imar gelişimini sağlaması lüzumu üzerine, Cemaleddin Akkuş'u şehrin yıkılan surları ve duvarlarının inşasıyla görevlendirmiştir. 1326-1327 senesinde Hısn Keyfâ'da bunlar olurken, İlhanlıların bu bölgeye atamış oldukları yeni bir emir gelmiştir. Diyâr-ı Bekr bölgesi çok uzun

[393] Melik Salih'in öldürüldüğü kısmın detayı için bkz. *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 33a; ayrıca bkz. Ebu'l-Fida, II, s. 443; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, s. 433-434.
[394] Sultan'ın Mısır'da kendisine pusu kurulacağı ve öldürüleceği üzerine Bedreddin el-Munşi'nin naklettiği bir şiir. bkz. Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi, v. 31b.
[395] Çevik, *Hısn Keyfâ*, s. 24.
[396] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 33a-33b.

bir süreden beri Sutaylar tarafından idare edilmiş, bu sene ise Sultan Ebu Said'in emriyle Emir Taceddin Bedel onun nâibi vazifesiyle bölgeye atanmıştır[397].

Melik Mûcireddin, 1328-1329 yıllarına kadar şehrin imarıyla uğraşmış, ki kaynağımız kendisinin imar işlerine çok düşkün biri olduğunu bildirmektedir, ülkesini mamur etmek adına hareket etmişse de bu yıl kendisine karşı bir suikast planlanmış fakat başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Şöyle ki Emir Şemseddin Ahmed, abisi zamanından beri devletin en önemli adamlarından birisi olmuş, hatta Melik Salih bile kendisine danışmadan hareket bile etmemiştir. Bu dönemde Becnevi Emir Ahmed Heysem onunla aynı seviyeye ulaşmış hatta Sultan'ın en gözde adamlarından olmuştur. Bu durumu kabullenmek yerine Sultan'ı öldürüp, Melik Salih'in oğlu Melik Şâdi'yi tahta geçirme planları yapmıştır. Bu konuda da kendisine müttefik olarak seçtiği kişi Kadı Hasan b. Şerefeddin olmuştur. Ayrıca Melik Mûcireddin'in amcasını öldüren emirleri cezalandırması ve bazılarını öldürmesi ona karşı cephe alınmasına yol açmıştır. Bunu fırsata çeviren Emir Şemseddin, cezalandırılan ya da öldürülülenlerin akrabaları ile Sultan'ın yönetiminden rahatsız olanları bir araya getirmiş ve işe koyulmuşlardır. Bu şekilde etraflarına topladıkları adamlar ile Sultanın Salihiyye bahçesine gittiği bir anda bunu gerçekleştirmek adına sözleşmişlerdir. İçlerinden birinin bu haberi Sultana ulaştırmasıyla planları suya düşmüş ve başta kadı olmak üzere bütün emirler öldürülmüştür. Emir Şemseddin Ahmed de kaçıp Mardin'e sığınmış ve ölene dek orada yaşamıştır[398]. Bu olaylar üzerine, Sultan Mûcireddin daha fazla beklemeden hapse attırdığı yeğenleri Melik Şadi ve Melik Mervan'ı benzer olayların yaşanmaması adına öldürtmüş ve bunu da halktan gizlemiştir[399].

Kendisine düşmanlık besleyenleri ortadan kaldıran Sultan Melik Mûcireddin, o sene bütün vergileri kaldırmış ve bunun da bir kitabeye nakşedilip, Şemseddîn b. Sabîh Camii'ndeki büyük eyvanın duvarına konulmasını buyurmuştur. Müellifin bizzat gördüm dediği bu kitabe de şu şekildedir:

---

[397] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi,* v. 34b.
[398] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi,* v. 36a-36b; Sultan onu en has adamlarından el-Kessa'ya öldürtmüştür. Olayın detayları için bkz. aynı kaynak v. 41b.
[399] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi,* v. 39a-39b.

"Allah'ın adıyla başlarım. O Rahmandır, Rahimdir. Bu, Sultan el-Meliku'l-Âdil b. Sultan el-Meliku'l-Kâmil'in Hısnkeyfâ halkına ve çocuklarına kendilerinden alınmakta olan bütün vergiler ve geçici alımlar ile ulakları bağışladığına dair emridir. Bunu duyduktan sonra değiştiren ise melun oğlu melundur. Tarih, 729 yılının Ramazan'ı [1329]"[400]

Sonraki sene olan 1330 yılında önce kalenin onarımı bitmiş ve üstün gayretinden dolayı Cemaleddin Akkuş, Sultan tarafından onurlandırılmış ve ona hilat verilmiştir. İlhanlı Han'ı nâibi olan Taceddin Bedel bu sene ölmüş yerine de oğlu Emir Beklemiş geçmiştir[401]. Lakin bu senenin vergilerini Sultan Mûcireddin oğlu Melik Eşref ile göndermeyi tercih etmiş ve Melik Eşref de Han'ın huzuruna çıkıp hediyeleri kendisi teslim ederek, Han'dan beratlar almıştır. Aynı senenin bir diğer önemli olayı, Sultan Mûcireddin'in izdivacı olmuştur. Sultan, Emir Mameki kızı Sultan Kutlu Şah Hatun ile evlenmiştir[402]. Yukarıda Mardin Artukluları bahsinde de değindiğimiz, ama ayrıntısı burada vereceğimiz bir başka olay da Hısn Keyfa Eyyubîleri ve Mardin Artukluları arasında gerçekleşecek akrabalık bahsidir. Aynı sene Sultan, Artuklu Melik Salih'in kızıyla da evlenmek istemiş[403], o da mehri çok yüksek tutarak zorla da olsa bu evliliğe razı gelmiştir. Oğlu Melik Eşref'i bu sefer de Mardin'e göndermiş olan Sultan, istenen mehir parası ile çeyizleri yollamıştır. Lakin evlilik işinin daha sonraki bir tarihe bırakılması noktasında da anlaşmışlardır. Zira Artuklu hükümdarı kızının henüz küçük olduğu ve çeyiz hazırlamanın zaman alacağını belirtmiş, bu kavl üzere anlaşmışlardır. 1334 senesinde artık düğün yapılması gerekliliği Artuklulara hatırlatılmışsa da giden elçi onların Sultanı oyaladığını ve bu işin bir yere varamayacağını bildirmesi üzerine mehir ve çeyizler geri istenmiştir. Fakat bu istekleri de ye-

---

[400] *Dedi ki eski hükümdarlıklar döneminde Hısnkeyfâ halkına ev vergisi yükümlülüğü konulmuştu. Buna duman vergisi denilmekteydi. Her yıl teşrinde alınırdı. Tahsildar, evlere girer, ev eşyaları hariç evde bulunan bütün yiyeceklerin pahasını çıkarır ve bu pahaya göre vergi alırdı. Her ev ayrıca bir ulak atı ve yetişkin silah eri ile yükümlüydü. Bunlar savaşta, seferde ve avda askere katılırdı. Bu uygulama belirttiğimiz üzere sultan bu yıl Hısnkeyfâ halkı için bütün yükümlülükleri kaldırıncaya kadar da yürürlükte kalmaya devam etti", Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi,* v. 37a.

[401] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi,* v. 37b.

[402] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi,* v. 39b.

[403] Kaynağımız Sultan Mûcireddin'in kadın düşkünü olduğunu belirtmektedir. bkz. *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi,* v. 39b.

rine getirilmeyen Sultan Mûcireddin, Kürt aşiretlerine bu mehir ve çeyiz karşılığı Artuklu ülkesini yağmalatmış ve birçok yeri harap hale getirtmiştir[404].

Bu arada gerçekleşen önemli olaylar da Hısn Keyfâ Eyyubîlerinin yeni ilişkilerde bulunmasına neden olmuştur. Musul'un Moğol Valisi Noyan Sutay ölmüş ve onun yerine Noyan Emir Ali Paşa geçmiştir. Bunun üzerine onunla görüşen Sultan, karşılıklı olarak sadakat üzere yemin etmişler ve Emir Ali Paşa bölgeden ayrılmıştır. Yeni bir müttefik edinmiş olan Sultan'a, Erzen hâkimi el-Melikü'l-Kâhir'in vefat ettiği ve yerine oğlu el-Meliku'l-Mansûr Celaleddin'in geçtiği haberi gelince münşisine bir taziye mektubu yazdırmış ve hediyelerle birlikte yeni Erzen hâkimine tebrik için göndermiştir[405]. Muhtemelen bu şekilde bölgede kendine yeni bir müttefik ve düşmanlarına karşı da bir ittifak sağlamıştır.

Melik Mûcireddin, Artuklulara kaptırmış olduğu yüksek mehir bedelinin alındığına ikna olmasa gerek, bu sefer de Meyyâfârikin'e saldırmıştır. Yukarıda zikredildiği gibi, bölgenin bu güzide şehri Eyyubî meliklerince yönetilmiş, fakat Moğollar orayı yerle bir edip Erzen'le birlikte buranın yönetimine Abdullah el-Lavi'yi gertirmiş ve bu durum Moğollar zayıflayıncaya[406] dek böyle sürmüştür, sonra da burası Mardin Artukluları'na bağlanmıştır. Erzen ise Selçuklulara tabi kılınmıştır. Kaynağımızın verdiği bilgiye göre, 1334 yılında Hısn Keyfâ ordusu şehrin civar bölgelerini yağmalamış, çok sayıda ganimet ile geri dönmüştür[407]. Meyyâfârikin valisi durumu Artuklulara bildirmek adına harekete geçince, Sultan Mûcireddin, istişare heyeti ile görüşüp, şehrin alınmasına karar vermiştir. Önemli emirler ve beylerin iştirakiyle ordu Mardin-Meyyâfârikin yolunu kullanarak şehre ulaşmış ve kontrolü ele almıştır. Bu zafer Sultana bildirilmiş ve üç gün boyunca davullar çalmıştır. Kaynağımız şehir

---

[404] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi,* v. 43a.
[405] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi,* v. 42a-42b.
[406] Kaynağımız burada Tatar Devleti yıkıldı ibaresini kullanıyorsa da, İlhanlılar Devleti 1336 yılında dağılma dönemine girmiştir. Muhtemelen artık iyice zayıflayan İlhanlı Devleti bu bölgedeki yönetimi bu şekilde taksim etmiştir. Ya da başka bir ihtimal onlar zayıflayınca, bölgedeki Tatar güçleri merkeze çekilmiş ve buraların yönetimi Selçuklu ve Artuklular'a bırakılmıştır. Zira hem Selçuklular hem de Artuklalar, bazen münferit karşı koymalar olmuşsa da, İlhanlılar'a yıkılana kadar bağlı kalmışlardır. Hem Selçuklu Devletinin çok daha erken dağıldığını da hatırlatmakta fayda var. Belki de Selçuklu diye tabir edilen o aileye mensup birileridir ya da doğrudan önceden onların kontrolünde olan bir Türkmen ailesidir.
[407] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi,* v. 43b.

halkına bir zarar verilmediğini de bildirmektedir. Buna mukabele gecikmemiş ve Artuklunun öncü güçleri Meyyâfârikin'i kuşatmış ve karşılık vermek istemişlerdir. Lakin etrafı kuşatılan Hısn Keyfâ ordusu, sayıları daha az olmasına rağmen sabahın erken saatlerinde kendinden emin bir şekilde kuşatmayı sürdüren Artuklulara saldırmış ve büyük bir galibiyet elde etmişlerdir. Perişan bir şekilde hem de komutanını esir vererek ayrılan Artuklu güçleri Mardin'e dönmüş, bu yaşananlar Artuklu hâkimi Melik Salih'i çileden çıkartmıştır. Derhal bütün güçleri ile Meyyâfârikin'e gitmek istemişse de emirleri ve yakınındakilerinin "*...sana oraya yürümek yakışmaz, soralım kim bizimle kim değil ona göre Hısn Keyfâ'ya yürürüz, bir Sultan olarak size yakışan budur...*" öğüdüne kulak vererek, bu kararından vazgeçmiştir. Kaynağın Artuklu Sultanı için:" *Adamın malını almış ama inkar etmişti, söz vermiş ama sözünü tutmamıştı, komşusunun hakkını gözetmemiş, kollamamıştı. Sonuçta kendi ülkesi ise harabe oldu*" diyerek yaptığı hataların bedelini ödediğine işaret etmektedir. Hatta bu durumu şiirsel bir dille de süslemiştir:

Bir dağ bir dağa zulmedecek olsa
Elbette bir gün o dağın üstü altına gelir[408]

Takip eden senede, yani 1335-1336 yılında, Artuklular büyük bir ordu kurmuş, bölge beylerinin çoğunu saflarına katmış, hatta Türkmen gruplar ve Kürt aşiretlerinden bir yığın adama çok fazla mal, para ve hediye vererek Hısn Keyfâ üzerine yürümeye ikna etmiştir. Kaynağımız, zulüm yapıp Melik Mûcireddinden para alan Melik lih'in bu orduyu kurmak için verdiği paranın, mehir ve çeyiz parasından kat kat fazla olduğunu dile getirmektedir. Melik Salih, bununla da yetinmemiş ve Ebu Said Han'a yardım göndermesi için elçi yollamıştır. Onun rakibi de boş durmamış, Finik hâkimi İzzeddîn el- Buhtî'den yardım istemiş ve kendisine tabi Mahalmileri de orduya dahil etmiştir. İyi bir strateji takip ederek kendisine tabi diğer hiçbir aşireti çağırmamış, tam aksine onların kendi bölgelerini savunmak adına teyakkuzda olmalarını emretmiştir. Zira kalesinin korunaklı olduğuna ve elindeki askerlerin yeterli olduğuna güvenmiştir. Hısn Keyfâ hâkimi, kendisine katılan el-Buhtî'yi hediyelerle karşılamış,

[408] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 46a.

kendisine şükranlarını sunmuştur. Bu hal üzere beklemeye ve çarpışmaya hazırlanmışlardır[409].

Uzun bir tereddütten sonra Artuklu ordusu Hısn Keyfâ önlerine gelmiş ve savaş düzeni almıştır. Bunu gören Hısn Keyfâ Eyyubî ordusu da şehrin kuzey kısmına geçerek beklemeye koyulmuştur. İlk çarpışmalarda Eyyubîler geri çekilse de ani bir atakla Artuklu ordusunun sağ ve sol cenahlarını düşürüp, onları ricata zorlamışlardır. Geri çekilen Artuklu askerlerinin büyük kısmı kılıçtan geçirilmiş, bir kısmı Dicle Nehri'nde boğulmuşlardır. Yine de ordunun önemli bir kısmı geri çekilmiş ve Melik Salih'in emriyle yeniden savaş düzenine girmişlerdir. Bu ilk günün gecesini büyük bir endişe ile geçiren ve hala Ebu Said Han'dan gelecek yardımı bekleyen Artuklular, sonraki gün yeniden atağa kalkmışlardır. Buna karşılık, bu sefer ordusunu dört gruba ayıran Eyyubî hâkimi, ilk grubu Emir Fahreddîn'in komutasında sağ kanada yerleştirmiş, ikinci grubu sol kanatta Emir Bayram'ın komutasına vermiş, üçüncü grup Emir Seyfeddîn b. Ahmed ile Emir İzzeddîn el- Buhtî komutasında orta kısımda yer almış ve son grup da ordunun arka tarafını kollamak üzere geri destek olarak bırakılmıştır. En nihayetinde savaş başlamış ve Eyyubîler yekpare bir şekilde hücum ederek Artuklu ordusu darmadağın etmişlerdir. Kaynağımız o gün ölen Artuklu askerlerinin kanından dolayı Dicle'nin kırmızı aktığını söylemektedir[410].

Yine yukarıda Artuklu zikrinde değindiğimiz üzere, İlhanlılara giden elçi gelmiş ve Han'ın ölümünü ve Moğol merkezinin karıştığı bilgisini ulaştırmıştır. Bunun üzerine askerlerine dağılma emri veren Melik Salih bir an önce Mardin'e bir zeval gelmeden dönmek istemiştir. Hatta sabahı beklemeden o gece bütün ağırlıklarını bırakarak çekilmişlerdir. Sabah olunca da Eyyubîleri ve onlara tabi aşiretleri büyük bir ganimet karşılamıştır. Bunun üzerine yardımına gelen el-Buhtî'yi onurlandırmış olan Melik Mûcireddin, ona maaş bağlamakla yetinmemiş, kızı Talun Hatun'u da onunla evlendirmiştir[411]. Bu savaş vuku bulmadan hemen önce alınmış olan Meyyâfârikin'e Seyfeddin b. Şihab el-Kürdli Eyyubî valisi olarak atanmıştır. Artuklu güçlerinin ka-

[409] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 46b.
[410] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 47b-49a.
[411] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 49b.

leyi basmasından endişelenen Sultan Mûcireddin ona elçi göndermiş ve Eyyubî güçlerinin büyük bir kısmını, ki zaten çok az bir asker bulunuyordu, geri çağırmıştır. Bunun üzerine korumasız kalan Meyyâfârikin saldırıya açık hale gelmiş ve çok sürmeden de karışık durumdan faydalan Zirki Aşireti lideri Şeyh Zeydo ez-Zirki, Meyyâfârikin'i ele geçirmiştir. Lakin Eyyubîlerin Artukluları perişan ettiği haberi gelince, kıymetli hediyeler alıp, Hısn Keyfâ'ya gelmiş ve Sultan'a bağlılık arzetmiştir. Kendisine sadakatle bağlı olacağını beyan etmesi üzerine, Mûcireddin, Zeydo ez-Zirki'ye hilat giydirmiş ve kendi valisi olarak oraya yönetici yapmıştır[412]. Böylelikle bu zamana kadar ağırlıklı olarak Mardin Artuklularında olan üstünlük, Hısn Keyfâ Eyyubîlerine geçmeye başlamıştır.

Mardin Artuklularına karşı aldığı büyük zaferden çok kısa bir süre sonra Sultan Mûcireddin, *veca'u's-sirsâm*[413] denilen beyin iltihabı hastalığına yakalanmış ve kısa bir süre sonra da dâr-ı bekâya göç etmiştir (1336)[414]. Yerine oğlu el-Melik Eşref Muzaffereddîn Musa geçmiştir. Kaynağımız, Sâbık Sultan'ın oğluna vasiyetinden uzun uzun söz etmektedir[415]. İlhanlı Devletinin yıkılması da Hısn Keyfâ Eyyubîleri için daha parlak bir devre geçmeyi sağlamıştır.

---

[412] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 50a.

[413] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 51b; *Şerefname*, 127. sayfada Melik Süleyman diye zikredilmiş ve ölüm tarihi 1337 olarak verilmiştir. Muhtemelen daha sonra tahta çıkacak olan Melik Süleyman ile karıştırılmış ya da tarihler farklı olarak verilmiştir. Zira hem Hısn Keyfâ Eyyubî tahtına çıkmış kişiler hem de tarihler diğer kaynaklarla çoğunlukla örtüşmemektedir.

[414] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 52b; İbnü'l-Fuvati, V, s. 89; *Şerefname*, s. 127.

[415] *"Şöyle dedi: Sevgili oğlum sana öncelikle Allah'tan korkmayı, insanlara adil davranmayı vasiyet ediyorum. Sonra da büyük küçük bütün Hısnkeyfâlılara sahip çıkmasını vasiyet ederek şöyle dedi: Sen onları korursan onlar da seni korurlar. Sen onlara iyi davranırsan, onlar seni gözetirler. Onlarla birlik olarak ülkeye sahip olabilirsin, onlar sayesinde düşmanları mağlup edebilirsin. Devletinin işlerini sadece onlara havale et. Başkasını onların üstüne geçirme. Her şey onlarla başlar, onlarda biter. Diğer görevliler ise kendi seviyelerine göre görevlerini yürütsünler. Bunları devlet işlerine karıştırma. Çünkü Hısnkeyfâlılar bu konuda yeterlidir. Onlar güvenilirdir, iyi askerlerdir, iyi yardımcılardır. Onların çatışmalarını gördük. Savaşlarına şahit olduk. İyisini kötüsünü anladık. Devlet işlerini ilgilendiren önemli görevlerde onların arasına yabancı sokma. Devlet bunlardan ikisi ile düzene sokulabilir. Birinci vezirdir. Çünkü vezir devletin hâkimidir, yürütücüsüdür, sözcüsüdür, bilgesidir, bütün işler onun elindedir. Vezirden sonra ise münşi gelir. Devlet, münşi ile düzelir veya bozulur. Eğer münşi dirayetli olursa çok ala olur. Bu takdirde hükümdarın azametini her zaman hissettirir. Çünkü münşi devletin sır katibidir. Münşiden sonra divan üyeleri gelir. Divan üyeleri, devletin içini dışını bilirler. Kimsenin bilmediği hususları bilirler. Aynı şekilde hazine nâibi de çok önemlidir. Diğer görevlere ise istediğini atayabilirsin. Devlette yabancı da gereklidir, akraba da. Korkak da olmalıdır kahraman da. Atasözü şöyle der: Sultan, Dicle gibidir, içinde aslan da vardır sırtlan da. Önemli işleri yabancıya teslim etme, Hısnkeyfâlılara teslim et. Çünkü açık gizli bütün konularda Hısnkeyfâlılara güvenebilirsin. Ben onları böyle bildim. Sakın Artuklu ailesine güvenme. Artuklular kibirlidir, mağrurdur, ne söz bilirler ne ahit, sözlerini tutmazlar, haksızlık yaparlar. Sa-*

3. Diyâr-ı Bekr'e Son Türkmen Göçü: Karakoyunlu-Akkoyunlu Mücadelesi

3.1. Diyâr-ı Bekr'de Karakoyunlu Varlığı

XIII. asrın sonlarında bölgede görülmeye başlayan Karakoyunlular, bölgede etkin olmaya başlayan iki siyasi güçten birisidir, diğeri ise Akkoyunlardır. Yukarıda muhtelif yerlerde bahsini ettiğimiz bu olay, bölgenin bu asrına damgasını vurmuş ve bölge Karakoyunlu ile Akkoyunlu siyasi teşekküllerinin mücadele sahası olmuştur.

1296 yılında Diyâr-ı Bekr bölgesi valisi Kara Tatarlar'dan Molay Noyan, etrafındakilerle beraber Suriye yönüne giden Uyratlar'a engel olmaya çalışmışsa da başarılı olamamıştır. Faruk Sümer, burada adı zikredilen Türkmenlerin Karakoyunlular olabileceğini belirtmektedir[416]. Daha sonra Molay Noyan'ın ölümüyle bölge Sutayların kontrolüne bırakılmış ve bu durum 1332 yılına kadar, ki bu tarih Sutay Noyan'ın ölüm tarihidir, devam etmiştir. Yine Sümer'in belirttiği üzere Sutaylardan sonra Uyrat beylerinden ve Ebu Said'in dayısı olan Ali Padişah bölgenin valisi olmuştur. Bu durum Sutayların etkinliğini kırmamış, tam aksine bölgede etkin olmaya devam etmişler ve Sutay'ın oğulları Barımbay, Fulad ve Hacı Togay Diyâr-ı Bekr Eyaletinin bazı bölgeleri ve Ahlat'ta hüküm sürmeye devam etmişlerdir[417]. Aslında yukarıda değindiğimiz üzere Sutaylar[418] çok daha erken tarihten itibaren Anadolu ve bölgede görülmüş hatta Moğol yönetimi zayıfladığında bölgede kendi aralarında hâkimiyet mücadelesine girişmişlerdir. Şöyle ki, Hacı Togay ve onun yeğeni İbrahim, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da mücadeleye girişmiş, ilki Musul, Van Gölü havzası ve Erzurum civarında hüküm sürerken; ikincisi Diyâr-ı Bekr havalisinde etkin olmaya baş-

---

kın ama sakın onlara kulak verme, onların sözünü dinleme. Onlar sadece tuzak kurarlar. Emir İzzeddîn el-Buhtî'ye iyi davranmanı tavsiye ederim. Onu hep yanına al, karşına alma. Onun tayinlerini kesme. Çünkü o senin eniştendir. Peygamberimiz sallalllâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurmuştur: Kayın, kan akrabası gibidir. Gerekçesi olmadan insanlara düşmanlık yapma. Haksızlıktan çok sakın. Çünkü en kötü, en çirkin davranıştır haksızlık. Sana kötülük edene iyilik etmeni tavsiye ederim. Komşularına bilhassa Selçuklu ailesine iyi davran. Yaptıklarından dolayı onları suçlama. Çünkü biz onların ülkesini ellerinden aldık. Onların adını sanını kaldırdık. Hutbelerini kestik. Bütün bunları kendi adımıza çevirdik. Sultan bununla Erzen hükümdarını kastetti.", bkz. v. 51b-52a.

[416] Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, Ankara 1984, s. 33.

[417] Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 33-34, ayrıca Karakoyunlular'ın Anadolu'ya gelişleri ile alakalı rivayetler ve bu rivayetlere dair kaynak analizi için bkz. aynı eser, s. 34-37; a.mlf. "Akkoyunlular", *TDA*, S. 40, Şubat 1986, s. 1-38; , İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devirleri*, Ankara 1969.

[418] Sutaylıların Gazan Han zamanında Anadolu ve Musul'da görevlendirilmelerine dair bkz. *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 19a.

lamıştır. Türkmen gruplarından oluşan Karakoyunlu ve Akkoyunlular bu mücadele esnasında Anadolu siyasetine müdahil olmuş ve Karakoyunlular Hacı Togay'ın yanında, Akkoyunlular da İbrahim Şah'ın yanında yer almışlardır[419]. Bölge siyasetine bu şekilde müdahil olan bu Türkmen gruplarının asıl etkinliği de 1336 yılında İlhanlıların dağılmasıyla başlamıştır.

İbrahim Şah, 1350 yılında ölünce onun emrindeki Sutaylar ve başında bulunduğu Barımbay oymağı bölgeyi terkederek Orta Asya'ya göç etmişlerdir[420]. Sutaylardan Hacı Togay'ın oğlu Pir Muhammed vuku bulan karışıklığı gidererek Musul'u ele geçirmiş ve bölgedeki Türkmenleri kendi emrinde toplamıştır. Zira, İbrahim Şah'ın ölümü üzerine Sincar hâkimi Kürt Hasan b. Hindu Musul'u ele geçirmiş, Mardin ve havalisine de yağma akınları düzenlemiştir. Bu etkinliklerine rağmen Türkmenler tarafından kendilerine baş olarak kabul görmemiş ve Pir Muhammed bu karmaşadan hareketle Türkmenlerin tabiyetini kazanmıştır. Hatta *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, Musul'u aldığı zaman kendisine itaat arz eden beyler arasında Kürt Hasan b. du'nun da olduğunu zikretmektedir[421]. Kaynakların Hasan b. Hindu'ya dair verdikleri diğer bir bilgi ise Mardin'i yağmalaması üzerine Memlûk ordusunun Mardin ordusu ile müttefiken onun üzerine gittiği fakat itaat arz ettiği için herhangi bir netice elde edilemediğidir. Tam bu esnada Türkmenler'in itaati üzerine Pir Muhammed ortaya çıkmış hem Musul hem de bölgeyi az bir süreliğine de olsa bu karmaşadan kurtarmıştır. Daha sonra Pir Muhammed bir adım daha atarak Mardin Artuklu hükümdarı Melik Salih'in amcasının oğlu İbrahim Şahtan dul kalan kardeşi ile evlenmek istemiş ve Mardin'e davet edilmiştir. Bu olay nihayete ermeden Pir Muhammed, emrindeki bir Türkmen beyi olan Hüseyin Bey tarafından öldürülmüştür. *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*'nin verdiği bilgiye bakılırsa, bu davet aslında Artukluların kurduğu bir hiledir ve Hüseyin Bey'e çeşitli vaatlerde bulunarak onun Türkmenlerin lideri olma-

[419] Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 34; ayrıca bkz. a.mlf., "Karakoyunlular", *DİA*, 24, İstanbul 2001, s. 434-438; İsmail Aka, "Kara Koyunlular-The Kara Koyunlus (1376-1469)", *Makaleler II*, Ankara 2005, s. 55-61.
[420] Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 37.
[421] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 74b.

sını istemişlerdir[422]. Olaylar da tam bu minvalde gerçekleşmiş ve Türkmenler Hüseyin Bey'e itaat etmişlerdir. Bu olayın önemi büyüktür, zira bu olayla birlikte - Sümer'in de deyişiyle- *Türkmenler artık Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun siyasi hâkimleri olmuşlardır*[423].

Hüseyin Bey, Moğolların sürdürdükleri gelenek üzere hareket etmiş ve bölgeye gelip Hısn Keyfâ hükümdarı Melik Adil ile bölgedeki Kürt emirlerinden daha önce Moğollara verilen verginin kendisine verilmesi istemiştir. Ancak bu isteği kabul görmemiş, o da buna mukabil Hısn Keyfâ Eyyubîlerine bağlı Heysem Kalesi ve yöresini yağmalamıştır. Yukarıda Eyyubî bahsinde değindiğimiz üzere aralarında savaş vuku bulmuş ve Türkmenler galip gelmiştir.

Karakoyunluların bölgeye gelip etkin olmalarının tarihsel arka planını buraya kadar kısaca anlattığımız bu olaylar sonucunda Karakoyunluların ilk beyi olarak bilinen Bayram Hoca aktif bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Zira, Bayram Hoca, Hüseyin Bey'in en yakın emirlerinden birisidir ve onu öldürerek kendi devletini kurmuştur. Bayram Hoca, önce Musul'u ele geçirmek istediyse de bunu başaramamıştır, fakat sonraki dönemde, nasıl olduğuna kaynaklarda rastlamadığımız bir şekilde, Celayirli Sultan Üveys'e ona dair şikayetler gitmiştir. Bu şikayetlerin müsebbibini soran Sultan Üveys'in aldığı cevap ise Musul hükümdarı Bayram Hoca olmuştur[424]. Bu olaylar üzerine Musul'a yürüyen Sultan Üveys, hem *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi* hem de Memlûk kaynakları burayı Bayram Hoca adına yöneten kişinin onun kardeşi Berdi Hoca olduğunu söyler, Musul'u kolaylıkla ele geçirmiş ve buradan da Mardin hükümdarının Bayram Hoca'ya karşı istediği yardımı sağlamak için Mardin'e geçmiştir. Kayna-

---

[422] Kaynağımızda olayın detayı şu şekilde izah edilmiştir: "*Hüseyin Bey Türkmenler arasında Akçasakal adıyla bilinirdi. İli, otağları ve çadırları teslim aldı. Türkmenler ona itaat ettiler ve onu kendilerine emir olarak kabul ettiler. Emir Hüseyin, Mardin hükümdarına haber gönderdi. Evliliğini ve kendisine verilen vaatlerin yerine getirilmesini istedi. Ancak Mardin hükümdarı mazeret ileri sürdü ve dedi ki Emir Hüseyin Bey'in bize şimdilik müsamaha göstermesini umuyoruz. Çünkü insanlar bu hanımı Pir Muhammed'e verdiğimizi biliyor. Pir Muhammed ise öldürüldü. Bu durumda hemen onu seninle evlendirmemiz uygun olmaz. Bu takdirde insanlar seninle aramızda olan anlaşmanın farkına varırlar. Böylece onun bizim emrimiz ile öldürüldüğü ortaya çıkar. Hâl böyleyken senin Musul'a gitmen gerekir. Bu konuyu da daha sonra konuşuruz. Emir Hüseyin Bey de bunu kabul etti. (76a) Bunun üzerine Musul'a döndü. Hiçbir engel ile karşılaşmadan Musul'u ele geçirdi. Emirler ve ileri gelenler ona yemin ettiler*", v. 75b-76a.

[423] Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 38.

[424] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 100b.

ğımız Sultan Üveys'in o senenin Ramazan ayını Mardin'de geçirdiğini de bildirmektedir[425]. Daha sonra Bayram Hoca üzerine yürüyen Sultan Üveys ve Mardin hükümdarı Beşiri yakınlarında Karakoyunlulara ağır bir yenilgi tattırmışlardır[426]. Bundan sonraki yıllarda, Hısn Keyfâ Eyyubîleri ile bir mücadele vuku bulmuş ve Eyyubîler Erzen hâkiminin ihanet etmesiyle Karakoyunlu Türkmenlerine yenilmiş ve hatta Eyyubî hükümdarı esir edilmiştir. Bu olayı Eyyubîler bahsinde teferruatlı anlattığımız için burada tekrar etmeyeceğiz.

Sultan Üveys ayrıldıktan sonra, Bayram Hoca bölgede hükmünü yeniden tesis etmiş olmalıdır ki Musul seferine çıkarken Hısn Keyfâ ve Mardin askerleri ile birlikte birçok Kürt beyi de Bayram Hoca'nın yanında yer almışlardır (1371). Yukarıda Artuklu ve Eyyubî bahsinde, bölge beylerini daha baskın olan Akkoyunlulara karşı Karakoyunlu beylerinin yanında ve müttefiki olarak sıkça zikretmiştik. Sümer, bu beyanımızı destekleyecek şu satırları kaleme almıştır: "*Bayram Hoca'dan itibaren Hısn-ı Keyfâ hükümdarları, Cezire (bugünkü Cizre), Bidlis hakimleri, Zirki, Süleymani ve diğer bazı Kürd oymakları emirleri sona erinceye kadar Kara-Koyunlu hanedanına bağlı kalmışlardır. Bunda en mühim âmil, şüphesiz, Kara-Koyunlular'ın, Ak-Koyunlular'ın aksine olarak onların ellerinde bulunan yerlere göz dikmemeleridir. Ak-Koyunlular ise Kürd hâkimlerinin şehirlerini ve kalelerini ellerine geçirmeyi gaye edinmişlerdir. Uzun Hasan Beg devrinde bu gayeye hemen hemen ulaşılmış bulunuluyordu*"[427].

1376 yılında Musul'u bir daha kuşatan Bayram Hoca'nın yanında yine Hısn Keyfâ ve Mardin askerleri ile bölgede yaşayan bazı Kürt aşiretleri ona destek için hazır bulunmuşlardır. Bu kuşatma sonucunda Musul, sulh yoluyla Bayram Hoca'nın eline geçmiş ve kardeşi Berdi Hoca buraya hâkim tayin edilmiştir. 1380 yılında Bayram Hoca'nın ölmesi üzerine yerine Kara Mehmed geçmiştir[428]. Kara Mehmed, 1384 yılında Mardin üzerine yürümüştür. Sümer, Kara Mehmed'in Mardin hükümdarı Mecüdiddin İsa'nın kızı ile evlemek istediğini ve Melik İsa'nın buna rıza gösterme-

[425] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 100b-101a; Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 40-41.
[426] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 101a; Hafız Ebru, *Zeyl-i Câmiü't-Tevârih-i Reşidi*, s. 194.
[427] Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 42.
[428] Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 44-45; a.mlf., "Karakoyunlular", s. 434.

mesi üzerine de aralarında savaş çıkmış olduğunu belirtmiştir. Buna göre, Hısn Keyfâ Eyyubîlerinden de yardım almasına rağmen Artuklular yenilmiş ve Melik İsa'nın kızı değil de kardeşini Kara Mahmed'e vermesi suretiyle aralarında sulh yapılmıştır[429]. Abdulgani Efendi, bu olayı zikretmekle beraber başka bir hikâyeden söz etmektedir. Onun aktardığına göre de, ilk savaşı kaybeden Melik İsa, daha güçlü bir ordu ile Karakoyunluları muhasaraya almış ve onlara büyük zaiyat verdirmiştir. Bunun üzerine de Kara Mehmet *arkasına bakmadan* kaçmıştır[430]. Bu hikâyede tarihlerin de yanlış verilmesi göz önüne alınacak olursa, Sümer'in olayları İbn Hacer'den nakletmesi nedeniyle doğruya daha yakın olması muhtemeldir. Zira bu olaylardan sonra Karakoyunluların bölgede hala etkin olduklarını görmekteyiz. Ayrıca Timur'un 1394 yılında düzenlemiş olduğu sefer öncesinde de kaynaklar Karakoyunlu Türkmenlerinden söz etmektedir. Zira Karakoyunlular ve Artuklular arasında yapılan bu sulh, Artukluların inkırazına kadar devam etmiştir. Bölgede Timur'un etkisinin başlaması ve kendisinin destek ve teşvikiyle Akkoyunlular'ın güçlü konuma gelmeleri Karakoyunluların etkinliğini bitirmiştir. Karakoyunluların bölgeden tamamen çıkmaları da Akkoyunluların hâkimiyet sahalarının genişlemesini sağlamıştır. Timur'un Anadolu seferi ve Akkoyunlulara desteği ile beraber Karakoyunlular bölgeden çekilmek zorunda kalmışlardır. Hatta Mardin Artuklularının yıkılmadan hemen önce şehri Karakoyunlulara bırakıp gittiğini ve daha sonra Mardin'in Akkoyunluların eline geçtiğini yukarıda Mardin bahsinde ele almıştık. Karakoyunluların bölgedeki bir diğer etkinliği ise kurmuş oldukları akrabalık bağlarıdır ve bu bahsi de Eyyubîler başlığı altında uzunca ele almıştık.

Son olarak Karakoyunluların bölgeden çekilmesi ile ilgili bir anektodu Tıhrani şu şekilde aktarmaktadır: "*Emir Yusuf* (Karakoyunlu Kara Yusuf) *Emir Osman'a* (Akkoyunlu Karayülük Osman) *haber göndererek 'Biz her ikimiz Türkmeniz. Daha fazla birbirimizle dövüşmeyelim. Herbirimiz Rum ve Çağatay gibi düşmanlarımızla meşgul olalım. Senin için en uygun davranış, durumlarını bildiğin Suriye ve Rum'a saldırmak; benim için ise, Çağatay ile mücadele etmektir. Bu devletin selameti için*

[429] Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 48; Melik İsa'nın kızı yerine kardeşinin Kara Mehmed'e verilmesi hadisesi için bkz. a.mlf., "Karakoyunlular", s. 434.
[430] Abdulgani Efendi, *Mardin* Tarihi, haz. Burhan Zengin, s. 90.

gereklidir 'dedi."[431]. Bu anektod, Karakoyunluların bölgeden çıkmak durumunda bırakıldıklarına değil, kendi istekleri ile gittiklerine delalet eder. Fakat Akkoyunluların Timur'un da desteğini alarak bölgede etkin olması Karakoyunluları bölgeden çıkmaya zorlamıştır. Zira karşılarında müttefik bir güç vardı ve artık bölgeden de yeteri kadar destek alamıyorlardı. Hem Artukluların hem de Eyyubîlerin egemenlik sürdürdüğü bölgede Akkoyunlu hükmü ağır basmış bu durum da Karakoyunluları bölgeden uzaklaştırmıştır. Fakat her fırsat bulduğunda ya da yardım istendiğinde onları yeniden bölgede görebiliyoruz.

3.2. Timur ve Diyâr-ı Bekr

1393 yılında Timur, Bağdat'a kadar gelmiş ve bu durum civar bölgelerde yaşayan Osmanlı, Memlük, Altın Orda ve Kadı Burhâneddin devletlerini tedirgin etmeye başlamıştır. Buna karşın Anadolu'da varlıklarını sürdürmeye çalışan Beylikler bu duruma sevinmiştir. Bağdat'ı ele geçirdikten sonra (1393) kuzeye doğru hareket eden Timur, Tekrit'e ulaşınca Erzincan emiri, Karamanoğlu beyi, Dulkadiroğlu beyi, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri ile Kadı Burhaneddin'e haber göndermiş ve itaat etmelerini istemiştir. Memlûk Sultanı'na da bir elçilik heyeti yollamış, fakat gelecek cevapları beklemeden harekete geçmiştir[432].

Musul Seferi dönüşünde Timur, Ruha'da kalmış ve bu esnada bölge beylerinden bazıları kendisine itaat arz etmişlerdir. Bu beyler arasında ilk sırada dönemin Hısn Keyfâ Eyyubî hâkimi Melik Süleyman yer almıştır. Bölgeye ulaştıktan sonra kendisine mektup gönderen ve sonra da huzuruna varan Melik Süleyman'ı hoş karşılamış olan Timur, yanına bir şahnesini vererek onu ülkesine yollamıştır. Şerefeddin Ali Yezdi, Eyyubîlerin durumunu bu şekilde belirttikten hemen sonra, Mardin hâkiminin ise sözünde durmadığını ve düşmanlık yolunu seçtiğini yazmaktadır. Bunun üzerine Ruha'da on dokuz gün kaldıktan sonra Mardin üzerine yürümüş olan Timur'a Erzin

---

[431] *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 49.

[432] İsmail Aka, "Timur", *DİA*, 41, İstanbul 2012, s. 173-177; ayrıca Timur'un yükselişi ve Anadolu seferi hakkında bkz. Yaşar Yücel, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, Ankara 1989, s. 50-83; Beatrice Forbes Manz, "Temür and the Problem of a Conqueror's Legacy", *Journal of the Royal Asiatic Society*, Vol. 8, No. 1, (April 1998), s. 21-41; a.mlf., *The Rise and Rule of Tamerlane*, New York 1989; John E. Woods, "The Rise of Tīmūrid Historiography", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 46, No. 2, (April 1987), pp. 81-108.

ve Batman darugalarının itaat ettiğini belirtten müellif, daha sonra da Cezire hâkimi Melik İzzeddin'in Timur'a gelip hediyeler vererek, kesilen haracı ödemeyi kabul ettiğini bildirmiştir[433].

Mardin üzerine yürüyen Timur, Çimlik denilen yerde otağını kurmuş ve diğer bağlı güçlerinin katılmasıyla da Mardin muhasarasına başlamıştır. İbni Arabşah, Timur'un hiç durmadan yol aldığı ve normal bir atlının on iki günde alacağı yolu beş günde katettiğini yazmaktadır[434]. Nizamüddin Şâmi, Mardinlilerin itaat etmemesi üzerine Timur'un "*...bir vilayetin ortasında düşman varken başka memleketlerin fethine gitmek için bir türe ve yasak yoktur*" diyerek onların üzerine yürüdüğünü zikretmektedir[435]. Timur'un üzerine geldiğini haber alan Mardin Artuklu hâkimi Melik İsa Mecûdiddin, yukarıda Artuklu bahsinde detaylarını verdiğimiz üzere Timur'un huzuruna çıkmış, Şerifüddin Ali Yezdi'nin ifadesiyle olaylar şu şekilde gelişmiştir: "*Sahipkıran ona 'Ne cihetin keç kelding?' diye sordu. İsa, özür dileyerek 'Bazı olaylar sebebiyle huzurunuza gelmekte kusur ettim' dedi. Hazret, lütf-u keremi sebebiyle ağzını açıp bir şey demedi ve hil'at giydirip, at hediye etti.*"[436]

Mardin Artukluları, Timur'a bu minvalde bir bağlılık arz etmişlerse de İbni Arabşah'ın aktardığı şu hikâyeden dolayı, Mardin Timur'un askerlerince yağmalanmıştır. Hikâyenin ilk kısmından Artuklu bahsinde söz etmiştik, şöyle ki Timur'un askerleri şehre alışveriş için girmek istemişler lakin halktan bazıları onlara kötü davranmış ve aralarında çatışmalar çıkmıştır. Bunun sebebi ise hikâyenin ikinci kısmıdır: yani Mardin Artukluları Timur'un ilk tabiyet davetine icabet etmemiş ve Memlûklere bağlı olduklarını bildirmiştir. Bunun üzerine Timur, Mardin'i muhasara etmiş ve Memlûklerin yardıma gelmeyeceğini anlayan Melik İsa Timur'un huzuruna çıkarak itaat arz etmiştir. Fakat Timur'un başına bir çorap öreceğinden endişe eden Artuklu Sultanı, kaleden çıkmadan önce askerlerini ve adamlarını toplamış ve "*Bu*

---

[433] *Zafernâme*, s. 233; Nizamüddin Şâmi, s. 178; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara 1991, s. 17-20.
[434] *Acâibu 'l-Makdûr*, s. 118-119.
[435] Nizamüddin Şâmi, s. 179.
[436] *Zafernâme*, s. 233-234.

adamın huzuruna varıp itaat arz edeceğim. Eğer benim istediğim şekilde davranırsa, itaatime devam ederim, yok kaleyi teslim etmemi isterse, o zaman sizler karşı çıkıp talebini reddedin. Kaleyi ona teslim edip, sözlerine inanıp inanmamak size kalmış. Ola ki kaleyi teslim etmemi ister ve kellemi almayı murat ederse, beni gözden çıkarın, ama kaleyi vermeyin. Eğer kaleyi teslim ederseniz kendiniz yok olduğunuz gibi, bütün malınız mülkünüzden ayrılır hem kendinizi ve hem de topraklarınızı iki paralık etmiş olursunuz. Mademki iş bu noktaya geldi, ben kendimi sizler için feda edip, hayatıma karşılık hiç olmazsa sizleri acıdan kurtarayım. Çünkü bazı belalar bazısından daha hafiftir ve size gelecek bir belayı kendi canımla önleyeyim" diye tembihlemiştir[437]. İşte bu hikâyenin Timur tarafından öğrenilmesi ve askerlerine buna binaen sıkıntı çıkarıldığını anlaması üzerine Mardin'e saldırmışlardır.

Mardin kalesini alamasa da şehirde büyük bir tahribat yaratan Timur, Cizre üzerine yürümüştür. Zira kendisine tabi olmasına rağmen Cizre beyi İzzeddin'in kendisine sığınan bir Şeyhi Timur'a göndermemesi, gerginliğe neden olmuş ve Timur Cizre'ye girerek büyük bir yağma yapmıştır. Kaynağımız buradan alınan ganimetlerinin kırk gemi ile üç gün üç gece nehrin karşısına geçirildiğini ve karargâha götürüldüğünü belirtmiştir[438]. Bundan sonra Mardin'i ikinci defa kuşatan Timur, ilkinden daha ağır bir darbe indirmiş, halkın ve askerlerin çoğu kılıçtan geçirilmiştir. Yine de dağın tepesine kurulmuş olan kaleye ulaşmanın çok zor olduğunu belirten kaynağımız, Timur'un askerlerinin kalenin dibine kadar girdiklerini, dağa doğru kaçanların yakalanıp oradan atıldığını ve bunu gören askerlerin de kaçarak eman istediklerini belirtmiştir. Anlaşılan Mardin Kalesi'nin zorluğu Timur'u uğraştırsa da kaleye yanaşan merdivenlerle surlara çıkmayı başarmışlardır. Tam bu esnada Şahruh Mirza'nın bir oğlunun olduğu haberi Timur'a ulaşmış ve Timur Mardinlileri affederek geri çekilmiştir[439]. İbni Arabşah ise bunun kaleyi alamayan Timur'un bir başka oyunu olduğunu söyleyerek, buna göre bütün ümidi tükenen Timur kötü kişi rolünü bırakıp anlaşmak isteyen iyi kişi rolüne başlamıştır. Mamafih bu planla da umduğunu bulamamış-

[437] *Acâibu 'l-Makdûr*, s. 119-120; aynı hikâyeyi Şerifüddin Ali Yezdi de dile getirmiştir, bkz. *Zafernâme*, s. 235-236.
[438] *Zafernâme*, s. 236.
[439] *Zafernâme*, s. 237.

tır. Bunun üzerine kendisi Beşiri'ye hareket etmiş, Sultan Mahmud adlı emirin komutasında bir orduya da Âmid'e yürümeleri emrini vermiştir. Onun emiri Âmid'i beş gün boyunca kuşatma altında tutmuş, şehri ele geçiremeyince de yardım istemiştir. Bu istek Timur'un yönünü Âmid'e çevirmiş ve şehir halkı eman dilemesine rağmen büyük bir kıyım gerçekleştirilmiştir[440]. İbni Arabşah gibi Esterâbâdi de Âmid'in 1394 yılı sonlarında Timur tarafından yağmalandığını, yaklaşık 10.000 müminin katletildiğini ve "*sütten ip ve hamurdan kıl çeker gibi çekerek*" Âmid halkını aç ve çıplak bıraktığını yazmaktadır[441]. Timur'un Âmid'i alışını, Hâmid kalesinin fethi kısmında anlatan Ali Yezdi de şehrin yağmalanıp ateşe verildiğini belirtmiş, hatta Akkoyunlu Kara Osman'ın kale hisarlarının birinde açtığı lağım sayesinde askerlerin kale surlarını aştığını dile getirmiştir[442].

Timur, Hısn Keyfâ dışında bölgedeki birçok bölge, şehir ve kaleyi aldıktan sonra bölgeyi terketmiş ve yukarıda da dile getirdiğimiz üzere Akkoyunluları bölgede teşvik ve desteğiyle hâkim unsur kılmış, Mardin sultanını yanında esir alarak Sultaniye'de hapsetmiştir. Akkoyunlular Timur'dan sonra bölgede daha etkin bir şekilde hareket etmişlerdir. İbni Arabşah, Artuklu hâkiminin yanı sıra onun emirlerinden Rükneddin, İzzeddin Süleymani, Astanbuga ve Ziyauddin'in de hapsedildiğini söylemektedir. Onun söylediğine göre, Artuklu hâkimine işkence edilmiş daha sonra Timur'un hanımı Büyük Melike'nin gelmesi ile beraber Artuklu Sultanı hapisten çıkarılıp kendisine iyi davranılmıştır. Filhakika bunun da Timur'un bir oyunu olduğu ve Büyük Melike'nin Artuklu Sultanı'nı ona biat etmek için gönderildiğini yazmaktadır. Bunun üzerine de kendisine iyi davranılmış, güya Timur onun ülkesine yaptık-

---

[440] *Acâibu 'l-Makdûr*, s. 122-123; bu kaynakta denk geldiğimiz bir hikâye vardır, şöyle ki, Timur şehre dokunmayacağını temin etmesine rağmen tepe tarafındaki kapıdan şehre girmiş ve isyankâr ile itaatkar ayrımı yapmaksızın herkesi kılıçtan geçirmiştir. Çoçukları esir alıp, kadınların iffet perdesini yırtmış ve hatta camiye sığınan secde ve rükû halinde olanlar da dahil iki bin kişiyi kılıçtan geçirmiştir. Timur'un din ile ilişkisi ya da yaptığı zulüm taraflı anlatımdan dolayı öbür kaynaklara yansımamış olabilir veya İbni Arabşah tarafından çok abartılmış olabilir. Konumuzla doğrudan ilişkili olmadığı için bu bahsi tartışmadık. İlgili konuda şu çalışmalara bakılabilir. Musa Şamil Yüksel, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi,* Ankara 2009; a.mlf., "Arap Kaynaklarına Göre Timur ve Din", Tarih İncelemeleri Dergisi, XXIII/1, (Temmuz 2008), s. 239-258; AdamKnobler, "The Rise of Tīmūr and Western Diplomatic Response, 1390-1405", çev. Musa Şamil Yüksel, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 18, s. 231-243.

[441] Esterâbâdi, *Bezm u Rezm*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2014, s. 434-435.

[442] *Zafernâme*, s. 238-239.

ları için özür dilemiş ve onu sayısız hediye ve fermanla azat etmiştir[443]. Artuklu Sultanı'nın bir şekilde hapisten çıkıp ülkesine döndüğü kesin olsa da bu anlatının diğer kısımları muallak bir konudur. Ali Yezdi, Artuklu Sultanı'nın serbest kalmasını *Hazret'in lütf-u keremine* bağlamaktadır[444]. Artuklu Sultanı tahtına geri dönmüş ve kendisi esaretteyken neler olduğunu sormuş ve olan olaylara İbni Arabşah'ın aktardığı şu beyitlerle cevap vermiştir:

Sınır tanımadı zulümde Timur, kırdı geçirdi,
Şarkta, hem de garpta işitildi zulmün âvazesi;
Öyle çok zulmetti ki, sevindiniz çekip gidişiyle
Çünkü felek bu, çevirir topu zorbanın kendisine![445]

Timur'un bölge ile son teması ise birkaç yıl sonra gerçekleşmiş ve batıya yaptığı son büyük seferde Mardin'e bir daha gelmiştir. Zira Artuklu hâkimi hiçbir şekilde *Timur'a düşmanlık beslememek ve yaşamı boyunca hizmette kusur etmemek* üzere serbest bırakılmıştı. Fakat Timur'un Bilâd-ı Şâm seferine kendisi katılmadığı gibi kendi ailesinden de kimseyi göndermemiştir. Bunun üzerine seferden sonra bir daha Mardin üzerine yürüyen Timur, af dilemesi için onu çağırmışsa da korkusundan gelmediği için şehrin etrafını ateşe vermiş ve ortalığı yangın yerine çevirmiştir. Muhasara ile vakit geçirmek istemediği anlaşılan Timur, Karayülük Osman'ı buranın fethine memur kılmış ve bölgeden ayrılmıştır[446].

3.3. Akkoyunlu Hakimiyetinde Diyâr-ı Bekr

3.3.1. Diyâr-ı Bekr'de Akkoyunlu Hakimiyetinin Oluşumu

Akkoyunlu Türkmenlerinin XIV. asırda bölgede artan etkinliği, bölgede Karakoyunlularla olan ilişkileri ve özellikle hem Artuklu hem de Eyyubî dönemlerinde olan mücadelelerine yukarıda değinmiştik. Hatta Eyyubîler bahsinde Akkoyunlu beyi Uzun Hasan zamanında baskın aktör olduklarına ve 1462-1482 tarih aralığında Hısn Keyfâ'da hüküm sürdüklerine de yer vermiştik. Dolayısıyla bu tarihleri yeniden ele

[443] *Acâibu 'l-Makdûr*, s. 125-126.
[444] *Zafernâme*, s. 371.
[445] *Acâibu 'l-Makdûr*, s. 128.
[446] *Zafernâme*, s. 371-372; *Acâibu 'l-Makdûr*, s. 279-280. İbni Arabşah bu noktada Timur'un Âmid'e Kara Osman'ı hakim tayin ettiğini yazmaktadır. Kara Osman o dönemde bölgede birçok yerin kontrolünü elinde bulunduruyordu zaten.

almamak ve tekrara düşmemek adına bölgede asıl Akkoyunlu hükmünün başladığı Timur sonrası dönemden itibaren bölgedeki Akkoyunlu hâkimiyetine değinilecektir.

XIII. asrın sonlarında Horasan'dan çıkıp gelen bu Türkmenler, önce Azerbaycan ve sonra da oradan yayılarak Harput ve Diyâr-ı Bekr bölgesinin kuzey bölgelerinde etkinliklerini sürdürerek, XIV. asrın önemli siyasi aktörlerinden biri olmuşlardır. İlk beyleri Tur Ali Bey oğlu Kutlu Bey ve ondan sonra da onun oğlu Ahmed Bey onların lideri olmuştur. Ahmed Bey ve kardeşi Pir Ali Bey daha sonra devlet içinde etkinliği artacak kardeşleri Kara Osman'ı, Kadı Burhaneddin'in yanında bırakmışlarsa da Kara Osman Bey on bir yıllık bir hizmetten sonra aralarında yaşanan sorunlardan dolayı Kadı Burhaneddin'in yanından ayrılarak, bu asrın sonunda Anadolu'nun siyasi çehresini değiştirecek olan Timur'un hizmetine girmiştir. İşte bu tarihten itibaren devletini kuracak olan Karayülük Osman Bey, Akkoyunluların ilk beyi ve devletin kurucusu olarak tarihe geçecektir. Kara Osman Bey'in üstün hizmetinin hediyesi, Timur'un istilalarından sonra Âmid'in kendisine ikta olarak verilmesi olmuştur. Osman Bey, 1403-1435 yılları arasında Timur'a ve ölümünden sonra da onun çocuklarına bağlı sadık bir bey olarak varlığını sürdürmüştür. Bölgede Karakoyunlu ve Memlûk muhalefetine rağmen Timurluların desteği ile varlığını sürdürmüş ve Karakoyunlu Kara Yusuf'un oğlu İskender ile vuku bulan savaşta yaşamını yitirmiştir (1435). İşte yaklaşık kırk yıllık bu saltanat döneminde Diyâr-ı Bekr bölgesi, Akkoyunlu-Karakoyunlu mücadelesine sahne olmuş ve sonuçta kazanan taraf Akkoyunlular olmuştur[447].

Timur'un Musul ve Suriye seferlerindeki gayretleri ve kendisine sadakatle bağlı olması hasebiyle Âmid'i 1401 senesinde Karayülük Osman'a ikta olarak vermesi onun devletini kurması ve başkentini de Âmid olarak seçmesini sağlamıştır[448]. Bölgede

---

[447] Mükrimin H. Yınanç, "Akkoyunlular", *İA*, C. I, Eskişehir 1997, s. 251-270; Uzunçarşılı, s. 188-213; Sümer, "Akkoyunlular", *DİA*, s. 270-274; a.mlf., "Akkoyunlular", *TDA*, s. 1-38; Woods, s. 25-61; Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi: Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar II*, Ankara 1998, s. 422-433.

[448] *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Âmid şehrinin önce Osman Bey'in oğlu İbrahim'e verildiğini söylemektedir. Bu durum acaba onun şehre sadece yönetici olarak atanmasıyla mı ilgilidir yoksa bu sırada Osman Bey Timur'un seferlerinde olduğu için midir belli değil. Ama şunu söylemek yanlış olmasa gerek, Âmid Karayülük Osman Bey'e ikta edilmiş ve muhtemelen şehirde bulunan, orayı yöneten ve

yükselen güç konumundaki Akkoyunlu Karayülük Osman, 1402-1403 yıllarındaki Anadolu seferinde maiyeti ile birlikte yine Timur'un yanında yer almış ve bu sefer aldığı ödül daha büyük olmuştur. Timur, Anadolu topraklarından bir daha dönmemek üzere ayrılırken, Sivas'ta Karayülük Osman Bey'e bütün Diyâr-ı Bekr bölgesinin emaret menşurunu vermiştir. Bu yetkilerle bütün Akkoyunlu ulusunu etrafına toplayan Karayülük Osman Bey, bölgedeki hâkim unsur olmuştur[449].

1407 yılında Mardin hâkimi Melik Zahir ile onun yardımına gelen Halep mütegallibelerinden Emir Çeküm, Âmid'i kuşatmış ve yapılan çatışmalarda Karayülük Osman Bey'in oğlu İbrahim ölmüştür[450]. Oğlunu kaybetmesine rağmen şehri onlara karşı çok iyi savunan Akkoyunlu beyi, bu müttefik orduya ağır bir darbe indirmekle kalmamış, kuşatmaya katılan Emir Çeküm başta olmak üzere birçok önemli devlet adamı ve emiri öldürüp onları mağlup etmiştir[451]. 1409 yılında yeniden Karakoyunlu Kara Yusuf'un saldırısına maruz kalan Karayülük Osman Bey, bu kez aynı muvaffakıyeti gösterememiş ve kaleye çekilmek zorunda kalmıştır[452]. Bu seferde Âmid surlarını aşamamış olan Kara Yusuf, 1411-1412 yıllarında bir kez daha şehir üzerine yürümüş ve civar bölgelerde yağma yaparak Çermik ve Ergani üzerine gitmiştir. Sümer, Kara Yusuf'un Çermiklilerden bin at istediği fakat bu isteği karşılanmayınca Çermik Kalesi'ni aldığını ve yoluna çıkan Karayülük Osman Beyi de yendiğini yazmaktadır[453]. Yukarıda Karakoyunlu bahsinde dile getirdiğimiz Kara Yusuf ve Kara Osman arasındaki konuşma ya da mektuplaşma, bu iki Türkmen grubunun anlaştıklarını göstermektedir. Zira iki grup arasında Hâfız-ı Ebrû'nun verdiği bilgilere bakılırsa, 1418

---

koruyan kişi onun oğlu İbrahim Bey'dir. Ayrıca bu durumun kaynakta tam tarihi verilmemesine karşılık, 1401 yılından önce olmalıdır. Ama bu durum kısa sürmüş İbrahim Bey ölünce kesin olarak Âmid Karayülük Osman Bey'in idaresine geçmiş ve hatta onun devletinin ilk başkenti olmuştur.

[449] *Acâibu 'l-Makdûr*, s. 335; Yınanç, "Akkoyunlular", s. 257; Sümer,"Akkoyunlular", *DİA*, s. 270; a.mlf., "Akkoyunlular", *TDA*, s. 9-10; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 189; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, s. 427; Woods, s. 44-45.

[450] *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 52.

[451] Katip Ferdi, s. 86-87. Yalnız yukarıda da değindiğimiz üzere burada müellif tarafından bir yanlışlık yapılmış savaş Melik İsa-Çeküm arasında gösterilmiştir. Daha sonra da Akkoyunlu İbrahim Bey'in Çeküm tarafından öldürüldüğü belirtilmiştir; ayrıca bkz. Yınanç, "Diyarbekir", s. 621; *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 51-53; Woods, s. 45.

[452] Akkoyunlu hâkiminin yaptığı bus sefer başarısızlıkla sonuçlanmasının yanında, Mardin Artuklularının tarih sahnesinden çekilmesine ve Mardin'in Karakoyunluların eline geçmesine neden olmuştur. Artuklu bahsinde detaylıca değindik.

[453] Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 90.

yılına kadar yeni bir savaş görülmemektedir. Müellif, bu tarihin baharında Akkoyunlu elçisinin Herat'tan dönmesinden hemen sonra, Karayülük Osman Bey'in Mardin'e saldırdığını belirtmiştir[454]. Sümer ise anlaşmanın 1417 yılında yapıldığını ve bu sulhün sadece bir sene sürdüğünü, Karayülük Osman'ın Karakoyunlara saldırmasının arkasında da Timurlular ve Memlûklerin olma olasılığının olduğunu dile getirmiştir.[455]. 1418 yılındaki bu sefere hemen cevap vermiş olan Kara Yusuf, Karayülük Osman Bey'i iki defa yenmiş olmasına rağmen Akkoyunlu beyi önce Memlûkler'e sığınarak, sonra da bir yolunu bularak ülkesine geri dönmüştür. Bu olay üzerine Kara Yusuf Memlûkleri tehdit etmiş ve orada Karakoyunlu korkusunu hissettirmiştir. Lakin 1420 yılında Kara Yusuf Karakoyunlunun ölmesi hem Akkoyunluları hem de Memlûkleri rahatlatmış ve şimdilik bu tehlike bölge için bertaraf olmuştur[456].

Kara Yusuf'un ölümü üzerine Mardin üzerine yürüyen Karayülük Osman, onun oğlu İskender karşısında ağır bir yenilgi almıştır (1421). Bu yenilginin hıncını almak için de, o tarihlerde Van Gölü havzasına gelmiş olan Şahruh'u Karakoyunlular üzerine gitmeye teşvik etmiş ve hatta kendi maiyetiyle onun ordusunun sol kanadında yer almıştır. Yapılan savaşta Karakoyunlulardan bazı beyleri esir almış, onların zayıflamasıyla Erzincan üzerine yürümüştür[457]. Kaynakta Ermen vilayeti olarak geçen şehirler, yani Erzincan, Bayburt, Tercan, Kara Hisar ele geçirilmiş ve çok kısa bir süre sonra da Harput Akkoyunluların himayesine alınmıştır[458]. Karakoyunlu İskender'in yenilgiden sonra bölgeden ayrılmasıyla önce Ermen beldelerini alan Karayülük Osman Bey, daha sonra fetih sancağını Süleymani ve Zirki Kürtleri tarafına çevirmiş ve onlara bağlı sekiz kale ve üç bin haneyi kendi yönetimine almıştır[459]. Bölgede iyice güçlenen Akkoyunlular, Harput'u da alınca Memlûk Sultanı Barsbay, 1429 yılında Ruha üzerine ordu göndermiş ve büyük bir yağmada bulunmuştur. Hatta bu seferde Ruha yöneticisi olan Karayülük Osman'ın oğlu Habil esir alınmış ve sonraki sene

---

[454] Hâfız-ı Ebrû, *Zubdetû't-Tevârih*, Fatih ktp. No. 4371, v. 337a; Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 98-99; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, s. 428-429; Woods, s. 46-47.
[455] Sümer, "Akkoyunlular", *TDA*, s. 11.
[456] Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 98-101.
[457] *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 63-64.
[458] *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 59-61; Woods, s. 48; Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 119-123; a.mlf., "Akkoyunlular", *TDA*, s. 12-13.
[459] *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 68.

taundan ölmüştür[460]. Bunun üzerine Memlûkleri sürekli rahatsız eden Akkoyunlular, onlara karşı tacizlerde bulunmuş ve bundan mütevellit Memlûk ordusu bölgeye girmiştir. Öte yandan iyi bir strateji izleyen Karayülük Osman, Âmid'de yeteri kadar asker bıraktıktan sonra Ergani tarafında karargâh kurmuş ve Memlûk ordusunu akıncı beyleri ile taciz etmiştir. Memlûk ordusunu iki cephede mücadeleye zorlamış olan Karayülük Osman, diğer taraftan da bir Memlûk müfrezesini yenmiş ve ona yardıma gelen Hısn Keyfâ Eyyubî beyi Melik Eşref'i de tutsak etmiştir. Kayda değer bir çarpışma olmadan da Akkoyunlu Beyi, Barsbay'dan metbuluğunu tanımak üzere barış istemiştir. Yapılan anlaşmaya göre Karayülük Osman, Barsbay adına hutbe okutacak, Sultan adına para kestirecek ve Hısn Keyfâ Eyyubîlerinin toprak bütünlüğüne saygı duyacaktır[461]. Memlûk tarihçisi İbni Tagrıberdi, Barsbay'ın bu kuşatmasını ve yapılan anlaşmayı tafsilatıyla beraber anlatmaktadır. Anlatıya göre uzun süren kuşatma iki tarafı da bıktırmış ve nihayet elçiler gidip gelmeye başlamıştır. İlk elçi Karayülük Osman'dan gelmiş ve bunun üzerine Sultan ona hil'at ve bir de at göndermiştir. Sultan'ın elçisi Kadı Şerifüddin atı Karayülük Osman'a getirdiğinde atın toynağını öpmesini istemiş ve adet böyledir diyerek ona Sultan'a karşı gelmemesi için nasihat vermiştir. Buna karşılık Karayülük Osman: "*Ben kim, Sultan kim! Ben kendi halinde bir Türkmen'im. Halep nâibi bile benimle baş eder, ki o Sultan'ın nâiblerinden sadece biri. Sultan Âmid'i ele geçirip de ne yapacak? Âmid'de ele geçirdiklerinin tamamı Sultan'ın masraflarının bir kısmını dahi karşılamaz. Valla, eğer Sultan atları ve askerleri için yaptığı masrafların yarısını bana verseydi güle oynaya itaat ederdim*" demiştir[462].

Sümer, yapılan bu anlaşmaya Karayülük'ün uymayacağını Sultan da biliyordu diyerek, Akkoyunluların bölgede aktif olduklarına ve Memlûklülere itaat etmeyeceklerine işaret etmiştir. Zaten Memlûk ordusu ayrılır ayrılmaz fetih hareketlerine devam eden Karayülük Osman, uzun zamandan beri muhtelif seferler kuşattığı ve bir türlü

[460] Sümer, "Akkoyunlular", *TDA*, s. 13; Woods, s. 51.
[461] Sümer, "Akkoyunlular", *TDA*, s. 13-14.
[462] İbni Tagrıberdi, s. 482-483.

alamadığı Mardin'i en nihayetinde 1432 yılında topraklarına katmıştır[463]. Daha sonra da 1435 yılında Karakoyunlu İskender'e yenilmiş ve seksen yaşında hayatını kaybetmiştir[464]. Bunun üzerine çoçukları arasında taht kavgası başlamış ve Akkoyunlu devleti bir iç savaşa sürüklenmiştir. Zira Karayülük Osman öldüğünde, onun devletinin sınırları Erzurum'dan Kemah ve Harput'a, Erzincan'dan Mardin'e kadar olan sınırlara havi ve herbir belde de bir oğlu/torunu/yeğeni yönetici konumundadır. İşte bu durum kadim devlet geleneğine göre hemen hepsine tahtın yolunu açmış ve onlar da bunun için mücadeleye girişmişlerdir.

Bu mücadeleyi konumuzla doğrudan ilişkili olmadığından bir kenara bırakıp bölgede yaşanan gelişmelere bakarsak, Akkoyunluların başkenti olan Âmid'i ve ekser tebanın itaatini almasından mütevellit, kaynaklar yeni hâkim olarak Hamza Bey'i göstermektedirler. Gerçi Tıhrani, Karayülük Osman'ın oğlu Ali Bey'i veliaht ilan ettiğini söylese de yaşanan gelişmeler sonucunda Hamza Bey, idareyi eline almıştır. Ama şunu belirtmekte fayda var, Akkoyunlu şehzadeleri arasındaki bu mücadeleler Uzun Hasan zamanına kadar, her dönem aynı yoğunlukta olmasa da yaşanmıştır. Tabii olarak onların yaşamış olduğu bu buhran hem civar memleketlerdeki devletleri hem de bölgedeki Türkmen ve Kürt aşiretlerini harekete geçirmiştir. Tıhrani, Mısır Sultanı'nın tahrikiyle Dögerler boyunun Âmid yöresine saldırdıklarını ve hatta Ali Bey'in oğlu Cihangir Mirza'yı esir ettiklerini bildirmektedir[465]. Daha sonra beyliğini kabul ettiren Hamza Bey, özellikle 1437 yılında Karakoyunlu İsfahan Mirza'nın Mardin'e saldırısını geri püskürtmüş ve ona ağır bir yenilgi yaşatmıştır, ki bu durum onun beyliğini daha sağlam hale getirmiştir[466]. Bunu müteakiben de en büyük rakibi olan amcaoğlu Cihangir Mirza ile barış yapılmış ve 1444 yılında ölünceye kadar da Akkoyunlu tahtında kalmıştır. Sultan Hazma, öldüğü zaman arkasında babasının zamanındaki sınırlara yakın bir devlet bırakmıştır[467].

---

[463] Sümer, "Akkoyunlular", *TDA*, s. 14; Taşdemir, "Mardin", s. 43-48.
[464] *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 79.
[465] *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 83-84.
[466] *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 88-90.
[467] *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 110; Sümer, "Akkoyunlular", *TDA*, s. 17; a.mlf., "Akkoyunlular", *DİA*, s. 272; Yınanç, "Akkoyunlular", s. 259.

Hamza Bey'in ölümü üzerine, Ali Bey'in oğlu Cihangir Mirza hâkimi olduğu fa'dan gelerek Akkoyunlu tahtına oturmuş ve yaklaşık dokuz yıl devlete hükmetmiştir. Lakin ilk iş olarak Mardin'i almış, daha önce yapılan anlaşma gereği kendisi ile nişanı yapılan selefi Hamza'nın kızı Şah Hatun ile evlenmiş ve idaresini daha da sağlam hale getirmiştir. Fakat bu dönem de yukarıda zikredildiği üzere, karışıklık ve isyanlarla geçmiştir. En büyük mücadeleyi Karakoyunlu Cihanşah ile yapmış, bir taraftan da amcası ve amcazadeleriyle uğraşmak durumunda kalmıştır. Fakat uzun zamandır kendisine tabi bir şekilde hareket eden Uzun Hasan, onun Karakoyunlularla anlaşma yapmasına karşı gelmiş ve 1452-1453 yıllarında Akkoyunlu tahtına geçmiştir. Bu dönemde Erzincan Karakoyunluların eline geçmiş, onların Âmid ve Mardin'i kuşatması ise Uzun Hasan'ın verdiği mücadele sonucunda başarısız olmuş, ancak her iki şehrin civarı Karakoyunlular tarafından yağmalanmıştır. İlaveten bölgedeki birçok kale Karakoyunluların ağır tazyikine maruz kalmış ve çok sayıda kayıp vermişlerdir[468].

Uzun Hasan, Akkoyunlu tahtına geçtiği zaman kardeşlerinin direnci ile karşılaşmıştır. Hatta Cihangir daha önce anlaştığı ve evlilik yoluyla akraba oldukları Karakoyunlu Cihanşah'a başvurmuş ve kendisinden yardım almıştır. Bu arada Uzun Hasan Âmid'de, Cihangir ise Mardin'de hüküm sürmekte ve sık sık karşı karşıya gelmektedirler. İlk karşılaşmalarında anneleri Saray Hatun'un araya girmesiyle bir savaş meydana gelmemişken, Cihanşah'ın gönderdiği ordu ulaştığında iki kardeş 1457 yılında Mardin yakınlarında savaşa tutuşmuş ve Uzun Hasan üstün bir zafer kazanmıştır. Karakoyunlulardan birçok esir alan Uzun Hasan, abisi zamanından beri bölgeye musallat olan ve hem Âmid hem de Mardin muhasaralarını gerçekleştiren azılı düşmanı Rüstem Tarhan'ı öldürmüş, diğerlerini de Cihangir ile anlaştıktan sonra serbest bırakmıştır. Uzun Hasan'ın tabiyetini kabul eden Cihangir 1459 yılında ölünce, Mardin de Uzun Hasan'ın hükmü altına geçmiştir. Böylelikle bölgede bu tarih itibariyle Uzun Hasan'ın hükmü geçerli olmuş ve Hısn Keyfâ dışında kontrolü eline geçirmiş. Bölgenin birçok şehri ya Akkoyunlu toprağı olmuş ya da onların hâkimiyetini tanı-

[468] Sümer, "Akkoyunlular", *TDA*, s. 19-20; Yınanç, "Akkoyunlular", s. 259-260; ayrıca Akkoyunluların kendi içlerinde yaşamış oldukları çatışmaların tafsilatı için bkz. Woods, s. 61-78.

mıştır. Civar bölgelerdeki komşuları ise Sivas'ta Osmanlılar, Erzurum civarında Karakoyunlular, Hısn Keyfâ'da Eyyubîler ve Harput'ta da Memlûkler'dir. Tam bu dönemde bölgede başka bir tehlike baş göstermiş ve Eyyubî bahsinde de değindiğimiz üzere Şeyh Cüneyd bu tarihlerde Hısn Keyfâ'ya gelmiştir[469].

Uzun Hasan-Şeyh Cüneyd arasındaki ilişkiye dair iki görüş bulunmaktadır. Hasan-ı Rumlu, Şeyh Cüneyd ile Karakoyunlular arasındaki düşmanlıktan dolayı Uzun Hasan'ın ona mektup gönderdiğini ve onu hoş karşıladığını belirtirken; Âşık Paşazâde, Akkoyunlu beyinin ilkin Şeyh'e düşmanca davrandığı lakin sonradan Karakoyunlu ile münasebetine vâkıf olunca müttefik olduğunu bildirmektedir[470]. Âmid'e davet edilen Şeyh Cüneyd, burada yaklaşık olarak üç yıl kaldıktan sonra Uzun Hasan Akkoyunlunun kız kardeşi Hatice Begüm ile evlenmiştir[471]. Bu vesile ile ileride değineceğimiz ve bölgede Akkoyunlulardan sonra etkin olmaya başlayacak Safeviler'in bölgeyle teması başlamıştır.

Uzun Hasan, Anadolu dışında da fetihlere girişmiş ve ününe ün katmıştır. Bu vesile ile hâkimiyeti sağlam bir şekilde tutmak adına bölgede tam egemenlik kurmak istemiştir. Bu bağlamda, evvelce Eyyubî bahsinde değindiğimiz üzere, 1462 yılında Hısn Keyfâ'ya bir sefer düzenlemiş ve burada da Akkoyunlu idaresini tesis etmiştir. Hemen akabinde kendisi İs'ird'i ve onun emirlerinden Halil Bey de Heysem Kalesi'ni Akkoyunlu topraklarına katmıştır. 1468-1469 yılında da bölgedeki Kürt aşiretlerinin üzerine gitmiş olan Uzun Hasan, Bohti Aşireti'nin elinde bulunan Cizre'yi almıştır[472]. Bu arada Uzun Hasan maiyetindeki Akkoyunlu Devleti'nin bu derece güçlenmesi Karakoyunluları rahatsız etmiş ve onların kontrolünde olan bölgede iki güç arasında büyük bir savaş cereyan etmiştir. Karakoyunlu Cihanşah ile onun ordusuna büyük bir hezimet yaşatan Uzun Hasan, onları yenmekle kalmamış ve Tebriz'e yürüyerek orayı

---

[469] Hınz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s. 24-26; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, s. 440-441; ayrıca bkz. Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1999, s. 1-14.

[470] *Ahsenü't Tevârih*, s. 394-395; Âşık Paşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul 1332, s. 267; Hınz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s. 26.

[471] *Ahsenü't Tevârih*, s. 395; *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar: Giovanni Maria Angiolello-Venedikli Bir Tüccar ve Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnâmeleri*, çev. Tufan Gündüz, İstanbul 2007, s. 31.

[472] *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 328-329; İbni Tagrıberdi, s. 565-567.

almıştır[473]. Bu durum bölgeyi doğrudan etkileyecek bir gelişme yaşanmasına neden olmuştur; zira Tebriz'i alan Uzun Hasan orayı başkent yapmış ve Âmid'e oğlunu yönetici olarak atamıştır. Bu durum Âmid'in eski önemini kaybetmesine neden olmuştur. Çünkü Uzun Hasan'ın başkenti Tebriz'e taşıması ve o civarda yapacağı fetihlere odaklanması, artık bölgeye eski ilginin azalmasına yol açmıştır. Bu tarihten sonra Osmanlı Sultanı II. Mehmed ile giriştiği mücadele Uzun Hasan'ı zayıflatmaya başlatmış, filhakika yine de bölgede Akkoyunlu fetihleri devam etmiştir. Uzun Hasan Tebriz'e geçtikten sonra bile, Muş 1471 yılında Pilsen Bey oğlu Halil, Ahlat ve Cizre 1472'de Bayındır Bey ve Bitlis bir yıl beş ay kuşatmadan sonra Süleyman Bey[474] tarafından fethedilip Akkoyunlu topraklarına dahil edilmiştir[475].

Uzun Hasan, Osmanlılarla girdiği mücadeleyi kaybetmiş ve ömrünün son yıllarını bölgeden uzakta geçirmiştir (1478). O ölünce yerine büyük oğlu Halil geçmiş ve tahta geçer geçmez kardeşini öldürtmesi devletin düzenini bozmuştur. Akkoyunlular, Uzun Hasan'ın son verdiği taht kavgalarına yeniden başlamışlardır. Böylece, ona karşı oluşan ittifak sonucu kardeşi Yakup Akkoyunlu Beyi olmuştur (1478). Bölgenin düzenini sağlayan Akkoyunluların yeniden kendi aralarında mücadelelere girişmeleri sonucunda, Eyyubîler yirmi yıllık bir süreden sonra yeniden Hısn Keyfâ'yı ele geçirmişlerdir. Bölge siyasetini ilgilendirmesi bağlamında, bu dönemin en önemli olaylardan biri Eyyubîlerin kendi başkentlerini yeniden ele geçirmeleri, diğeri ise Uzun Hasan'ın damadı ve Şah İsmail'in babası olan Şeyh Haydar'ın faaliyetleri olmuştur. Önce Âmid valisi sonra da Tebriz'in sultanı olan Sultan Yakup Akkoyunlu, 1490 yılında ölmüş ve kısa sürede büyük sınırlara ulaşan Akkoyunlu devleti çökmeye başlamıştır. Zira onun ölümünden sonra taht kavgaları daha da çetin bir hal almış ve Diyâr-ı Bekr bölgesi Azerbaycan ile birlikte 1500 yılında Elvend Bey'in hükmü altına geçmiştir, geride kalan topraklar ise Muhammed Bey'e bağlanmış ve devlet ikiye ayrılmıştır. Artık iyice zayıflayan Akkoyunlular, Şah İsmail'in saldırısına ma-

---

[473] *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 256-262.

[474] Uzun Hasan, Bitlis ve yöresinin fethini Biçenoğlu Süleyman Bey'e vermişti. Bölge, Kürt emiri İbrahim Bey'in yönetiminde idi. Bitlis bazı kaynaklara göre üç, bazılarına göre de bir yıl beş ay kuşatmadan sonra ancak barışla alınabildi. Detaylar için bkz. *Şerefnâme*, s. 448-451.

[475] bkz. Sümer, "Akkoyunlular", *TDA*, s. 23.

ruz kalmış ve başkent Tebriz onun eline geçmiştir. Böylelikle 1501 yılında Safevi Devleti kurulmuş ve yönünü bölgeye çevirmiştir[476].

3.3.2. Akkoyunlu-Artuklu Mücadelesi ve Artukluların Sonu

İlhanlı Devleti'nin çökmesinden sonra, bölgede yeni siyasi aktörler ortaya çıkmış ve bunlardan Karakoyunlular ile Akkoyunluların mücadelesi, bölgenin kaderini belirleme noktasında öncelikli rol almaya başlamıştır. Ayrıca XIII. asrın sonu ve XIV. asrın başlarında bölgede Türkmenler, Kürtler ve bazı gayrimüslim unsurlar da zaman zaman etkili olmaya çalışmış ya da güçlü olan siyasi oluşumlara dahil olarak varlıklarını sürdürme çabası içerisinde olmuşlardır. Alptekin, Süleyman Han ve Çobanoğulları'nın bölgeye girdiklerini ve kısa zamanda Artuklular'a tabi olduklarını belirtmektedir[477].

Bu Türkmen grupları ya da bölgede bulunan diğer aktörlerin Melik Salihle uzun bir müddet iyi hal üzere geçindikleri ve onun topraklarında rahatça yaşadıklarını söyleyebiliriz. Buna delil olarak da güçlü oldukları dönemlerde İlhanlıların müttefiki/tabisi olan bir devlet olarak bölgede hüküm sürmeleri ve kaynaklarda belirtildiği üzere Melik Salih'in yardımsever ve hoşgörülü bir sultan olarak ülkesinde huzurlu bir yönetim sergilemesini gösterebiliriz. Zira Katip Ferdi, Melik Salih'in kendi gibi erdemli oğullarının, Âmid ve Res'ül-ayn gibi önemli şehirlerin birçoğunda yöneticilik yaptıklarını belirtmektedir[478]. Buradan hareketle, Mardin Artuklularının bu dönemde Diyâr-ı Bekr bölgesinin en dirayetli siyasi aktörü olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Üstelik Melik Salih'in hoşgörüsü ve ülkesinde adalet tesis etmesi de, ki yukarıda Battûta'dan örnek vermiştik, onun ülkesini oldukça çalkantılı bu siyasi ortamda güvenli bir liman yapmıştır. Bundan olsa gerektir ki, Artuklu topraklarında

---

[476] *Menâkıb-ı İbrahim Gülşeni*, yay. Tahsin Yazıcı, Ankara 1982, s. 272; Sümer, "Akkoyunlular", *TDA*, s. 24-34.

[477] Alptekin, "Artuklular", s. 416; ayrıca Emir Çoban Timurtaş'ın faaliyetleri için bkz. Ebu'l-Fida, II, s. 427, 430, 444, 447-448; Abdülcelil Işık, *Hafız-ı Ebru'nun Zeyl-i Cami'üt-Tevarih-i Reşidi'sinde Sultan Olcâytû ve Ebû Sâ'id Dönemlerine Dair Kayıtlar*, Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa, 2012.

[478] *"Melik Salih hayatta iken oğullarından bir kısmı, devletçe bazı yerlerde işlerin yürütülmesi için- Müvellâ olarak- atanmışlardır ki, adlarından söz etmeye değer. Öncelikle büyük bir şehir olan Âmid'e idareci olarak gönderilen oğlu "Melik Ömer" dir. Melik Ömer'in ölümünden sonra, yine aynı yere yönetici olan oğullarından "Melik Süleyman"dır. Sözünü ettiğimiz bu oğlu da vefat edince yukarıda ismi geçen Melik Süleyman'ın yerine, "Âmid" şehrinde yönetici olan kişi ise "Melik el-Âdil"dir. Oğullarından "Re'sulayn"a vali olan Melik Burhanüddin'dir. Yine oğlu olan Melik Davud da aynı makamda görev yapmıştır.*", Katip Ferdi, s. 35.

Moğollar önünden kaçan birçok Türkmen, Kürtler, Memlûklerden iltica edenler ile bölgedeki Moğol grupları bulunmaktadır. 1336 yılına kadar bu denli bir etkinliğe sahip olan Artuklular, bu tarihten itibaren bölgedeki etkinliğini yavaş yavaş kaybetmeye başlamış ve Hısn Keyfâ Eyyubîleri Memlûklerin de desteği ile bölgede yükselen güç olarak onların yerini almışlardır. Bu zayıflama ve İlhanlıların yıkılmasıyla da Mardin Artukluları topraklarında yaşayan bu gruplar harekete geçmiştir.

Fakat Mardin Artuklu Devleti, İlhanlıların çökmesi ve bunun yaratmış olduğu boşluktan faydalanmak isteyen Türkmenlere karşı ihtiyatlı davranmış ve çoğunlukla Melik Salih bölgede gerçekleşen istilalara müstahkem kalesinde durmak ve beklemek üzere bir politika takip etmiştir[479]. *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi* 1334-1335 yıllarında Melik Salih'in Hısn Keyfâ Eyyubî Hükümdarı el-Melik Mûcireddin ile karşı karşıya geldiğini, Melik Mûcireddin'in kendi müfrezelerine hareket emri verdiğini ve Mardin Artukluları'na ait toprakları yağmalattığını yazmaktadır. Anlatıya göre bu savaşın sebebi, Mûcireddin'in Melik Salih'in kızı ile evlenmek istemesi ve sonra da Melik Salih vazgeçmesidir. Hısn Keyfâ Hâkimi, kendisini aldatan hatta aldığı mehir parasını ve çeyizleri geri göndermeyen Artuklu Sultanı'nın topraklarını bu yüzden yağmalamıştır. Bu olay üzerine bölgedeki diğer grupların da harekete geçtiği ve bu karmaşadan nemalandıkları görülmektedir. Kaynak, bu karmaşayı şu şekilde naklet-mektedir: "*Sultan bundan sonra yöneticilere ve Kürt aşiretlerine hakkını vermediği sürece Mardin topraklarında yağma, yıkım ve baskın yapmalarını emretti. Fesatçılar buna çok sevindi. Bozguncular çok memnun oldular. Taşralılar, yerleşik olanlara baskın yapmaya başladı. Köyler harabeye döndü. Halk kaçmaya başladı. Sıkıntılar çoğaldı. Kötülükler arttı. Durumlar kötüleşti*[480].

Artuklu güçleri kendi topraklarında yapılan bu yağmaya cevap vermek adına toplanmış ve Melik Salih kendisine bağlı Türkmenler ve Kürtleri de ordusuna katarak hazırlıkları tamam bir ordu ile Hısn Keyfâ üzerine yürümüştür. Ayrıca herhangi bir aksilik ihtimaline karşı, İlhanlı Ebu Said Bahadır'a yardım göndermesi talebiyle elçi yollamıştır. Buna mukabil, Melik Mûcireddin kendisine bağlı aşiretlere yerlerinde kalmalarını emretmiş, yardıma da sadece İzzeddin el-Buhtî ve Mahalmi aşiretini ça-

[479] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 195; Ebu'l-Fida, II, s. 424-426;Ilisch, s. 110-114.
[480] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi,* v. 42b, 43a, 43b.

ğırmıştır. Zira Mûcireddin Hısn Keyfâ'nın muhkem bir kale olduğunu ve elindeki güçlerin bunu korumak adına kâfi miktarda olduğunu çevresindekilerle paylaşmıştır. İki ordu arasında savaş vuku bulmuş ve Mardin kuvvetleri ağır bir yenilgi almıştır. Bu esnada gelen elçi, Melik Salih'e Ebu Said'in öldüğü haberini iletmiş ve bundan dolayı zaten yeterince prestij kaybı yaşayan Artuklu Sultanı da Mardin'e bir zarar gelmeden yetişmek adına geri çekilmiştir[481]. Bu tarihten sonra çok fazla icraatına denk gelmediğimiz Melik Salih, muhtemelen almış olduğu ağır kayıplar ve İlhanlı Devleti'nin çökmesinden mütevellit kendi topraklarını koruma derdine düşmüş olabilir. Zira Melik Salih'i 1351 yılında yolları kesen Türkmen Abdullahoğlu'nu ve iki sene sonra da bu Türkmenlere yardımcı olup Sincar ve Musul taraflarına hükmeden Hasan bin Hindi'yi öldürüp Mardin'i korumaya çalışırken görmekteyiz[482].

1364 yılında Melik Salih elli yılı aşkın bir hükümdarlıktan sonra ölmüş ve yerine oğlu Melik Mansur Ahmed geçmiştir[483]. Melik Mansur Ahmed sadece dört yıl Mardin Artuklu tahtında kalmış[484] ve ölünce de yerine oğlu Melik Salih Mahmud tahta geçmiştir[485]. Lakin çok küçük olduğundan dolayı yeni Artuklu hükümdarı onun am-

---

[481] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 49a.

[482] İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, II, neş. Haydarabad 1348-1350, s. 48; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 195.

[483] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 98a; Katip Ferdi, 35-36; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 195; Alptekin, "Artuklular", s. 416. Bu kaynaklardan ilki bu sultanı 1375-76 yılına kadar tahtta gösterir, Ebu'l-Fida ise kendisine dair bir kayıt vermez. Lakin Katip Ferdi ve İbn Hacer bu süreleri doğru vermiş ve yukarıda verdiğimiz sıraya riayet etmişlerdir. İbnü'l-Ezrak'ın tercüme edilen ilgili kitabının sonunda verilen Mardin Artuklu Hükümdarları listesinde de bu tarih ve sıralama verilmektedir ve bizim bu çalışma boyunca Mardin Artukluları için dikkate aldığımız kayıtlar bunlardır; ayrıca bkz. Ilisch, s. 110-111.

[484] İbn'ül-Ezrak, s. 189; Katip Ferdi, 36-37; Alptekin, "Artuklular", s. 416; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 195.

[485] *" Bu zâtın ismi ve yönetim süresine ait tarihler, hiç bir yerde görülmüyor. Fakat İbn- i Hacer, yukarıda ismi geçen "el-Melik el-Mansur Ahmet" den sonra, makamına oğlu; "Salih Mahmud" un geçtiğini söylüyor.* Salih Mahmud dört ay memleketi yönettikten sonra, amcazâdesi "el Muzaffer Davud bin Salih" in, hükûmeti ele geçirdiğini de ifâde ediyor ki, bu Ferdi'nin tesbit ve yazdıklarını doğruluyor. Yalnız yönetim süresinde biraz farklılık görülüyor ki, İbn-i Hacer dört ay gösterdiği hâlde, Ferdî 2 yıl, 2 ay gösteriyor. Koca Avusturya Devleti Askeri kaimakamlarından; "Eduard de Zambaur" adlı zâtın, M.1914 yılında basılan; "Doğuya Özel Sikkeler İlmine Ait Yeni İncelemeler" isimli yapıtında kendisine işaret olunan Mardin hükümdârının, silikçe bir bakır sikkesi vardır. Salih Mahmud'un adına bastırdığı bu paranın bir tarafında Kelime-i Şahâdet, etrafındaysa seçkin dört dost -Halife-; Hz. Ebûbekir, Ömer, Osman, Ali'nin temiz güzel isimleri...Diğer tarafındaysa "Mahmud bin Ahmed" etrafındaysa "es-Sultan el- Melik es-Sâlih, halledel'âhû mülkehü (Allah mülkünü sürekli kılsın) "ibâresi vardır. Alt tarafında ise kitabı hazırlayanın; "Sikkeler biliminde bu Artuklu hükümdârı henüz bilinmiyordu." cümlesi yazılıdır. *İşte görülüyor ki; İbn-i Hacer hazretlerinden başka, henüz ismi tarihlerimizde bilinmeyen-yazılmayan bir hükümdârı, Kâtip Ferdî cenapları bun-*

cası Davud olmuştur. Bu süreçte de Melik Salih'in oğulları ve torunu Mardin dışında Âmid'in de yöneticisi olarak kaynaklarda zikredilmektedir. Ama bir gerçek var ki, o da artık eski Artuklu azametinden bahsetmenin mümkün olmadığıdır. Zira bölgede görülmeye başlayan Karakoyunlu etkisi, Bayram Hoca'nın Mardin'e saldırması ile beraber savaş çanlarının yeniden çalınmasına neden olmuştur. *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, Melik Salih'in daha önceden Celayirli Üveys[486] ile Karakoyunlu Bayram Hoca arasında vuku bulan olaylarda Üveys'i destekleyen Artuklu topraklarındaki Karakoyunluların bazı faaliyetlerde bulunduğu, ancak zamanla Bayram Hoca'nın Musul kuşatmasına Diyâr-ı Bekr yöneticilerinin destek verdiğini dile getirmektedir[487]. Bu yöneticiler arasında Mardin ve Âmid yöneticisi olan Artukluların olup olmadığına dair bir malumat bulunmamaktadır. Bayram Hoca'nın Mardin'e saldırması Artuklu-Celayirli ilişkisinden kaynaklanmış olabilir ya da bölgede iyice zayıflayan Artukluların topraklarına doğrudan sahip olma isteğiyle de ilişkilendirilebilir.

Bu tartışmayı bir kenara bırakıp Mardin Artukluların durumuna bakacak olursak, Kâtip Ferdi Mardin Artuklu Sultanı'nın veziri olan Âltun Boğa ve Karakoyunlu Bayram Hoca arasında geçen çetin savaşı şu dizelerle aktarmıştır:

Ceng îçûn meydân dutub, bir niçe şîr,
Na'ralar ururdi Hamzevâr, dilîr.
Key katî ceng oldı ve kânlar devân,
Göğdeden cân ayrılub, oldı revân.
Pehlevânlar gayret idüb, duruşur,
İki asker birbirine karışur.
Saat-i Mirrîh'de olmuşdı, kıtâl,
Hançer-i zerrîne, dönmüşdi hilâl.
Bir azîm ceng oldı orada, o dem,
Seyl bigî ol dem, revân olmuşdı dem.
Çok kişi toprağa düşüb, hâksâr;

---

dan dört yüz sene önce yazdığı bu tarih eserinde kayd etmiştir." bkz., Katip Ferdi, s. 38'de 48 numaralı dipnot.

[486] Muzaffer Ürekli, "Celâyirliler", *DİA*, 7, İstanbul 1993, s. 264-265; Ilisch, s. 118-119.

[487] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 105a; Ilisch, s. 120-124.

Oldı niçe şehsüvârân nâmdâr.
Er bahâdır dirûşur, ad kazana,
Dîr muhannes aşk ola, nân kazana.[488]

Artuklu veziri büyük bir mücadele vermişse de çok ağır kayıplar vermiş ve Sultan Üveys'ten yardım istenmiş, talep edilen yardımın gelmesiyle de Bayram Hoca geri çekilmiştir. Bu tarihten kısa bir süre sonra Artuklu Sultanı Davud ölmüş (1376)[489] yerine de Melik Zahir İsa geçmiştir. Sultan Davud, babası gibi iyi bir yönetici, adil ve ihsanlarda bulunmayı seven birisi olarak bilinmektedir[490].

Yukarıda dile getirdiğimiz üzere, Artuklular eski gücünü kaybetmiştir. Bunu özetleyecek ve hatta bundan sonra muhtemelen devleti yıkılışa götürecek sürecin başlangıcı olan bir hadiseyi *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi* son sayfasında şu şekilde bildirmektedir: "*Emir Mûsâ, Türkmen asıllıydı. el-Meliku'l-Muzaffer onu vezir olarak tayin etmiş, kendisine çok yakın tutmuştu. Bu şekilde o da bütün emirlere, devlet adamlarına üstünlük sağlamıştı. Sultanın emrini göz ardı eder, uygulatmazdı. Artık sultan onun dışında bir şey yapamaz oldu, onun emri olmadan karar veremez oldu. Bu şekilde taraftarlarını çoğalttı. Artuk ailesinden bir kadın ile evlenmişti. el-Meliku'l-Muzaffer'in muadiliydi. Nüfuzunu artırınca devlet adamlarını sindirdi, emirlerin ve askerlerin tayinlerini kesti. Bütün bunları kendi yandaşlarına ve Türkmenlere aktardı. Böylece ülkede askerler zayıfladı, Türkmenler güçlendi. Çünkü kendisi de Türkmen asıllıydı. Sonra el-Meliku'l-Muzaffer öldü, yerine el-Meliku'z-Zâhir Îsâ geçti. el-Meliku'z-Zâhir Îsâ'nın Emir Husâmeddîn Pir Hassûn adlı bir memluku vardı. el-Meliku'z-Zâhir Îsâ, sultan olmadan önce bunu kendisine naip yapmıştı, ona çok değer verirdi. Hükümdar olunca, eskiden olduğu üzere ona itibar etti, konumunu yükseltti. O da devlet işlerini yürüttü. Ağır işlerin üstesinden geldi. Bunun üzerine el-Meliku'z-Zâhir Îsâ, onu vezir olarak atadı.*"[491]

---

[488] Katip Ferdi, s. 37.
[489] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi,* v. 110a-110b; Katip Ferdi, 39-40; *Zeyl-i Camü't-Tevarih*, s. 194; Mirhond, V, s. 171; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 196.
[490] Bu sultan ve Bayram Hoca arasındaki ilişki için bkz. İbni Tagrıberdi, s. 250-251; Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 37-45; Züriye Oruç, "Türkiye Selçuklu Devleti'nin Yıkılışından Sonra Anadolu'da Moğol Hakimiyeti (1308-1335), *Tarih Okulu Dergisi*, S. 24, Aralık 2015, s. 297-323.
[491] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi,* v. 110b.

Artuklu Sultanı İsa, bu değişikliğe rağmen devlet içi dengelerin değişmesi ve yukarıda *askerler zayıfladı* ibaresinden hareketle artık ordunun da ihtişamını kaybetmesiyle zor bir dönem geçirmeye başlamıştır. Öncelikle Karakoyunluların saldırılarına maruz kalan Artuklular daha sonra da Timur tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Karakoyunlu Kara Mehmed'in saldırısında yenilen Melik Zahir İsa, çareyi Memlûk Sultanı Berkuk'a sığınmakta aramış ve kendisine tabi olmuştur[492]. Daha sonra da Melik Zahir İsa, Timur'un yaklaştığını haber almış ve hatta kendisine tabi olması için haber yolladığını elçisi ile Berkuk'a bildirmiştir. Tagrıberdi, 1394'te Timur'un Tebriz'i aldığı, Mardin Hâkimi Mecdüddin İsa'ya üzerinde nakışlar bulunan altın ve dinarlar gönderdiği ve buna karşı tabiyetini kabul etmesini istediğini bildirmektedir[493]. Buna mukabil Artuklu hâkimi İsa, Berkuk'a tabi olduğunu bildirmiş ve Timur'a tabiyet arz etmemiştir. Bu durum da Timur'un Mardin Artuklularını hedefine almasına neden olmuştur. Bunun üzerine Timur, Musul seferine çıkarken itaat arz etmek zorunda kalan Sultan Melik Zahir İsa'nın elçisine, kendisine katılarak Musul seferinde emrinde olmasını istediğini söylemiştir[494]. Ancak Artuklu hükümdarı tabi olduğu Memlüklere karşı böyle bir sefere katılmamış ve Timur 1394 yılında Musul Seferi dönüşü Mardin üzerine yürümüştür. Bunun üzerine Mardin hâkimi Melik Zahir İsa, Timur'un huzuruna çıkıp itaat ederek vergi vermeyi kabul etmiştir[495]. Dönemin önemli kaynaklarından olan *Zafernâme*, anlaşmış olmalarına rağmen olayların çıkmasını ve Melik Melik Zahir İsa'nın esir edilişini şu şekilde hikâye etmektedir:

> *"Sahipkıran'ın vergi tahsildarı ve askerleri alışveriş için şehre girdiler, fakat bazı cahiller sebepsiz yere askerlerle kavga çıkardılar. Sahipkıran bunu öğrenince hemen Sultan İsa'yı çağırıp 'Neden halkın askerlerimizin şehre girmesine izin vermiyorlar?' diye sordu. Sonra Sahipkıran, Sultan İsa'nın şehirden çıkarken kardeşine 'Sa-*

[492] İbni Tagrıberdi, s. 301; Katip Ferdi, s. 41; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 196-197.
[493] İbni Tagrıberdi, s. 301; ayrıca Timur'un bölgede 1394-1396 tarih aralığında bulunması ve Artuklularla olan ilişkilerin tafsilatı için bkz. Ilisch, s. 131-138.
[494] Şerefüddin Ali Yezdi, *Emir Timur: Zafarnâme*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2013, s. 232.
[495] *Zafernâme*, s. 234.

kın ola ki askerlerin şehre girmesine izin vermeyin. Mektup da göndersem, sakın inanmayın. Ben kendimi sizler için feda edeceğim 'demiş olduğunu öğrenmişti. Bu yüzden onu tutuklattı."[496]

Bu sırada vezirler Artuklu tahtına Melik İsa'nın yeğeni Melik Salih'i oturtmuş ve Moğollara da direnmişlerdir. Büyük kayıplar verilmesine rağmen Mardin teslim olmamıştır. Üç yıl sonra serbest bırakılan Melik Zahir İsa gelmiş ve tahtına yeniden oturmuştur. Bu sırada bölgedeki diğer aktörlerin Timur'a tabi olduğunu da belirtelim. Timur'un Anadolu ve Suriye seferlerine bu aktörlerin hemen hepsi katılmışken, Artuklular yine katılmamış ve artık Timur için açık hedef haline gelmişlerdir. Mardin'i 1401 yılında yeniden muhasara eden Timur, şehrin civar ve dış kalesini harap hale getirerek, buranın fethine kendisine tabi olan Akkoyunlu Beyi Kara Osman'ı memur kılmıştır. Mardin'i kuşatma altına alan Kara Osman, bir müddet sonra Karakoyunlularla anlaşmış olmanın verdiği avantajla da Melik Zahir İsa ve onun müttefiki Türkmen Beyi Çeküm'ü öldürmüş[497] ve Mardin Artuklularının son beyi İsa'nın oğlu Şehabeddin Ahmed olmuştur. O da Akkoyunlularla başa çıkamayacağını anlayarak şehri Karakoyunlu Kara Yusuf'a bırakarak Musul'a gitmiştir. Böylelikle 1409 tarihi itibarıyla Artukluların son şubesi olan Mardin Artukluları da tarih sahnesinden çekilmiştir[498].

3.3.3. Eyyubilerinin Yükselişi ve Akkoyunlu-Eyyubî Mücadelesi

Melik Eşref Musa tahta geçtikten sonra devlet kademelerindeki düzenlemeleri gerçekleştirmiş, Emir Hüsameddin Karasungur'u kendisine atabey olarak tayin etmiştir. Gelen kötü tevatür üzerine de babasının sadık dostu Bedreddin el-Munşi'yi hapse attırmıştır. Birtakım iç meseleleri hallettikten sonra civardaki komşuları ile ilişkilerine odaklanmıştır. Buna binaen ilk görüşme ve anlaşmayı 1338'de Musul'u ele geçi-

---

[496] *Zafernâme*, s. 235; İbni Arabşah, *Acâibu 'l-Makdûr*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2012, s. 119-129; el-Ayni, Melik Zahir İsa'nın üç yıl Timur tarafından esir edildiğini yazmaktadır. Bkz el-Ayni, s. 415.

[497] Katip Ferdi, Melik İsa ve Çeküm arasında gösterdiği savaş aslında yanlış gösterilmiştir. Zira Melik İsa ile Çeküm müttefiken Akkoyunlular üzerine gitmişlerdir.

[498] Akkoyunlu-Karakoyunlu mücadelesini aşağıda ayrıca ele alacağımız için burada detaylarına girmedik. Fakat bu mücadelelerde Artukluların rolü ve durumu için bkz. Ilisch, s. 143-154. Yazar bu bölümde 1396 tarihinden 1407 yılına kadar gelişen olayları detaylarıyla ele almıştır. 1407-1410 arasındaki olaylar için ayrıca bkz. a.mlf., s. 154-159.

ren Hacı Togay ile gerçekleştirmiş, onunla sadakat üzere yemin ederek dost olmuşlardır[499]. Daha sonra da kayınbiraderi Celaleddin ile görüşmüş ve aynı vaziyet üzere devam etmişlerdir. Zaten aynı sene onun kardeşi ile izdivaç eylemiş ve ilişkilerini daha iyi bir boyuta taşımıştır.

Bu akrabalık ve dostluk ilişkilerinden sonra ilk itaatsizlik baş göstermiş, daha önce babasına baş kaldıran Hüsameddin b. Şibl'in kardeşi Ali b. Şibl de Mihrani aşiretinin desteği alarak Melik Eşref Musa'ya isyan etmiştir. Mihrani aşiretinin yaşadığı topraklardaki Eyyubî yöneticisi Seyyfeddin b. Emir Ahmed, durumu tetkik etmiş ve vaziyeti Sultan'a bildirmiştir. Bunun üzerine Sultan da kardeşi Şihabeddin Gazi'yi yanına asker vererek bu aşiret üzerine göndermiştir. Sultan'ın kardeşi ve ordusu bölgeye varınca Mihrani güçleri saldırıya geçmiş, ancak ağır bir yenilgi almışlardır. Bunun üzerine aşiretin ileri gelenleri, Şihabeddin Gazi'ye itaat arz edip, teslim olmuşlardır. Melik Şihabeddin, onların kalesinde bulunan sayısız ganimeti almış, Hısn Talib denilen bu kalenin de yıkılmasını emrederek Hısn Keyfâ'ya geri dönmüştür[500]. (1339)

Henüz bu olayı aklından tam çıkartmamış olan Sultan Melik Eşref Musa, Mihrani aşiretinin yeniden isyan etmesini önlemek için onların ileri gelenlerinin davet edilmesi ve gönüllerinin hoş tutulmasını vezirine salık vermiştir. Bu esnada Erzen hâkimi ile arasını açacak gelişmeler yaşanmıştır. Kaynağın verdiği bilgiye göre, Erzen Beyi Celaleddin, kuş avlamayı ziyadesiyle sevdiği için avlanmak üzere Beşiri topraklarına girmiştir. Avdan döndükten sonra bu konu bir mecliste açılmış ve veziri de Hısn Keyfâ Eyyubîlerine ait topraklarda izinsiz avlanmaması gerektiği tavsiyesini vermiştir. Şarabın da etkisiyle Celaleddin şu çarpıcı sözleri sarfetmiştir:

> *"Ben ava giderken senin söylediklerini elbette biliyordum. Ama mülk, mülk sahibine aittir. Buna müstahak olan ise benim. Nerede istersem orada avlanırım. İsteyen öfkelenir, isteyen memnun olur. Ben yakın veya uzak kimseden çekinmem. Her kim benim isteklerim konusunda benimle çekişirse, ben de onun elindeki topraklarımı iddia ederim.*

[499] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 56b.
[500] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 57b-58b.

Çünkü Diyâr-ı Bekr ile doğu bölgesinin tamamı ve buralardaki bölgeler, eskiden bizim ülkemiz idi. Dedem Sultan Melikşah es-Selçukî öldürülünce, hükümdarlar, sultanlar, Moğollar, Türkler, Türkmenler ve Kürtler bu topraklara bu hükümdarlıklara hücum ettiler ve haksız bir şekilde bunları ele geçirdiler. Ben Selçuklu sultanlarının varisiyim. Eğer bu konuda benimle çekişecek olurlarsa Ordu'ya varır onların üzerine orduları yürütürüm, beratlar ve yarlıglar alıp buraları ele geçiririm, zamanımızdaki hiç kimse de buna engel olamaz. Eğer HısnKeyfâ Hükümdarı Sultan el-Meliku'l-Eşref bu yaptıklarımı gündeme getirir ve bundan dolayı bana içerlerse benimle onun arasında ancak kılıç işler, Allah dilediğine zafer verinceye kadar. Sırf aramızdaki yakınlık ve akrabalık dolayısıyla bunu yapmamaktayım. Ayrıca geçen yıl Nerki köprüsü yanında bir görüşme yaptık. Karşılıklı çıkarlarımız konusunda birbirimize yemin verdik. Buhmurd hakkında onunla konuştum. Cemâleddîn Sened el-Kurdlî'ye karşı ondan yardım istedim. Bu konuda bana söz verdi."[501]

Onun sarfettiği bu sözler hem Eyyubî hükümdarını rahatsız etmiş hem de Cemaleddin el-Kurdli'yi harekete geçirmiştir. Cemaleddin'in de kulağına giden bu söylem, kendi kalesinin tehlike altında olduğunu anlamasını sağlamış ve hiç vakit geçirmeden Melik Eşref'in huzuruna çıkarak, onun hükmü altına girmiş ve kendisine bağlı köyleri *1200 kese gümüş para, on at, bin koyun* kıymetince Sultan'a bırakmıştır. Erzen hâkimi Celaleddin bu gelişmelere vâkıf olunca, Eyyubîlere bir elçi göndermiş ve el-Kurdli'nin kendisine sattığı köylerin yarısını istemiştir. Vuku bulan bu hadise karşısında çok sinirlenen Melik Eşref, elçiye *gidip efendisine bu hırsından vazgeçmesini aksi takdirde bunu bir savaş nedeni sayacağını* söylemesini emretmiştir. Karşılıklı gerginlik Erzen beyi Celaleddin'i müttefik toplamaya itmiş ve bölgedeki Kürt aşiretleri ve mücavirlerden yardıma gelmelerini istemiştir. Konunun vehametini konuşmak ve tedbir almak adına toplanan Eyyubîlerin divanında o gün Emir Hasan el-İs'irdli de hazır bulunmuştur. Kendisi İs'irdli önde gelen bir aile men-

[501] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 60a.

subu olması hasebiyle Erzen'e çok sık gidip gelmiştir. Yeri gelmişken Erzen hâkiminden duyduğu *"Eyyûbi devleti kuruldu. Özellikle Sultan el-Meliku'n-Nâsir Salâhaddîn Yûsuf b. Eyyûb, Mısır ve Şam'ı ele geçirdi, Kudüs'ü fethetti. Sonra Diyâr-ı Bekr'e yöneldi. Bir kısmını ele geçirdi. Bütün hâkimler ona itaat ettiler. Onun adına altın ve gümüş para kesildi. Diyâr-ı Bekr'in her tarafında ve başka yerlerde minberlerde onun adına hutbe okundu. Oysa bundan önce hutbe de bizim adımıza okunuyordu, altın ve gümüş para da bizim adımıza kesiliyordu. Şimdi ise Mısır, Eyyûbî ailesi hükümdarlarının elinden çıktı. Onların hükümdarlığının sona ermesi de benim elimle olacak. Mardin Hükümdarı'nın, Hısn Keyfâ Hükümdarı'na karşı harekete geçip Hısn Keyfâ'yı kuşatmasını ben sağladım"*[502] sözlerini bu divanda ikrar edince, Melik Eşref hemen sefer kararı almak istemiş, ancak ileri gelenler onu durdurmuşlardır.

Aradığı desteği bulamayan Erzen hâkimi Celaleddin, bunun üzerine Sultan'ın kardeşi Şihabeddin Gazi'yi abisine karşı kışkırtmak planı yapmış ve ona bir tüccar aracılığıyla gizli bir mektup göndermiştir. Abisine sadakatle bağlı bulunan Şihabeddin, bu durumdan abisini haberdar etmiş lakin bir yandan da endişeye düşmüştür. Zira abisi bu haberi öğrenir öğrenmez, takındığı tavır kardeşine karşı farklı düşüncelere girmesine sebebiyet vermiş ve bundan dolayı Şihabeddin, nâibi el-Hac Abdullah'ın tavsiyesiyle Hicaz'a gitmeye karar vermiştir. Başta bu duruma sıcak bakmayan Melik Eşref de kardeşine izin verip, onu Hicaz'a yollamıştır[503].

Erzen hâkimi yukarıda sözü edilen ve el-Kürdli'nin Sultan'a sattığı köylerde yağma akınları yapmış ve çiftçilere zarar vermiştir, hatta Hısn Keyfâ yakınlarına kadar gelerek yüksek tonda mehter çaldırmış sonra da Erzen'e geri dönmüştür. Tahammül sınırlarını zorlayan bu açık savaş ilanına, Sultan Melik Eşref de kayıtsız kalmamış ve derhal sefere çıkma emri vermiştir. Hazırlıklarını tamamlayan ordunun başına kardeşi Melik Harun'u koyan Sultan, Erzen'e kadar olan bütün yerlerin yağmalanmasını ve yerle bir edilmesi emrini vermiştir. Eyyubî ordusunun hareketinden haberdar olan Erzen hâkiminin yardımına da İs'ird ordusu yetişmiştir. İki ordu el-Haşşarin yama-

[502] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 61a.
[503] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 61b-62a.

cında karşılaşmış ve çetin bir cenge girişmiştir. Savaş sonunda Erzen ordusu perişan bir şekilde geri çekilmeye başlayınca, Eyyubî ordusu peşlerine takılmış onları Erzen'e kadar takip etmiş ve bu esnada da onlara ağır zaiyat vermiştir. Bu takipçilerin arasında yukarıda ismini zikrettiğimiz ve Erzen hâkiminin ağır sözlerine maruz kalmış İs'irdli Emin Hasan da yer almış, onlar kaçarken arkalarından "*durun da bedevilerin darbelerine bakın*" diyerek onlarla dalga geçmiştir. Bu saldırıyı hiç beklemeyen Erzen şehri, korunmasız bir şekilde Eyyubî askerlerinin ellerine teslim olmuş, yağmalanmış, yakılmış ve viran bir hale getirilmiştir[504].

Birçok ganimetle muzaffer bir şekilde Erzen'den ayrılan Eyyubî ordusu, Hısn Keyfâ'ya dönmeden önce Sultan'a malumat vermek ve şehre dönmek adına izin için elçi gönderdilerse de bekledikleri cevabı almamışlardır. Sultan Melik Eşref, gelen elçiye "*Ordunun yanına geri dön, yaptıklarından dolayı benim adıma onlara teşekkür et. Onlara de ki, yaptığınız ile iyi bir sonuç aldınız. Ama eğer şehri almış olsaydınız bu benim için daha sevindirici olurdu*" diyerek geri göndermiş, hatta kardeşi Melik Harun'a derhal Buhmurd Kalesi'ne yürüyüp orayı ama savaş ama barış yoluyla almasını emretmiştir. Zira gelen bilgilere göre, Buhmurd halkı olan Keradile aşireti, Erzen Hâkimi'ne yardımcı olmuş ve kalede fazla asker kalmamıştır. Hızlı bir şekilde hareket eden Eyyubî ordusu, kaleyi kuşatmıştır. Erzenlilerin başına geleni duymuş olan Cemaleddin el-Kurdli, hemen Melik Harun'a elçi göndererek teslim olmuştur. Daha önce Melik Eşref'le yapılan antlaşmaya bağlı kalacağını vaat etmesi ile Keradile problemi çözülmüştür[505]. Bunun hemen akabinde Sultan'ın yeni emri, İs'ird'in alınması olmuş ve kardeşine kimseye nereye gittiğini söylemeden ivedilikle oraya yürümesi emrini vermiştir. Sultan abisinin sözüne riayetle kimseye bilgi vermeden ordunun yönünü İs'ird'e çevirmiş olan Melik Harun, şehri kolaylıkla almıştır. Zira buranın hâkimi Erzenli Celaleddin'in kardeşi Melik Selçuk'tur ve o da yapılan savaşta askerleriyle beraber abisinin yanında yer almıştır[506]. Aslında kaynakta Melik Selçuk ya da şehirde bulunan askerler hakkında bir malumat yoktur. Erzen-Eyyubî

[504] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 63b-64a.
[505] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 64b.
[506] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 64a-65b.

savaşının çetinliği göz önüne alınacak olursa İs'ird askerlerinin büyük bir kısmı öldürülmüş olabilir ya da o hengamede kaçmış da olabilirler. Bildiğimiz şu ki, Eyyubî ordusu İs'ird'i herhangi bir mukavemet görmeden almıştır. Tarihi ile alakalı da bir muamma vardır. Kaynakta, olaylar 1337-1338 olayları altında anlatılmaktadır, fakat kronolojik olarak verilen sonraki olaylar ise 1342-1343 senesine aittir. Müllefin kendisi de İs'ird'in fethine dair farklı tarihler vermekte ve bunun 1341 yılı olması gerektiğinden söz etmektedir. Ayrıca müellifimiz, Eyyubî ordusunun komutanlığını Melik Harun'un yapıyor olmasını da Şihabeddin Gazi'nin Hicaz'da bulunmasına yormaktadır[507]. Neticede İs'ird, Eyyubî topraklarını katılmış ve buraya bir vali tayin edilerek emrine asker verilmiştir[508]. Halkın ileri gelenlerinden de bağlılık ve sadakat yeminleri alınmış ve Melik Harun Hısn Keyfâ'ya geri dönmüştür. Kardeşi döndükten sonra da İs'ird'in yönetiminden emin olmak isteyen Sultan Melik Eşref, diğer kardeşi Melik Süleyman'ı oraya vali olarak tayin etmiştir[509]. Müellifimiz bizzat kendisinin bu dönemde İs'ird'te bulunduğunu ve orada gördüğü bir vekâyinâmede de İs'ird'in 1341 yılında Melik Harun eli ile feth olunduğunu yinelemektedir[510].

1342-1343 senesinde Hicaz'da bulunan Şihabeddin Gazi geri dönmüş, üzerinden çok geçmeden de Sultan Melik Eşref vefat etmiştir. Melik Eşref, *cömert ve cengaver* bir sultan olarak anlatılmıştır. Zira onun zamanında Diyâr-ı Bekr Bölgesi'ndeki bütün siyasi aktörler Eyyubîlerden çekinir bir hale gelmiştir. (bkz. Ek-5: Eyyubîlerin Bölgedeki hâkimiyet haritası) Atılgan, çabuk sinirlenen ve yumuşak bir mizaca sahiptir. Eğlenmeyi sever, meclislerde bulunmayı ihmal etmez ve emrindekilere ziyadesiyle inamlarda bulunmuş bir kişiliktir. Abisinin defin işleri bittikten sonra Şihabeddin Gazi, Hısn Keyfâ Eyyubî hükümdarı olmuş (1343) ve Bedreddin el-Munşi hem kendisini kutlamak hem de abisinin taziyesi için şu kasideyi yazmıştır:

Bir yağmur bulutunu söktüyse kendisi akmakta
Bir yıldız kayboldu ise bu dolunay doğmuştur
Ya da doğu ufkunda ay ışığı kararmış ise

---

[507] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 65a.
[508] İbnu'l-Fuvatî, *Mecma'u'l-Âdâb*, V, s. 424.
[509] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 67b.
[510] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 65a-65b.

Bu güneşin ışıkları ufukları aydınlatmıştır[511]

el-Melikü'l-Âdil ünvanı alan Şihabeddin Gazi, İs'ird valisi kardeşi Melik Süleyman'ın yerine Emir Nasiruddin Menkeli'yi atamış, Emir Ahmed Heysem'i önceki görevlerinde sabit bırakmış ve Hacı Abdullah Maverdi'yi hususi nâibi olarak ilan etmiştir. Müellifimiz, Sultan Şihabeddin'in tahta geçtikten kısa bir süre sonra Erzen hâkimi Celaleddin'in kız kardeşi ile evlendiğini zikretmekte ve bu hanımın kardeşi ile evli olan kişi olduğunu dile getirmektedir. Yani kardeşi öldükten sonra yengesi ile evlenmiş, hatta bir sene sonra da ondan bir erkek çoçuğu olmuştur. Adı Melik Abdullah unvanı da Melikü'n-Nasır olarak konulmuştur. Sonraki sene ağır bir hastalık geçirmesine rağmen iyileşmiş olan Sultan'a ikinci bir melik müjdesi gelmiştir. Buhtîlerden olan hanımından adı Melik Muhammed konulan bir çoçuğu daha olmuştur. Bunun üzerine Sultan Hısn Keyfâ halkına çokça inamlarda bulunmuş ve yeni bir saray yapılmasını emretmiştir. 1345-1346 yılında şehre itibarlı bir imam olan Şeyh Nizameddin el-Acemi gelmiş ve Sultan ondan ilim okumaya başlamıştır. Kaynağımız bu durumun uzun bir müddet devam ettiğini ve Sultanın kendini kitap okumaya, şiir dinlemeye verdiğini yazmaktadır[512].

1346-1347 yıllarında Cemaleddin Akkuş Tebriz'e gönderilmiş ve hemen akabinde de Buhtîlerin isyan ettiği haberi gelmiştir. Emir İzzeddin Buhtî'nin oğlu Emir Seyfeddin, Buhtîlerin yeni reisi olmuş ve yaşının verdiği toyluk ve etrafına toplananların verdiği destekle Eyyubîler'e itaatten ayrılmıştır. Buna binaen Sultan Şihabeddin, Diyâr-ı Bekr beylerine haber salmış ve ordusunu toplayarak Buhtîlerin üzerine yürümüştür. Buhtîlerin Zirkilerle birlik olduğunu belirten kaynağımız, Sultan'ın onları kuşatmasıyla kalplerine korku salınmış ve bölge beylerinin de yardıma geleceğinden haberdar olunca derhal af dilemiş olduklarını nakletmektedir. Melik Şihabeddin, huzuruna gelen Emir Seyfeddin'i güler yüzle karşılamış ve ona inamlar vermiştir. Aşiretini yok olmaktan kurtaran Buhtî beyi Seyfeddin de Sultan'a bağlılık yemini etmiş, böylece savaş olmadan anlaşmışlardır. Buhtîlerin bölgedeki Kürtlerin bel kemiği olduğunu belirten müellif, onların korkarak Eyyubî ordusu karşısına çık-

[511] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 68b.
[512] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 70a-70b.

mamasını büyük bir zafer ve bölgedeki diğer hâkimlerin kalplerine korku salmak adına önemli olduğunun altını çizmiştir[513]. Bölgenin artık en kudretli siyasi gücü olmaya başlayan Eyyubîlere bunu doğrulayacak bir berat da Tebriz'den gelmiş ve müellifimiz gelen bu hil'atin bir benzerinin bölgedeki hiçbir beye gelmediğini zikretmiştir[514]. Bu durum, 1336'da dağılma sürecine giren İlhanlıların aslında bölge üzerinde hala etkili olduklarının bir göstergesidir. Ayrıca Eyyubîler, İlhanlı etkisinin azalmasıyla bölgede etkin olmaya başlayan Karakoyunlu Türkmenleri ile atalarının da yaptığı üzere anlaşma yolunu tercih etmiştir. Bu bağlamda Türkmen beyi İbrahim Şah ile Eyyubî Sultanı görüşmüş ve anlaşmışlardır (1347-1348)[515].

Bu anlaşmanın üzerinden çok geçmeden araları bozulan Karakoyunlu Türkmen beyi Hüseyin Bey ile Eyyubî Melik Şihabeddin Gazi karşı karşıya gelmişler ve Eyyubîlerin üstünlüğü ile giden çatışmalarda Türkmenler ağır bir darbe almışlarsa da yeniden toparlanarak saldırıya geçmişlerdir[516]. Ordusu bölge beyleri ve Kürt aşiretlerinden oluşan Şihabeddin Gazi, Türkmenleri tamamen bitirmek üzere saldırıya geçtiğinde olayın vehametini farkeden ve diğer bölge beylerini de teşvik eden Erzen hâkimi, Eyyubîlerin kazanması durumunda bölgede tek hâkim güç olacakları endişesiyle gevşek davranarak Türkmenlerin yeniden toparlanmasına sebep olmuş, devam eden süreçte de askerleriyle beraber kaçarak Sultan'ın Türkmenlere esir düşmesinine neden olmuştur. Sultan'ın kardeşi Melik Harun buna rağmen ordunun geri kalanını toparlayıp Hısn Keyfâ'ya dönmeyi başarmıştır. Emir Hüseyin Bey de Eyyubî Sultanı'na iyi davranmış bir müddet sonra da onu serbest bırakmıştır[517]. (1350)

Türkmenlere karşı yaptığı savaşta kendisine sadık kalmayan ve kaçmasıyla savaşın seyrini değiştiren Erzen hâkimi, Şihabeddin Gazi'yi çok kızdırmış bundan dolayı da Sultan, Erzen üzerine bir ordu göndermiştir. Bu orduya komuta etmesi için de kardeşi Melik Harun'u görevlendirmiştir. Fakat giden bu orduya şehrin dışında karşılık veren Erzenliler galip gelmiş ve Eyyubî ordusuna büyük kayıplar verdirmişlerdir (1350). Melik Harun dağılmış bir şekilde ordusu ile dönünce Sultan'ın öfkesi

[513] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 72b.
[514] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 75a.
[515] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 74b; ayrıca bkz. Mıynat, s. 112.
[516] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 75b-76b; Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 39.
[517] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v.77b-79a.

katmerlenmiş ve bizzat kendisinin komuta edeceği yeni bir ordu hazırlanmasını emretmiştir. Lakin bu görüşü devlet ileri gelenleri tarafından uygun görülmemiş ve kendisine mevsim şartlarının uygun olmadığı, sonraki baharda daha derli toplu bir ordu ile bu işin yapılması tavsiye edilmiş, o da bunu uygun görmüştür. Sonraki bahara kadar hazırlıklarını tamam eden orduya diğer kardeşi Melik Selahaddin Yusuf'u komutan eylemiş ve Erzen üzerine göndermiştir. Yanına da deneyimli komutanlarından Bedreddin Aybek'i vermiş ve uyanık durmasını tembihlemiştir. Erzen'e varan orduyu hazırlıklarını tamamlayan Dilmaçoğlu ordusu karşılamış ve ağır kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmıştır. Onun ardı sıra Erzen'e giren Eyyubî ordusu, şehri ateşe vererek geri dönüş yoluna koyulmuş, dönerken de boş durmayarak güzergâhlarında bulunan yerleri yağmalayarak Hısn Keyfâ'ya muzaffer olarak geri dönmüşlerdir (1351)[518]. Bu savaşın adı kaynakta Kuşaniyye Savaşı olarak anılmaktadır.

Kuşaniyye Savaşı'nda da Erzen'e destek vererek daha önce etmiş olduğu yeminleri çiğneyen Buhtî Seyfeddin, Sultan'ın hedefi haline gelmiş ve bunun için hazırlıklar yapmıştır. Bütün Kürt aşiretlerinden destek sözü almış olan Buhtîler, en çok da Vestan ve Hakkari tarafından gelecek aşiretlere güvenmiştir. Lakin Eyyubî ordusunun Buhtîler üzerine harekete geçtiği haberi gelince, bunlar Sultan'ın gazabından korkup desteğe gelmemişlerdir. Bu durum üzerine hem beklediği desteğin gelmemesi hem de Sultan'ın bizzat sefere çıktığı haberinin ulaşması üzerine Buhtîler, Evsli ailesi ileri gelenlerini arabuluculuk yapmak üzere Sultan Şihabeddin'e gönderip yeniden sulh istemişlerdir[519]. Onlarla yapılan sulhün akabinde Sultan, Heysem bölgesini yağmalayan Türkmenlerin üzerine yürümüş ve onları dağıtmıştır. 1353 yılında ise Erzen üzerine bizzat giden Şihabeddin Gazi, Erzen'i yerle bir ederek onlara ağır bir darbe indirmiştir. Kaynağımız, Selçuklu ailesinin kabristanı olan kubbetu'z-zerka dışındaki her yerin yıkılıp yakıldığını ve bu yıkımdan sonra artık Erzen'de hayat belirtisinin silindiğini bildirmektedir[520] (1353).

---

[518] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 82a-82b.
[519] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 83a.
[520] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 85b-86b.

1354 yılında Cezîretü İbn Ömer üzerine yürüyen Eyyubî Sultanı araya Mardin Artukluları hükümdarı Melik Muhammed'in girmesiyle onlarla barış yapmıştır[521]. Böylelikle doğudaki en uç toprağı olan İs'ird'i hem buradaki aşiretlere karşı hem de Hakkarililere karşı sağlama almıştır. Bu esnada Eyyubî ordusunun aleyhine hareket eden Süleymani Kürtleri[522] üzerine bir ordu gönderilmiş lakin bu ordu yenilmiştir. Orduya komuta eden Hacı Seyfeddin, Süleymani Kürtlerinin eline düşmüş, onlar da komutanın kulaklarını keserek serbest bırakmışlardır. Sıkıntıların ardı ardına ortaya çıktığı bölgede bu karışıklıktan faydalanmak isteyen Erzenliler, Eyyubî toprakları olan Buhmurd ve çevresinde yağmalar yapmış ve bir kez daha Sultan'ın ordusunun Erzen'e yürümesine neden olmuşlardır. Bir yıl önce kolunu kanadını kırdığı Erzenlilerin kendi topraklarında yağma yapmalarından rahatsız olmuş olan Sultan Şihabeddin, başına Emir Bedreddin Ayberk'i koyduğu ordusu Erzen'i bir yıl arayla ikinci defa ağır bir hasara uğratmıştır (1454) [523].

Bir müddet el-Cezire bölgesinde bulunan ve orayı sağlama alan Eyyubî Sultanı, kardeşi Melik Selahaddin'i İs'ird'e vali olarak atamıştır. İs'ird'e ulaşan ve bölgenin durumunu kontrol eden Melik Selahaddin, Sultan'a bir elçi göndererek aşiretlerin durumunu arz etmiş ve İs'ird'in daha korunaklı olması adına bir kale yapmak adına ondan izin istemiştir. Sultan'ın izni dahilinde de korunaklı bir kale inşa edilmiştir (1355). Takip eden yıllarda da Buhtîler ve diğer aşiretlerin hareketleri üzerine Bakiya Kalesi'ni fethetmiş ve Emir Hasan el-Esmer'i buraya nâib olarak atamıştır. Sultan kendisi de bir müddet burada kalarak tahkim ve tamiratları bizzat denetlemiş sonra da ülkesine geri dönmüştür (1356-1357). Sultan Şihabeddin Gazi, sonraki iki sene boyunca Hısn Keyfâ'da kalmış, bir yandan şehrin işleriyle uğraşırken bir yandan da iyice ilerlediği ilim yolculuğuna devam etmiştir [524].

Zirki aşiretinin yeniden isyan etmesi üzerine, başında Sultan Şihabeddin'in olduğu ordu, onları yenmiş ve itaat altına almıştır (1359-1360)[525]. Zira Sultan onları Kerteke

---

[521] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 90a-91a.
[522] "*Sılemani beylerinin soyu, Ümeyyeoğulları halifelerinin sonuncusu olan Eşek Mervan'a ulaşır*" detaylı bilgi için bkz. *Şerefname*, s. 208-211.
[523] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 91b.
[524] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 65a-65b.
[525] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 94a.

Kalesi'nde sıkıştırmış, mancınıklarla kalenin surlarını yıktırmıştır. Eyyubîler'e dayanamayacaklarını anlayan Zirkiler teslim olmuş, kaleye de Emir Nasirüddin Menkeli nâib olarak atanmıştır. Fakat Sultan önce İs'ird'e oradan da Hısn Keyfâ'ya gidince Zirkiler nâib ve askerlerini kaleden çıkartıp yeniden kaleye hâkim olmuşlardır. Aynı senenin sonunda İs'ird hâkimi olan Sultan'ın kardeşi Melik Selahaddin, şehrin ayanları ve bazı aşiretlerin desteği ile isyan edip, kendi hükümdarlığını ilan etmek istemiş ve kadim gelenekler üzere bağlılığını arzetmesi gerekirken bu sene bunu yapmamıştır. Lakin çok kısa sürede bu tavrından vazgeçmiş ve af dilemiştir. Bunun üzerine Sultan İs'ird'e oğlu Melik Ömer'i nâib olarak tayin etmiş, kardeşini de Hısn Keyfâ'da bırakmıştır. Kendi canından olma kaygısı taşıyan kardeşi de izin almadan şehirden ayrılmış ve Erzen'de bulunan eniştesine sığınmıştır[526].

1360 senesinin sonunda yaşanan ve dolaylı da olsa Eyyubîleri olayların içine çeken bir gelişme yaşanmıştır. Kaynağımızın verdiği bilgiye göre bu sene Erzen hâkimi Sultan Celaleddin, Emir Beko ed-Dûnbili tarafından kalede yalnız iken öldürülmüş ve kale Dûnbililerin[527] eline geçmiştir. Bu sırada ava çıkmış olan Celâleddin'in oğlu Muhammed Bey, şehre dönmüş fakat kaleye alınmamıştır. Bunun üzerine beyleri ile istişare ettikten sonra Sultan Şihabeddin Gazi'ye durumu bildirmek ve yardım istemek maksadıyla Hısn Keyfâ'ya gelmiştir. Müellifimizin "*ulu dağa yöneldi, köklü desteğe dayandı*" diye tabir ettiği bu anlaşma ile Sultan, bütün Diyâr-ı Bekr beylerini Erzen'e yardıma çağırmış, kendi emirlerine de hazırlık emri vermiştir. Bu haber duyulunca Dûnbili aşireti mensupları toplanmış ve Sultan'ın gadrini kendi üzerlerine çekmemek adına Erzen'i Emir Ziyaeddin er-Revşeki'ye bırakmışlardır. Revşeki Sultan'a haber salıp kaleyi teslim alması için Erzen'e davet etmişse de Dûnbililerin oyununa gelip, Sultan'a mahçup olmuştur. Erzen önünde bunu öğrenen Sultan ordusu ile beraber hareket etmiş ve Cumaniye köyünde bir kale yaptırmak istemiştir. Lakin aşiretlerin bundan hoşnutsuzluk duyduğunu ve ayaklandığı haber alınca da ülkesine geri dönmüştür[528].

---

[526] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 94b.
[527] Dûnbililer hakkında bilgi için bkz. *Şerefname*, s. 245-250.
[528] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 96a-96b.

Hısn Keyfâ'ya dönen Sultan, Emir Seyfeddin Buhtî'ye haber salmış ve bu aşiretlere karşı yapacağı seferde yanında bulunmasını istemiştir. Seyfeddin Buhtî de hemen Sultan'ın davetine icabet etmiş ve Eyyubî ordusu şehirden ayrılmıştır. Tel Bennân denilen mevkide Eyyubî ordusunun karşısına Zirki ve Süleymani aşiretlerinin önderliğini yaptığı bir Kürt ittifakı dikilmiş ve Eyyubî ordusuna üstünlük sağlamıştır. Eyyubîler ve müttefiki Buhtîler Hısn Keyfâ'ya geri çekilirken, Kürt aşiretleri önce Buhmurd sonra da İs'ird'i yağmalayıp Erzen'e yürümüştür. Erzen hâkimi Muhammed Bey b. Celaleddin'e yardımla Dûnbilileri de yenerek, Eyyubîlere karşı Kürt aşiretleri ve bölge beylerinden müteşekkil bir ittifak kurmuşlardır (1361). Fakat daha önce yardım talebine olumlu cevap vermesi ve yakın akrabası olması hasebiyle Erzen hâkimi Muhammed Bey, muhtemelen yeni bir savaş olmasını istemediği için, aşiretleri de ikna ederek Hısn Keyfâ'ya gelmiş ve Sultan Şihabeddin'in hem kendisine hem de bölgedeki Kürt aşiretlerine karşı hoşnut olmasını talep etmiştir. Uzatılan bu zeytin dalını geri çevirmeyen Sultan'a bütün Kürt aşiretleri şehre gelerek bağlılık yemini vermiş ve yeni bir çatışmanın önüne geçilmiştir (1362)[529].

Sonraki yıllar biraz daha durgun bir ortam oluştuğundan dolayı Eyyubî Sultanı Şihabeddin Gazi, kendisini bilime vermiş ve fıkıh ile nahiv dersleri almaya başlamıştır. Hatta Sultan, kendi ataları ve devletini anlatan çok güzel şiir ve beyitler de kaleme almıştır. 1366-1367 yılına kadar hem ilim hem de devlet işleri uğraşmış, fakat bir yandan da hastalanmıştır. Sultan hastalanınca çoçukları arasında anlaşmazlıklar yaşanmış ve bunun üzerine Sultan, el-Melikü'n-Nasır'ı Heysem Kalesi'ne göndermiş ve yanına da el-Menkeli ailesini, Emir Ali b. Tuhtemur, Emir Ahmed Şihabüddin'i vermiştir. Sonra Emir Gıyâseddin Ömer'i de İs'ird'e göndermiştir. Emir Fahreddin Süleyman'ı Yenikale'ye tayin etmiş, sonra da emirleri ve komutanları huzuruna çağırmıştır. Oğlu el-Melikü'l-Eşref için onlardan yemin almış ve saltanatı ona devretmiştir. Yeni Sultan'ın kardeşleri Melik Seyfeddin, Melik Bahaeddin Umân ve Melik Cemaleddin Hasan'ı da onun yanında bırakmıştır (1366)[530]. Devletin idare sorununu çözen Melik Şihabeddin Gazi, hastalığına deva bulmak umuduyla Şam yoluna ko-

[529] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 96b-97a.
[530] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 100a.

yulmuş, fakat yoldayken rahatsızlığı daha ziyade artmıştır. Bunun üzerine Mardin'e dönen Şihabeddin Gazi orada vefat etmiştir (1367)[531]. Ölümün yakınlaştığını hisseden Şihabeddin Gazi'nin yazmış olduğu şu beyit onun kişiliğinin göstergesidir:

Ey gurura kapılmış olan, ağır ol hele
Uyanıver uykundan, umarsızlığından
Zamanın dostu yok bilesin
Kıymetsizdir nihayet bu dünya.

Müellifimiz onun kişiliği hakkında şunları yazmıştır: "*Cesur bir hükümdardı, yiğitti, yürekliydi, atılgandı, çok güçlüydü, gözü pekti, akıllıydı, zekiydi, bilge idi, devlet işlerini iyi nezaret ederdi, kararlıydı, merhametliydi, yüce gönüllüydü, iffetliydi, cömertti, güzel konuşurdu, çok vakarlıydı, askerlerine ve görevlilerine iyilik ederdi, alicenap idi, alimdi, erdemliydi, takva sahibiydi; alimleri, erdem sahiplerini, edebiyat ve şiir üstatlarını severdi, bunlara bol bol hediyeler verirdi. Bütün işlerin erbabının, bütün sanat dalları mensuplarının ve aydınlarının kendi ülkesinde bulunmasını isterdi. Yanına bir alim gelince ona hürmet gösterir, inam ve iyiliklerde bulunurdu, Hısnkeyfâ'da ikamet edecek olursa, kendisine günlük veya aylık maaş bağlardı, eğer gidecek ise yol masraflarını karşılardı. Hısnkeyfâ'ya değerli alim Şeyh Nizâmeddîn el-Acemî gelmişti, ona büyük bir itibar gösterdi ve yanında tuttu. Eğitim öğretim işleri makamına onu tayin etti. Kendisi de onun yanında okudu, ondan fıkıh ve nahiv tahsil etti. Allah ruhunu kutlu, mezarını nurlu eylesin*"[532].

Babası daha hayattayken tahta geçen Melik Eşref, babasını onun yaptırdığı Şihâbiyye Medresesi'ne defnettikten sonra, Diyar-ı Bekr bölgesine gelen ve huzursuzluk yaratan Karakoyunlu Bayram Hoca meselesini çözen, ki bu olayı yukarıda Mardin Artukluları bahsinde ele almıştık, Celayirli Sultan Üveys'in yanına gitmiş, bölgedeki bütün beyler gibi bu sorunun çözümüne destek vermiştir. Dağılan Türkmenlerin izi bulunamayınca Sultan Üveys Tebriz'e geri gitmiş, Sultan da Eyyubî ülkesine geri gelmiştir (1367). 1368-1369 yılında Emir Kûdila İs'ird'de isyan etmiş ve taraftarla-

[531] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 100a; *Şerefname* buna dair tarih ve isimleri karıştırmaktadır. bkz. s. 127.
[532] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 100b.

rıyla birlikte kendilerine yeni bir kale yaparak içine sığınmıştır. Sultan'ın kardeşi İs'ird sorumlusu Melik Ömer, Sultan'a bu durumu haber etmiş ve yardım istemiştir. Bunun üzerine Sultan ordusunun başında İs'ird'e yürümüş Kûdila ve çevresindekileri itaat altına almıştır. Onların yaptıkları kaleyi de yıkmış fakat asiler eman dileyince Sultan'ın affına mahzar olmuşlardır. 1369-1370 yılında Sultan İs'ird'e bir kez daha gitmek zorunda kalmıştır. Zira önceki seferde can havliyle kaçan Emir Muhammed el-Mûkdim, yeterince taraftar toplayınca isyan etmiş ve Melik Ömer de yeniden Sultan abisini çağırmıştır. Emir Muhammed el-Mûkdim, Merd adındaki bu yerde taraftarlarıyla beklerken Sultan İs'ird'e varmış ve kan dökülmemesi adına onlara elçi göndererip, teslim olmalarını istemiştir. Onlar da teslim olmayı kabul etmeyince Merd'in satılması teklifi onlara iletilmiş ve sulh sağlanmıştır. Bu sulh gereği, Havla köyü onlara ikta edilmiş ve Merd için de 190.000 dirhem para ödenmiştir. Asiler Merd'den ayrılınca Sultan oranın yollarının tahrip edilmesi emrini vermiş, sonra da ülkesine dönmüştür. Sultan, bu iki olay üzerine kardeşi Melik Ömer'i İs'ird nâibliğinden azletmiştir[533].

Sultan Melik Eşref, 1371-1372 yıllarında komşu devletlerle arasını iyi tutmuş ve onlardan gelen yardım cevaplarına olumlu cevap vermiştir. Önce Şam ve Halep dolaylarında yaptığı savaşlarda Emir Sâlim'in yardımına kardeşi Melik Ömer'i göndermiş, sonra da Musul'u kuşatan Karakoyunlu Bayram Hoca'ya askeri destek vermiştir. Zira Bayram Hoca'nın kardeşi Bered Hoca, Sultan'ın kardeşi Melik Abdullah'ın kayınpederidir. Görüldüğü üzere Sultan Melik Eşref, bu yıllarda denge politikası takip etmiştir. Bunun bir göstergesi de Süleymaniler ve Zirkiler arasında vuku bulan çatışmalarda tarafsızlığını koruduğu gibi, yaklaşık iki yıl süren mücadeleleri bitiren arabuluculuğu da kendisinin üstlenmesidir.

1374 yılına gelindiğinde Diyâr-ı Bekr Bölgesi'ne büyük bir salgın musallat olmuş, Âmid, Mardin ve sonra da Hısn Keyfâ'da birçok kişi bu salgından dolayı ölmüştür. Âmid ve Mardin'de başlayan salgın işlerin durmasına, geçim sıkıntı yaşanmasına neden olmuş ve neredeyse her gün binlerce kişi hayatını kaybetmeye başlamıştır.

[533] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 102a-102b.

Salgın Hısn Keyfâ'ya ulaşınca Sultanın kardeşleri Melik Ömer ve Melik Umman da ölmüş, Sultan hem kardeşlerinin ölümüne hem de halkının helak olmasına çok üzülmüştür. Sonra kendisi de bu hastalığa yakalanarak 1374 yılında vefat etmiştir[534]. Kaynağımız bu sene suların yükseldiği, köprülerin yıkıldığı ve Bağdat'ın sular altında kaldığını da bildirmektedir.

Sultan ölünce yerine Melik Seyfeddin geçmiş ve el-Melikü's-Salih ünvanını almıştır. Aslında müellifimizin verdiği bilgiye göre kendisi tahta geçmek istememiş fakat talipli başka bir melik olmayınca da tahta geçmek zorunda kalmıştır. Salgın hastalığının yaraları sarılmadan, bu sefer de bölgede büyük bir kıtlık yaşanmıştır. 1374 yılında başlayan bu kıtlık, yaklaşık yedi ay devam etmiş insanlar açlıktan ölmüş, hayvanlar ve sürüler de telef olmuştur. Kıtlık azalınca da Sultan Hicaz'a gitmek maksadıyla yerine Emir Mahmud Müştehi'yi nâib olarak atamış ve yanına Bedreddin Mûnşi ile diğer bazı beyleri alarak Hacca gitmiştir. Hicaz'dan döndükten sonra şehrin durumu ile ilgilenen Sultan, daha sonra 1376 yılında Bayram Hoca'ya destek amaçlı asker göndermiştir. Onun döneminin çok pasif geçtiğini kaynağımız çok sarih bir şekilde göstermektedir. Hatta Sultan olmak istemediği, Hacca da bu yüzden gittiği anlaşılmaktadır. Müellifimiz anlattığı hikâyeye bakılırsa, Sultan: "*Emir Bedreddîn el-Munşî ile görüşüp ben burada kalmak istiyorum, siz yurtlarınıza geri dönün ve Hacı Seyfeddîn ile konuşarak kardeşlerimden birini sultan yapın. Sonra da kendi işlerinize bakın. Ben ne sultanlık yapmak istiyorum, ne de sizin aranızda yaşamak istiyorum. Ben burada Allahın evine mücavir olmaya karar verdim*" diyerek dönmek istememişse de yanındakiler: "*Yüce Allah, halkın sorumluluğunu sana vermiştir. Bundan dolayı onları güzel bir şekilde adalet ile yönetmelisin. Onları çobansız koyunlar gibi birbirlerine girmeye terk etmen Allah hakkı için sana helâl olmaz. Herhalde biz seni burada bırakıp Hısnkeyfâ'ya gidersek, Hısnkeyfâlılar bunu öğrenirse, sultanlık için kardeşlerin birbirlerine bile girebilirler, bunun sonucunda kan dahi akabilir. Bu takdirde Allah'ın razı kalmayacağı bir iş yapmış olursun. Doğru olanı, senin*

[534] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 107a; İbn Hacer el-Askâlani 1371-72 yılında Hısn Keyfâ Eyyubî tahtında Melik Salih Ebubekir'in olduğunu belirtmektedir. bkz. İbn Hacer, *İnbâu 'l-Gumr bi Ebnâi 'l-'Umr*, I, tah. Hasan Hubşi, Kâhire 2009, s. 7; Kalkâşandi bu tarihi 1375 olarak göstermektedir, bkz. Kalkaşendî, *Subhu 'l-A'şâ fî Sınâ'ati 'l-İnşâ*, IV, Kâhire, s. 317-318.

Hısnkeyfâ'ya varıp kardeşlerinden istediğini seçip sultanlığı ona bırakmandır" diyerek Sultan'ı dönmeye ikna etmişlerdir[535]. Neticede bu verilenler dışında çok fazla malumata sahip olmadığımız bu dönem, 1378 yılında Sultan'ın ölmesiyle son bulmuştur.

Sultan'ın yerine kardeşi Melik Süleyman geçmiştir[536]. Kaynaklarda ismi Ebu'l-Mefâhir Süleyman diye de geçmektedir. Bu tarihe kadar müstakil kaynak olarak kullandığımız *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi* bu Sultan zamanında yazılmış olmasına rağmen, maalesef bu döneme ilişkin kayıtları içermemektedir veya bu dönemin ele alındığı başka kısımları varsa henüz bulunamamıştır[537]. Dolayısıyla Hısn Keyfâ Eyyubîleri tahtında en uzun süre kalan Sultan Süleyman dönemine dair kayıtlardan mahrum durumdayız. Yine devrin diğer çağdaş kaynaklarının verdiği bilgilerden, mezkûr kaynak kadar olmasa da dönemin olaylarını takip edebiliyoruz.

Salgın hastalık, kıtlık sonrada Melik Salih'in idareyi çok önemsememesinden kaynaklanan sorunlar Melik Süleyman dönemine taşınmış ve bundan ötürü Sultan tahta geçtiğinde bir müddet düzeni sağlamak ve isyanları bastırmakla uğraşmak zorunda kalmıştır. İlk iş olarak İs'ird'e gidip idareyi ele alan Sultan, isyan eden Kürt aşiretlerini hizaya getirmek için uzun bir uğraş vermiştir. 1381-1382 yılında bütün bölge beylerinin desteği ile Süleymani aşireti üzerine yürümüş ve aşiret beyi Garzeddin'in geri adım atmasıyla barış sağlanmıştır. Daha sonra da kervan ve ticaret yollarına musallat olan Zirkiler kontrol altına alınmış (1382-1384), yağma ile yol kesmemeleri kaydıyla onlarla barış sağlanmıştır. Bu dönemde problem çıkaran bir başka Kürt aşireti de Buhtîler olup onlar da uzun bir mücadeleden sonra Sultan ile anlaşmak zorunda kalmıştır[538]. Eyyubî hükümdarı Süleyman, devletin içişlerinde düzeni sağladıktan sonra bölgeyi etkisi altına alacak olan Türkmen akınlarına yoğunlaşmıştır. Bu tarihten itibaren Diyâr-ı Bekr bölgesi Karakoyunlu Türkmenlerinin yanında bir de Akkoyunluların etkili oldukları bir saha haline gelmiştir. Özellikle İlhanlılar zayıflamaya başladıktan sonra Van Gölü havzasında etkin bir siyasi güç olarak ortaya çıkan

---

[535] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 109b.
[536] İbn Hacer, *İnbâu 'l-Gumr*, I, s. 180.
[537] Çevik, Hısn Keyfâ, s. 26; Zengin, s. 82.
[538] İbn Hacer, *İnbâu 'l-Gumr*, I, s. 198-201; Baluken, s. 189-190; Mıynat, s. 123; Darkot, "Hısn Keyfâ", s. 452-454.

Karakoyunlular ve Timur'un Anadolu seferinden sonra onun teşvik ve desteğiyle de bölgeye giren Akkoyunlular uzun bir süre Diyâr-ı Bekr bölgesine hâkim olmak için mücadele etmişlerdir.

Hısn Keyfâ Eyyubîleri bu tarihe kadar bölgede bulunan Karakoyunlu Türkmenleri ile çok kısa bir süre dışında genellikle iyi ilişkiler içerisinde olmuş, hatta yukarıda da değindiğimiz üzere bazı Eyyubî hanedan mensupları karşılıklı evliliklerle onlarla akrabalık bağları kurmuştur. Fakat XIV. asrın sonuna geldiğimiz bu dönemde hem Anadolu'yu hem de bölgeyi doğrudan etkileyecek bir gelişme yaşanmıştır. Bu etkiyi yaratacak Timur'u Basibrinalı Adday şu şekilde tasvir etmektedir: "*Cengiz Han'ın soyundan Hun, Fars ve Moğollardan oluşan sayılamayacak büyüklükte bir halk Semerkand'dan yayıldı. Tebriz'e geldiler ve oradan yüzlerini Bağdat'a çevirdiler*"[539]. Timur'un böyle büyük bir ordu ile bölgeyi istilası etmesi, bölgedeki bütün siyasi aktörler gibi Eyyubîleri de tedirgin etmiş ve Sultan Süleyman bu dönemde güzel bir denge politikası izleyerek hem ülkesini hem de halkını Timur'un gadrından korumuştur. Şöyle ki, 1394 yılında Ruha'ya ulaşan Timur'un huzuruna çıkan Sultan Süleyman, ona sayısız kıymetli hediyeler götürmüş ve bağlılığını arzetmiştir. Bunun üzerine Timur da Eyyubî Sultanı'nın gönlünü hoş etmiş ve ülkesine dokunmamıştır[540]. Timur devrinin önemli tarihçilerinden biri olan Nizamüddin Şâmi de, "*Hısn-ı keyfa sultanı, burada gelip muti olarak başını ubudiyet eşiğine koydu, in'am ve ihsana nail oldu*" diyerek Sultan Süleyman'ın Timur'a itaat ettiğini doğrulamaktadır[541]. Tihrani, Sultan Süleyman'ın Timur'a itaat etmesini ülkesinin Akkoyunlu beyi Osman Bey'in oğlu İbrahim tarafından yağmalanması üzerine gerçekleştiğine işaret ederek bunun sonucunda Hısn Keyfâ Eyyubîlerinin her sene düzenli vergi vermek ve Timur'un askeri seferlerine iştirak etmekle ona tabi olduklarını ifade etmiştir[542]. Aslında kaynakta verilen bu bilgi çok açık değildir, zira burada verilecek vergi ve seferlere gönderilecek asker Akkoyunlu beyine veriliyor gibi görünse de gerçekte bu vergi Ti-

---

[539] *Basibrinalı Adday Vakayinamesi*, Edisyon, Kritik ve çev. Kutlu Akalın, İstanbul 2015, s. 19.
[540] *Emir Timur: Zafarnâme*, 232-233; *Adday Vakayinâmesi*, s. 20; İbn Hacer, *İnbâu'l-Gumr*, I, s. 472; el-Hüseynî, *Tarih-i Kebîr*, çev. İsmail Aka, Ankara 2011, s. 24.
[541] Nizamüddin Şami, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, Ankara 1987, s. 178.
[542] Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2001, s. 44.

mur'a verilecek ve onun seferlerine iştirak edilecektir. Turan da Eyyubîlerin mur'un 1396 yılındaki Anadolu ve Suriye seferlerine iştirak ettiğinden söz etmektedir[543]. Hatta Eyyubîlerin Timur'dan sonra bile onun oğlu Mirza Şahruh'a bağlı kaldıklarını görmekteyiz[544].

Akkoyunluların bölgede nüfuz sahibi olmaya başlaması ve Timur'dan destek alarak yaptıkları yıkımlar, bölgedeki emir ve beyleri rahatsız ettiği gibi, Karakoyunluların da çıkarlarını tehdit etmiştir. Bu yüzden Karakoyunlular, bölgede kendilerine müttefik aramaya başlamıştır. Daha önce Karakoyunlulara cephe alan Hısn Keyfâ Eyyubîleri, bu sefer bölgede onlardan daha tehlikeli gördükleri Akkoyunlu Türkmenlerine karşı, yeniden Karakoyunlu Türkmenleri ile ittifak içinde olmuştur. Kara Yusuf, 1406-1407 yılında Memlûklerle aralarında yaşanan bir gerilimden ötürü Mardin'e gitmek zorunda kalmış ve bir süre onlara misafir olmuştur. Bu durum Karayülük Osman'ı rahatsız etmiş, Kara Yusuf'a saldırmak için hazırlığa girişmiştir. Kara Yusuf ise Sultan Süleyman Eyyubu yanına alarak yola çıkmış ve iki ordu savaşa tutuşmuştur. Lakin daha fazla kan dökülmemesi adına taraflar arasında anlaşma yapılmıştır[545]. Bu durum bize Sultan Süleyman'ın denge politikasını sadece Timur'a karşı değil, aynı zamanda Karakoyunlu, Akkoyunlu ve hatta Memlûklere karşı da uyguladığını göstermektedir.

Timur, Akkoyunlu ve Karakoyunlular ile ilgilenmenin dışında kendi toprakları içinde gelişen ya da kendi ülkesine sirayet eden sorunlarla da uğraşmış olan Sultan Süleyman'ın kaynaklara yansıyan bir başka icraatı, İslam dışı sapkın inançlar icra eden Yezidilere karşı Sünni grupların başlattığı hareketlerde bölge ve el-Cezire beylerine verdiği destektir (1414). 1417 yılında ise bölgede Süryaniler arasında problemler baş göstermiş ve 1420 yılında *fitnecilerin* öldürülmesi ile bu problem de çözülmüştür[546]. Maalesef yukarıda da zikrettiğimiz üzere, kendi zamanında yazılmış olmasına

---

[543] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 198.

[544] 1421 yılında Erçiş'te otağını kuran Şahruh'un huzuruna gelen beyler arasında Hısn Keyfâ Eyyubî hâkimi Melik Adil Süleyman'ın da adı zikredilmektedir. bkz. İbn Hacer, *İnbâu 'l-Gumr*, I, s. 513.

[545] Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't Tevârih*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2006, s. 54; İbn Hacer, *İnbâu 'l-Gumr*, I, s. 291-292.

[546] Makrizi, *es-Sulûk li Ma'rifeti Duveli 'l-Mulûk*, IV/I, tah. Saîd Abdulfettah Aşûr, Kâhire 1972, s. 292-294; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 228-229; Mıynat, s. 126; Baluken, s. 194-196.

rağmen henüz bulunamayan kayıp vekayinâmeden dolayı dönemine ilişkin çok fazla malumatımız olmayan Melik Süleyman, 1424 yılında ölmüş ve yerine Şerafeddin Ahmed geçmiştir. Bu dönemde Hısn Keyfâ yoğun Türkmen akınlarına maruz kalmış, şehrin kendisi olmasa da etrafı yağmalanmıştır. Yalnız bu yağma, talan ve Timur ile birlikte gelen yıkımdan denge politikası sayesinde korunmuştur[547].

Melik Mefâhir Süleyman'ın oğlu Şerefeddin Ahmed, yeni Eyyubî sultanı olmuş ve yaklaşık dokuz sene tahtta kalmıştır. Babası zamanında olduğu gibi bu dönemde de Akkoyunlu Kara Osman komutasındaki Türkmenler Hısn Keyfâ ve civarını yağmalamaya devam etmişlerdir. Tahta geçer geçmez bu problemi ele alan yeni Eyyubî Sultanı, muhtemelen Memlûklerin de etkisiyle Kara Osman'ı anlaşmaya zorlamıştır. Yapılan anlaşma gereği hiç kimse bir diğerinin toprağına saldırmayacaktır. Buradan hareketle bu dönemde iyi ilişkiler içerisinde olduğunu bildiğimiz Eyyubî-Memlûk münasebeti, Barsbay'ın bölgeye gelip Âmid, Mardin ve civarına bela olan Türkmenleri defetmesi ile daha da iyiye gitmiştir. Zira iki devlet arasındaki kadim ilişkilerin yanı sıra düşmanlarının da aynı olması bu yakınlığı pekiştirmiştir[548].

Adday Vakayinâmesi'nden edindiğimiz bilgilere göre, 1433 yılında Karayülük Osman'ın oğlu Hamza, Heysem civarını yağmalamış ve çok sayıda esir almıştır. Hısn Keyfâ Sultanı'nın veziri Hamza da yüksek meblağlar ödeyerek bu esirleri almış ve işçi olarak köylere dağıtmıştır[549]. Ayrıca kaynak bu tarihte, yani 1433 yılında, "*Süleyman oğlu Sultan el-Eşref Dicle yakınlarında çadırında namaz kılarken öldürüldü. Oğlu Melik Kamil hükümdar oldu*"[550] diyerek Eyyubî Sultanı'nın akıbetini bildirmektedir. Bu bilgiyi doğrulayan bir başka müellif olan İbni Tagrıberdi, Âmid'i kuşatan Memlûk Sultanı Barsbay'ın huzuruna giderken Hısn Keyfâ Sultanı Ahmed'in Karayülük Osman'ın adamlarının saldırısına uğradığını ve atından ikindi namazını eda etmek üzere indiği sırada atılan bir okla hayata veda ettiğini yazmaktadır[551]. Çetin, İbn Hacer'den naklen, onun bir şiir divanının olduğunu zikretmektedir[552].

---

[547] *Adday Vakayinamesi*, s. 32;
[548] İbn Hacer, *İnbâu'l-Gumr*, III, s. 503; Baluken, s. 198-199.
[549] *Adday Vakayinamesi*, s. 34.
[550] *Adday Vakayinamesi*, s. 34.
[551] İbni Tagrıberdi, s. 480-481; ayrıca bkz. Çetin, s. 368-370.
[552] Çetin, s. 370.

Dönemine dair başka malumata sahip olmadığımız Sultan Ahmed'in ölümünün ardından yerine oğlu Selahaddin Halil geçmiş (1433) ve el-Melikü'l-Kâmil unvanını almıştır. Memlûk Sultanı Barsbay'ın hilat ve menşur vererek Eyyubî tahtına atamış olduğu yeni Sultan[553], bölgedeki Türkmen çatışmalarında kendi menfaatine göre hareket etmiş bazen Karakoyunlu bazen de Akkoyunluları desteklemiştir. Örneğin 1437 yılında Karakoyunlu Mirza ve Akkoyunlu Hamza arasında çıkan çatışmalarda ikincisini desteklemiş ve Akkoyunlular kesin bir zafer elde etmişlerdir[554]. Zira bu seferde Eyyubîlerin Akkoyunlulara yardım etmesi, Karakoyunluların Hısn Keyfâ civarındaki köylere saldırması ve halkın bunu Sultan'a şikâyet etmesiyle ilgilidir. Ayrıca bu dönemde de Memlûklerle ilişkiler iyi hal üzeredir. Dahası Baluken'in el-Melik Kâmil Halil divanından naklettiğine göre, Eyyubî Sultanı Carudi Kürtleri ve Zirkiler üzerine giderek Erzen'i kontrol altına almıştır[555]. Lakin Sultan oğlu Melik Nasıreddin tarafından öldürülmüş (1452) ve Eyyubî tahtına Şerefeddin Ahmed geçmiştir[556]. *Adday Vakayinamesi* bu olayın 1451 yılında gerçekleşmiş olduğunu belirtmektedir[557].

Babasını öldürerek Hısn Keyfâ Eyyubî tahtına oturan Şerefeddin Ahmed en-Nasır unvanı kullanmışsa da çok kısa bir zaman tahtta kalabilmiştir (1452-1455)[558]. Taht

---

[553] Makrizi, IV/2, s. 897; İbn Hacer, *İnbâu 'l-Gumr*, III, s. 503.
[554] *Ahsenü't Tevârih*, s. 229; *Adday Vakayinamesi*, s. 34.
[555] Baluken, s. 204-205.
[556] Çetin, s. 371-373; Baluken, s. 205; Mınat, s. 131.
[557] *Adday Vakayinamesi*, s. 36.
[558] Çetin, s. 370. Çetin bu bilgiyi İbni Tagrıberdi ve es-Sehâvi'den nakletmektedir. Sehavi'nin aynı kaynağını kullanan Baluken ise farklı bir bilgi vermektedir. Şöyle ki, "*Babası katledildiği esnada el-Meliku 'l-Kâmil Ahmed, Hısn Keyfâ'te bulunmuyordu. Zira Hısn Keyfâ tahtını zor kullanarak ele geçirmiş olan kardeşi el- Meliku 'n-Nâsır'dan korkarak Tebriz'e Karakoyunlu Sultan Cihânşâh'ın yanına kaçmıştı. Babası katledilince Karakoyunlu hükümdarı Cihânşâh onu yanında kalıp kalmama konusunda serbest bırakınca el-Meliku 'l-Kâmil Şihâbeddîn Ahmed kendileriyle dünürlük bağı bulunan Şîrevî Kürt aşiretinin yanına gitti. el-Meliku 'n-Nâsır Hısn Keyfâ halkından kendisine biat etmelerini isteyince halkın çoğu ona biat etti. el-Meliku 'n-Nâsır 856 yılı Ramazan ayına/Eylül-Ekim 1452 tarihine kadar yaklaşık beş ay onbeş gün Hısn Keyfâ tahtında kaldı. Ancak bu süre zarfında bir kısım gayret sahibi insanlar biat etmediler ve sonunda ona isyan ettiler. İsyan edenlerin başını çeken el-Meliku 'n-Nâsır'ın amcasının oğlu el-Melik Hasan bin Osmân bin Süleymân, amcası el-Meliku 'l-Kâmil Halîl'in intikamını almak için harekete geçti. el-Melik Hasan, Basibrina Kalesi'ne saldırılar düzenlerken el-Meliku 'l-Kâmil Halîl'in iki oğlu el-Melik Muharrem ve el-Melik Selîm de Heysem Kalesi'ne saldırdılar. Kale hükümdarı Emir Avn onların otoritesini kabul etti. Bu bölgeye sefere çıkmış bütün Eyyûbî beyleri burada bir araya gelerek el-Meliku 'n-Nâsır'a karşı plan yaptılar ve ardından Hısn Keyfâ'e hareket ettiler. el-Melik Hasan bin Osmân, el-Meliku 'l-Kâmil Halîl'in veliahdı olan ve el-Meliku 'n-Nâsır'ın kendisinden yaşça büyük olan kardeşi el- Meliku 'l-Kâmil Ahmed'i, sığındığı Şîrevî aşiretinin yanından getirterek el-Meliku 'l- Kâmil lakabıyla Hısn Keyfâ tahtına çıkardı. el-Meliku 'l-Kâmil Ahmed, kardeşinin öldürülmesinden on iki gün sonra yani 20 Rama-*

üzerinde daha etkisini göstermeden ve kısa süreli de olsa sultanlığını yaşayamadan, Akkoyunlu Uzun Hasan'ın bölgedeki faaliyetleri başlamış ve Sultan Ahmed onun gölgesinde kalmıştır[559]. Bu dönemde Uzun Hasan önderliğinde Akkoyunluların etkin olması ve özellikle Hısn Keyfâ'nın 1462 yılında onların kontrolüne geçmesi Eyyubîlerin rolünü iyice azaltmış, yirmi yıllık bir aradan sonra Eyyubî Hanedanı tekrar buranın kontrolünü ellerine geçirmişlerse de artık eski güç ve ihtişamlarından uzaklaşmışlardır. Dolayısıyla yukarıda değindiğimiz üzere, bölgede olduğu gibi Hısn Keyfâ'da da Karakoyunlu ve Akkoyunlu mücadelesi görülmektedir. Bu mücadelenin bir örneği bu tarihlerde yaşanmış ve Tihrani Akkoyunluların Seyfeddin Ahmed'i, Karakoyunluların ise Melik Âdil Halef'i desteklediğini hatta Akkoyunlu Uzun Hasan'ın 1455 yılında Melik Âdil Halef'i tahtan indirerek yerine Melik Kâmil Ahmed'i geçirdiğini, fakat kısa süre sonra tahtın yeniden el değiştirdiğini belirtmektedir[560]. (bkz. Ek-6: Diyâr-ı Bekr'i mücadele sahasına dönüştüren siyasi teşekküllerin haritası)

1455-1456 yılında Uzun Hasan'ın tahta çıkardığı Melik Ahmed'i safdışı bırakmış ve tahta oturmuş olan Melik Âdil Halef[561], Akkoyunlu ordusunun kendi üzerine geldiğini öğrenince hemen itaat arz etmiş ve verdiği vergi miktarını arttırarak Akkoyunlular'a tabi hale gelmiştir[562]. Bir yandan da ittifak arayışında olmuş ve 1459 yılında Memlûk Sultanı Eşref İnal'a mektup ve çeşitli hediyeler gönderip ülkesinde henüz işleri yoluna koymadığını bildirmiş ve yardım isteğini iletmiştir [563] . Akkoyunlulara bağlı olmasına rağmen böyle bir girişimde bulunmuş olması, muhtemelen kendi tahtının sağlamda olmadığını gösterir. Bu durum onun bir önceki sene, yani 1457-1458 yıllarında, Eyyubî-Buhtîler arasında cereyan eden mücadeleler ve

---

zan 856/4 Ekim 1452 tarihinde Hısn Keyfâ'e girdi. Yönetimi eline alınca kardeşi el-Meliku'n-Nâsır'la işbirliği yapıp babasını katledenlerin çoğunu öldürdü", Baluken, s. 205-206.

[559] John E. Woods, *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire*, Salt Lake City 1999, s. 80.

[560] *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 148.

[561] "*Kürd dilinde 'Çavsor Xelef 'yani 'Kırmızı Gözlü Halef 'diye ün yapmış adam budur. Kendisi Melik Halil'in kardeşi Melik SÜleyman'ın oğludur. Amcasının ölümünden sonra Hısn Keyfâ Hükümetinin tahtına çıktı. Kabile ve aşiretlerin reisliğini en iyi şekilde yaptı*". bkz. *Şerefname*, s. 128.

[562] *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 151; Woods, s. 80-81; İlhan Erdem-Kazım Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, Ankara 2007, s. 82.

[563] Baluken, 210.

Buhtîlerin merkezi olan Kardu Ceziresi'nin yakılıp yıkmasıyla[564] ilgili mi değil mi bilemiyoruz, lakin bağlı olduğu Akkoyunlulardan bağımsız bu harekete girişmesi ya da hakkında Uzun Hasan'a bir şikâyet gitmiş olması, onu müttefik aramaya itmiş olabilir. Hısn Keyfâ Eyyubîlerinin Akkoyunlu hükmünden önceki son Sultanı Melik Âdil Halef'in son seferi İs'ird üzerine olmuş ve burayı Buhtîlerden almıştır. *Adday Vakayinamesi* Eyyubîler ile Buhtîlerin yaklaşık yirmi yıldır İs'ird için savaştıklarını, bu savaşlarda birçok kayıp verdiklerini ve en sonunda buranın Eyyubîlerin eline geçtiğini[565] söylüyorsa da bu durum çok sürmemiştir. Uzun Hasan İs'ird'in kendi tabiyetinde olduğu ifade ederek Melik Halef'e *"Şehri aslında biz aldık. Sizin orada hakkınız yoktur. Hakkı teslim etmek vaciptir"*[566] sözleriyle uyarıda bulunmuştur. Bunun kabul görmemesi üzerine de, oğlu Halil'i hassa askerleriyle birlikte Hısn Keyfâ'ya kuşatmaya göndermiştir.

Akkoyunlu Uzun Hasan'ın oğlu Halil Hısn Keyfâ'yı kuşatmış fakat kışın yaklaşması ve kalenin teslim olmaması üzerine geri dönmek zorunda kalmıştır[567]. Şartlar olgunlaştığında bizzat ordusunun başında Eyyubîler üzerine yürüyen Uzun Hasan, Hısn Keyfâ şehrini kısa bir kuşatmadan sonra almışsa da kalenin fethi için kaynakların verdiği bilgilere göre yaklaşık yedi ay beklemek zorunda kalmıştır. Şehri aldıktan sonra Eyyubîler, kaleye kapanmış ve onu uzun bir süre uğraştırmışlardır lakin kalenin Akkoyunlular eline geçmesine de yine kendileri sebep olmuştur. Şöyle ki, bütün tazyiklere rağmen kuşatmaya dayanan Eyyubîler'in kendi içerisinde kavgalı olmaları ve Sultan Melik Halef'in kendi amca çoçukları Zeynel Abidin ile Melik Eyyub tarafından öldürülmüş olması olayın seyrini değiştirmiş ve kale de Akkoyunluların eline geçmiştir[568]. Woods, kuşatmanın Muharrem 1461yılında başlayıp yedi ay kadar devam ettiğini ve 1462 yılında da neticelendiğini belirtmiş, Uzun Hasan'ın şehre hâkim olduktan sonra Eyyubî beylerinden çoğunu öldürdüğünü ve bu durumun İbni

---

[564] Bu durum için bkz. *Adday Vakayinamesi*, s. 38-39. Müellif bu iki yılda da Eyyubîler ile Buhtîler arasında çatışmaların olduğu, 1457'de Eyyubîlerin mağlubiyet aldığı fakat sonraki sene Kardu Ceziresi'nin yakılıp yıkıldığını bildirmektedir.

[565] *Adday Vakayinamesi*, s. 40.

[566] *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 237.

[567] *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 237.

[568] *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 237; İbni Tagrıberdi, s. 565; *Ahsenü't Tevârih*, s. 415; *Adday Vakayinamesi*, s. 40.

Tagrıberdi tarafından Akkoyunluların bölgede kesin olarak hüküm sürmesinin ilk adımı olduğu yorumunu yapmıştır[569].

Bölgede yükselen Akkoyunlu hâkimiyetinin bir göstergesi de Hısn Keyfâ'dan sonra bölgedeki bazı diğer kalelerin de onların hükmü altına girmiş olmasıdır. Ayrıca önemli bir yapı olan Zeynel Bey Türbesi bu dönemde yapılmış, Uzun Hasan'ın mühürdarı Şeyh Ali Bey burada yöneticilik yapmış ve hatta Akkoyunlular aynı dönemde para bile bastırmışlardır[570]. İki yüz yılı aşkın Eyyubî hükmünün ilk dönemi böylece sona ermiş ve Hısn Keyfâ'nın yeni hâkimi *Pâyende-i Sultani* unvanıyla Halil b. Uzun Hasan olmuştur. Ancak bu süreç kısa sürmüş, özellikle Uzun Hasan'ın ölümünden sonra Akkoyunlular büyük bir bunalıma sürüklenmiş ve buradaki kontrolü kaybetmişlerdir[571].

Uzun Hasan, yukarıda da değindiğimiz üzere Eyyubî hanedan mensuplarının çoğunu öldürmüş ve geri kalanları da *Adday Vakayinamesi*'nin tabiriyle *utanç içerisinde Âmid'e yollamış* ve Akkoyunlular akabinde İs'ird şehrini de almıştır[572]. Bölgede yaptığı bir diğer şey, Heysem Kalesi'ni almak olmuştur. Zira burada "*kör ve asi bir yönetici bulunmakta ve halka zulmetmektedir. Kervanlara saldıran ve savaşlarda korumasız kalan kadın ve çocukları esir ederek onları satan bu kör yönetici*", Akkoyunluların bölgeye hâkim olmasıyla kaleyi onlara teslim etmiştir[573]. Daha sonra 1470-1471 yıllarında Uzun Hasan, Buhtîler üzerine yürümüş ve isyan eden kürtler

---

[569] Woods, s. 92; Ayrıca öldürülen Eyyubî Beyleri için kaynakların karşılaştırmasını yapan Mıynat şöyle demektedir: "*Ebu Bekr Tihrani, bu olayı Seyyidu'l Meczubin Baba Abdurrahman'a ait bir anekdotla aktarır. Bu anekdotta Baba Abdurrahman kılıcını çekip Hısn Keyfâ tarafını göstererek "Seni öyle öldürürüm ki hiç haberin olmaz", diye seslenir. Daha sonra el-Melikü'l Âdil Halef'in ölüm haberi duyulduğunda ölümün Baba Abdurrahman'ın bu sözü söylediği anda gerçekleştiği öğrenilir; İbn İyas (öl. 1524) ise el-Melikü'l Âdil Halef'in oğlu tarafından öldürüldüğünü, el-Melikü'l Âdil Halef'in ölümü ile amcaoğullarının, El-Melikü'l Âdil Halef'in oğluna karşı çıktıkları, neticesinde onu öldürerek Hısn Keyfâ'i ele geçirdiklerini yazmıştır. Ayrıca onların aralarında büyük bir ihtilafın çıktığından bahseden İbn İyas, Uzun Hasan'ın bu durumdan faydalanarak burayı onların elinden aldığını zikreder; Şeref Han Bitlisi ise bu olayı Uzun Hasan'ın bir tertibi ve kışkırtması olarak yorumlamaktadır. Ayrıca suikasti gerçekleştirenlerin isimlerini vermemekle beraber, İbn İyas gibi o da katilin el-Melikü'l Âdil Halef'in oğullarından biri olduğunu bildiriyor. Suikasti yapanın kendisine hükümdarlık sözü verilerek kandırıldığını iddia eden Şeref Han, bu makamın kendisine verilmediğini, böylece rezil olduğunu belirtiyor*", bkz. Mıynat, s. 139 dipnot 434.

[570] Ali Mıynat, "Eyyubî Hanedanlığının Son Kalesi Hasankeyf'in Düşüşü", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXIV, S. 2, Aralık 2009, s. 55-56.

[571] *Şerefname*, s. 128-129.

[572] *Adday Vakayinamesi*, s. 40.

[573] *Adday Vakayinamesi*, s. 41.

kaçmış, Kardu Cezîresi de Akkoyunluların eline geçmiştir[574]. 1474 -1478 yıllarında Uzun Hasan'a gelmiş olan Venedik elçisi Barbaro, bu tarihlerde bölgeye de gelmiş ve Hısn Keyfâ'yı Uzun Hasan'a ait olan bir şehir olarak anlatmıştır[575]. 1481-1485 yıllarında gerçekleştirdiği gezisinde şehre gelen bir başka seyyah da Joos Van Ghistele olmuş ve şehri her türlü malın satıldığı zengin bir nehir limanı olarak tasvir etmiştir[576].

Bu döneme dair maalesef bunlar dışında çok fazla malumata sahip değiliz ama zaten yukarıda da zikrettiğimiz üzere Uzun Hasan ve Osmanlı hükümdarı Fatih Sultan Mehmed arasındaki mücadeleler Akkoyunlular açısından kötü bir gidişata neden olmuş, bundan olsa gerek Akkoyunlular, hem Hısn Keyfâ hem de bölgeye çok fazla yoğunlaşamamışlardır. Ayrıca Tebriz alındıktan sonra Âmid'in başkentlikten düşmesi de buraya olan ilgiyi azaltmıştır. İlginç sayılabilecek bir anektodu da burada vermek yerinde olacaktır. Zira Akkoyunlulardan sonra bölgede etkin olmaya başlayacak Safeviler'in bölgeyle ilk temasları aşağı yukarı bu döneme tekabül etmektedir. Şöyle ki, Karakoyunlu Cihanşah'ın oluşturduğu baskılardan kaçan Safevi tarikatının öncüsü Şeyh Cüneyd, Uzun Hasan döneminde Hısn Keyfâ'ya gelmiş ve onun kızkardeşi Hatice Begüm Hatun'la evlenmiştir. Bu vesileyle iki aile arasında bağ kurulmuş ve Safeviler bölgede etkin olmanın ilk tohumlarını atmıştır[577].

Melik Halil, Akkoyunlular ülkelerini ele geçirdiklerinde Hama'ya kaçmış ve Uzun Hasan'ın ölümüyle vuku bulan karışıklıktan faydalanarak geri dönmüştür. Şeref Han Bitlisi'nin verdiği bilgiye göre ailesi uzun yıllar Eyyubî vezirliği yapmış olan Şirvanlı Şah Muhammed'in yardım ve desteğiyle İs'ird'i alan ve Hısn Keyfâ'ya yürümüş olan Melik Halil, burayı savaşmadan teslim almıştır[578]. Melik Halil, şehri alıp yeniden Eyyubî hükmünü tesis etse de artık eski parlak dönemlere dönmesi zor olmuştur.

---

[574] *Adday Vakayinamesi*, s. 42.

[575] Josafa Barbaro, "Travels to Tana and Persia", *A Narrative of Italian Travels in Persia*, ed. Lord Stanley of Alderley, New York 1873, s. 49; Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, çev. Tufan Gündüz, İstanbul 2005, s. 65-66.

[576] Mınat, "Batılı Seyyahların Gözüyle Hısn Keyfâ", s. 185.

[577] Walter Hınz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, çev. Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara 1992, s. 26; Baluken, s. 216; Mınat, s. 140.

[578] *Şerefname*, s. 129 ve 180. Burada ilk sayfa Eyyubî bahsi, ikincisi de Şirvan beyleri bahsi bölümün sayfa numaralarıdır.

Zor bir sürece giren Akkoyunlular ve yükselişte olan Safeviler bu dönemde bölge üzerinde gizli de olsa bir hâkimiyet mücadelesi gütmektedirler. Akkoyunlu Yakup Bey bu dönemde Şah İsmail'i sıkıştırmış ve o da Hacca giderken güzergâhında bulunan Hısn Keyfâ'ya uğramıştır. Safevilerin daha önce sözünü ettiğimiz Akkoyunlularla olan akrabalık tesisi, bu sefer de Eyyubîlerle gerçekleşmiştir. Şah İsmail kız kardeşini Hısn Keyfâ Eyyubî hükümdarı Melik Halil ile evlendirmiş ve büyük bir düğünle akrabalık bağları kurulmuştur[579].

Yeniden devleti ayağa kaldıran, bölgedeki bazı yerleri kontrol altına alan ve kurduğu akrabalık bağıyla topraklarını güvene aldığını zanneden Melik Halil, büyük bir yanılgıya düşmüş ve Şah İsmail tarafından esir edilmiştir. Zira Şah İsmail 1501 yılında Akkoyunluların merkezi olan Tebriz'i almış ve kendi devletini kurmuştur. Bu esnada kayınbiraderi ve yeni devletin kurucusunu ziyaret ve tebriğe giden Melik Halil Eyyubî, Tebriz'de üç yıl esir tutulmuştur[580]. Bu olay, Hoca Sadeddin'e göre, eniştesi olmasına rağmen Şah İsmail, Melik Halil'in topraklarına saldırmış, beş yıllık bir kuşatma gerçekleştirmiş fakat Hısn Keyfâ'yı almaya muvaffak olamamıştır. Bunun üzerine bir hile tertip ederek onu esir etmiş ve burayı da oğlu Mehmet Bey'e bırakmıştır[581].

Eyyubî Hâkimi'nin esaretini duyan oğlu Melik Süleyman, Şirvan ve Zirkan aşiretlerinin desteğiyle Eyyubî tahtına oturmuş, babası üç yıllık esaretten sonra kurtulup gelince de tahttan feragat etmiştir[582]. Aslında tarihleri tam olarak takip edemediğimiz ya da verilmiş olan tarihlerin çelişkili olması, artık müstakil bir Eyyubî varlığından bahsetmeye olanak vermemektedir. Kaynaklarda ve yapılan çalışmalarda bu son döneme dair tafsilatlı malumat bulmak neredeyse imkansız bir hal almıştır. Zira bir taraftan Akkoyunlular bir yandan Safeviler ve öteki tarafından Osmanlılar bölge için yoğun uğraş içerisindedirler. Melik Halil eğer söylendiği gibi Safevi Devleti kuru-

[579] *Şerefname*, s. 129-130.

[580] *Şerefname*, s. 130 ve 185-186 Şeref Han Bitlisi, Hısn Keyfâ Eyyubî Beyi'nin dışında oraya birçok Kürt Beyi'nin de itaat arzetmeye gittiğini fakat onların da Eyyubî Beyi ile aynı kaderi paylaştığını belirtmektedir. Bu bilgi biraz şüphelidir, zira Şah İsmail Sünni bir devlet kurmuştur. Bölgedeki Kürt aşiretlerinin tamamına yakını Sünni inanca sahip ve Şah İsmail bölgeye girdiğinde birçoğu ona tabi olmamak adına isyan etmiş ve kendi kalelerine kapanmışlardır. Olsa olsa ona yakın bölgedeki bazı beylerin kendi topraklarını sağlama almak maksadıyla gitmiş ve itaat etmiş oldukları söylenebilir.

[581] Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't Tevârih*, haz. İsmet Parmaksızoğlu, IV, Ankara 1992, s. 247-248.

[582] *Şerefname*, s. 129.

lunca tebriğe gitmiş ve üç sene hapsedilmişse tahta yeniden çıkış tarihi 1511 ya da 1514 olmamalıdır. Yok eğer Hoca Sadettin'in verdiği rivayet doğruysa Hısn Keyfâ yönetimi tekrar nasıl Eyyubîlere geçmiştir? Dolayısıyla Eyyubî bahsini burada noktalayıp, bu sorulara Safevi ve Osmanlı'nın bölgeyi ele geçirmesi bahsinde değinmeye çalışacağız. Sonuç olarak birçok çalışmada Hısn Keyfâ Eyyubîlerinin yıkılış tarihi 1516 olarak verilmiştir ve bu tarih de Osmanlıların bölgede hâkimiyet kurdukları tarihtir. Bu tarihten sonra Eyyubî hanedanından bazı isimlerin devleti diriltme çabaları artık Osmanlının hükmü kavi olduğu için burada ele alınmayacaktır.

4. Diyâr-ı Bekr'de Safevi Hâkimiyeti

Akkoyunlular yenilince daha önce ismini zikrettiğimiz Elvend Bey de, Diyâr-ı Bekr bölgesine kaçmış ve muhtemelen o olmadığı zamanda bölgeye hâkim olan Cihangir oğlu Kasım Bey ile karşılaşmıştır. Kendisini bölgeye sokmak istemeyen Kasım Bey ile mücadeleye giren Elvend Bey, onu yenerek yeniden bölgenin hâkimi olmuş ve 1505-1506 yılında ölünceye kadar da buradaki hâkimiyetini sürdürmüştür. O ölünce de bölgeye Uğurlu Mehmed'in oğlu Zeynel çağrılmış ve kendisi hükümdar ilan edilmiştir. Zeynel Bey, Âmid valisi Emir Musullu ve bazı ileri gelen beyleri hapse attırmış, oradan Mardin'e giderek bir müddet burada kalmıştır. Ardından Hısn Keyfâ'yı kontrol altına almış ve buradan Urfa yönüne gitmiştir. Bölgede bir müddettir sarsılan otoriteyi sağlamaya çalıştığı anlaşılan Zeynel Bey, Urfa'yı da itaat altına almış ve uzun bir süreden sonra bölgenin hemen hemen hepsinde yönetimi eline almayı başarmıştır. Bu gelişmeler üzerine, Şah İsmail bölgeye doğru harekete geçmiş ve bu arada Emir Musullu da hapisten kaçmıştır. Etrafına topladığı emirler ve ileri gelenlerle Zeynel Bey üzerine yürüyen Emir Musullu, Zeynel Bey'i yenmiş ve onu Dulkadiroğulları'na sığınmak zorunda bırakmıştır. Bunun üzerine bölgeye gelen Şah İsmail, Dulkadiroğulları topraklarına saldırınca, Emir Musullu onunla müttefik olmuş ve Âmid şehri başta olmak üzere Zeynel Bey'in itaat altına aldığı bütün Diyâr-ı

Bekr bölgesini Şah İsmail'e bırakmıştır. Böylece 1506 tarihi itibariyle bölgede Safevi hâkimiyeti başlamıştır[583].

Bölgenin kendisine geçmesiyle beraber Şah İsmail, Ustacalu Muhammed Han'ı bölge valiliğine atamıştır. Fakat bölgede yaşayan halkın çoğunun Sünni olması durumunu zora sokmuş ve Ustacalu Muhammed Han, bölgedeki bazı şehirleri kontrol altına aldıysa da bazı şehir ve kaleler kendisine direnmiştir[584]. Muhammed Han, özellikle kalelerde yaşayan Kürtlerin şiddetli mukavemeti ile karşılaşmıştır. Safevi yönetimine karşı çıkanlardan biri de Emir Musullu'nun kardeşi Kaytmış Bey'dir. Kaytmış Bey abisi Şah İsmail'in huzuruna gittiğinde yerine vekil olarak Âmid'e tayin edilmiş, lakin abisi ile aynı düşüncede olmayıp Safeviler'e ayak diretmiştir. Halkın da Şii olan bu devletin tebası olmak istememesi üzerine, Âmid'e kapanmış ve Ustacalu Muhammed Han'a karşı şehri savunmuş, ayrıca Dulkadiroğulları Alaüddevle'den de yardım istemiştir. Müttefik güçler Safeviler'e bir müddet direndiyse de mağlup olmuş ve şehir Safevi kontrolüne geçmiştir (1507). Beysanoğlu bütün Diyâr-ı Bekr bölgesinde müthiş bir yıkım gerçekleştirildiğini yazmaktadır[585].

Diyâr-ı Bekr Bölgesi'nde Safevi hükmü çok sürmemekle beraber konuya ilişkin çok fazla malumat da bulunmamaktadır. Özellikle yeni bir dinî ideoloji ile ortaya çıkan Safeviler, zaten şehzade olduğu dönemden beri I. Selim'in Kızılbaşlarla olan mücadelesinden dolayı, Osmanlı Devleti'nin dikkatini çekmiştir. Hele ki, 1512 yılında taht değişikliği yaşanması ve I. Selim'in Osmanlı Sultanı olması, bölgeyi kaçınılmaz bir Osmanlı-Safevi mücadelesi sahnesine çevirmiştir. Bölgede yaşayan halkın çoğunlukla Sünni olması ve Safeviler'in bölgede mezarları bile tahrip edecek seviye ulaşan yıkımları Osmanlıyı harekete geçirmiş ve İran üzerine giden nam-ı diğer Yavuz Sultan Selim, bu seferde kendi yanında olan Akkoyunlu Sultan Murad'ı bölge üzerine göndermiştir. Filhakika herhangi bir başarı gösterememiş olan Akkoyunlu Murad,

---

[583] *Anonim Tarih-i Şah İsmail*, British Museum, or. 3248, v. 122b-123a; Hondmir, II, s. 44-47; Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. 28-30; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, s. 460-462.

[584] Ali Emiri, *Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi*, haz. Kenan Ziya Taş, Sadettin Baştürk, Serkan Sarı, Ankara 2005, s. 58-59.

[585] Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, s. 508.

Safevi güçlerine yenilmiştir. En nihayetinde bölge Çaldıran Savaşı'ndan sonra Osmanlı hükmüne geçmiştir (1514)[586]. Bölgenin Osmanlı yönetimine geçmesindeki en önemli amillerden biri, Türk ya da Kürt farketmeksizin Sünni olan halkın Safeviler'e karşı sergilediği dirençtir. Bunu bilen Osmanlı Sultanı da İdrisi Bitlisî'yi bölgenin Osmanlı'ya tabi olması için görevlendirmiştir.

5. Diyâr-ı Bekr'in Osmanlı Hakimiyetine Girmesi

Bölgenin Osmanlı Devleti tarafından himayeye alınmak istenmesi, Osmanlı Sultanı I. Selim'in güttüğü doğu politikasının bir sonucudur. Bu politika ile Osmanlı Devleti, 1514 yılında Safevileri Çaldıran Savaşı'nda ağır bir yenilgiye uğratmış ve bölgenin Osmanlı hâkimiyetine giriş süreci başlamıştır. Zira Safevileri yenip Tebriz'i alan Sultan Selim, arada kalan Doğu ve Güneydoğu Anadolu coğrafyasının da Osmanlı hükmüne alınmasını istemiş[587] ve bu fikrin gelişmesinde de aslen Bitlisli nüfuz sahibi bir şeyh olan Hüsameddin'in oğlu ve *Heşt Bihişt*[588] eserinin müellifi İdris-i Bitlisî'nin büyük etkisi olmuştur. İdris-i Bitlisî, Akkoyunlu Yakup Bey'in hizmetindeyken Şah İsmail'in ortaya çıkıp, bölgeye gelmesi sonucu Osmanlılar'a sığınmış ve yüksek mertebelerde görev yapmış birisidir[589].

Çaldıran'da yapılan savaşta Safevi ordusu saflarında Safevilerin bölgedeki yöneticisi Ustacalu Muhammed de yer almış ve savaşta hayatını kaybetmiştir. Bu durum üzerine Âmid halkı ayaklanmış ve Safevilerin şehirdeki bulunan askerlerinin birçoğunu öldürmüş, halkını da dışarı atmıştır. Devamında da İdris-i Bitlisî'ye haber gönderilerek Osmanlı tabiyetine girme noktasında yardım istemişlerdir[590]. Çaldıran Zaferi ve Tebriz'in fethinden sonra Amasya'ya dönen Sultan Selim, İdris-i Bitlisî'yi bölgeyi Şah İsmail'e karşı ayaklandırıp Osmanlı tabiyetine teşvik etmek üzere görevlendirmiş ve Kürt emirlerine hitaben yazılmış emirnâmelerle beraber bölgeye göndermiş-

---

[586] Yınanç, "Diyarbekir", s. 623.
[587] Ş. Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", *Tarih Dergisi*, VIII, 1968, s. 49-78.
[588] Bu eser ve yazarı hakkında bkz. Abdulkadir Özcan, "İdris-i Bitlisi", *DİA*, 21, İstanbul 2000, s. 485-488; a.mlf., "Heşt Bihişt", *DİA*, 17, İstanbul 1998, s. 271-273; V. L. Ménage, "Bidlisi", *EI²*, I, s. 1207-1208.
[589] Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara 1991, s. 15-34.
[590] Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, s. 516.

tir[591]. Bütün kışı oradaki merkezleri gezerek geçiren Bitlisî, Hısn Keyfâ ve İs'ird Eyyubî meliki Halil[592], Bitlis emiri Şeref Han[593], Hizan emiri Davud, Sason emiri Ali, İmadiye hâkimi Emir Seyfeddin, Nırman hâkimi Abdal, Zirkî beyi Ahmed, Eğil hâkimi Kasım Bey gibi daha nice önemli kişilerle bir araya gelmiş ve aralarında yaptıkları istişare sonucu Osmanlı'ya biat etme kararı verilmiştir. Lakin aralarından birinin baş olarak seçilmesi bir probleme sebep teşkil edebileceğinden bir Osmanlı serdarının himayesinde Safevilerle savaşıp bölgeyi kurtarmak için mücadelede karar kılınmıştır. Bu kararın alınmasına müteakip, Zirkî Ahmed Bey Meyyâfârikin Kalesi'ni, Kasım Bey Eğil Kalesi'ni, Çimşid Bey Palu Kalesi'ni Sultan Selim adına almışlardır. Buna mukabil, Şah İsmail ise ölen Ustacalu'nun kardeşi Karahan'ı görevlendirmiş ve hükmünde olan Mardin, Hısn Keyfâ, Harput ve Ergani'de bulunan güçlere ona destek vermesini emretmiştir[594].

Âmid'i kuşatan Karahan, halkı teslim olmaya davet etmiş ve bunu yaptıklarında Şah İsmail'in onları affedeceğini ve onlara ihsanlarda bulunacağını vaat etmişse de bu vaatler işe yaramamış ve halk Âmid'e kapanmış, bir taraftan da Bitlisî vasıtasıyla Osmanlılardan yardım istemişlerdir. Bu yardım çağrısı cevapsız kalmamış ve Amasya'dan Yiğit Ahmed[595] emrine bir miktar asker verilerek yardıma gönderilmiştir. Elinde Bitlisî ve bölge emirlerine Sultan Selim'in mektuplarıyla gelen Yiğit Ahmed, bir gecenin karanlığından faydalanarak Karahan'ın kuvvetlerine baskın vermiş ve Âmid'e girmeye muvaffak olmuştur. Şehir halkına, Sultan'ın bütün bölgeye yardım

---

[591] Bu emirnâmeler ve İdris-i Bitlisi'nin Osmanlı Sultanı'na gönderdiği fermanlar için bkz. Ebu'l-Fazl Mehmed Efendi, *Zeyl-i Heşt Bihişt*, Süleymaniye Küt. Esad Ef. kısmı, No. 2447. Bu eser hem Hoca Sadettin hem de Gelibolulu Ali tarafından sıklıkla kullanılmıştır. ayrıca bu fermanlarla alakalı bkz. N. Sevgen, "Kürtler III", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 7, 1968, s. 57-61.

[592] "*Bu zat Hısn-ı Keyfa ve Siird hâkimi iken Şah İsmail'in kızkardeşi ile evlenmiş, aradaki akrabalığa rağmen, Şah Hısn-ı Keyfa'yı beş sene muhasara ettirmiş, sonunda Melik Halil'i hile ile yakalatarak hapsettirmişti. Çaldıran Muharebe'sinden sonraki karışıklık devresinde Melik Halil Eyyubî kaçmağa muvaffak ve İs'ird'i Safevilerden istirdada nail olmuş fakat Hısn-ı Keyfa'yı almaya muvaffak olamamıştı.*" bkz. Ebu'l-Fazl Mehmet Bey, v. 84a-84b.

[593] Göyünç onu Şerefeddin diye belirtir. bkz. *Mardin Sancağı*, s. 16; Ebu'l-Fazl Mehmet Bey, Bu zatın Tebriz'de Yavuz Sultan Selim'in huzuruna çıkarak ona biat ettiğini, buna karşılık Bitlis ve çevresinin kendisine verildiğini yazmaktadır. *Zeyl-i Heşt Bihişt*, v. 68a.

[594] Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't Tevârih*, IV, s. 246-248; Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 15-16; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, s. 517.

[595] Bu kişi hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet Kankal, "Diyarbakır'ın Osmanlıya İlhakında Emeği Geçenlerden Biri: Yiğit Ahmed", *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)*, ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal, Diyarbakır, 2004, s. 611-616; Nejat Göyünç, "Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 7, 1968, s. 76-80.

göndereceği haberi verilmiş ve Osmanlı sancakları Âmid'in hisar ve burçlarına çekilmiştir[596]. Bu durum Şah İsmail'i harekete geçirmiş ve bölgedeki yöneticisi Karahan'a daha fazla yardım göndererek Âmid'in mutlak suretle alınması emrini vermiştir. Zira Âmid stratejik önemi ile bölgenin kalbi gibidir, oranın alınamaması bölgenin geri kalanını da kaybetmek demektir ve öyle de olmuştur. Âmid'i muhtelif kuşatma ve etrafını yakıp yıkmasına rağmen Karahan şehri alamamış ve tazyiklerini artırmıştır. Yeniden yardım talep edilmesi üzerine, Sultan Selim tarafından Bayburt'ta bulunan Bıyıklı Mehmed Paşa[597] bölgeye gönderilmiş ve Rumiye-i Sugra[598] Beylerbeyi Şadi Paşa'nın da beş sancak beyi ile beraber mezkûr paşaya yardım edilmesi emredilmiştir. Bu güçlü ordunun gelmesiyle, Karahan Mardin'e geri çekilmek zorunda kalmış ve şehrin kapısı Osmanlı askerlerine açılmıştır. Eylül 1515 tarihi itibariyle de Âmid Osmanlı hükmünü tanımış ve onlara tabi olmuştur[599]. Haydar Çelebi'den naklen Göyünç, Âmid'in fethi haberinin 22 Ekim 1515'te Divanı-ı Hümayun'a ulaştığı, ondan on iki gün sonra Çavuş Küçük Ahmed haberiyle Âmid ve diğer mahallelerin hepsinin Osmanlı'ya tabi olduğunu ve bunun üzerine de Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Diyâr-ı Bekr Beylerbeyliğine tayin olduğunu yazmaktadır[600].

Karahan'ın çekilmesi ile beraber, başta Bitlisi olmak üzere bölge beyleri de harekete geçmiştir. Osmanlı kuvvetleri Karahan'ı bir müddet takip ettikten sonra, Cavsak[601] denilen mevkinin uygun olmaması üzerine geri dönmüşlerdir. Bitlisî ve Melik Halil Eyyubî ile beraber beş yüz kadar Osmanlı askeri ve Kürt beylerinin iştirakiyle Mardin'e yürünmüş ve şehir sulh yoluyla teslim alınmıştır. Lakin bir kısım Safevi askeri kaleye kapanmış, kale bu ilk teşebbüste ele geçirilememiştir. Safevilerin bölgede iyice zayıflaması üzerine, Melik Halil Eyyubî, İs'ird üzerine yürümüş ve atalarının

---

[596] Gelibolulu Ali, *Künhü'l-Ahbar*, Nuruosmaniye Kütüp. Nr. 3406, v. 247a; Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't Tevârih*, IV, s. 253; İdris-i Bitlisî, *Selim Şah-Nâme*, haz. Hicabi Kırlangıç, Ankara 2016, s. 312-332; Şem'î, *Terceme-i Tevârih-i Şeref Hân*, haz. Adnan Oktay, İstanbul 2106, s. 167; Selâhattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 1969, s. 79; Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 17; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, s. 517-518.

[597] M. Mehdi İlhan, "Diyarbakır Fatihi ve Beylerbeyi Bıyıklı Mehmet Paşa", *Atatürk ve Diyarbakır*, Diyarbakır, 1981, s. 137-162.

[598] Dönemin tabirleri için bkz. M. T. Gökbilgin, "XV. ve XVI. Asırlarda Rum Eyaleti", *Vakıflar Dergisi*, S. VI, 1965, s. 51-61.

[599] Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 18; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, s. 521.

[600] Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 18; ayrıca bkz. Feridun Bey, *Münşeatü's-Selâtin*, I, İstanbul 1274-75, s. 470.

[601] Bu mevki için bkz. V. Minorsky, "Mardin", *EI*, IV, s. 53; a.mlf., "Mardin", *İA*, VIII, s. 317-322.

mirası olan bu şehri Safevilerden temizlemiştir. Ama Eyyubî Halil'in asıl amacı Hısn Keyfâ'yı geri almaktır ve bunun için uğraşmaya başlamıştır. Safevilerin elindeki şehir ve kalelerin bir bir düştüğü haberleri gelmeye başlamış, İs'ird'den sonra da Sason hâkimi Ali Bey Garzan'ı onların hükmünden kurtarmıştır. Hoca Sadettin'in verdiği bilgilere göre, seyyidlik ve şeriflik şanıyla başlar üstünde tutulan Zirkî Ahmed Bey, Meyyâfârikin havalisini, Kasım Bey de Eğil yöresini tamamen hüküm altına almış ve Âmid'e yardımdan da geri durmamışlardır[602].

Bu durumda Mardin'deki Osmanlı askerelerinin çoğu Âmid'e geri dönmüş, bazıları da kendi sancak ve görev yerlerine geri dönmüşlerdir. Bölgedeki beyler ile Kürt aşiretlerinin ayrılmasıyla da Mardin savunmasız kalmış ve Karahan emrindeki askerlerle gelip buraya rahatlıkla almıştır. Bölgedeki durumdan haberdar olan Sultan Selim, Karaman Beylerbeyi Hüsrev Paşa'ya emrindeki bütün sipahilerle Diyâr-ı Bekr'e gitmesini emretmiş ve ilaveten Rumeli Kethüdası Mehmed Çelebi, tımarlı sipahilerden dört yüz kişi, ulufeciler ocağı ağası ile emrindeki asker ile Anadolu sipahilerini de onun yanına vermiştir. Bitlisî, bir yandan gelen bu yardımdan söz ederken, bir yandan da Şah İsmail'in gönderdiği yardım birliklerinin bölge beyleri ve Kürt aşiretlerinin saldırısına uğradığı ve çok telefat verdiklerini bildirmektedir[603] (1516).

Karahan kendisine yardıma gelen kuvvetlerin özellikle Kürt beyleri tarafından saldırıya uğraması üzerine Hısn Keyfâ-Mardin-Âmid üçgeninde bir bölgeye geri çekilmiş, bölgeye ulaşan Osmanlı askerleri de Bıyıklı Mehmed Paşa'nın ısrarı ile onun üzerine gitmiştir. Bitlisî'nin bütün uyarılarına rağmen Karahan'ı takipte ısrarcı davranan Diyâr-ı Bekr Beylerbeyi, askeri zorlu bahar şartlarında Karahan'ın üzerine göndermiştir. Kaynaklar Dicle'yi geçmeye çalışan birçok Osmanlı askerinin azgın bahar sularında boğulduğunu belirtmektedir. Bu kayıplar Sultan Selim'i hayli hiddetlendirmiş ve takviye kuvvet göndermenin yanında, ihmali olan bazı görevlileri azlettiği, hatta zindana attığı bahsi Osmanlı kroniklerinde geçmektedir. Gelen yeni takviye kuvvetin bölgeye ulaşmasıyla Osmanlı ordusu ile bölge beyleri muntazam bir hazırlıkla Karahan'ın üzerine gitmişlerdir. İdris-i Bitlisî'nin Sultan Selim'e gönderdiği ve daha sonra oğlu Ebu'l-Fazl Mehmed Bey'e intikal eden ve *Zeyl-i Heşt Bihişt*'e kay-

---

[602] Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't Tevârih*, IV, s. 250; Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 19-21.
[603] İdris-i Bitlisi, *Selim Şah-Nâme*, s. 342-351.

naklık eden mektuba göre Osmanlı ordusunu Bitlisî, bölge beylerinden müteşekkil bulunduğu sol cenahı şu şekilde tasvir etmiştir:

> *"Ordunun sol cenahında, Hısn-ı Keyfa hâkimi Halil Eyyubî, Sason hâkimi Mehmed Bey, Eğil hâkimi Kasım Bey, Bekir Bey Buhtî, Mehmet Bey Zirki, Şah Ali Bey Mirdasi, Nasır Bey Süleymani, Emir Sarim'in oğlu Kasım Bey benim solumda; Bitlis hâkimi Şeref Bey, Hizan hâkimi Davud Bey, Şah Veled Bey Süleymani, Atak hâkimi Ahmed Bey, Sultan Ahmed Hacuki ve kardeşi İsfahan Bey, Çemizgezek hâkimi Emir Pir Hüseyin sağımda ben de bu iki grup arasında irtibat temin etmekteydim"*[604]

Bu durum, bölgenin Safevilerden kesin bir şekilde kurtulmak istediğini ve çareyi Osmanlı'ya tabi olmakta bulduğunu çok açık bir şekilde ortaya koymuştur. 1514 tarihinden beri Osmanlı'nın yanında ve müttefiki olan bölge beyleri, Safevilere vurulacak büyük darbede de yine onların safında olmuşlardır. Mayıs 1516 yılında vuku bulan savaşta Osmanlı kesin bir zafer kazanarak, Safeviler'e ağır bir darbe indirmiş ve askerlerinin birçoğunu telef etmiştir. Çok az bir kuvvet güneye doğru kaçabilmiştir. Bu olaydan sonra Sincar, Telafer, Ergani, Çermik, Siverek ve Birecik Safevilerden alınmıştır. Hısn Keyfâ, Melik Halil Eyyubî'nin yönetimine geçmiş, Mardin yeniden kuşatılmış ve halk tarafından teslim edilmiştir. Lakin ilk kuşatmada olduğu gibi, Osmanlı güçleri şehre ulaştığında Safeviler yine kaleye kapanmış ve bu kez başlarında Karahan'ın kardeşi Süleyman olmak üzere direnmişlerdir. Sultan Selim'in Mısır üzerine sefere çıkması hasebiyle Bıyıklı Mehmet Paşa, burada az sayıda asker bırakarak Elbistan'da ordu-yu hümayuna katılmıştır. İdrisi Bitlisî, Mardin kuşatmasının bir yıl sürdüğünü bildirirken, Hoca Sadettin dokuz ay kadar sürdüğünü dile getirmiştir. Fakat müverrihlerimiz, kaleye kapanan Süleyman ve adamlarının kesik başlarının Sultan Selim'e Mısırdayken gönderildiği noktasında hemfikirdirler[605].

---

[604] Ebu'l-Fazl Mehmet Efendi, *Zeyl-i Heşt Bihişt*, v. 81b, 82b-83a.

[605] Ebu'l-Fazl Mehmet Efendi, *Zeyl-i Heşt Bihişt*, v. 83a; Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't Tevârih*, IV, s. 333; Müneccimbaşı, *Sahâifü'l-Ahbar*, III, İstanbul 1285, s. 468; Keşfi, *Selimnâme*, Süleymaniye

Böylece bölgenin tamamının Osmanlı Devleti'ne ilhak olmasıyla beraber 1518 yılında bölgenin tahriri yapılmış ve on biri Türk, sekizi bölge beylerine tevcih edilmiş on dokuz sancaktan müteşekkil Diyâr-ı Bekr Eyaleti kurulmuştur. Daha sonraki tarihlerde başka tahrirler yapılmış ve bu sayı zamanla değişiklik göstermiştir[606].

Kütüp. Esad Efendi kıs., No. 2147, v. 110b-111a; Sucûti, *Selimnâme*, Topkapı Sarayı Küt., No. R.1284/1, v. 99b.

[606] Detaylı bilgi için bkz. M. Mehdi İlhan, "1518 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Âmid Sancağında Timar Dağılımı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. XXII, 1982, s. 85-100; a.mlf., "Onaltıncı Asırda Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Mahallelere Dağılımı", *Ziya Gökalp Dergisi*, S. 62, (Ankara, 1991), s. 49-72; a.mlf., "Onaltıncı Yüzyılın Başlarında Âmid Sancağı Yer ve Şahıs Adları Hakkında Bazı Notlar", *Belleten*, S. LIV/209, 1990, s. 213-222; a.mlf., "Some Notes on the Settlements and Population of the Sancak of Âmid according to the 1518 Ottoman Cadastral Survey", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 14/25, 1982, s. 415-436.

III. BÖLÜM

DİYÂR-I BEKR BÖLGESİNİN SOSYO-EKONMİK YAPISI (1243-1514)

1- Bölgenin Demografik Yapısı

Diyâr-ı Bekr bölgesi, sahip olduğu verimli topraklar ve bulunduğu konum itibariyle ticaret yollarının kesiştiği bir noktada yer alması hasebiyle her dönemde ilgi çekici bir coğrafya olmuştur. Kâdim medeniyetlere ev sahipliği yapmış Mezopotamya topraklarında yer alan bölge, farklı kültürlerden birçok milleti bağrında barındırmıştır. Eski çağlardan beri Anadolu'da yaşayan gayrimüslimlerin yoğun olduğu bölgede, Roma-Sasani mücadelelerinin olduğu dönemde Persler; İslâm fetihleriyle beraber Araplar; XI. asırda başlayan göç hareketleriyle Türkmenler ve en son Moğol İstilasının önüne kattığı birçok topluluk bölgeye gelerek burayı kendilerine mesken tutmuşlardır. Hıristiyanlık, Müslümanlık, Yahudilik ve Yezidilik gibi farklı din ve inançlara sahip Türk, Kürt, Arap, Ermeni, Süryani gibi farklı etnik unsurlar bölgede birlikte yaşamaya başlamışlardır. Özellikle XI-XIII. asırda bölgeye hakim olan Türklerin, sahip oldukları hoşgörüyle bu farklı etnik grupları idare etmeleri, kültürel çeşitliliğe sahip bir ortamın oluşmasına vesile olmuş ve gerek yerleşik gerek konar-göçer kitleler bazen kaynaşarak bazen de zıtlaşarak birlikte yaşamayı tecrübe etmişlerdir. Bu durum, daha önce değindiğimiz gibi, bölgenin kozmopolit bir demografiden müteşekkil olmasına ve hem şehir hem kır yaşamının bütünleşik bir ilişkiyle varlığını sürdürmesini sağlamıştır. XI-XIII. yüzyıl aralığındaki müreffeh ortam, çalışmamızın başından beri vurguladığımız üzere, Moğol İstilası ile büyük bir darbe almış ve bu durum demografik yapıyı da etkilemiştir.

Moğolların önüne katıp Anadolu'ya sürüklediği son göç dalgasının yanı sıra Karakoyunlu-Akkoyunlu Türkmenlerinin bölgeye gelmesi Türk/Türkmen nüfusunun artmasını sağlamıştır. Yine bölgedeki varlığı daha eski tarihlere dayansa da bu dönemde iyice etkin olmaya başlayan Kürtler bölgenin bir diğer kalabalık grubunu oluşturmuşlardır. Ayrıca burada evvelden beri yaşayan gayrimüslim bir kesim olduğunu da unutmamak lazım. Dolayısıyla bu dönemde bölgede yaşayan farklı unsurları ayrıca ele almak ve onların bölge içindeki konumları belirtmek önemlidir.

1.1. Türkmenler/Türkler

XI. yüzyılda Anadolu'ya ve dolayısıyla bölgeye giren Türkler, özellikle Bizans İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu durumdan faydalanıp 1071'de onlara ağır bir yenilgi yaşatarak bölgeye sahip olmuş ve genel tabirle *Anadolu'nun kapısını Türklere açılmıştır*. Malazgirt Zaferi'nden sonra özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu coğrafyasında kurulan birinci dönem beyliklere daha sonra Moğol İstilası ile beraber gelen büyük göç dalgasının bir sonucu olarak Orta ve Batı Anadolu'da kurulan ikinci dönem beylikler de eklenince Anadolu'nun Türkiye olma sürecinin ilk merhalesi tamamlanmış ve Osmanlı Devleti bu mirasın bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. XI. asırdan itibaren yoğun, kesintisiz ve büyük kitleler halinde Rum diyarı Anadolu'ya gelen Türk nüfusu, Moğolların batıya hareketiyle adeta zirve noktasına ulaşmıştır. İlk zamanlarda sadece akın niteliği taşıyan bu hareket, daha sonra yerleşme ve en nihayetinde bütün Anadolu'da yurt tutma süreciyle son bulmuştur. 1071 Malazgirt Zaferi ile bu toprakların hâkimi olan Bizans'ın askeri gücü büyük oranda yok edilirken, 1176 Miryakefalon Savaşı'yla da artık "Türkleri Anadolu'dan atma fikrine" son verilmiştir.

Çalışma alanımızın da başlangıç noktasını teşkil eden Moğolların batıya yönelmesi, mevcut yerlerindeki birçok topluluğu harekete geçirmiş ve Anadolu'ya doğru büyük bir göç dalgası meydana getirmiştir. Şüphesiz bu hareketteki en büyük yekûnu Türkler oluşturmaktadır. XI. asırdan itibaren Büyük Selçuklular ve bu devlet dağıldıktan sonra Türkiye Selçukluları, Suriye Selçukluları, Artuklular, Dilmaçoğulları, Yınaloğulları, Kızıl Arslanoğulları vb. daha birçok siyasi teşekkül bölgede etkili olmuş ve Türk nüfusunun bölgede yayılmasını ve kök tutmasını sağlamıştır. Âmid, Mardin, Hısn Keyfâ, Meyyâfârikin ve Erzen gibi Diyâr-ı Bekr bölgesinin en büyük şehirlerinde hüküm sürmüş olan Artuklular ile Dilmaçoğulları bu süreci devam ettirmiş, onları takiben de Karakoyunlu ile Akkoyunlu devletleri hâkimiyetindeki Türk/Türkmen nüfusu bölgedeki etkinliğini, sürekli üzerine koyarak, sürdürmüştür. Öyle ki Vryonis, Türklerin Anadolu'daki bu etkisini *Helenizmin* yıkılmasındaki temel etken olarak görmektedir[607]. Buna yakın bir görüşte olan Kuban, Türklerin Ana-

[607] S. Vryonis, "The Decline of Byzantine Civilization in Asia Minor Eleventh- Fifteenth Century", *Dumbarton Oaks Papers*, 29, 1975, s. 351-356; a.mlf., "Bir Dünya Uygarlığı Bizans", çev.Z. Biliz,

dolu'ya ve dolayısıyla bölgeye yeni bir formasyon getirmesini şu şekilde yorumlamaktadır: "*On birinci yüzyıldan sonra, bu bin yıllık şehirler ülkesi, çok kuvvetli göçebe eğilimleri olan bir toplumun eline geçip, Türkler, Anadolunun çehresine kendi damgalarını vurunca, eski şehirlerin strüktürel gelişmesine hâkim olmuş eğilimler ortadan silinmiş oldu. Gerçekten de bugünün Anadolu şehri, bir İyonya şehri tasavvurunun adeta karşı kutbundadır. Bu şehirlerde her zaman Hitit, Hellenistik, Romalı veya Bizanslı espriyi yakalamak kabil olabilir. Fakat Türk devri, kendinden öncekilerin izlerini ortadan silecek kadar uzun sürmüş ve eski devirlerden beri devam eden gelişmeleri bulmak, bazı detaylar dışında, adeta imkânsız hale gelmiştir*"[608]. Buradan hareketle, Türklerin Anadolu ve bölgede Türk-İslam medeniyetinin temsili ama aynı zamanda kadim medeniyetlerden de izleri bünyesinde barındıran kültürel bir atılım gerçekleştirmesi, bu yerleşim yerlerinde yeni imar faaliyetlerinin başlamasını sağlamış ve Türkler eliyle büyük bir değişim yaşanmıştır. Özellikle bu dönem ile beraber sahip oldukları yeni yurtlarında yerleşik hayat nosyununa alışan Türkler, bölgenin demografik yapısının da değişmesini hızlandıran hâkim unsur olmuştur.

Ne yazık ki XIII-XVI. yüzyıllara dair doğrudan demografik yapı hakkında bilgi veren bir kaynak mevcut değildir. Aslında bu durumun sosyo-ekonomik verilerin hepsi için geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Yapılmış herhangi bir nüfus sayımı, bölgede yaşayan etnik unsurların bir ayrımı ya da mukayesesi hakkında bir belge mevcut olmasa da tarih ve coğrafya kitaplarında verilen kayıtlardan bazı çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Ayrıca yaşanan siyasi karmaşa ve olaylardan olsa gerek, bölgeye bu dönemde çok fazla seyyah da uğramamıştır. Lakin yine de sınırlı sayıda kaynak bize bu konulara ilişkin fikir edinme ve bazı durumları tespit etme olanağı sunmaktadır. Örneğin çalışma dönemimiz ile ilgili en erken kayıtlardan biri, göçebe Türk/Türkmenler için şöyle bir tasvir yapmaktadır: "*Müslümanların sürüleriyle yazkış otlaklarda oradan oraya dolaşması adettir*"[609]. 1245-1248 yılları arasında Anadolu'da bulunan bir keşiş tarafından verilen bu bilgi, Türklerin çoğunun hala konar-

---

Cogito, S.17, 1999, s.37, 39; ayrıca detaylı malumat için bkz. a.mlf., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, University of California Press, 1971.

[608] Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri: Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, VII, 1968, s. 53.

[609] *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, s. 52.

göçer bir şekilde yaşadığına işaret etmektedir. Aslında Türklerin Anadolu'yu yurt tutmaya başladığı ve ilk beyliklerin kurulduğu tarih üzerinden bir buçuk asır geçmiş olmasına rağmen bu ifade Türklerin geleneklerinde olan bir duruma işaret ettiği için şaşırtıcı değildir. Zira Diyâr-ı Bekr bölgesinin yüksek platoları ve düz ovaları da muhtemelen bu şekil birçok Türk/Türkmen ile doludur. Polat, bu konar-göçer toplulukları duvarların arasına koymanın ya da yerleşik yaşama adapte etmenin zorluğuna işaret ederek ilginç bir örnek vermektedir. Ona göre Moğollar'ın 1260 yılında Mardin'i ele geçirdikten sonra, ki Moğol ordusu içerisinde birçok Türk/Türkmen unsurun olduğunu biliyoruz, kalenin bazı burçlarının yıkılmasını istemeleri, duvarlardan hiç haz etmemelerinden ötürüdür[610]. Aslında bu durum belki XI. asırda Türkler için geçerliydi, lakin sadece Artukluların kurmuş olduğu şehirlere ve orada icra ettikleri imar faaliyetlerine bakılacak olursa, XIII. asırdan sonraki dönem için bunu demek pek doğru olmaz. Fakat hala bu dönemde eski gelenekleri üzere yaşayan bazı grupların varlığını da gözardı etmemekte fayda var[611]. Moğollar için yapılan bu yorumun aynı coğrafyadan gelen Türkler için de geçerli olması muhtemeldir. Ayrıca Orta Asya'dan gelen Türklerin yaşam biçimi ve geçim kaynağı olan hayvancılığın da etkisini zihnimizin bir kenarında tutmak gerekir.

1260 yılına kadar çoğunlukla istila hareketlerinde bulunan Moğolların, bu tarih itibariyle bütün bölgede hâkimiyet kurmaları ve ele geçirdikleri şehirlere büyük tahribatlar yaşatmaları, nüfusu etkileyen en önemli etkenlerden biri olmuştur. Fakat nüfusu etkiledikleri tek nokta bu değildir, aynı zamanda onlar Azerbaycan'a girdiklerinde orada yaşayan Türk unsurlar Anadolu'ya geçmiştir. Aslında Moğollar, Anadolu'nun demografik yapısını iki yönden etkilemiştir diyebiliriz. Bir yandan Batı Anadolu'ya kitleler halinde yoğun bir göçe sebebiyet verirken[612]; diğer yandan Diyâr-ı Bekr bölgesinde büyük bir kıyım gerçekleştirmişlerdir. Âmid, Mardin, Meyyâfârikin, Hısn

---

[610] M. Said Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası*, İstanbul 2004, s. 89.

[611] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 84b; Kaynaklarda bazen bölgede yaşayan Türk/Türkmenler ile Moğolların karıştırıldığı görülmektedir. Çoğunlukla Moğollar için kullanılan *Tatar* kelimesinin bazen de Türkler için kullanıldığı olmuştur.

[612] el-Ömeri, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr*, III, s. 213-272. Müellif bu kısımda özellikle Batı Anadolu'da bulunan illerdeki Türkler hakkında teferruatlı bilgiler vermektedir.

Keyfâ, Erzen ile Siirt defalarca saldırıya maruz kalmış ve kaynakların verdiği bilgilere göre 1231-1260 tarih aralığında yüz binlerce insan hayatını kaybetmiştir[613].

Yuvalı, Moğolların neden olduğu demografik değişimi şu şekilde tasvir etmektedir: "*Hülâgû'nun gelmesiyle Türkistan'da yerleşik hayata geçmiş ziraat, ticaret ile meşgul çevreler yanında daha önce Türkistan'ın değişik şehirlerindeki tekke, zaviye ve medreselerde yetişmiş devrin meşhur alimleri de kendileri için emniyetli gördükleri Anadolu'ya sığınmışlardır. Bu nüfus akışının sonucu olarak konar-göçer Türkmen unsuru Anadolu'nun demografik yapısını değiştirirken, yerleşik hayattan kopup gelen âlim, fâzıl ve tâcirler de Anadolu'nun sosyal yapısını büyük ölçüde değiştirmiştir. Bu değişimde doğup büyüdükleri, yetiştikleri ve belki de birçoğunun bir müddet hizmet verdikleri Türkistan (Horasan ve Maveraünnehr) yöresinden koparak yeni yurtlarına gelen bu insanlar bu coğrafyanın o güne kadar Asie Mineur, Anatolia, Diyâr-ı Rûm olarak bilinen isminin "Türkiye" olarak değişmesinde önemli rol oynamışlardır*"[614]. Demografik olarak bu dönüşüme neden olan Moğollar, bölgede yarattıkları tahribatla da nüfusun azalmasına yol açmışlarsa da yine de bu dönem için bölgenin ağırlıklı olarak Türk/Türkmen nüfusundan müteşekkil olmasına engel olamamışlardır.

XIV. asırda Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenlerinin bölgeye gelmesiyle Türk/Türkmen nüfusu daha da çoğalmıştır. Bu son Türkmen göçünün neticesinde ve yukarıda da değindiğimiz üzere İlhanlıların dağılmasıyla bölgede etkin olmaya başlayan Karakoyunlu ve Akkoyunlulara tabi birçok Türk boyu bölgeye yerleşmişlerdir. Sümer, Akkoyunlu elini oluşturan oymakları Pürnek, Musullu, Koca Hacılu, Hamza Hacılu, Tabanlu, Haydarlu, Emîrlu, Yurtçu, Şeyhlü, Süleyman Hacılu, Çavundur, Dodurga, Döğer, Karkın, Avşar ve Beğdili olarak sıraladıktan sonra, yazları Ercincan-Erzurum arasında yaylamakta, kışları ise Urfa ve Mardin yörelerinde kışlamakta olduklarını belirtmektedir[615]. Diyâr-ı Bekr bölgesinde bulunan Türkmenlerin çoğunun Pürnek ve Musullu boylarından olduğunu da belirtmekte fayda vardır.

---

[613] İbnü'l-Esir, X, s. 490-496; Türkçe çev. XII, s. 463-465; *Anonim Selçuknâme*, s. 48; Ebu'l-Fida, s. 276; Abu'l-Farac, s. 541; Sıbt İbnü'l Cevzi, VIII, s. 491; İbnü'l-Vâsıl, V, s. 313-314; Ayni, s. 118; İbn Domak, s. 149.

[614] Yuvalı, "Moğol Harekâtının Anadolu'nun Demografik ve Dini Yapısı Üzerindeki Etkileri", s. 1289-1290; a.mlf., "Anadolu'nun Türkleşmesi ve Moğollar", *TDA*, S.38, Ankara 1985, s. 90–101.

[615] Sümer, "Akkoyunlular", *TDA*, s. 2.

Artuklu ve Dilmaçoğullarından sonra bölgede varlığını gördüğümüz bu oymaklar arasında saydığımız *Döğerler* evvelce bahsini ettiğimiz üzere Âmid'e de saldırmışlardır. Çoğunlukla bölgenin kuzey ve batı kesimlerinde yaşayan bu oymakların birçoğu konar-göçer vaziyette yaşamaktadır. Benzer özelliklere sahip oymakları bulunan Karakoyunlular ise Sa'dlu, Baharlu, Duharlu, Karamanlu, Alpavut, Hacılu, Ağaçeri ve Bayramlu gibi Türkmenlerden müteşekkildir[616]. Bu Türkmen oymaklarından hangilerinin doğrudan bölgede aktif rol aldıkları belli değildir. Lakin Akkoyunluların Diyâr-ı Bekr bölgesinde özellikle Timur'dan sonra daha nüfuzlu oldukları; onların aksine Karakoyunluların da büyük bir kısmının bölgenin daha doğusunda yer alan Van Gölü havzasında veya bu bölgenin kuzey/kuzeybatısına tekabül eden Erzurum, Erzincan ve havalisinde yaşadıklarını biliyoruz. Özellikle Karakoyunlu Türkmenlerinin bazıları Horasan'a geri dönerken bir kısmı da İran coğrafyasına göç etmişlerdir. Yukarıda siyasi tarih kısmında Karakoyunluların bölgeden çıkarak doğuya doğru gitmeleri bahsinden söz etmiştik, işte bu durum Türkmen nüfusunun azalmasına neden olacak ilk *tersine göç hareketi* olarak kayıtlara geçmiştir. XI. asırdan beri sürekli ve düzenli olarak Anadolu coğrafyasına akan Türk nüfusu yaklaşık dört asır sonra ilk defa tersine bir göç hareketine imza atmıştır. İkinci ve daha büyük bir bir ders dalga ise Akkoyunlular zamanında gerçekleşmiş ve Tebriz'in alınmasıyla İran coğrafyasına akan nüfus, Türklerin buradaki varlığını zayıflatmıştır. Bu durum aynı zamanda bölgenin ihmal edilmesine de yol açmış ve demografik yapının yeniden şekillenmesine sebep olmuştur. Zira önemli miktarda Türk/Türkmen kitleleri bölgeden ayrılmış ve bu durum total nüfus içerisindeki Türklerin oranını düşürmüştür.

Yukarıda kaynakların bu döneme dair pek bilgi vermediklerinden ve özellikle sayısal veriler bulmanın güçlüğünden söz etmiş, bu dönemde bölgeye seyahat gerçekleştirmiş gezgin sayısının da az olduğuna değinmiştik. Ama az sayıda da olsa bölgeye gelen seyyah ve tüccarlar mevcuttur. Bölgeye gelen İbn Battûta demografik yapı ya da Türkler hakkında bir bilgi vermezken, sadece Mardin hâkimi Melik Mansur ile onun oğlu Melik Salih'ten ve onların ülkesindeki adaletten söz eder[617]. Akkoyunlu Uzun Hasan zamanında bölgeye gelen Venedikli elçi Barbaro da Mardin'i üç yüz

[616] Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 19-32.
[617] İbn Battûta, s. 338-339.

haneden müteşekkil, nüfusu nisbeten kalabalık bir şehir olarak tasvir etmekte, ne yazık ki nüfus yapısı hakkında bir malumat vermemektedir[618]. Daha sonra Hısn Keyfâ'ya geçen Barbaro'nun, insanların mağara ve ağıllarda yaşadığına dair verdiği bilgi de buradaki Türk/Türkmen nüfus hakkında bir çıkarımda bulunmamıza müsade etmemektedir[619]. Hatta Siirt'e de uğrayan elçi, nüfusun kalabalık olması dışında şehrin sakinlerine dair pek bir şey belirtmemiştir[620]. XV. asrın sonu XVI. asrın başına dair malumat veren Venedikli tüccar ise Âmid, Mardin, Hısn Keyfâ ve Erzen'e dair detaylı bilgiler vermekle beraber, bu şehirlerin kozmopolit bir nüfus yapısına sahip olduğunu söylemekle yetinmiştir. Sadece Amid için şehirdeki gayrimüslim nüfusun müslüman nüfustan daha yoğun olduğuna değinmiş ve diğer şehirlerin de bu minvalde olduğuna yer vermiştir[621]. Bu tüccarın çok genel de olsa verdiği bu bilgiyi biraz eşelemek gerek, şöyle ki, yukarıda da değindiğimiz üzere, tüccarın geldiği dönem Safevilerin hüküm sürdüğü XVI. yüzyılın başları yani onların bölgeyi ele geçirdiği 1507 yılından sonraki dönemdir. Buradan hareketle bu sözleri doğru olarak yorumlamak, *tersine göç hareketi* olarak nitelediğimiz ve Türklerin İran coğrafyasına geçmeleri sonucu bölgedeki nüfus oranının azalmasıyla ilişkilendirilebilir. İkinci bir yorum olarak, Akkoyunlular zamanında Diyâr-ı Bekr bölgesi, önceki tarihlere kıyasla daha rahat bir dönem geçirmiştir. Bu yüzden Moğol istilalarından beri sürekli azalan nüfus az da olsa müreffeh bir ortam oluşunca yeniden artmış olabilir. Buna müteakip Akkoyunluların Tebriz'i merkez edinip başta kendilerine başkent olarak seçtikleri Amid olmak üzere bölgedeki şehirlere olan ilgilerinin azalması da gayrimüslim nüfusun artmasına yol açmış olabilir. Üçüncü bir değerlendirmeyi de şu şekilde yapabiliriz, gerçekte bu tüccarın verdiği bilgilerden yaklaşık olarak on sene sonra yani 1518 yılında, Osmanlılar bölgeyi kontrol altına aldıklarında yapılan tahrire göre hemen hemen bütün merkezlerdeki Müslüman nüfusun gayrimüslim nüfustan daha fazla olduğu kayıtlıdır[622]. Bu bilgi Venedikli tüccarın verdiği bilgiyle çelişmektedir ve on sene gibi kısa bir zaman zarfında, hele ki Osmanlı-Safevi mücadelesi had safhadayken, şehir demografyasının aniden değişmiş olması mümkün gözükmemekte-

[618] Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, s. 64-65.
[619] Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, s. 65-66.
[620] Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, s. 66-67.
[621] *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar*, s. 131-144.
[622] Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 81-82; İlhan, *Amid*, s. 91; ayrıca bir sonraki dipnotta verilen Osmanlı arşiv belgelerine bakılabilir.

dir. Bu bilgiyi teyit etmek adına şu soruları sormak gerekir, acaba Müslüman nüfus içerisinde Türklerin oranı ne kadardır? Yine Müslüman nüfusun Osmanlı'nın belirlediği yerlerde fazla olmasında Kürt nüfusun, ki XVI. yüzyıla kadar bölgenin ikinci büyük unsuru olarak söz ettik, oranı nedir? Ayırca Türk ve Kürt meskunlar dışında İslam dinini seçmiş diğer kesimlerin oranı nedir? Bu sorulardan hareketle, bu tüccarın verdiği bilgilerin doğru olduğu ve gerçekten XVI. asrın başında gayrimüslim nüfusun özellikle Amid ve Mardin gibi şehirlerde müslim nüfustan fazla olma olasılığı yüksektir. Zira Türklerin büyük kısmı bölgeden doğuya doğru göçmüştür, Müslüman olan Kürtlerin ekser çoğunluğu taşra diyebileceğimiz, burada Hısn Keyfâ'yı ayrı tutmak gerekir, daha küçük yerleşim yerlerinde yaşadıklarına dair kayıtlar vardır. Buna binaen şehir merkezlerinde uzun zamandır çoğunlukta olan Türk unsurların eskiye kıyasla daha az olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

Dönemin kaynakları içerisinde adlarıda rastlanılmayan fakat sonraki yıllarda yapılan tahrirlere göre özellikle Diyâr-ı Bekr'in batı ve güneybatı kısımlarında yaşayan bazı Türkmen boylarına rastlamak mümkündür. Bu boyların hemen o tarihlerde gelip buraya yerleştiklerine dair de bir malumat olmadığından özellikle Amid ve çevresi başta olmak üzere bölgenin batı ve güneybatı kesimlerindeki bu Türkmenlerin daha önceden buraya geldikleri söylenilebilir. Urfa ve Amid arasında kalan bölgede yaşayan Döger ve Bozulus Türkmenlerinin dışında bölgede Şarkî Amid'de Çayan, Karamanlı, Eymür, Pürnek, Kıçılu, Danüşmendli, Salarlu, Uzan, Kengerlü, İzzedinlü, Haydarlu; Garbî Amid'de de Pürnek, Salarlu ve Bayat boylarından Türkmenlerin olduğu bu tahrirlerle ortaya konulmuştur[623]. Özellikle Türkmenler tarafından bu civarın kışlak olarak kullanıldığını belirtmek lazım. Yaylak olarak kuzey ve kuzeydoğu sahalarını seçen birçok Türkmen boyu, kışlak olarak nispeten daha alçak ve ılımlı bir iklime sahip olan bu bölgeleri sıklıkla kullanmışlardır. (bkz. Ek-7: Bölgedeki Türkmen boylarının haritası)

Sonuç olarak denilebilir ki, XIII. yüzyıldan beri bölgedeki en yoğun ve etkili nüfusun ana unsurunu Türkler teşkil ederken, giderek bir azalma olmuştur. Fakat ne kaynaklarda ne de yapılan araştırmalarda "sayısal veya oransal" olarak net bir bilgi bulmak

[623] Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri: Bozulus Türkmenleri 1540-1640*, İstanbul, s. 97-103.

mümkün değildir. Öyle ki 1518 ve 1540 yılında Osmanlılar tarafından yapılan tahrirlerde bile net bir Türk/Türkmen nüfus bilgisi bulmak imkansızdır. Öncelikle vergi mükellefiyeti olanlar bu defterlere kaydedilmemiş ve her hanede tam olarak kaç kişinin olduğu belli değildir. Bölgedeki askerler ve engelli vatandaşların da bu defterlerde kaydı yok. Verilen nüfuslar da çoğunlukla müslim-gayrimüslim ayrımı gözetilerek verilmiş olduğundan dolayı sadece Türkler değil, diğer etnik yapılar için de bir sayı vermek namümkündür[624]. Bundan mütevellit, XIII-XVI. asırlarda bölgenin en yoğun nüfusu olduğunu düşündüğümüz Türk/Türkmenler, bölgenin farklı yerlerinde varlıklarını sürdürmüş, mamafih Karakoyunlu-Akkoyunlu Türkmen oymaklarının bölgenin doğusuna özellikle İran coğrafyasına göç etmeleriyle bölgedeki Türk nüfusu azalmıştır. Ayrıca bölgedeki siyasi istikrarsızlık, hastalıklar, kıtlık vb. sebeplerin de buradaki Türk nüfusuna etkilerini olduğunu hesaba katmak gerek.

1.2. Moğollar

Kaynaklarda gördüğümüz kadarıyla, Moğollar, bölgeye doğrudan müdahale etmemiş ve Anadolu'ya girdikleri tarihten 1277 yılına kadar askeri seferler düzenleyerek, vergiye bağladıkları siyasi teşekküllerin kendilerine bağlı olması için uğraş vermişlerdir. Vergilerini düzenli aldıkları ve kendi aleyhlerinde bir ittifak girişiminde bulunmadıkça bölgede pek görmediğimiz Moğollar, siyaseten her problem yaşanan dönemde ise bölgeye sadece akınlar/seferler düzenlemiş, sonra da İran coğrafyasına geri çekilmişlerdir. Anadolu'da bazı yerlerde asker bırakdıklarını bildiğimiz Moğolların[625], bunun dışında bölgede nüfus iskanı (Moğol kökenli halkın bölgeye iskanından söz ediyoruz) yaptıklarına dair bir malumat bulunmamaktadır. Ancak 1277 tarihinden itibaren resmen Moğol valileri hem Anadolu hem de Diyâr-ı Bekr bölgesinde bulunmuş ve yönetimi ellerine almışlardır. Bu dönemden itibaren, yukarıda siyasi tarih kısmınada da isimlerine sıkça yer verdiğimiz, valiler ve onlara yardımcılık yapan veya onların yokluğunda idareyi sağlayan nâibler ile birlikte her sene vergi toplamaya gelen Moğol şahnelerini bölgede görmek mümkündür. Ne var ki bu yönetici ve vergi memurlarının da çoğu Moğol kökenli değildir, buna binaen bölgedeki Moğol

[624] *Diyarbekir Vilayeti Mufassal Tahrir Defteri (Amid Sancağı)*, C. 1, def. no. 155; *998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530)*, I; *Amid (Diyarbakır): 1518 Tarihli Defter-i Mufassal*, vd.

[625] J. Masson Simith, "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qishlaqs and Tümens", s. 39-56.

nüfusunu tespit etmek oldukça güçtür. Bu yöneticilerin bazılarınınTürkmen asıllı olduğu, bazılarının ise bölgedeki Kürt emirleri veya aşiret liderleri arasından seçildiğini de belirtmek gerekir. Gelen görevlilerin çok azının Moğol asıllı olduğunu söylemenin de yanlış olmayacağı kanısındayız.

Sümer, Moğolların emrinde birçok Türkün bulunduğunu ve zamanla da hem onların etkisi hem de Moğolların sahip oldukları coğrafyalarda yaşayan yoğun Türk nüfusu sayesinde Moğol dilinin yanında Türkçenin de kendisine yer bulduğunu söylemektedir. Önce Orta Asya sonra da İran coğrafyasında hüküm süren Moğol hanlarından bazılarının Türkçe bildiklerinden şüphe etmediğini de eklemektedir[626]. Yukarıda siyasi tarih kısmı ve Karakoyunlular bahsinde de değindiğimiz üzere, 1277 yılında Anadolu Selçukluları Veziri Muineddin Pervane'nin, Memlük Sultanı Baybars'ı Anadolu'ya davet etmesi, İlhanlıların bölgeyi doğrudan kendilerine bağlamasına sebep olmuştur[627]. Bundan dolayı, Moğollar Anadolu ve Diyâr-ı Bekr bölgesine bazıları İlhanlı şehzadeleri diğerleri de emir ve komutanlarından olmak üzere yeni yöneticiler göndermişlerdir. İlhanlıların Anadolu'ya tayin ettikleri en önemli komutanlardan biri Sutay Noyan'dır[628]. Ondan önce de Diyâr-ı Bekr bölgesi, Emir Tudan, Dorbay Noyan, Baydu, İrincin, Emir Tagaçar, Emir Molay gibi komutanlar tarafından kontrol altında tutulmuştur. Bu yöneticilerden farklı olarak Sutay Noyan, geride bölgede etkin olmuş bir hanedanlık bırakmıştır[629]. Sutay Noyan'dan sonra Uyratlar yeniden etkin olmaya başlamışlardır. Turan, Uyratların 1295 yılında on iki bin çadırdan müteşekkil kalabalık bir grupla başlarında Taragay ile Yisutay olmak üzere Artuklu topraklarına girdiklerine işaret etmektedir[630]. Daha sonra Memlûklere sığınan bu Uyratlar, zaman zaman bölge topraklarında bazı yağma akınlarında bulunmuşlardır[631].

---

[626] Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 23-24.
[627] Güneş, "Memlük Sultanı I. Baybars'ın 1277 Yılındaki Anadolu Seferi", s. 343-360.
[628] Sutaylar'ın Gazan Han zamanında bölgede görevlendirilmesine dair bkz. *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi,* v. 19a.
[629] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi,* v. 19a, 74b; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 183-189, 209.
[630] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 188.
[631] Cüneyt Kanat, "Gazan Han Zamanında Memlûk Devletine İltica Eden Uyratlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 15, 2000, s. 105-120.

Gazan Han zamanında asi ilan edilen Uyratlar, onun ölümünden sonra yeniden etkin olmaya başlamışlardır. Sümer'in belirttiği üzere Sutaylardan sonra Uyrat beylerinden Ebu Said'in dayısı olan Ali Padişah bölgenin valisi olmuştur. *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, Diyâr-ı Bekr bölgesinin çok uzun bir süreden beri Sutaylar tarafından idare edildiğini, onlardan sonra Sultan Ebu Said'in emriyle Emir Taceddin Bedel'in onun nâibi vazifesiyle bölgeye atandığına dikkat çekmektedir[632]. Yine de bu durum, Sutayların etkinliğini kırmamış, tam aksine bölgede etkin olmaya devam etmişler ve Sutay'ın oğulları Barımbay, Fulad ve Hacı Togay, Diyâr-ı Bekr Eyaleti'nin bazı bölgeleri ve Ahlat'ta hüküm sürmeye devam etmişlerdir[633]. Hacı Togay'ın yeğeni İbrahim Şah, Diyâr-ı Bekr havalisinde etkin olmaya başlamıştır. Türkmen gruplarından oluşan Karakoyunlular ve Akkoyunlular bu mücadele esnasında Anadolu siyasetine müdahil olmuş ve Karakoyunlular Hacı Togay'ın yanında, Akkoyunlular da İbrahim Şah'ın yanında yer almışlardır[634]. Görüldüğü üzere Moğollar'ın bölgede görevlendirdikleri yöneticilerin önemli bir kısmı aslında yine Türkmenlerden meydana gelmektedir. Hatta Mardin Artukluları bahsinde de ele aldığımız gibi, uzun bir süre bölgenin idari menşuru Artuklu sultanlarına verilmiştir.

1260-1336 tarih aralığında bölgeyi doğrudan kontrol altında tutan Moğolların, bölgede bir iskân faaliyetine girişmedikleri ve hatta burada düzenli bir ordu bile bulundurmadıkları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bölge nüfusu içerisinde Moğollar adına görev yapan ister Moğol kökenli ister başka milletlerden onlar adına bölgede bulunan az sayıda görevli olmuş ve bunun demografik yapıya ciddi derecede bir etkisi olmamıştır.

1.3. Kürtler

Diyâr-ı Bekr bölgesi başta olmak üzere Anadolu'nun Doğu ile Güneydoğusunda yoğunlaşmaya başlayan Kürt nüfusu, XIV-XV. asırdan itibaren artmaya başlamış ve Karakoyunlu-Akkoyunlu Türkmenleri'nin İran coğrafyasına çekilmesiyle beraber de bölgedeki etkin unsurların başında yer almıştır. Günümüzde nüfusunun büyük bir

---

[632] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 34b.

[633] Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 33-34, ayrıca Karakoyunlular'ın Anadolu'ya gelişleri ile alakalı rivayetler ve bu rivayetlere dair kaynak analizi için bkz. aynı eser, s. 34-37; a.mlf. "Akkoyunlular", s. 1-38; , İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devirleri*, Ankara 1969.

[634] Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 34; ayrıca bkz. a.mlf., "Karakoyunlular", s. 434-438; İsmail Aka, "Kara Koyunlular-The Kara Koyunlus (1376-1469)", s. 55-61.

kısmını oluşturduğu coğrafyada, bu tarihlerden itibaren *yerel siyasi unsurlar* olarak ortaya çıkan Kürtler, devam eden süreçte bölgeyi sahiplenmiş ve burada yer alan, Artuklular-Eyyubîler gibi yerel güçler başta olmak üzere, hâkim devletler/beylikler ile siyasî münasebet ve akrabalıklar kurarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Hatta yerel siyasi teşekküllerden başka Karakoyunlu, Akkoyunlu, Selçuklu, İlhanlı ve Memlûkler gibi daha büyük yapılarla da münasebet içinde olmuşlardır. Muhakkak ki bu tarihlerden önce de bölgede Kürt varlığından söz edilebilir, lakin dikkat çekmeye çalıştığımız nokta, artık "etkili siyasi yerel unsurlar" halinde hareket etmeye başladıkları ve özellikle XV. asırdan sonra "bölge siyasetinde söz sahibi olmaya" başladıklarıdır. Zira hem tarihsel coğrafya hem de siyasi tarih kısmında ele alındığı üzere, Mervanoğulları zamanından beri bölgede yaşayan ve zaman zaman etkin olan Kürt siyasi teşekkülleri mevcuttur. Fakat Türk nüfusunun yoğunlaşmasından sonra etkinlik sahaları azalan ya da bölgeden göç eden Kürtler, özellikle çalışma dönemimize konu olan üç yıllık sürecin son asrında aşiret yapısıyla ortaya çıkmış, özellikle Osmanlı Devleti'nin bölgeye hâkim olmasıyla da eskiye nazaran daha ön planda yer almışlardır.

Yukarıda siyasi tarih kısmında sadece isimlerine ve diğer siyasi oluşumlarla ilişkilerine ilgili başlıklarda değinmiştik. Burada ise "demografik dönüşüm içerisindeki rolleri ve etkinliklerine" yer verip, yaşadıkları sahaları tespit etmeye çalışacağız. Zira bu dönemde Kürt aşiretlerine dair bilgi veren ve bölgede yazılmış *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi* ve *Şerefnâme* gibi iki önemli kaynağın yanı sıra Osmanlıların bölgeyi kontrol altına almasında etkili olan İdris-i Bitlisî'nin de kıymetli çalışmaları mevcuttur. Sonraki dönemlerde Şerefhan Bitlisî'nin ve İdris-i Bitlisî'nin eserlerine yazılan zeyiller de önemli bilgiler içermektedir. Diğer unsurlara nazaran, maalesef sayısal olarak net bir bilgi olmasa da, Kürt nüfusu hakkında daha çok bilgiye sahip durumdayız. Dolayısıyla Kürt aşiretlerinin faaliyet sahalarına ve etkinliklerine dair bilgileri etkin ve büyük aşiretler üzerinden açıklayarak, günümüzde bölgedeki varlıklarının temeli oluşturan bu dönemi izah etmeye gayret edeceğiz.

"*...Kürdistan aşiretleri asrasında cesaret ve yiğitlikle ün yapmış, azim ve atılganlıkla tanınmıştır. Onlar değerli silahlar, nadir bulunan savaş ve dövüş araçları, özellikle Mısır kılıcı ile Şam mızrağı satın almaya ve taşımaya meraklıdırlar... Ayrıca soylu Arap atlarını da beslerler. Kavga ve vuruşma günlerinde düşmanın karşısında tek saf*

dururlar; ne korku ne de endişe onları yerinden kıpırdatamaz. En kritik durumlarda bile cesaretlerini hiçbir zaman kaybetmezler. Onlar bu bakımdan, Kürdistan'ın öteki aşiretlerinden olan bütün emsallerinden daha üstündürler"[635]. *Şerefnâme* tarafından bu şekilde tasvir edilen Bohtî aşireti, *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi* tarafından da "*...Bohtîler, Kürtlerin bel kemiğidir*"[636] yakıştırmasıyla bahse konu olmuştur. Hakkında en fazla malumatın bulunduğu *Şerefnâme*'ye göre, uzun bir dönem Cezire hâkimliği yapmış olan Bohtî aşireti, Botan bölgesi olarak bilinen bu topraklarda, kendi bünyesinde irili ufaklı bir çok başka aşiret de bulundurmaktadır[637]. Özellikle Moğolların zayıfladığı dönemde gösterdikleri reaksiyonla bölge siyasetinde dengeleri değiştirebilecek bir güce ulaşmışlardır. Asıl etkinliklerini Emir İzzeddin Ahmed zamanında kazanan Bohtî aşireti, özellikle Hısn Keyfâ Eyyubîleriyle yakın ilişkiler içerisinde olmuş ve hatta onlarla bu emir zamanında akrabalık bağı bile kurmuşlardır. Emir İzzeddin Ahmed, Sultan Mûcireddin'in kızı ile evlenmiş (1335-1336)[638], daha sonra da Eyyubî meliklerinden Şahabeddin Gazi, Bohtî aşiretinden bir hanımla evlenmiş ve bu evlilikten Melik Muhammed adında bir de çoçuğu olmuştur (1344-1345)[639].

Hısn Keyfâ Vekayinâmesi, Eyyubîlerle iyi ilişkiler içerisinde olan ve hatta büyük bir cesaret gösterip Moğolların *el-Cezire Bölgesi nâibi* Emir Beklemiş b. Taceddin Bedel'i öldürerek (1336-1337), bölgeyi alan kişinin, Bohtî lideri Emir İzzeddin Ahmed olduğunu belirtmektedir[640]. *Şerefnâme*'de Botan beyleri kısmında ele alınan ve yine Emir İzzeddin adıyla aşirete hükmeden kişi ise Timur ile çağdaştır[641]. İsim benzerliğinden dolayı karıştırılmaması gerekir, zira bu iki aşiret beyi arasında yarım asrı aşkın bir süre vardır. *Şerefnâme* bunlardan ikincisi ile başlar asıl bilgileri vermeye, oysa ki *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi* bu süreçe kadar olan hikâyeyi bütün ayrıntılarıyla ortaya koymakta ve çağdaş bir kaynak olması hasebiyle de Bohtî aşiretine dair kıymetli bilgiler vermektedir. Zamanla hem Eyyubîlerle hem de başta Zirkî aşireti ol-

---

[635] *Şerefnâme*, s. 99.
[636] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 72b.
[637] *Şerefnâme*, s. 99-101.
[638] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 49b.
[639] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 70a.
[640] *Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi*, v. 55a.
[641] *Şerefnâme*, s. 102-104; ayrıca bkz. Metin Tuncel-Abdülkerim Özaydın, "Cezire", *DİA*, 8, İstanbul 1993, s. 37-39.

mak üzere bölgedeki diğer Kürtlerle araları bozulmuş, üstüne Türkmenlerle girdikleri mücadele sonucunda Emir İzzeddin dönemindeki güç ve etkinliklerini kaybetmişlerdir. Fakat yine de bölge siyasetindeki ağırlıkları, Osmanlı zamanına kadar devam etmiştir. Kaynağımız, Eyyubîlerle aralarının bozulmasından sonra Bohtî aşireti için "*Bu yıl Bohtîler, Sultan'a düşmanlık gösterdiler, onun ülkesine tecavüz ettiler. Çünkü Bohtîler Kürttür. Bunlar ne sözlerine bağlı kalırlar, ne de sevgilerine. Buhtunnasr'ın neslindendirler. İsimleri bile buhtândır...Emir İzzeddîn el-Buhtî'nin oğlu Emir Seyfeddîn, Buhtîlerin başına geçti. Bu sırada daha genç idi. Çevresinde cahil ve genç Kürtler toplandı. Onu çirkin işlere özendirdiler. Bu tutumlarını sürdürdüler. Nihayet Emir Seyfeddîn, sultanın itaatinden çıktı. Onun ülkesine taarruz etti. Bozguncular bundan dolayı sevindiler. Bunun ardından müfreze müfreze ülkede bozgunculuk yaptılar. Bundan dolayı insanlar onların kötülüğünden çekinir oldu. Yolcular yola çıkmaz oldu, kafileler geçmez oldu.*"[642]. Müellif, bir taraftan en güçlü Kürt aşiretini yendiği için bütün Diyâr-ı Bekr beylerinin Eyyubîlere itaate mecbur kaldığını anlatırken; diğer yandan bu aşireti böylesine keskin sözlerle tarif etmesi ve onların isminin Kürtçede *iftira* anlamı taşıyan "bûhtan" sözcüğünden geldiğini dile getirmesi şaşırtıcıdır. Muhtemelen bu durum, Bohtîlerin kendi başına hareket etmeleri ya da başka bir siyasi çıkar adına hareket etmelerinden kaynaklanmaktadır. Çünkü bu dönemden sonra da iki teşekkül arasında iyi ilişkilerin olduğu döneme rastlamak mümkündür.

Tarihsel coğrafyasına gelince, Bohtîler, XIV. asırda Finik Kalesi[643] hâkimi iken Hısn Keyfâ Eyyubîleriyle kurduğu ittifakla güçlenmiş ve daha sonra bölgedeki bazı diğer aşiretlerin desteğiyle de Cezire'de hüküm sahibi olmuşlardır. *Şerefnâme*'nin verdiği bilgilere göre, onların sahip olduğu Botan Bölgesi Gûrgîl, Bereket, Erûh, Pîroz, Badan, Finik, Tûr, Heysem, Şâh, Neş Etel/Etil, Ermişât, Kîver ve Tanza gibi yöreler ve buraların kalelerinden müteşekkildir[644]. Bu yöre halkının ekser çoğunluğu Kürt olmakla beraber azımsanmayacak derecede gayrimüslim nüfus da bulunmaktadır[645].

---

[642] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 72a.

[643] Bugün Şırnak ili Güçlükonak ilçesinde Dicle Nehri kenarında bulunmaktadır. Lakin Osmanlı son dönemine kadar Siirt'in Eruh ilçesi sınırlarında bulunmaktaydı.

[644] *Şerefnâme*, s. 100-101; ayrıca bkz. Ercan Gümüş, "Siirt ve Çevresinde Aşiretler", *Uluslararası Siirt Sempozyumu Bildirileri (19-21 Eylül 2006)*, haz. Mehmet Bilen-Ahmet Erkol vd., İzmir 2007,

Zirkî, Zırkan ve Zerrakî gibi faklı isimlendirmelerle kaynaklarda kendilerine yer bulan ve Artuklular zamanından beri Mardin ve civarında onların hüküm sürdüğü topraklarda yaşadıkları anlaşılan bu aşiret, daha sonra güçlenerek Diyâr-ı Bekr bölgesinde geniş bir alana yayılmıştır. *Şerefnâme*, onları bir Kürt aşireti olarak tanımlamakla beraber, soylarının Araplara dayandığı (Şeyh Hasan b. Seyyid Abdurrahman) ve zamanla Artukluların zayıflamasıyla tarih sahnesindeki etkinliklerinin arttığına işaret etmektedir. Hatta Zirkî aşireti, güçlendikçe yayılma göstermiş ve kaynağın verdiği bilgiye bakılırsa Atak, Tercil, Derzin ve Gırdıkan beyliklerini kuranlar, Zirkî aşirete mensup bireylerden çıkmıştır[646].

Hısn Keyfâ Vekayinâmesi de tıpkı ilk kaynak gibi onların kökenini bir *Şeyh*e dayandırmış olacak ki adı geçen Zirkî beylerini hep *Şeyh* ünvanı ile vermiştir. Kaynağımız, Zirkîlerin ortaya çıkmasını şu şekilde rivayet etmektedir: "*Meyyâfârkîn taşrasında bir Kürt topluluğu var. Bunlar Zirkîler adıyla bilinirler. Zirkîler daha önce buraya gelmiş ve Bûsât adlı bir yerde toplanmışlardı. Meyyâfârkîn'in Artuklu hükümdarlarının elinde olduğu sırada burada kendilerine bir saray yapmışlardı. Zirkîler burada çoğaldılar ve bir aşiret oldular. Biz ise Meyyâfârkîn'i bırakıp oradan ayrıldık. Bu sırada Boşât sarayının sahibi Şeyh Zeydo ez-Zirkî bunu haber aldı. Sonra Meyyâfârkîn'e vardı ve burayı ele geçirdi ve elinde tuttu.*"[647].

Çoğunlukla Mardin Artuklulları ile müttefik görülen Zirkî aşireti, daha sonra Hısn Keyfâ Eyyubîleriyle de ittifak üzere olmuştur[648]. Lakin hem Artuklular zayıfladığında hem de Bohtî-Eyyubî ilişkileri bozulduğunda, bu iki yerel unsurla ters düştükleri olmuştur. Hatta bölgenin en güçlü siyasi teşekkülleri olması hasebiyle, Artuklu-Eyyubî mücadeleleri yaşandığında menfaatleri çerçevesinde hareket etmiş ve fayda sağlayacakları ittifakın içinde yer almışlardır. XIV. asrın ikinci yarısında kendi bölgelerinde yer alan ticaret ağına büyük bir zarar verdiklerini belirten *Hısn Keyfâ*

---

s. 715-724; Cabir Doğan, *Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802-1869)*, Doktora Tezi, Afyon 2000.

[645] Ayrıca yukarıda sıklıkla kullandığımız iki kaynağın kullanıldığı ve bu aşirete ait daha detaylı bilgi için bkz. Yusuf Baluken, "Kuruluşundan Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Cizre Buhtî Beyliği", *Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu (14–16 Mayıs 2010): Sempozyum Bildirileri*, ed. M. Nesim Duru, Ankara 2010, s. 115-133.

[646] *Şerefnâme*, s. 190-201.

[647] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 50a.

[648] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 46a-47b.

Vekâyinâmesi, onların bulundukları yörelerde Süleymanî aşireti ile kanlı çarpışmalara girdikleri ve her iki aşiretten de adamların yaşam alanlarını bırakıp, silahlanarak dağlara çıktıklarını belirtmektedir (1371-1372). Bu iki Kürt aşireti arasındaki savaşın son bulması için Hısn Keyfâ Eyyubî hâkimi'nin Emir Seyfeddin el-Bohtî'nin yanına bir nâibini vererek onlara arabuluculuk yapmasını sağladığı bilgisi de verilmektedir[649].

Zirki aşireti, Diyâr-ı Bekr bölgesinin kuzey-kuzeydoğu kesimlerinde yer alan ve günümüzdeki Lice, Hazro ve Silvan hattında siyasi varlığını XIX. asra kadar devam ettirmiş bir Kürt aşiretidir. Bölgedeki diğer aşiretler gibi Türkmenlerle de mücadele ettiği anlaşılan bu aşiretin en önemli mücadelelerinden biri, Şii Safevilere karşı verilmiş ve ellerinden alınan topraklarını üstün bir gayret gösterip, geri kazanmışlardır. Bunu sağlayan Osmanlı Devleti'nin himayesinde varlıklarını uzun bir müddet devam ettirmişlerdir[650].

Şerefname'nin soylarını Mervan'a dayandırdığı ve Kulp, Batman, Meyyâfârikin beylerinden müteşekkil gösterdiği Süleymanî aşireti[651], XIV. asrın başında bölgede etkinliği artan bir başka Kürt aşiretidir. Kaynağın verilerine göre kendi arasında Banukî, Hevêdî, Dılxêran, Bociyan, Zilan, Besyan, Zıkzıyan ve Berazan olmak üzere sekiz gruba ayrılan bu aşiretin bazı kısımları Sünni İslam akaitleri üzerine varlığını devam ettirirken; diğerleri de Yezidîlik inancına göre hareket etmişlerdir[652].

Hısn Keyfâ Vekayinâmesi, Türkmenlere karşı kendilerini desteklemeleri karşılığında Eyyubîlerin, Süleymanî aşiretine toprak verdiğini ve bu şekilde bölgedeki etkinliklerinin arttığına işaret etmektedir. "*...Hazro, mamur olunca, sultan buranın durumunu değerlendirdi ve bir yönetici tayin etmeyi düşündü. Bu bölgede Kürtler vardı. Bunlara Suleymanîler deniliyordu. Bunlar Kürtlerin ve Türkmenlerin âdeti üzere yaz mevsiminde yüksek bölgelere yaylaya giderlerdi. Teşrinde ise geri dönerler, Erzen ve*

---

[649] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 105b-106a.

[650] *Şerefnâme*, s. 195-198; ayrıca bu aşirete dair detaylı bilgiler için bkz. Alpay Bizbirlik," 16. Yüzyıl Tercil Sancağı Üzerine Notlar", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. 16, İstanbul 1996, s. 85-120; a.mlf., "16. Yüzyılın Ortalarında Atak Sancağı ve Sancak Beyleri Üzerine Notlar", *Tarih İncelemeri Dergisi*, S.XIV, İzmir 1999, s. 109-133; Ramazan Demir, *Zırki Yöresi ve "Seyyid Hasan Zerraki" Ziyareti*, Ankara, 2007; Şakir Epözdemir, *Zırkan Beylikleri Tarihinde Derzin*, Ankara, 2011; Zekai Erdal, "Bir Mezartaşında Saklı Tarih", Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi, 7/2-1, (2017), s. 225-237; Fatih Pekol, *Zirki Beylikleri ve Beyleri Tarihi*, Yüksek Lisans Tezi, Mardin, 2017.

[651] *Şerefnâme*, s. 208-216.

[652] *Şerefnâme*, s. 210.

Hısn Keyfâ'da kışlaklarda, yamaçlarda ve oyuklarda kalırlardı. O sırada bu bölgede iken Sultan el-Meliku'l-Âdil elçi gönderip onların büyüklerini ve reislerini Hısn Keyfâ'ya çağırdı. Onlar da yüksek divana çıktılar. Sultan bunların büyüğü olan Garzu'ya hilat verdi. Beyt Şâdî kalesini ona teslim etti. Hazro bölgesine bakmasını ve burayı korumasını söyledi. Bunun için ayrıca yıllık koyun tahsisatı yaptı. Garzu es-Suleymanî de Beşiriyye'ye giderek Beyt Şâdî kalesini teslim aldı ve burada kalmaya başladı."[653]. Süleymanîlerin lideri Emir Celaleddin b. Bahaeddin es-Süleymanî, bu dönemde etkili bir rol almış ve 1353-1354 yılına kadar Eyyubîlerle iyi geçinmiş, sonra da iki siyasi unsur arasında, diğer aşiretlerle olduğu gibi, anlaşmazlıklar yaşanmaya başlamıştır[654]. Hatta bu aşiretin azameti, daha birkaç sene önce tabi olduğu Hısn Keyfâ Eyyubîlerini yenecek, ordusunu kıracak ve komutanın kulaklarını kesip onlara geri gönderecek kadar artmıştır[655].

Yukarıda da değindiğimiz üzere en büyük mücadeleyi Zirkîlere karşı veren Süleymanî aşireti, onlara ağır bir darbe indirerek, asıl vatanları olan Kulp ve bugünkü Batman yöresine geri dönmüşlerdir[656]. *Şerefnâme*, XV. asrın sonu XVI. asrın başında Meyyâfârikin'de bir beylik kuranları da Süleymanî aşiretinin mensupları olarak zikretmektedir[657]. Diğer Kürt aşiretlerinin aksine Süleymanîler, Safevi Devleti ile bölgede yakın ilişkiler içerisinde olmuş ve hatta Şah İsmail'in Diyâr-ı Bekr bölgesini itaat altına almak adına gönderdiği Muhammed Ustaclu, Süleymanî Emiri Diyadin'in kızı ile evlenerek, akrabalık bağı kurmuşlardır. Bu yüzden Osmanlı Devleti ile sıkıntılı bir süreç yaşamış olan bu aşiret, aynı zamanda Dulkadiroğulları'na karşı Muhammed Ustaclu'nun yanında olmak kaydıyla ağır bir yenilgi yaşatmışlardır. Böylece bölgede Safeviler'in yaptıkları her işte onlara yardımcı olmuş ve karşılıklı birbirlerinin güvenini kazanmışlardır[658].

Bölgedeki diğer Kürt aşiretlerine gelince, *Şerefnâme*'ye göre Eğil, Palu ve Çermik beyliklerini kuranlar bölgenin hatırı sayılır aşiretlerinden biri olan **Mırdasî aşiretin**dendir. Aşiretin adını kurucu olan Emir Bulduk'tan aldığı ve Buldukânî adıyla da

[653] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 38a.
[654] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 89a.
[655] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 91b.
[656] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 105b-106a.
[657] *Şerefnâme*, s. 214-216.
[658] *Şerefnâme*, s. 211; Beysanoğlu, "Diyarbakır Tarihi", s. 513.

anıldığından bahseden kaynağımız, daha sonra bu emirin torunlarından Emir İsa'nın Eğil'de; Emir Timurtaş'ın Palu yöresinde ve Emir Hüseyin'in de Çermik dolaylarında yönetimi ele alarak beyliklerini kurduğundan söz etmektedir[659]. Akkoyunlular zamanında etkinlikleri arttığı anlaşılan bu aşiretin beylerinden Kasım Bey b. Şah Muhammed hakkında kaynaklar: "*...Cesarette, bilimde, edebiyatta, güzel ahlakta ve iyi karakterde tekti; güzel yönetimde, halkı idare etmekte ve gönülleri kazanmakta bir bayraktı; Kürdistan hükümdarları arasında onun bir benzeri yoktu. Akkoyunlular zamanında şanı yüceldi, öyle ki Akkoyunlular kendisini komutan ve çoçuklarından birine eğitmen tayin ettiler. Bu yüzden halk arasında "Lala Kasım" diye tanındı*"[660]. Bölgedeki Kızılbaş Safevî ordusuna karşı büyük direnç göstermiş ve Osmanlılar tarafından Çaldıran Zaferi'nden sonra büyük bir iltifat görmüşlerdir[661].

Bölgedeki aşiretlerden birisi de **Dınbılî aşiretidir**. Aslında tarihsel gelişmelerine pek vakıf olmadığımız bu aşiret hakkında, *Şerefnâme*'nin verdiği bilgi, onların Tanza yöresinde yaşayan, Bohtî aşiretinin bir kolu olduğu ve halk arasında da "Dınbılî Boht" olarak bilindiklerine dairdir. Kaynak onların hakkındaki rivayetleri sıralasa da bölgedeki etkinliklerine ancak Akkoyunlular zamanında ulaştıklarına dikkat çekmektedir[662]. Lakin çok daha erken bir dönemde onları Diyâr-ı Bekr bölgesinde etkin bir şekilde görmek mümkündür. Şöyle ki Gazan Han Suriye seferine çıktığında Kerteke'den birisi onun maiyetine katılmış, Han'a hizmet ve danışmanlık yapmıştır. *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi* bu kişinin Dınbılî ailesinden Ebubekir adında biri olduğunu ve bu kişinin zamanla Diyâr-ı Bekr Bölgesi'ne Moğol nâibi olarak atanmakla kalmayıp, her sene vergileri toplayıp Tebriz'e göndermekle görevlendirildiğini belirtmektedir[663]. Ayrıca siyasi tarih kısmında ele aldığımız üzere Ebubekir ed-Dınbılî, Eyyubîlerin içişlerinde sıkıntı yaşadıklarında çözüm bekledikleri kişi de olmuştur[664]. İlaveten kaynağın bildirdiğine göre, Erzen Beyi Celaleddin (Dilmaçoğulları Beyi) de

---

[659] *Şerefnâme*, s. 144-155; ayrıca daha sonraki tarihlerde, XVII. yüzyılda, Palu Miri'nin katibi Şem'î tarafından bu kaynak daha sonra eklenen zeyilleri ile beraber tercüme edilmiş ve yaklaşık bir asırlık ek bilgiler eklenmiştir. Bu kaynak Mırdasîler hakkında detaylı bilgiler vermektedir, bkz. Şem'î, s. 145-167.

[660] *Şerefnâme*, s. 148.

[661] *Şerefnâme*, s. 149; Şem'î, s. 166-167; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, 510-511.

[662] *Şerefnâme*, s. 245-250; Şem'î, s. 209-212.

[663] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 19b.

[664] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 20b.

Dınbılîler tarafından öldürülmüştür[665] (1360). Akkoyunlular zamanında itibarları artan bu aşiret Hakkari yöresinden bazı bölgelere hükmetmiş ve daha sonra da Şah Tamasb ile iyi ilişkiler içerisinde bulunarak İran coğrafyasında etkili olmuşlardır[666]. Önce İlhanlılar sonra da Safeviler ile olan ilişkileri yüzünden farklı sahalara hükmettikleri anlaşılan bu aşiretin, hakkında yeteri kadar malumat olmaması belki de bundan dolayıdır. Osmanlılar tarafından rağbet görmemelerin en büyük sebebi de muhtemelen Şii ideolojinin kurucusu Safevilerle iş birliği halinde olmalarından kaynaklanmaktadır.

Yine Bohtîlerin bölgesinde etkili olan aşiretlerden bir diğeri de **Becnevîlerdir**. Şem'î onları şu şekilde tarif etmektedir: "*Bu Becn ve Boht ki birbirleri ile kardaşlardur. Cezire-i Ömeriyye hakimlerinin evladlarındandur*"[667]. Hısn Keyfâ Eyyubîlerinin bölgedeki en büyük müttefiklerinden olan Becnevîler, yönetim kademesinde görev almanın yanı sıra Eyyubîler adına bölgedeki diğer aşiretlerle ilişkilerde elçilik gibi faaliyetlerde bulunmuş ve Hısn Keyfâ liderlerinin iltifat ve inamlarına mahzar olmuşlardır[668]. Bunların dışında Meydancık ve Erzen'in bazı bölgelerinde **Kerâdile aşireti**[669] ile bölgenin faklı yerlerinde irili ufaklı bazı Kürt aile ve aşiretlerinin varlığından da söz edilebilir. Fakat ağırlıklı olarak yukarıda değindiğimiz ilk üç aşiret öne çıkmaktadır. (bkz. Ek-8: Diyâr-ı Bekr'de aşiretler haritası)

Sonuç olarak bölgedeki Kürt nüfusu, özellikle Türkmenlerin Diyâr-ı Bekr Bölgesi'nden çekilmeleriyle artmaya başlamış ve XVI. asırla beraber ağırlık kazanarak bugüne kadar gelmiştir. Bu duruma yol açan ikinci sebep ise Osmanlı Devleti'nin bölgeyi 1517 yılında tamamen hükmüne almasından sonra, bölgedeki Kürt aşiretlerine tanıdığı serbestiyettir. "Ekrad Sancakları" diye bilinen ve klasik Osmanlı sancaklarından ayrı bir statüye sahip olan bu sancaklar, bulundukları yerde eskiden beri hâkim olan nüfuzlu bey ve hanedanlara, *mülkiyet* hakları bu kişilerde olmak üzere, yurtluk-ocaklık olarak verilmiştir. Bölgenin Osmanlı hükmünü tanımasından sonra Diyâr-ı Bekr bölgesinde 13 Ekrad Sancağı kurulmuş ve sonraki yıllarda bu sayı daha da artmıştır. Görüleceği üzere Kürtler, bu dönemde bölgede azımsanmayacak bir

[665] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 95b.
[666] Şem'î, s. 210-211.
[667] Şem'î, s. 136.
[668] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 20b, 21a, 22a, 33b.
[669] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 25a, 32b, 60a, 64a vd.

sayıya ulaşmış ve zamanla da bölgedeki en yoğun kitleyi oluşturmuştur. Günümüzde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da baskın unsur olan Kürtler hakkında çalışma yaparken, XIII-XVI. yüzyıllarda oluşan bu demografik dönüşüme bakmak elzemdir. Çünkü tarihsel süreç içerisinde değişen dengeler, verilen mücadeleler ve göç olgusunun yarattığı etnik yapının temeli bu dönemde atılmıştır. Buradan gelen miras Osmanlı'ya geçmiş ve onlardan sonra da Türkiye'ye devredilmiştir.

1.4. Araplar

Diyâr-ı Bekr bölgesi ve el-Cezire'yi oluşturan diğer bölümlerin isimlerini buraya gelen Arap aşiret ve kabilelerden aldığına tarihsel coğrafya kısmını ele alırken değinmiştik. Kaynaklar burada yaşayan diğer aşiretlerin bile kökeni hakkında bilgi verirken, onların ekser çoğunluğunun Arap kökenli olduğunu ve zamanla dönüştüğüne değinmektedir. Örneğin, *Şerefnâme*'nin hakkında bilgi verdiği birçok aşiretin/ailenin/topluluğun İslam fetihleriyle beraber bölgeye gelen Araplar tarafından kurulduğundan söz edilmektedir. Rivayet ve hikayelere bakıldığında, bu aşiret ve ailelerin de kendi kökenlerini, belki de kutsamak ya da bir yücelik katmak maksadıyla, tarihsel figürlere bağlamaya çalıştıkları açık bir şekilde görülmektedir.

Şerefnâme, Cezire bölgesindeki Dêrde/Dirde Kalesi'nde oturanların bir kısmının Arap olduğu ve aşiretlerinin de Tuhayrî, Saf'an ve Beni Ûbade isimleriyle anıldığını belirtmektedir. Hatta onların yoğunluğuna işaret etmiş olmalıdır ki burada yaşayan Ermenilerin bile çoğunun Arapça konuştuğu bilgisini de paylaşmıştır[670]. Haçlılarla sürdürdüğü mücadelelerden dolayı Arap, Türk, Kürt gibi birçok etnisite tarafından sahiplenilen Selahaddin'in torunları olan Eyyubîler bile, birçok kaynakta Kürt olarak anılmalarına rağmen, kaynaklar Diyâr-ı Bekr bölgesinde onlara ait şehirlerin hikayesini çoğunlukla yine Arap fetihleri ve isimleri üzerinden açıklamaya çalışmaktadırlar. *Şerefnâme*'ye göre Mırdasîlerin soyu Peygamberin amcasına, Zirkîlerin soyu Şam Araplarına, Süleymanî aşiretinin kökeni de Ümeyyeoğulları halifelerinin sonuncusu Mervan'a dayanır[671]. Görüldüğü üzere, bölgedeki Arap varlığı ve etkisi bölgede yaşayan ya da sonradan gelen hemen her topluluğu etkileyecek düzeyde seyretmiştir. Lakin XI. asırdan itibaren Anadolu'ya ve dolayısıyla Diyâr-ı Bekr bölgesine başla-

---

[670] *Şerefnâme*, s. 100.
[671] *Şerefnâme*, s. 124-127, 190, 208 vd.

yan Türk göçleri, burada bulunan Arap nüfusunun zamanla azalmasına yol açmış ya da etnik bir değişime sebep olmuştur. Yani gelen Türk/Türkmen kitlelerinin öncelikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yerleşmesi ve burada ilk beyliklerini kurmaları, nüfus olarak baskın kesim olmalarını sağlamıştır. Zamanla devam eden göçler ve artan Türk/Türkmen nüfusunun yanı sıra Kürt aşiretlerinin de bölgede hem siyaseten hem de demografik açıdan bir yükseliş trendine girmesi, bölgedeki Arap nüfusun bu baskın gruplar arasında erimesine neden olmuştur. İlaveten Moğol istilalarının başlamasıyla da bazı Arap aşiretlerinin bölgeden göç etmeleri sayısal bir azalmaya yol açmıştır. Bütün bu gelişmelere rağmen bölgede azımsanmayacak bir Arap nüfusunun olduğu gerçeği de gözardı edilmemesi gereken bir durumdur.

Diyâr-ı Bekr bölgesi'nde etkinliğiyle adından söz ettiren en önemli aşiret, bu dönem itibariyle **Mahalmîler**dir. Bu aşiretin/topluluğun kökenleri hakkında Arap, Kürt ya da Süryani olduklarıyla alakalı tartışmalar ve bazı nazariyeler olsa da maalesef kaynakların verdiği rivayetler çok sarih değildir. Bu bölgede kaleme alınmış ve bölgenin demografik durumu hakkında çok ender bilgiler veren *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, Mahalmîler hakkında da bizi aydınlatmaktadır. Hısn Keyfâ Eyyubî Hâkimi Melik Hasan devrinde "Mahalmî Bölgesi" tabirinin kullanılması, bugüne kadar kaynaklarda isimlerine pek rastlanılamayan bu Arap aşireti hakkındaki ilk somut bilgiyi vermektedir[672]. Kürt aşiretlerinin yanında Eyyubîlere en fazla desteği veren Mahalmîlerin bu dönemde Hısn Keyfâ Eyyubîlerine bağlı olarak varlıklarını sürdürmüş ve yine kaynağın verdiği bilgiler ışığında Mahalmîlerin ilk beyi olduğunu anladığımız Emir Mesud, zamanla devlete olan hizmetine binaen yaşadıkları bu coğrafyaya idareci olarak atanmıştır. Kaynak Eyyubî hakiminin yaptığı bu atamayı şu şekilde tasvir etmektedir: "*Emir Mesud el-Mahalmî'ye hilat verildi. Ayrıca ona bir sancak ve davul verilmesini emretti. Sonra onu Mahalmî bölgesine atadı. Adalet, insaf ve iyi yönetim göstermesini tavsiye etti. Onu emir protokolü ile uğurladı. Emirlik kılıcını da kendisine teslim etti, sana karşı gelenin cezası kılıçtır dedi.*"[673]. 1326 yılında Melik Mûcireddin tarafından yapılan bu atamayla etkinlikleri iyice artan Mahalmîler, sonraki süreçte de Eyyubîlerle iyi ilişkiler içerisinde olmuş ve onlara karşı Mardin

[672] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 20a, 20b, 21b, 22a.
[673] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 33b.

Artuklular'ının safında yer alan diğer birçok aşiretin aksine sadakatten şaşmamışlardır. Bunun mükafaatını da Akkoyunlular Mahalmî bölgesine saldırdıklarında Eyyubîlerin yardıma gelmesi ve aşiretin topraklarına musallat olan Türkmenlerin bertaraf edilmesiyle almışlardır[674].

Günümüzde Midyat merkez olmak üzere Mardin, Cizre ve Hasankeyf arasında kalan ve tarihte Tûr Abdin adıyla maruf olan dağlık bölgede yaşayan Mahalmîler, daha sonra Akkoyunlu, Safevi ve en nihayetinde Osmanlı hükmüne girmişlerdir. Devrin tapu tahrir defterlerine göre Mahalmî köyleri şu şekilde sıralanmıştır. Meydancık, Babişlü, Mizizah, Dümbedi, Kefer-Allâb, Şoruzbah, Keferhavar, Sa'id, Deşiti, Deyrizbina, Epşi, Estel, Kindirip ve Kefercuz[675]. Sonuç olarak Diyâr-ı Bekr bölgesindeki Arap nüfusu, önceki asırlara göre yoğunluğunu kaybetmiş ve Türk/Kürt nüfusunun etkisinde kalmış ya da onlarla karışmıştır. Lakin yine de bölgenin özellikle güney kesimleri başta olmak üzere, Araplar varlığı koruyarak günümüze kadar ulaşmıştır. Bugün Mardin, Midyat, Siirt, Batman gibi bölgenin en büyük yerleşimlerinde çok sayıda Arap kökenli vatandaşın yaşadığını ve bunlardan çoğunun köken itibariyle varlıklarını bahsi edilen dönemden aldığı söylenebilir.

1.5. Bölgedeki Gayrimüslim Nüfus

Diyâr-ı Bekr bölgesinde çoğunluğu Sünni İslam'a tabi Türk ve Kürt nüfusun yanında Şii inanca sahip kesimler de bulunmaktadır. Bunların dışında Hıristiyanlığı benimsemiş Ermeniler başta olmak üzere Süryani ve Yezidi topluluklar da mevcuttur. Orta Çağ boyunca varlıkları kaynaklara çok yansımamış olsa da 1518 yılında yapılan tahrirde çok az sayıda Yahudi'nin olduğunu da belirtmek gerek. Diyâr-ı Bekr bölgesinin kozmopolit yapısı ve zengin kültürel geçmişi, Mezopotamya'nın kadim medeniyetinden aldığı emaneti Türk-İslam sentezi ile harmanlayarak ortaya çıkan büyük bir mirasın bu döneme de yansımasını sağlamıştır. Türkler Anadolu'yu kendilerine yurt tutmaya başladıkları XI. asırdan itibaren, bölgedeki gayrimüslim kesimlere hoşgörü ile yaklaşmış ve bu durum yaklaşık bin yıllık bir din/kültür cümbüşünü günümüze kadar taşımıştır.

---

[674] *Adday Vakayinamesi*, s. 28-29.
[675] bkz. Erpolat "Tapu Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Midyat", s. 390.

Bölgedeki en büyük gayrimüslim topluluğunu oluşturan Ermeniler, Malazgirt Zaferi'nden (1071) beri bölge topraklarında müslümanlarla beraber yaşamış ve özellikle son dönemdeki Bizans baskılarından dolayı duydukları rahatsızlık da Anadolu'nun yeni hakimleriyle daha iyi anlaşmalarını sağlamıştır[676]. Uzun bir süre Bizans'ın doğu sınırlarına yerleşmiş ya da konulmuş olan Ermenilerin, XIII-XVI. asır aralığında iki merkezden yönetildiği ya da Kilikya ve Van'da bulunan merkezlere bağlı oldukları anlaşılmaktadır. Maalesef Osmanlılar döneminde sayılarına ve devlette görev alanların isimlerine kadar bilgi mevcutken, çalışma konumuzu teşkil eden tarih aralığı için bundan bahsetmek neredeyse imkansızdır. Toplam nüfus içerisinde sayılarını tahmin etmek güç olsa da yerleşik oldukları bölgelerde yoğunlaştıkları ve etkili oldukları söylenebilir.

Ermeni müverrihlere bakılacak olursa, Amid şehri bir Ermeni yerleşkesidir. Zira tarihi Tigranakent burasıdır[677]. Bundan etkilenmiş olan Simeon da tarihi Amid surlarını Tigran yapısı olarak anmıştır[678]. Lakin Tigranakent için bölgede başta Erzen olmak üzere farklı lokasyonlardan da söz edilmiştir[679]. Fakat Amid'in bahsi geçen yer olmadığı ve bu adlandırmanın Erzen için kullanıldığını belirtmekte fayda vardır[680]. Bölgede Tûr Abdin, İdil (Basiribna), Amid ve çevresinde yoğunlaşan Ermeniler, az

---

[676] Türklerin Anadolu'ya gelmesinden sonraki ilişkilerin detayları için bkz. Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara 2007, s. 11-105. Çalışmanın bu ilk kısmında Doğu ve Güneydoğu Ermeniler'i ele alınmıştır. Ayrıca bkz. a.mlf. "Selçuklular Devrinde Sason Ermenileri", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, ed. Salim Cöhce-Adnan Çevik, İstanbul 2009, s. 355-362.

[677] Urfalı Mateos, *Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrand D. Andreasyan, not. Edouard Dulaurer- Halil Yınanç, Ankara 2000, s. 19; Ohan Gaidzakian, *Illustrated Armenia and the Armenians*, Boston 1898, s. 49.

[678] Simeon, *Tarihte Ermeniler*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1999, s. 162; Hrant D. Andreasyan, "Ermeni Seyyahı Polonyalı Simeon'un Seyehatnamesi (1608-1619)", *Türkiyat Mecmuası*", C. 10, 1953, s. 269-276; ayrıca bkz. Canan Seyfeli, "Osmanlıya Kadar Diyarbakır ve Çevresinde Ermenilerin Dini Durumları", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır 2004, s. 763-771;

[679] İlgili tartışmalar için bkz. Taylor, "Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris and Ancient Ruins in Their Neighbourhood", s. 25-58; Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, III, s. 314-319; a. mlf., "The Site of Tigranocerta II", s. 94-101; Boran, "Tarihi Erzen Şehri ve Kalesi", s. 53-56; Tezcan, "Arzan (Tigranakerta?) Şehrinin İslam Hakimiyeti Dönemine Kadarki Tarihçesi Hakkında", s. 106-120; Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, İstanbul 2006, s. 86; Robert H. Hewsen, "Armenia on the Tigris: The Vilayet of Diarbekir and Sanjak of Urfa", *Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa*, ed. Richard G. Hovannisian, Costa Mesa 2006, s. 47-80; George A. Bournoutian, *Ermeni Tarihi: Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, çev. Ender Abadoğlu-Ohannes Kılıçdağı, İstanbul 2011, s. 40.

[680] Darkot, "Diyarbekir", s. 602.

sayıda da olsa Mardin, Erzen ve İs'ird'de de varlıklarını sürdürmüşlerdir[681]. Barbaro, XIV. asrın ikinci yarısında geldiği ve neredeyse şehirlerinin birçoğuna uğradığı Diyâr-ı Bekr bölgesinde Ermeniler'e dair bilgi vermezken, Siirt'i anlattığı bölümde "*Küçük Ermenistan buraya kadar uzanıyor*" diyerek bu bölgeye kadar olan topraklarda bir Ermeni varlığına işaret etmektedir[682]. Uzun Hasan zamanında Venedikten gelen elçi Caterino Zeno "*Uzun Hasan'ın ülkesinin asli halkının çoğu Hıristiyan Ermeni ve yerli İran halklarındandır*"[683] diyerek bir genelleme yapıyorsa da o dönemde Akkoyunlu Devleti'nin sınırları sadece Diyâr-ı Bekr bölgesinden ibaret olmamakla beraber bölgede yaşayan halkın önemli bir kısmının Ermeni olduğuna işaret etmektedir. XVI. yüzyılın başında bölgeye gelmiş olan ve yukarıda da sık sık atıfta bulunduğumuz Venedikli tüccar, bölgedeki gayrimüslim nüfusun yoğunluğuna dair önemli bilgiler vermektedir. Özellikle Amid'deki kiliselere hayran kaldığını ve bunları anlatmasının okuyucularına keyif vereceğini belirten tüccar, Despina Hatun'un makberini gördüğünü de dile getirmektedir. Bazı kiliselerin Camiiye çevrildiğine dair bilgiler verdikten sonra şehir için "*Bu şehirde sayıları Müslümanlardan daha fazla olan pek çok dinden halk var. Bunlar: Hıristiyanlar, Rumlar, Ermeniler ve Yahudilerdir*" diyerek gayrimüslim halkın yoğunluğuna dikkat çekmektedir[684]. Asrın başında Safevilerin hükmünde olan şehirde gayrimüslim halkın kendilerine ait ibadethaneleri olduğunu ve Müslümanlardan bir eziyet görmediklerine de vurgu yaparak, halkın sakin ve huzurlu olduğunun altını çizmiştir[685]. Ayrıca Mardin ve Cizre'de de gayrimüslim halkın varlığana işaret etmiş, lakin Hısn Keyfâ'dan doğuya giderken İs'ird, Bitlis gibi yörelere uğramasına rağmen buralarda gayrimüslim nüfusun varlığına delalet edecek herhangi bir bilgi paylaşmamıştır[686]. En nihayetinde Osmanlı'nın bölgede etkinliği başladığı zamana bakacak olursak, bölgenin en önemli şehirlerinden olan Amid'de, Osmanlı hükmü öncesi Ermenilere ait bir piskoposluğun olduğu ve Osmanlı hâkimiyetine müteakip bu piskoposluğun "murahassalık" ismiyle

---

[681] *Adday Vakayinamesi*, s. 21, 22, 27, 28, 29, 31, 33 vd; ayrıca bkz. Yıldız Deveci, "Osmanlı'dan Günümüze Mardin Ermenileri", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, ed. İbrahim Özçoşar-Hüseyin H. Güneş, İstanbul, 2006, s. 555-569; Altan Tan, *Turabidin'den Berriyê'ye: Aşiretler, Diller, Kültürler*, İstanbul 2013, s. 345-346.

[682] Josaphat Barbaro, s. 66-67.y

[683] *Doğuda Venedik Elçileri*, s. 19-20.

[684] *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar*, s. 131-132.

[685] *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar*, s. 133.

[686] *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar*, s. 136-144.

varlığını devam ettirdiği görülmektedir. Bu döneme kadar Akdamar'a bağlı olarak varlığını devam eden bu Ermeni piskopusluğu, daha sonra İstanbul'daki Ermeni Patrikliği'ne bağlanmıştır[687]. İlk tahrir defterine göre gayrimüslim Ermeni nüfusun, yukarıda da izah ettiğimiz üzere, yoğun olarak verildiği Amid ve Mardin için hane halkı beş kişi üzerinden hesaplanmış olarak verilen hesaplamaya göre Amid'de 11.439 olup nüfusun %19'a tekabül etmektedir[688]. Mardin de ise Hıristiyan nüfus 3610 hane olarak gösterilmiş olup, sayı olarak 18.050'ye denk gelmektedir ki bu çok ciddi bir orandır[689]. Dikkat edilmesi gereken nokta ise bu sayıların bütün Hıristiyanları kapsamasıdır. Zira bölgedeki Hıristiyan nüfusun başka unsurları da bulunmaktadır.

Bölgedeki diğer etkili Hıristiyan topluluğu, aslında bölgenin kadim halklarından da biri olan Süryanilerdir. Anadolu'da Antakya ve Malatya ile birlikte Diyâr-ı Bekr bölgesinde yer alan Amid ve Mardin, Süryaniler için önemli merkezlerdir. Konumuz itibariyle sadece bölgede yer alan merkezlerdeki Süryanilere bakacak olursak, Selçuklular zamanından beri iyi bir ilişkinin kurulduğu açık şekilde görülmektedir[690]. XIII-XVI. yüzyıl aralığında da varlıklarını devam ettirmiş ve bölgenin önemli etnik unsurlarından birisini oluşturan Süryaniler, özellikle Mardin, Midyat ve tarihi adlandırmasıyla bu şehri içine alan Tûr Abdin bölgesinde[691] bulunmuşlardır. Hıristiyanlar arasında uzun bir müddet devam eden kristolojik tartışmalar sonucu vuku bulan ayrılıklar, farklı gruplarda Hıristiyanların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Coğrafi olarak Doğu ve Batı Kilisesi olarak iki kola ayrılmış olan Hıristiyanlık, zaman içerisinde de farklı mezhebî ayırımlar yaşamıştır. Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra Sürya-

---

[687] Seyfeli, s. 763-771.

[688] İlhan, *Amid*, s. 91.

[689] Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 81-82.

[690] Bkz. Urfalı Mateos, s. 171-172; ayrıca Süryaniler'in Malatya ve Antakya'daki faaliyetleri için bkz. *Süryanî Patrik Mihailin Vekainamesi (II. Kısım/1042-1195)*, çev. Hrant D. Anreasyan, 1944, ilgili kısımlar; Sebadtian de Courtois, *Süryaniler*, çev. Ersel Topraktepe, İstanbul 2011, s. 57-115; Yakup Tahincioğlu, *Tarihleri, Kültürleri ve İnançlarıyla Süryaniler*, İstanbul 2011, s. 74-110;

[691] *"Midyat ve yöresi bu tarihten itibaren artık Tur Abdin adıyla meşhur olacaktır. Yöreye Aramice/Süryanice olan Tur Abdin isminin verilmesi bu sürece ilişkin bir anlam ifade eder. Monofizit inançlarıyla başından beri batı Hristiyanlığı'ndan ayrılmış olan Süryaniler, Tur Abdin dağlık bölgesini büyük merkezlerden uzak bir inziva alanı gibi görmüşler ve söz konusu yüzyıllar ve akabindeki dönemlerde burada pek çok manastır inşa ederek bölgeyi doğu Hristiyanlığı'nın en önde gelen ruhanî merkezlerinden biri haline getirmişlerdir. Bu yüzden Midyat ve yöresi, inzivaya dayalı manastır Hristiyanlığının ana yurdu olarak görülmüştür. İşte bütün bu sebeplerden dolayı, bir süre sonra bu plato "kullar/ibadet edenlerin dağı" anlamında Süryanice Tur (dağ) Abdin (kullar/ibadet edenler) adıyla anılır olmuştur.*", bu konuda özellikle sözlü olarak anlatılagelen hikâyeler/masallar hakkında detaylı bilgi için bkz. Mesut Alp, *Efsaneden Masallara Mardin*, Mardin 2015, s. 16.

niler de bu tartışmalar çerçevesinde, *Süryani Kadim, Nesturiler, Keldaniler, Rum Ortodoks Melkitler veya Süryani Melkitler, Rum Katolik Melkitler, Maroniler, Süryani Katolikler ve Süryani Protestanlar* gibi farklı kollara ayrılmıştır[692]. Fakat Süryani Kadim Kilisesi bu kollar arasında en kalabalık mezhebi oluşturmuş ve bölgede de yaşayan Süryanilerin büyük çoğunluğu bu mezhebi benimsemişlerdir[693]. Yinelemek gerekirse, Diyâr-ı Bekr bölgesinde Amid ve Mardin ağırlıklı olmak üzere bölgenin diğer yerleşim yerlerinde de Süryanilere dair kayıtlar vardır. Bunlara ait detayları Süryani manastır ve kiliselerin varlığından bile çıkarmak mümkün görünmemektedir. Zira yerleşimlerin daha çok bu dini yapılara göre şekillendiği görülmektedir. Bunun dışında maalesef doğrudan Süryanilere dair bilgi mevcut değildir. Çoğunlukla onların Hıristiyanlık içerisindeki konumları ve mezhep ayrılıkları üzerine bilgiler mevcuttur. Ayrıca yukarıda değindiğimiz seyahatnamelerde de Süryanilere ait bilgi mevcut değildir. Günümüzde ise Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da çoğunluğu yine Mardin ve çevresi olmak üzere, Süryaniler, Şırnak, Diyarbakır, Adıyaman, Elazığ, Malatya ve Batman illerinde yaşamlarını sürdürmektedirler[694].

Diyâr-ı Bekr bölgesindeki diğer gayrimüslim bir grup ise Yahudiler iken İslam dışı bir unsur olarak değerlendirilebilecek bir başka topluluk da Yezidilerdir. Maalesef Yahudiler hakkında bu döneme ilişkin pek fazla kayıt mevcut değildir. Yukarıda Venedikli tüccarın Amid'de gayrimüslim nüfusun çokluğuna vurgu yaptığı bölümdeki topluluklar içinde bulunan kayıt dışında seyahatnamelere herhangi bir bilgi yansımamıştır. "Diyarbakır Yahudileri" başlıklı çalışmasında Bali de bu durumdan muzdarip bir şekilde "*Yahudi cemaatleri ile ilgilenmiş olan tarihçiler ve araştırmacılar*

---

[692] Detaylı bilgi için bkz. Nesim Doru, "Batman'da Etno-Dinsel Bir Topluluk: Süryaniler", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, ed. Salim Cöhce-Adnan Çevik, İstanbul 2009, s. 399-407.

[693] Sözü edilen tartışmalar ve Süryanilerin mezhepsel ayrımı noktasındaki detaylar için bkz. Gabriel Akyüz, *Tüm Yönleriyle Süryaniler*, Mardin 2005, s. 15-19, 178-232; a.mlf., "Hıristiyanlık Tarihinde Süryanilerin İnancı ve Özellikleri: Tarihte Süryaniler", *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirileri*, Ankara 2004, s. 75-85; Şevket Beysanoğlu, "Süryaniler", *Müze-Şehir Diyarbakır*, s. 361-365; Aziz Suryal Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi: Mezopotamya'da İlk Doğu ve Batı Süryani Kiliseleri Tarihi: Yakubi-Nasturi-Maruni*, Bet-Prasa Nsibin 1995; Mehmet Keske, *Mardin'de Süryaniler: Nüfus Hareketlilikleri ve Nedenleri*, Yüksek Lisans Tezi, Van, 2010; Mehmet Şimşek, *Süryaniler ve Diyarbakır*, İstanbul, 2006; Meryem İşcan, *Mardin İli Artuklu İlçesindeki Süryanilerde Ölü Gömme Gelenekleri ve Tarihi Mezar Taşlarından Örnekler*, Yüksek Lisans Tezi, Van, 2019.

[694] Ahmet Taşğın, "Anadolu'nun Yok Olmaya Yüz Tutan Zenginliklerinden: Süryaniler", *VI. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi*, Ankara 2002, s. 222-225.

genellikle İstanbul, İzmir ve Trakya'daki cemaatleri incelemiş ve Anadolu'da yerleşik Yahudi cemaatlerini ihmal etmişlerdir. Bunun muhtemel iki nedeninden biri özellikle Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da yerleşik Yahudi cemaatlerine ulaşmanın zorlukları, diğeri de bu cemaatlerin Batı Anadolu, Trakya ve büyük liman şehirlerinde mevcut olan cemaatler kadar önemli ticari ve kültürel faaliyetlere de sahne olmamış olmalarıdır" diyerek, yapılan incelemelerde Yahudilerin Kürt Yahudileri olarak ele alındığı ve bu konuda yeterli kaynak olmadığına dair sözlerinden sonra, seyahatnamelerle çalışmasını sürdürmüştür. Lakin kaleme aldığı çalışmasına kendisi de 1518 tarihli tahrire dayanan bilgilerle başlamış, XIII-XV. asır adına herhangi bir bilgi vermemiştir[695]. Göyünç, bu tarihte Mardin'de yaşayan Yahudiler için "*...Bunlar Mardin sancağında, XVI. yüzyılın ilk yarısında, sadece Mardin şehrinde müstakil bir mahalle teşkil etmekte idiler. Aynı yüzyılın ikinci yarısında Nusaybin'de de ufak bir yahudi kolonisine rastlanmaktadır. Bunun dışında Mardin Sancağı'nda yahudilere rastlanmaz*" demektedir[696]. Tahrir kayıtlarına yansıdığı kadarıyla 1518 yılında 92 hane ve 20 mücerred Yahudi nüfusu bulunmaktadır[697].

Yezidiler, bölgede iz bırakmış ve bugün hala varlığını sürdüren bir başka gayrimüslim kesim olmasına rağmen, tarihi süreç içerisinde tarihsel gelişimleri ve etkin oldukları coğrafyalara dair bilgiler çok sınırlıdır. Günümüzde sayıları çok az olmakla beraber, Batman ili ve buraya bağlı Beşiri ilçesinde[698] yaşayan Yezidiler hakkında yapılan çalışmalar, tarihlerinden daha ziyade onların dini inancı ekseninde gelişmiş, yani Yezidilik temelli olmuştur.

2- Bölgenin Ekonomik Yapısı

2.1. Tarım ve Hayvancılık

Geçmişten beri bölgenin en önemli geçim kaynaklarının başında gelen tarım ve hayvancılık, bölgenin kalkınmasında kilit rol oynamıştır. Dicle ve Fırat'ın suladığı bere-

---

[695] Rıfat N. Bali, "Diyarbakır Yahudileri", *Türkiye'deki Yahudi Toplumlarından Geriye Kalanlar*, der. Rıfat N. Bali, İstanbul 2016, s. 67-111.

[696] Göyünç, s. 77.

[697] Göyünç, s. 81.

[698] Batman ve çevresindeki Yezidi nüfusun 1985 ile 2008 yıllarındaki durumu için bkz. Ahmet Taşğın, "Yezidilerde Sosyal ve Dini Yapı", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, ed. Salim Cöhce-Adnan Çevik, İstanbul 2009, s. 449-456; ayrıca Yezidilik hakkında yazarın başka bir çalışması için bkz. a.mlf., "Anadolu'nun Yok Olmaya Yüz Tutan Zenginliklerinden: Süryaniler", *VI. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi*, Ankara 2002, s. 222-225.

ketli hilal olarak bilinen bu bölgenin geniş ve sulanabilir toprakları tarım için oldukça elverişlidir. Bu toprakların sakinleri olan ve demografik yapının büyük bir bölümünü oluşturan Türkler ve Kürtler, tarım ve hayvancılıkla uğraş vermiş geçimlerini de büyük ölçüde bu şekilde temin etmişlerdir. Dolayısıyla bölgenin coğrafik yapısına ve temel dinamiklerine bakıldığında hem insani ihtiyaçların giderilmesi hem de ekonomik yapının sürdürebilir olması bu iki iktisadi gelişmeye bağlıdır. X. asırdan beri kaleme alınan birçok tarihi ve coğrafi kaynakta bölgenin ziraat, bağ, bahçe ve bostan zenginliğinden ve verimliliğinden bahsedilmiştir. Tahıl, sebze-meyve, zeytin, pamuk, üzüm vb. ürünlerin, bölgenin tarım faaliyetleri içerisinde çok önemli bir yer işgal ettiği de bu kaynaklarda uzun uzun anlatılmıştır. Lakin bütün diğer gelişmelerde olduğu gibi, Moğol İstilasıyla beraber başlayan siyasi kaos ortamı ne yazık ki bölgenin can damarını oluşturan bu iki iktisadi yapıyı da olumsuz etkilemiştir. Bölgede yaşanan çatışmaların yanı sıra bu dönemde yaşanan hastalık, kıtlık ve doğal afetler de olumsuz etki yaratan başka unsurlar olmuştur.

XIII-XVI. asırlarda tarımın önemi ve üretimin kesintiye uğramaması adına yapılan ilk hamleyi Türkiye Selçukluları zamanında görmekteyiz. Eyyubî ve Artuklu melikleri ile bölgede hâkimiyet mücadelesi verilen tarihlerde, özellikle ordunun iaşesinin sağlandığı bölgelerin yağmalanması ve şehirlerin harap hale getirilmesinden ötürü, 1240 tarihinde Amid feth olununca yapılan ilk icraat halkın divani vergilerden ve avarız mükellefiyetinden muaf tutulması olmuştur. Bu durum Amid halkının yanı sıra Çermik, Siverek, Ergani ve Amid'e bağlı daha birçok beldede yaşayan kesimlerin kolaylıkla itaat altına alınmasını sağlamış ve yaklaşan Moğol tehdidine karşı bölgedeki şehirlerin ayakta durması hedeflenmiştir[699].

1259-1260 yıllarında Moğollar Amid, Meyyâfârikin, Mardin ve Erzen'i kuşatma altında tutarken en önemli silahları, şehirlerin dışarıyla bağlantısını kesmek ve içeride ihtiyaç ürünlerinin tükenmesiyle onları teslim olmaya itmektir. Bu durum adı anılan hemen bütün yerleşimlerde büyük sıkıntılar doğurmuş, salgın hastalıklara sebep olmuş ve tarımsal üretimin durması ile hemen hemen her ürünün birkaç misli paha-

[699] İbn Bibi, Tıpkıbasım, s. 491-498; çev. 472-477; Yınanç, "Diyarbekir", *İA*, s. 617.

lanmasına neden olmuştur[700]. Ağır tahribat yaşayan şehirler ve kuşatma başta olmak üzere bölgedeki popülasyonun azalması da tarım faaliyetlerini olumsuz etkilemesi kuvvetle muhtemeldir. Sadece İlhanlılar değil bölgedeki yerel unsurların kendi aralarında verdikleri mücadeleler de bu durumun ortaya çıkmasında rolü olmuştur. Yukarıda hem tarihsel coğrafya bahsinde hem de siyasi tarih kısmında değindiğimiz üzere, Mardin Artukluları ve Hısn Keyfâ Eyyubîleri bölgedeki Türkmenler ve Kürt aşiretlerine karşı kendi merkezlerinin tarım yükünü çeken bölgeleri korumak için uzun uğraşlar vermişlerdir. Örneğin Hısn Keyfâ Eyyubî hâkimi Melik Mûcireddin, 1328-1329 yılında Hazzo/Hazro şehrini Eyyubîlere bağlayarak, bu tarihten itibaren bu şehrin imarını sağlamış ve bu bölgedeki çiftçilerin durumunu düzeltmiştir. Bir yandan çiftçileri buraya gelmeye teşvik ederken, öte yandan bölgedeki köylülere geçimlerini sağlamak üzere sığır ve tohumluk buğday dağıttırmıştır. Böylelikle bayındır hale gelen Hazro bölgesindeki köyler, tahıl üretimine büyük bir katkı sağlamışlardır[701]. Bir başka Eyyubî meliki olan Şihâbeddin Gazi, Erzen, Buhtî ve Süleymânî beyleri arasında ile 1356-1357 yılında meydana gelen olaylardan dolayı bölge halkı zor durumda kalmış, hatta ekinlerin hasat zamanı gelmiş olmasına rağmen halk korkudan tarlalarına gidememiştir. Bunun üzerine Emir Seyfeddin, çatışma bölgesinde hasatın sağlıklı bir şekilde yürütülmesiyle görevlendirilmiştir[702]. Böylesi yapıcı faaliyetlerin dışında kendileri de bölgedeki ekin alanlarına zararlar vermişlerdir. Erzen Beyi Celaleddin'in Eyyubîlere ait topraklara girip çiftçileri yağmalaması ve baskınları üzerine Erzen'e sefere çıkan Hısn Keyfâ ordusu şehri yakıp yıkarak ateşe vermiş ve o yıl yangın yılı olarak kayıtlara geçmiştir[703]. Hatta bir seferinde ordu Hısn Keyfâ'ya dönerken geçtiği bütün topraklara bile isteye büyük bir zarar vermiştir.

Bunun gibi daha birçok örneğini sıralayabileceğimiz yağma, talan ve baskın hareketlerinden dolayı tarım ve hayvancılık faaliyetleri hakkında sağlıklı bir bilgi bulmak ya da yorum yapmak pek mümkün değildir. Yukarıda da saydığımız tahıl, sebze-meyve, zeytin, pamuk ve üzüm bölgede çoğunlukla üretilen tarım ürünleri olarak sıralanabilir. Özellikle çok çeşit üzüm üretildiği ve Osmanlı dönemine gelindiğinde ciddi mik-

[700] İbn Şeddad, *el-Alaku'l-Hatıra*, III/II, s. 564–565; *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v. 15b-16a; Abu'l-Farac, s. 575; Ilisch, s. 28-32, 36-41.
[701] *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v. 37b-38a.
[702] *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v. 92b.
[703] *Hısn Keyfâ Vakâyinamesi*, v. 64a-64b.

tarda şarap üretimin olduğu malumdur. Hayvancılık ise çoğunlukla konar-göçer yaşayan göçebe toplulukların ve Kürt aşiretlerinin ana geçim kaynaklarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Seyyah Barbaro'nun belirttiği üzere İs'ird halkı sığır, at, deve ve keçilere sahiptir. Yani bölgenin merkezi şehirlerinin çevresinde tarım alanları yüksek dağlık alanlarda ise hayvancılık yapılmıştır.

2.2. Ticaret ve Vergi

Orta Çağ İslam yerleşimlerinde bulunan merkez-çevre ilişkisi bağlamında kurulan şehirler, burada sürdürülen iktisadi faaliyetlere göre düzenlenmiş ve yerleşim buna göre şekillenmiştir. Merkezde bir Camii ve onun etrafını saran pazar/çarşı, tipik bir imar özelliğini doğurmuş ve bu durum şehirlerin kalkınmasını sağlamıştır. Şehirdeki bu pazar/çarşı, bulunduğu coğrafyayla doğrudan ilişkili bir minval üzere hizmet göstermiştir. Şöyle ki şehir ticaret yollarının üzerinde yer alıyorsa sahip olduğu stratejik önemine binaen değer kazanmış ya da kervanların uğrak yeri olagelmiştir. Özellikle karayolu ulaşımının yaygın olduğu dönemlerde bu yolların geçiş güzergahı üzerinde olan bölgeler hem askeri hem de ticari boyutla jeostratejik öneme sahip olmuştur. Bu durum ortaya korunaklı şehirlerin ve ticaret güvenliğini sağlayacak, tüccar ile kervanlara konaklama imkânı sağlayan kervansaray tipi yapıları doğurmuştur. Bunu yanında bir şehri veya bölgeyi cazibe merkezine haline getirecek ikinci bir etken ise deniz ya da nehirlerin yakınlarında kurulmaları olmuştur. Zira bahsi geçen bu durum o merkezi büyük bir ticaret limanı haline getirmiş ve liman büyük bir hinterlanda sahip olduğu takdirde de şehir/bölge müreffeh bir duruma kavuşmuştur.

İşte Diyâr-ı Bekr bölgesi sözü edilen bu koşulları fazlasıyla karşılayan, hem doğu-batı hem de kuzey-güney ticaret yollarını birbirine bağlayan ve üstelik orta çağın en önemli su taşımacılığı yapılan nehri Dicle'ye sahip olmasıyla büyük bir öneme haiz hale gelmiştir. Bölgenin XI-XIII. asır aralığında müreffeh bir ortama sahip olması ve büyük ticaret merkezlerini bünyesinde barındırmasından ötürü tarihte birçok kuşatmaya/saldırıya maruz kalmıştır. Lakin bunların hiçbiri Moğol İstilasının yarattığı tahribat ve getirdiği yıkımın yanına bile yaklaşamamıştır. Zira bu istila bölgenin kurulu düzenini altüst etmiş ve bölgenin sonraki üç yüz yıllık sürecini doğrudan etkilemiştir. Buna binaen maalesef hem kaynaklarda hem de araştırma eserlerde bu döneme ait bilgiler edinmek zor görünmektedir. Hem kaynaklar hem de araştırmacılar

ticaret, tarım, hayvancılık ve madencilik üzerine daha çok bölgenin X-XIII. asır aralığını kaleme almış olup, sonrasındaki döneme dair pek fazla malumat vermemişlerdir. Osmanlıların bölgeyi kontrolüne alması ve büyük ölçüde resmi kayıtların tutulması XVI. yüzyıldan sonraki döneme bir projeksiyon tutmuşsa da çalışma alanımızı teşkil eden dönem ne yazık ki karanlıkta kalmıştır. Bazı kaynak ve araştırmaların verdiği kırıntı bilgilerden yola çıkarak iktisadi yapı hakkında bilgiler vermeye çalışacağız.

Diyâr-ı Bekr bölgesi, kervan yolları ve ticaret güzergahlarının en kilit noktalarından birisinde yer almıştır. Doğudan gelen ve dönemin en önemli ticaret yolu olan İpek Yolu, bereketli hilal olarak da adlandırılan Mezopotamya topraklarından yani yukarı Dicle havzasından geçmektedir. Halep ve Bağdat gibi merkezleri güney-kuzey hattıyla Karadeniz bölgesine bağlayan ticaret yolları da yine bu bölge üzerinden işlev görmüştür. Şöyle ki Diyâr-ı Bekr bölgesi ve havzasının sahip olduğu geçiş güzergahları ile sarp coğrafi bölgelerde yer alan geçitler, bölgeyi bulunduğu konum itibariyle önemli kılmaktadır. Doğu'da Bitlis, bölgenin orta kesimlerinde yer alan Lice-Genç ve en batıya konumlanan Ergani-Maden geçitleri bölgenin doğu, güney ve güneydoğu topraklarından gelen emtiayı Karadeniz limanları ve batıya taşıyan önemli bir kavşak görevi görmektedir. Amid, Meyyâfârikin ve Erzen üzerinden Bitlis'e ulaşan güzergahı ve Şam, Musul, Halep ve Rakka gibi önemli ticaret merkezlerinden gelen yolların transit geçiş üssü olmasıyla bölge büyük öneme haizdir[704]. Ayrıca nehir taşımacılığı da Diyâr-ı Bekr bölgesinden bu ticaret merkezlerine malların daha kolay ve güvenli bir şekilde ulaşmasını sağlamıştır[705]. Güvenlik problemi bu dönemin üzerinde durulması gereken başlıca sorunudur. Yukarıda sözü edilen ticaret ağı ve geçiş noktaları bölgeye XI-XIII. asır aralığında en müreffeh dönemini yaşatmışken, Moğol İstilasıyla beraber büyük bir yara almıştır. Sadece Moğollarla kalmayan bu asayiş problemi, Moğol-Memlük, Akkoyunlu-Karakoyunlu, Mardin Artuklu-Hısn Keyfâ Eyyubî ve bölgedeki başı boş Türkmen grupları ile başta Kürt olmak üzere diğer aşiretlerin müdahil olmasıyla zirve noktaya ulaşmıştır. Özellikle XIII-XVI. yüzyıl-

[704] Bu güzergahlar ile ilgili çalışmalar için bkz. W. Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, çev. E. Z. Karal, Ankara 200, s. 182-183; G. Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, haz. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, İstanbul 2015, s. 137; Sibel, *XI.-XIV Yüzyıllarda Seyyah ve Coğrafyacıların Gözüyle Diyar-ı Bekr Bölgesinin Sosyal ve İktisadi Yapılanması*, Yüksek Lisans Tezi, Mardin 2018, s. 84-85.

[705] Strange, s. 149-152.

larda bölgenin ticaretine dair bilgi bulmak neredeyse imkansızdır, zira birçok farklı siyasi yapının çatışma alanı haline gelen Diyâr-ı Bekr bölgesine tabii olarak tüccarlar gelmemiş ve ticaret olumsuz etkilenmiştir. Hatta şurası çok daha önemli olmalıdır, üç asrı aşkın bir döneme tekabül eden bu süreçte istila ve siyasi çatışmalara müteakip oluşan gerginlik, seyyahları bile bölgeden uzak tutmuştur. Tarihçiler açısından verdikleri bilgilerin kıymeti tefekkür edildiğinde, seyyahların varlığı karanlıkta kalmış birçok meselenin aydınlığa kavuştuğu veya farklı olarak yorumladıkları herkesçe malumdur. Bundan mütevellit bu uzun tarihi dönemde bölgeye gelen seyyah veya tüccarların sayısı maalesef bir elin parmaklarını geçmemektedir. Buradan hareketle çalışma dönemimizde bölgede ticari hayatın, en azından XI-XIII. asır ile kıyaslandığında, çok canlı olduğu söylenemez.

Moğolların yaratmış olduğu tahribat ve bölgedeki siyasi unsurlara yüklediği vergilerden başka, neden olduğu çok daha ciddi bir sorun vuku bulmuştur. Moğollardan kaçan ve bölgede başıboş şeklinde dolaşan Türkmenler oluşturduğu huzursuzluk hem siyasi hem de sosyo-ekonomik yapının daha da bozulmasına yol açmıştır[706]. Her sene gelen Moğol elçilerinin bitmek tükenmek bilmeyen istekleri ve oluşan ağır şartlar, ticareti de olumsuz etkilemiş ve sayısız ganimet almış olan Moğollar, Anadolu'dan Bağdat'a giden bir ticaret kervanını da basmış ve bütün mallarına el koymuştur[707]. Moğolların özellikle 1259-1260 yıllarında Amid, Mardin, Meyyâfarikin ve Erzen'de yarattıkları tahribatı sayılarla dile getirmek bir yana dursun, bölgenin izmi zikredilen şehirlerinde, siyasi kısımda detaylıca ele almıştık, insan bile kalmadığına dair bilgiler verilmiştir. Buna binaen burada ticaret kısmına ara verip Moğolların Anadolu ve bölgede takip ettikleri vergi usulüne bakmak gerekmektedir.

Çalışmamızın ilk iki bölümünde Hamdullah Mustevfî'nin vergiler hakkında verdiği bilgileri ele almış ama detayları üzerinde durmamıştık. Bazı kısımlarda Togan'ın bu müverrihin kaleme aldığı eserin farklı nüshalarını inceleyerek verilen sayıların çelişkisi üzerine yaptığı yorumlara da yer vermiştik. Hatta bölgedeki şehirler için verilen rakamlar üzerine de birkaç kelam etmiştik. Burada Togan'ın Moğollar zamanında

---

[706] Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 183.

[707] Sıbt İbnü'l-Cevzî, VIII, s. 523; Zehebî, *Tarihü'l-İslam,* XLVII, s. 67; İbnü'l-Cezerî, s. 231-232; Makrizî, 383-384; İbni Tagrıberdi, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2013, s. 26; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 183; Güneş, s. 81.

bölgenin iktisadi yapısı ve vergiler hakkında verdiği bilgiler üzerinde birtakım tespitlerde bulunmaya çalışacağız.

Şehirler	Vergi (Dinar)	Tümen
Amid	30.000	3
Mardin	236.200	23 tümen 6.200 dinar
Hısn Keyfâ	82.500	8 tümen 2.500 dinar
Erzen	270.500	27 tümen 500 dinar
İs'ird	46.500	4 tümen 6.500 dinar
Toplam	665.700	66 tümen 5.700 dinar

Diyar-ı Bekr Bölgesi Şehirlerinden Alınan Vergiler[708]

Diyâr- Bekr ve Rebia Bölgesi'nden alınan verginin toplamı 1.925.000 dinar olarak hesaplanmışsa da Togan, bazı şehirlere ait vergi gösterilmediği halde, kaynağın farklı nüshalarında bu toplamın 1.782.000 dinara tekabül ettiğini belirtmiştir[709]. Ayrıca İlhanlıların aldığı vergilerin türlerini ise şu şekilde zikretmektedir: "*...Moğolların vergi usulleri: 1- araziden alınan "qobçur", göçebe illerin hayvanlarından alınan "rüsumat ve zamanımızdaki mana ile "tamga" ve "baç"lardan ibaretti*"[710]. Bu bağlamda alınmış olan vergi miktarları üzerinden bölgedeki şehirlerden alınan vergilere bakıldığında aslında alınan toplam bedelin bu üç unsur üzerinden değerlendirilmesi ve bölgedeki sosyo-ekonomik yapının vahim bir halde olduğu hesaplanabilir. Zira bu üç vergi kalemine göre Amid gibi bölgenin en önemli merkezlerinden birinin değerlendirmesi nasıl olmalıdır? Toplamı 30.000 dinara tekabül eden vergi miktarından hareketle Amid'in nüfusunun ziyadesiyle az olduğu, burada tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin çok az olduğu ve şehrin eski halinden eser kalmadığı rahatlıkla söylenebilir. Aynı durum bu tarihlerden itibaren görece bir yükseliş gösteren Hısn Keyfâ için de dile getirilebilir. Bundan dolayı bu vergi miktarlarına biraz temkinli yaklaşmakta faydalı olacağını beyan etmek gerek.

[708] Mustevfi, s. 102-106.
[709] Togan, s. 26-27.
[710] Togan, s. 18.

Lakin yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere Diyâr-ı Bekr bölgesinin asli şehirlerinden toplanan vergi miktarı 1336 itibariyle 665.700 (altı yüz altmış beş bin yedi yüz) dinar olmuştur. 1339-1340 yıllarında eseri kaleme alan Mustevfi'nin verdiği bilgilerin irdelenmesi gerekmektedir. Özellikle Erzen ve Amid için verilen miktarlar kafa karıştırıcıdır. Zira 1260 tarihinden sonra Erzen çok ağır bir darbe almış ve kaynaklarda bir daha toparlanamamış bir halde aksettirilmiştir. Siyasi tarih kısmında da değindiğimiz üzere, XIV. asrın başında Dilmaçoğulları şehrin yeniden hâkimi olmuşlarsa bile bu denli yüksek bir rakamı vermeleri ihtimal dahilinde değildir, hele ki Amid gibi XI. yüzyıldan itibaren bölgenin en görkemli şehrinin neredeyse on katına ulaşacak bir vergi miktarı düşündürücüdür. Keza Amid bu tarihe kadar, İlhanlıların da desteğiyle, bölgenin kontrolünü büyük ölçüde elinde bulunduran Mardin Artuklularına bağlıdır. Mardin de dönemin en büyük şehirlerinden ve vergisi de bir hayli yüksektir. Mardin Artuklularının Amid'i ihmal ettiklerine değinmiştik, lakin kati olarak denilebilir ki bu ihmal Amid'in Erzen'e göre onda bir küçülmesi boyutunda değildir.

Anadolu coğrafyası ve Diyâr-ı Bekr bölgesinin vergi gelirlerin düşük olduğunu Togan şu tespiti ile ortaya koymaktadır: "*...demek mesahai sathiye itibarile Anadolu ve Diyarıbekirden çok küçük olan Azerbaycan ve cenubî Kafkasyanın varidatı mesahasına nisbeten çok büyük olmuştur*"[711]. Görüldüğü üzere, XIII. asrın ikinci yarısından itibaren birçok kez Moğol baskı ve istilasına maruz kalan bölge, artık eski halinden uzaktır. *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi* Moğolların bu ardı arkası kesilmeyen akınlarını ve bölgeyi tabi mesul tuttukları vergiye dair şu tasviri yapmaktadır: "*Gazan, bütün bölgelere bilhassa Diyâr-ı Bekr'e sık sık taarruz eder, akınlar yapar, malları yağmalar ve ırzları çiğnerdi. Şehirlere şahneler atamıştı. Her şehri belirli bir mal ile yükümlü tutmuş, bu mallar şahneler tarafından toplanıp her yıl nevruzda Tebriz'e gönderilirdi. Diyâr-ı Bekr bunun sonucunda harabeye dönmüştü*"[712]. Öyle ki İlhanlı merkezinde her karışıklık yaşandığında ya da taht değişikliği olduğunda, onlara bağlı bölgeler bundan doğrudan etkilenmiş ve ticaret-vergi düzeni daha da bozulmuştur. Lakin İlhanlılar'ın İslamiyeti kabulü ve Gazan Han'dan sonra Olcaytu'nun ılımlı

[711] Togan, s. 26-27.
[712] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 21a.

politikası bölgeyi nisbeten rahatlatmıştır. Yerli kaynağımız *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi* Gazan'ın ölümüne insanların çok sevindiğini, yerine geçen Olcaytu'nun adil ve insaflı bir sultan olarak dillere pelesenk olduğunu zikretmektedir[713]. 1304-1305 yıllarında Hısn Keyfâ Eyyubî hâkimi Melik Salih yardımcısı Cemaleddin Akkuş'u Tebriz'e göndermiş, İlhanlılar'dan artık şahne göndermemelerini istemişlerdir. Kaynağın deyimiyle: "*Bize artık şahne göndermemesi için onu ikna et, vergiyi biz ona gödeririz. Ayrıca şehirlerin harabe olduğunu halkın şahnelerden dolayı kaçtıklarını anlat. Bu işi çözmedikçe geri dönme*"[714]. Akkuş, 1305 yılında yarlıglar ve hil'atlarle dönmüş ve artık şahneler devre dışı bırakılarak, her yıl belli bir miktar vergi gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Bu durum, nispeten de olsa bölgenin rahatlaması ve refah görmesinin önünü açmıştır.

Şehir	**Vergi Miktarı**
Musul	1.920.000 dinar
Erbil	22.000 dinar
Erzen	270.500 dinar
Amid	30.000 dinar
Bazırnuh	15.000 dinar
Burtali	13.200 dinar
Basibne	24.300 dinar
Bavezic	14.000 dinar
Ceziret-i İbn Ömer	172.000 dinar
Hani	171.000 dinar
(Hısn-ı) Keyfa	82.500 dinar
Siird	46.500 dinar
Sincar	147.500 dinar

[713] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 23a.
[714] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 23a.

Şehir	Vergi Miktarı
Akar	27.400 dinar
Muradiyye	68.000 dinar
Kirmalis	11.200 dinar
Mardin	236.200 dinar
Muş	69.500 dinar
Meyyâfârikîn	224.000 dinar

Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebia'da bulunan şehir ve kalelerin vergi oranları

Diyâr-ı Bekr bölgesi sınırları burada hâkimiyet kuran yerel devletlerin hâkim oldukları şehir sınırları baz alınarak hesaplanmıştır. Oysa İlhanlıların yukarıdaki tabloya göre Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebia'yı vergi kurallarına göre tek bölgeden ibaret saydıklarını göstermektedir. Aslında bu tablo bile bölgede yer alan şehirlerin vergi oranlarıyla ortaya koyduğu vaziyet, ekonomik gidişatın kötü olduğuna delalet etmektedir[715]. Yukarıda ayrıca Diyâr-ı Bekr bölgesinde yer alan Amid, Meyyâfârikin, Erzen, Hısn Keyfâ ve İs'ird'in vergi oranlarını bir bütün olarak ele alınıp yorumlandığı için burada yeniden değerlendirilmeyecektir. Ayrıca Diyâr-ı Bekr'in mali durumunu daha iyi anlayabilmek adına İlhanlı kontrolünde olan diğer bölgelerden gelen vergi oranlarına bakmak icab etmektedir. Yukarıda sadece Azerbaycan bölgesinin vergisiyle yapılan kıyaslama bile bu durumu açıkça izah etmekteyse de Togan'ın verdiği bilgiler ışığında diğer bölgelerle de bir kıyaslama yapmak durumu detaylıca anlamaya yardımcı olabilir. Bu dönemde Memalik-i Rum'dan alınan vergi miktarı 3.300.000 dinar olarak geçmektedir[716]. Küçük Ermeniyye sadece 30.000 dinar vergi ile yükümlüyken; Büyük Ermeniyye ve Ahlat için bu meblağ 390.000 dinardır[717]. Bugünkü Anadolu'yu ihtiva eden bu topraklarda alınan vergiler kıyaslandığında Diyâr-ı Bekr'in verdiği vergi (Musul merkezli Diyâr-ı Bekr ve Rebia) geri kalan coğrafyadan alınan vergi miktarın yarısına tekabül etmektedir. Yani Musul merkezli Diyâr-ı Bekr bölgesi 1.925.000 dinar vergi veriyorken; İlhanlıların geri kalan bölgelerden elde ettiği vergi 3.720.000 dinara denk gelmektedir. (Bkz. alttaki tablo)

[715] Mustevfî, s. 102-105.
[716] Togan, s. 22.
[717] Togan, s. 25-26.

Bölge	Vergi Miktarı
Diyâr-ı Bekr ve Rebia	1.925.000 dinar
Memalik-i Rum	3.300.000 dinar
Büyük Ermeniyye ve Ahlat	390.000 dinar
Küçük Ermeniyye	30.000 dinar

Anadolu dışındaki bölgelere bakıldığında ise Azerbaycan 2.384.000 dinar, Erran ve Mugan 303.000 dinar, Şirvan ve Kuştafşi 113.000 dinar ile Abhaz ve Gürcistan 1.202.000 dinar olmak üzere toplamda 4.002.000 dinar yekuna ulaşmaktadır. Anadolu topraklarına nazaran daha küçük sahalara sahip Azerbaycan ve Güney Kafkasya'nın vergi oranları daha yüksek görünmektedir. Zaten dönemin kaynaklarına bakıldığında özellikle Gazan Han zamanında güneyde yer alan bölgelerin büyük bir tahribat geçirdikleri ve kuzeyde yer kısımların buralara göre görece bir inkişaf dönemi yaşadıkları görülmektedir. Yine aynı dönemde İran coğrafyasındaki bölgelerin vergi oranları da Diyâr-ı Bekr'e oranla daha iyi bir duruma işaret etmektedir. Örneğin Fars mıntıkası 2.871.000 dinar olarak kayıt altına alınmıştır. Kirman 676.500, Huzistan 325.000 ve Kürdistan 200.000 dinar kabilindedir. Irak-ı Arabın vergisi 3.260.515 dinar ve Irak-ı Acemin vergisi de 2.421.800 dinar olarak hesaplanmıştır[718].

Ele aldığımız tarih aralığında bölgeye gelen ilk seyyah, XIV. asrın ilk çeyreğinde, İbn Battûta olmuştur. Mardin şehrini güzel çarşılara sahip ve dokuma sanayisi olan mamur bir şehir olarak tasvir eden seyyah, ne yazık ki ticarete dair detaylı bir malumat vermemiştir. Meriz denilen yünlü giysilerin aynı zamanda Mardinî ismiyle satıldığını ifade etmektedir[719]. Bölgenin diğer şehirlerine oranla bu tarihlerde Mardin'in öne çıkması, şüphesiz İlhanlı-Mardin Artukluları arasındaki güzel ilişkinin neticesidir.

Battûta'dan sonra bölgeye gelen ikinci seyyah, elçilik görevi ile gelen Barbaro'dur. XV. asrın ikinci yarısında Mardin, Hısn Keyfâ ve İs'ird'e uğrayan Barbaro, bölgenin bu önemli üç şehrinde ticarete dair bazı ipuçları vermektedir. Mardin'in kadife ve ipekli kumaşlarına vurgu yapan ve çokça üretildiğinden söz eden Barbaro,

[718] Togan, s. 27-28.
[719] İbn Battûta, s. 338-339; Grigore, s. 387-400.

Akkoyunlular zamanında bölgede oluşan refaha da değinmiştir. Doğrudan ticari bir faaliyete değinmese de önceki kaynakların da zikrettiği üzere, Mardin'de bu dönemde de ipekli kumaşların üretildiği önemli şehirlerden biri olarak öne çıkmaktadır[720]. Dolayısıyla burada ipek ve kumaş alışverişinin yapıldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Sonraki durağı Hısn Keyfâ olan Barbaro, şehrin sakinlerini kumaş tüccarları ve diğer insanlar olarak ayırmaktadır[721]. Demek ki bölgede sadece Mardin değil başka yerleşimlerde de büyük bir kumaş ticareti yapıldığı anlaşılmaktadır. Bölgedeki son uğradığı yer İs'ird olmuş ve burası için de halkın tarımla uğraştığı ve yeterli miktarda kumaş, tahıl, meyve, sığır, at ve davar yetiştirdiklerini gözlemlemiştir. Fakat bunların dışında verdiği en önemli bilgi: "*Bundan başka keçileri var ve bu hayvanın yünlerini her yıl kırkıp, kaba yünlü bir kumaş dokurlar. Bu yüzden keçileri çok iyi koruyorlar, dahası onları yıkayıp temiz bırakıyorlar*"[722]. Bu bilgilerden hareketle İs'ird'de de hububat ve kumaş ticaretinin yapıldığını gösteren nüveler olduğu söylenebilir. Aslında Barbaro'nun bahsini ettiği keçi kılından elde edilerek yapılan kaba kumaş önemli bir yer teşkil etmektedir. Fakat keçilerin yıkanma işlemi onlara gösterilen özeni değil, bugün bile yapılan bir ritüelin XV. asra kadar dayandığına işaret etmektedir. Zira günümüzde hayvancılık yapılan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde küçük baş hayvanlar kırkma işleminin daha rahat yapılması ve hayvanların sağlığı için önceden yıkanarak tüyleri yumuşatılır. Asıl yıkama işlemi ise elde edilen kılların/yünlerin işlenme sürecinde yapılır.

XVI. yüzyılın başında bölgeye uğrayan Venedikli bir tüccarın verdiği malumat, aslında bize bölgenin son dönemdeki ticaret faaliyetleri hakkında güzel bir perspektif sunmaktadır. Tüccar Diyâr-ı Bekr bölgesinin en önemli üç şehri olan Amid, Mardin ve Hısn Keyfâ'ya uğramış, lakin sadece sonuncu şehrin ticareti ve pazarları hakkında bilgi vermiştir. Verilen detaylı bilgilerden anlaşıldığına göre Hısn Keyfâ, ki yukarıda da 1336 yılından sonra bölgenin yükseliş trendinde olan şehri olduğunu zikretmiştik, dönemin büyük ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir. Yaklaşık iki ay boyunca şehirde kalan tüccar, şehir, şehrin ahalisi ve ticari yapısına dair şu sözleri sarfetmiştir: "*Doğrusu ahalisi baya iyi ve değerli görünüyor. Tüccarı ve kadınları*

[720] Josaphat Barbaro, s. 64-65.
[721] Josaphat Barbaro, s. 66.
[722] Josaphat Barbaro, s. 66-67.

Diyar-ı bekr'in diğer şehirlerinden fazla. Bahsedileceği üzere, bu şehrin dışında dört tane banliyösü var. Doğu tarafında kalenin dibinde yer alan mağara göze çarpıyor. Şehrin daha aşağısında büyük evleriyle bir başka şehir var. Nehrin öbür tarafı, suyun yüzeyinden oldukça yüksek rakımda yer almakta olup köşkler, odalar ve merdivenler (bu merdivenler ırmağın kenarına kadar iniyor ve oradan su alıyorlar) kazdıkları çok sayıda mağara ile dolu. Bu evler diğerlerinden daha iyi. Bu mahalin yakınında, şehrin banliyösünün diğer bölümünde evler, görkemli pazarlar ve tüccarların ikamet etmesi için hanlar yapmışlar. Eğer bu pazardan şehre gitmek isterseniz ırmaktan geçmeniz gerekir. Bu durumda taştan yapılmış oldukça güzel ve ilginç, büyük bir köprüden geçersiniz."[723]. Buradan hareketle Hısn Keyfâ'nın artık şehir dışına taşan bir pazara ve nehrin iki yakasını içine alacak bir ticaret bölgesine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Mustevfî'nin verdiği bilgilerde az vergisiyle vasat bir şehirken, artık bu dönemlerde bölgenin en müreffeh şehri olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Sonuç olarak Diyâr-ı Bekr bölgesinde XIII-XVI. yüzyıl aralığında ticaret Moğol İstilası ile büyük bir darbe almış ve daha sonra toparlanmaya başlamıştır. Lakin bu toparlanma bölge genelinden ziyade güçlü merkezler üzerinden yürümüştür. Alınan vergilere bakıldığında Mardin ve Erzen şehri öne çıkmaktaysa da bu yerleşimlerin gelişimi oraya hâkim olan unsurlara bağlı olmuştur. Şöyle ki İlhalılarla olan ilişkileri döneminde Artukluları'nın başkenti Mardin öne çıkmış; Akkoyunlular'ın bölgede etkin olmasıyla Amid kısa bir süre etkin hale gelmiş ve son olarak da İlhanlılar'ın dağılması ve Memlûklerin desteğiyle Eyyubîlerinin başkenti Hısn Keyfâ en önemli ticaret merkezi olmuştur. Meyyâfârikin Moğol saldırılarından sonra harap bir hale gelmiş ve entinliğini iyice kaybetmiş bir haldedir. Erzen ise Dilmaçoğullarıyla beraber yükselişe geçmiş ve 1336 vergi listesinde bölgenin en çok vergi veren şehri görüntüsü taşıyorsa da yukarıda bu sayıların salahiyetini tartışmıştık zaten, XIV. asırda Hısn Keyfâ Eyyubîleriyle girdikleri mücadele sonucunda yerle bir edilmiş ve viran bir görüntüye bürünmüştür. İs'ird şehri aslında birçok taksimatta bölge sınırlarının dışında zikredilmişse de Hısn Keyfâ Eyyubîleri tarafından bir kale şehir olarak alınmış ve nispeten mamur hale getirilmiştir. Bölgedeki diğer şehirlerle bu noktada kı-

[723] *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar: Giovanni Maria Angiolello-Venedikli Bir Tüccar ve Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnâmeleri*, çev. Tufan Gündüz, İstanbul 2007, s. 139-140.

yaslanmayacak ölçüde küçük bir yerleşimken, Eyyubîler tarafından ticaret yollarına zarar veren Kürt aşiretlerine karşı bir hareket üssü olarak kullanılmıştır. Ticari boyutu zamanla gelişme göstermiş ve sözü geçen tüccarın verdiği hale ancak XVI. asrın başlarında ulaşabilmiştir.

2.3. Diyâr-ı Bekr Bölgesi'nde Darbedilen Paralar (1243-1514)

Hâkimiyet sembollerinden biri olan para, bir devletin zenginlik/refah düzeyini gösteren en önemli unsurlardan biri olmasının yanında, tarih boyunca egemenlik ve propaganda aracı olarak da kullanılmıştır. Çağdaş olan siyasi teşekkülleri kendi devrinin mâliki ya da lideri yapabilecek olan para, aynı zamanda bir güç gösterisi niteliği kazanmıştır. Altın, gümüş, bakır vs. gibi madenlerden üretilen paranın, birim (dirhem, dinar vs) ve niteliği (ağırlığı, büyüklüğü ve kendi çağında ekonomik/ticari bağlamda kullanılabilirliği) bu gücü perçinlemenin altyapısını oluşturmuştur. Paranın farklı unsurlar tarafından geniş bir sahada/coğrafyada kullanılması ya da makbul bir değere ulaşması da bunun göstergesi olarak paranın sahibine olan itibarı ve itaati arttırmıştır. Özellikle ticareti yönlendirebilecek bir güç ve iradeye sahip olmak adına siyasi teşekküller hem kendi içlerinde hem de vasallarına veya rakiplerine bu şekilde üstünlük kurmaya çalışmışlardır. Bazen de para, üzerindeki sembol/şekil ve yazılarla etnik, dinî veya siyasî bir söylemin silahı haline gelmiş ve mesaj/propaganda amaçlı kullanılmıştır. Diyâr-ı Bekr bölgesi'nde darphanelerin olduğu en önemli merkezler arasında bu dönemde Amid, Mardin ve Hısn Keyfâ öne çıkmaktadır.

Diyâr-ı Bekr bölgesi, XIII. asırda özellikle Moğol İstilasıyla ağır bir yara almış ve birçok alanda büyük bir buhran yaşamıştır. Meydana gelen tahribat ve devam eden mücadeleler, bölgeyi ekonomik anlamda bir darboğaza sürüklemiştir. Ticaret yollarının kesilmesi ya da güvenlik zaafiyeti olması, ticari merkezlerin yağmalanması ve tüccarların bölgeden uzak durması gibi birçok sebep, bölgenin eski ihtişamını kaybetmesine yol açmıştır. Bölgenin bir siyasi çatışma ortamına dönmesi ve dahası muktedir bir siyasi teşekkülün eksikliği, XIII-XVI. asır aralığında büyük bir mağduriyet yaratmış ve bölge önceki dönemlere göre ekonomik/müreffeh görüntüsünü kaybetmiştir. Özellikle bölgenin yerel unsurlarının önce İlhanlılar, sonra Akkoyunlu (özellikle Timur'un etkisi) ve zaman zaman Memlûkler gibi daha dirayetli unsurlara sürekli vergi vermek zorunda kalması, bu düşüşü daha da hızlandırmıştır. Fakat bütün

bu olusuzluklara rağmen Diyâr-ı Bekr bölgesinin sahip olduğu stratejik önem, bahsi edilen dönemde bile ekonomik faaliyetlerin devam etmesini sağlamış ve hem bölgenin yerel unsurları hem de bölgeden faydalanan daha büyük siyasi teşekküller bu yapının devam etmesine ön ayak olmuşlardır. Bu sürekliliğin devamını sağlayan en önemli unsurlar da para ve ticaret olmuştur. Buna binaen hem yerel güçler hem de hâkim güçler tarafından bölgenin muhtelif yerlerinde para darp edilmiştir. Anadolu Selçukluları, Mardin Artukluları, Hısn Keyfâ Eyyubileri, İlhanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safeviler çalıştığımız dönemde bölgede para bastırmışlardır. Bunlardan bazı örnekler vererek konuyu biraz açmaya çalışacağız, lakin bölgede bu dönemde basılan paraların hepsine yer vermek mümkün değildir.

Mardin Artukluları zamanında bölgede çoğunluğu Mardin olmak üzere, Amid ve Hani'de de paralar bastırılmıştır. Muzaffer Kara Arslan, Necmeddin Gazi, Şemseddin Salih, Salih Mahmud, Melik Mansur Ahmed ve el-Muzaffer Davud dönemlerine tarihlenen gümüş, bakır ve az sayıda bronz paralar darp edilmiştir. Bu dönemde bölgede altın paraya rastlamamak yaşayan siyasi gelişmeler ve ekonomik durumun bir sonucu olabilir. Ya da basılmış olduğu halde günümüze ulaşmamamış da olabilir. Fakat mevcut paraların büyük bir kısmının gümüş ve bakırdan olması bu ihtimali biraz azaltmaktadır. Moğolların 1260 saldırısından önce Mardin Artuklu hâkimi olan Necmeddin Gazi adına kesilen gümüş ve bakır çok sayıda sikke mevcuttur[724].

Yuvarlak, kare ve altı köşeli yıldız şeklinde basılan paraların hemen hepsinde dönemin halifesinin ismine yer verilmiştir. Necmeddin Gazi'nin isminin yanında el-Melikü'n-Nasır (يوسف الملک الناصر) ve Necmeddin Eyyub (الملک الصالح نجم الدين ايوب) isimleri veya lakapları da yer almaktadır[725]. Bazı sikkelerde de köken vurgusu yapılmış olup Artuk (الملک الصالح نجم الدين ايوب الملک السعيد غازی بن ارتق) ismi kullanılmıştır. 1260 yılındaki Moğol saldırısından sonra yönetime geçen Kara Arslanın bastığı ilk sikkelerde Hülagû'nun adı yer alıp, halifenin adı çıkarılmıştır[726]. Fakat bazı sikke-

[724] Artuk, s. 113-118.

[725] Artuk, s. 116-117. Melik Nasır ve Yusuf Eyyub isimlerinin yazılması bu dönemde Artukluların Halep Hükümdarı el-Melikü'n-Nasır Yusuf adını da müşterek ya da ona tabi olarak kullandığının bir göstergesi olmalıdır.

[726] Artuk, s. 118. Bu sikkeler üzerindeki örnek yazı şekillerini İlhanlı sikkeleri bahsinde yer verildiği için burada verilmeyecektir.

lerde kelime-i tevhid ve Hz. Peygamberin ismi anılmıştır. Fakat İlhanlıların İslamiyeti kabulüyle beraber yeniden halifelerin isimlerinin paralardaki eski yerini almış olduğu gözlenmiştir. 1301-1302 tarihiyle birlikte "es-Sultan" ünvanı kullanmaya başlayan Mardin Artuklu yöneticileri, bu tarihe kadar "el-Melik" lafzını kullanmış ve Gazan Han'ın teveccühüyle Necmeddin Gazi'nin bastırdığı paralarda artık sultan (اسلطان الاعظم ظل الله فى العالم الملک المنصور نجم الدين ابى الفتح) olarak anılmışlardır. Daha sonra Artuklu hâkimi olan Şemseddin Salih zamanında Mardin dışında Amid ve Hani'de sikke basılmış olduğunu görmekteyiz. Amid'de basılan gümüş sikkenin (748/1347-1348) bir yüzünde kelime-i tevhid diğer yüzünde sultanın adı yer alırken; belki de ilk örneklerinden birini teşkil edecek olan ve Hani'de basılan paranın yine bir tarafında sultanın adı yer alırken diğer tarafında "Allahu la ilahe illa Muhammed Resulullah" lafzı yer almış, her bir köşesine gelecek şekilde dört halifenin ismi yazılmıştır[727]. Bundan sonra çoğunlukla kullanılan bu şekil, tarihi tam belli olmayan ve Mardin baskılı altı köşeli bir başka parada da karşımıza çıkmaktadır[728]. Buna benzer daha birçok sikke saymak mümkündür.

Bu noktada üzerinde durulması gereken bir başka unsur İlhanlılardır. 1243 tarihinden beri Anadolu'nun büyük kısmında etkin olan İlhanlılar, 1259-1260 tarihinden sonra da Diyâr-ı Bekr bölgesinde kontrolü sağlamış ve bölgedeki siyasi güçleri kendisine tabi hale getirmiştir. 1277 tarihinden itibaren artık bölgenin yönetimini kendi atadıkları valiler ve yöneticilerle sağlayan İlhanlıların adına hem Mardin Artukluları ve hem de Hısn Keyfâ Eyyubileri tarafından bazı sikkeler bastırılmıştır. Bölgede İlhanlılar adına darp edilen sikkeler, bazen yerel hâkimlerin isimlerinin yanında onlara yer vermek bazen de doğrudan İlhanlı Hanları adını taşımak suretiyle kesilmiş ve bu etkinlik 1260 yılında bölgedeki şehirlerin kesin olarak İlhanlılara tabi olmasıyla icra olunabilmiştir. İlk olarak Mardin Artuklu hâkimi Kara Arslan zamanında İlhanlılara olan bağlılığın nişanesi olarak gümüş bir sikke kesilmiştir. Sikkenin bir yüzünde Kara Arslan'ın ismi, çevresinde sikkenin basım yeri olan Mardin ve tarih olarak da 658/1260 senesi yazılmıştır. Sikkenin diğer yüzünde ise Han Hülagû el-Muazzam (خان هولاكو المعظم) ve etrafında da kelime-i tevhid bulunmaktadır[729]. Daha sonra da

[727] Artuk, s. 121.
[728] Artuk, s. 123.
[729] Artuk, s. 118; Katip Ferdi, s. 22.

darp yeri ve yılı silik olan bir bakır sikkede yine Hülagû el-Muazzam (المعظم هولاكو) ibaresi geçmektedir[730]. Bu paranın da Mardin'de basılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Zira bu dönemde Mardin Artuklularının bölgedeki hâkimiyet sahası henüz çok sınırlıdır. 664/1266 senesinde ise hitap kısmıyla İlhanlılara olan bağlılık daha da artmış olacak ki Hülagû için muzaffer büyük han/kağan (قاان الاعظم هولاكو ايلخان المعظم المظفر الملک) tabiri gümüş bir sikkeye kaydedilmiştir[731]. Yine aynı sene bir başka gümüş sikkede buna benzer ifadelere rastlamak mümkündür. Abaka Han zamanına tarihlendirilen bir sikke de bunun bir başka örneğini teşkil etmektedir.

Necmeddin Gazi zamanında da İlhanlı Hanı adına sikkeler basılmıştır. Bu dönemde özellikle İlhanlı-Mardin Artuklu ilişkileri çok iyi bir seviyeye ulaşmış ve Necmeddin Gazi "Sultan" ünvanını kullanmıştır. Kâtip Ferdi bu durumu şu sözlerle aktarmaktadır: *"Bu zâtın sikkelerinde "es-Sultan el-A'zam Zıllu'l-lâhi fi'l âlem-Allah'ın yer yüzündeki gölgesi el-Melikü'l-Mansur Necmüddin Ebî'l-Feth Gazi" şeklindeki tantanalı ismi nakışlanmıştır."*[732]. Gerçekten de bakıldığında Necmeddin Gazi'nin isminin Gazan Han ile birlikte anılması buna en açık delildir. XIV. yüzyılın başında basıldığı anlaşılan ve tarih-basım yeri bilgisi silinmiş olan bir bakır sikkede yer alan şu ibare السلطان الاعظم غازان الملک المنصور نجم الدين[733] artık Mardin Artuklularının yönetimde İlhanlılarla müşterek bir yönetim sergilediğinin göstergesi olarak izah edilebilir. Hatta bu sikkede dikkat çeken bir detay da (الامام المستعصم با لله امير المومنين) olarak karşımıza çıkmaktadır. İlhanlılar adına darp edilen paralarda halifelerin ismine rastlamak dini ve dünyevi otoriteyi konumlandırma açısından önemlidir ki bunlardan ikincisini artık müşterek yürüttükleri anlaşılmaktadır.

İlhanlılar, Diyâr-ı Bekr bölgesinde çoğunlukla Artuklular ile iyi ilişkiler halinde olmuş ve onları kendi adlarına bölgenin hâkimi ilan etmişlerdir. Bundan dolayı onlara sadakatle bağlı bulunmuş olan Mardin Artuklu sikkelerinde isimlerine rastalamak mümkündür. Bununla beraber İlhanlılara ait Erzen'de Gazan Han, Olcaytu, Ebu Said

[730] Artuk, s. 119.
[731] Artuk, s. 119.
[732] Katip Ferdi, s. 24; Artuk, s. 120.
[733] Artuk, s. 120.

ve Satı Beg adına basılan başka paralar da mevcuttur[734]. Özellikle Erzen'in uzun dönem Moğol yönetiminde kaldığı düşünülecek olursa, buraya yönetici olarak atanan Abdullah el-Lâvi tarafından İlhanlı Hanları adına sikke kestirmiş olduğu yorumu yapılabilir. Zira Erzen 1260 yılından itibaren onların kontrolündeydi. Lakin bu paralarda Dilmaçoğulları'na dair bir emareye rastlanmaması ilginçtir. XIV. yüzyıldan sonra Dilmaçoğulları'nın yeniden Erzen hâkimi olduğunu biliyorsak da bu dönemlere tarihlenen sikkelerde onların izine rastlamak mümkün değildir.

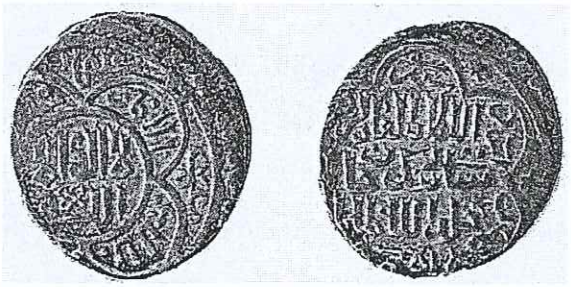

Satı Beg adına basılan sikke

Gazan Han adına basılan sikke

Olcaytu adına Erzen'de basılan paralar

Karakoyunlular zamanında basılmış çok fazla sikke bulunmamaktadır. Zaten bölgede etkinlikleri çok uzun sürmemiş olan Karakoyunlular, çoğunlukla Anadolu'nun Doğu bölgelerinde etkin oldukları sahalarda para darbettikleri bilinmektedir. Bununla beraber Karakoyunlu iki yöneticinin adına Cezire ve Amid'de sikke kesilmiştir. Kara Yusuf adına Cezire'de 1/3 tanka bir akçe basıldığı ve daha sonra da Anadolu'da adı-

[734] Bu paraların görselleri ve detaylı bilgi için bkz. Sadi S. Kucur, "Erzen'de Basılan İlhanlı Sikkeleri", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, ed. Salim Cöhce-Adnan Çevik, İstanbul 2009, s. 257-264.

na para basılan son Karakoyunlu Beyi Cihanşah için Amid'de para bastırılmış olduğunu biliyorsak[735] da bu paralara dair fazla bilgi mevcut değildir.

Akkoyunlular zamanında ise Amid ve Mardin'de çok sayıda para basılmıştır. Bazı paraların üzerinde ise basım yeri olarak Hısn tabiriyle bir yer adı geçmektedir. Buranın Hısn Keyfâ olduğunu düşünüyoruz, çünkü bazı Eyyubî paralarında da bu tabirin olması Hısn Keyfâ'yı işaret etmektedir. Akkoyunluların Amid'de kestirdiği ilk para gümüş bir sikke olup Karayülük Osman Bey adını taşımaktadır. Bir yüzünde kelime-i tevhid ve bunun kenarlarında dört halifenin adı yazılıdır. Diğer yüzünde Amid darplı olduğu belirtilen sikkenin üzerinde Karayülük Osman Bey'in adı yazılı (الامير الكبير عثمان بهادر خلدالله ملكه)[736] olup, tarihi bulunmamaktadır. Fakat Karayülük Osman'ın Timur'un seferlerinden sonra bölgenin hamisi olduğu göz önüne alındığında, bu paranın XV. yüzyılın ilk çeyreğinde basılmış olma ihtimali yüksektir. Özgüdenli, Kara Osman adına Amid'de gümüş ve fels sikkelerin basıldığını belirtmektedir[737]. Amid'de basılan bir başka Akkoyunlu sikkesi de yine tarihsiz olan bir gümüş sikkedir. Bu sikke Sultan Hamza (السلطان العادل خمزه بهادر) adına kesilmiştir. Ayrıca aynı sultanın adına Mardin'de basılmış bir de gümüş sikke mevcuttur[738]. Hemen hemen her Akkoyunlu yöneticisinin Amid veya Mardin'de para bastırmış olduklarını görmek mümkündür. Fakat Akkoyunluların en güçlü dönemi şüphesiz Uzun Hasan zamanına tekabül etmiş ve onun döneminde de Amid'de gümüş sikkeler basılmıştır. Ayrıca bu dönemde Memlûk Eşrefî ve 3,5 gram ağırlığında Memlûk motifli sikkelerin varlığı da bilinmektedir[739]. Uzun Hasan'ın Amid'de bastırdığı para onun tahta geçtiği yıl olan 857/1453 tarihli olmalıdır. Paranın üzerindeki ilk rakam silinmiş olsa da sonu ..57 tarihli olduğunu gösterdiğinden dolayı bu tahminde bulunmak çok zor değildir. Bu sikkenin bir yüzünde kelime-i tevhid yazılı olup, bazı kısımları silik olsa da muhtemelen dört halifenin ismi zikredilmiş fakat sadece ilk ikisinin isimleri mahlaslarıyla beraber yazılmıştır. (السلطان الملک العادل ابوالفتح حسن بهادر خان عزنصره خلد الله ملک و سلطان) yazılı diğer yüzünde ise Uzun Hasan'ın hükümranlık göstergesi açık bir

[735] Esko Naskali-Osman G. Özgüdenli, "Karakoyunlu ve Akkoyunlu Sikkeleri", *Anadolu'da Paranın Tarihi*, ed. Bülent Arı, yay.dan. Halil İnalcık, 2011, s. 157.161.
[736] Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, s. 502; Naskali-Özgüdenli, s. 159.
[737] Naskali-Özgüdenli, s. 159.
[738] Sikkenin görseli için bkz. Naskali-Özgüdenli, s. 159.
[739] Naskali-Özgüdenli, s. 160.

şekilde nakşedilmiştir[740]. Birkaç örneğini saydığımız Akkoyunlu paraları adına daha birçok örnek vermek mümkündür. Çalışmamızın birçok yerinde değindiğimiz üzere güçlü bir siyasi teşekkül kurmak beraberinde güçlü bir iktisadi yapı getirmektedir. Bu bağlamda bölgedeki diğer siyasi yapılarla karşılaştırıldığında, Akkoyunlular bir nebze de olsa, özellikle Karayülük Osman ve Uzun Hasan dönemlerinde müreffeh dönemler yaşamışlardır. Tabi para bastırmanın hükmetme sembollerinden bir olması hasebiyle de hemen hemen bütün Akkoyunlu hâkimleri Amid ve Mardin'de sikkeler kestirmişlerdir. Uzun Hasan'dan sonra Sultan Yakub, Sultan Rüstem, Uğurlu Mehmed'in oğlu Sultan Ahmed, Cihangir'in oğlu Sultan Kasım ve Elvend Bey Amid, Mardin ve Hısn'da çeşitli tarihlerde muhtelif farklılıklarla gümüş, bakır ve fels bastırmışlardır[741].

Hısn Keyfâ Eyyubîleri de kendi hâkimiyet alametleri kapsamında kuruluş döneminden itibaren Mısır ve Şam bölgesinde bazı altın, gümüş ve bakır sikkeler darp etmişlerdir[742]. Bölgede ilk dönemde Amid'e de hükmeden Eyyubîlerin Amid ve Hısn Keyfâ'da basılan paraları mevcuttur. Melik Mûvahhid, tabi olduğu Halep hükümdarı Melikü'n-Nasır Yusuf ve Moğol hükümdarları Hülagu ve Abaka'nın adlarına kendi adının yanında yer vermek kaydıyla paralar bastırmıştır. Daha sonra Melik Süleyman, Melik Ahmed, Melik Halil, Melik Nasreddin, Melik Halef kendi adlarına sikke bastırmış diğer Hısn Keyfâ Eyyubî melikleri olmuş ve çoğunlukla gümüş sikke kestirmişlerdir[743].

1238-1241 yılları arasında Amid'e hükmeden Necmeddin Eyyub, bakır para bastırmış ve kendi ismiyle birlikte halifenin ismine de yer vermiştir. Daha sonra da gümüş ve bakır sikkeler aynı yöntemle darp edilmiştir[744].

---

[740] Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, s. 503.
[741] Detaylı bilgi için bkz. Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, s. 502-507; Naskali-Özgüdenli, s. 159-161.
[742] Baluken, s. 243.
[743] Baluken, s. 244-245; ayrıca bazı sikke koleksiyonları için bkz. http://islamiccoins.ancients.info/ayyubid/ayyub.htm https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=154022
[744] Paul Balog, *The Coinage of The Ayyūbids*, London 1980, s. 193; Baluken, s. 244; http://islamiccoins.ancients.info/ayyubid/ayyub.htm ; https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=154022.

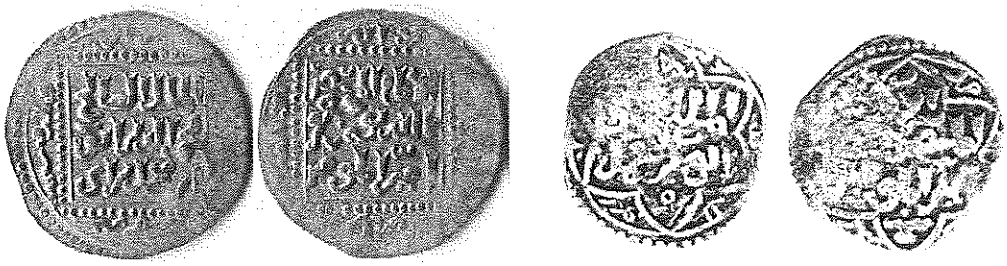

Melik Turanşah zamanında, Eyyubî Melik Nasır ve Anadolu Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev adına Hısn Keyfâ'da basılmış sikkeler mevcuttur[745]. Melik Muvahhid döneminde ise Melik Nasır adına basılmış paralar bulunmak da ve sikkelerin bir yüzünde kelime-i tevhid diğer yüzünde de meliklerin adı ile tabi oldukları sultanların isimleri yer almaktadır. Onun dönemindeki bu tarz darp edilen son sikkenin 1258-1259 tarihli olduğu bilinmektedir.

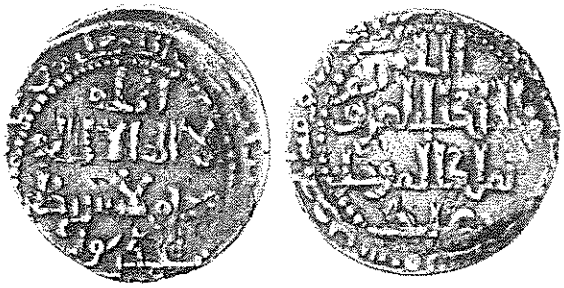

https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=87164

658-659/1260-1261 yıllarında Hısn Keyfâ'da basılan ve bir yüzünde Hülagû'nun adının yazılı olduğu sikkenin diğer yüzünde Muvahhid'in adı ve kelime-i tevhid bulunmaktadır. Aynı hükümdar döneminde Abakanın adına basılan bir para daha mevcuttur[746]. 1344-1347 yılları arasında Şahabeddin Gazi'nin sikke bastırdığına dair kayıtlar varsa da günümüze ulaşmamış veya tespit edilmemiştir[747]. İlhanlıların dağılmasından sonra çoğunlukla kendi adlarına para bastıran Hısn Keyfâ Eyyubilerinden günümüze birçok sikke kalmış ve çalışmalara konu olmuştur. Yukarıda birçok örne-

[745] Michael Mitchiner, *Oriental Coins and Their Values the World of Islam*, London 1977, I, s. 158; Baluken, s. 245.
[746] Baluken, s. 246.
[747] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 68b, 71b; Baluken, s. 246.

ğini verdiğimiz bu paraları, XIV. asrın ortasından beri bölgede yükselişe geçen Hısn Keyfâ Eyyubileri'nin ulaştığı gücün bir temsili olarak görmek gerekmektedir.

Son olarak üzerinde durulacak paralar ise Safeviler'e ait sikkelerdir. Osmanlı'dan hemen önce çok kısa bir süre (1507-1514/7) bölgede hâkimiyet sürdüren Safevi Hâkimi Şah İsmail adına Amid'de iki sikke kestirilmiştir. Aslında ilk sikkenin üzerindeki 1506 tarihi yazılıysa da daha bu tarihte Amid, Safevilerin hükmüne geçmemiştir. Bu sikke, muhtemelen Amid'e hükmeden Musullu Emir Beg tarafından şehrin Şah İsmail'e bıraktığı günün anısına darbedilmiş bir para olmalıdır. Paranın bir yüzünde etrafına Şiiliği temsilen on iki imamın ismi yazılmış ve ortasında hem Hz. Peygamber hem de Hz. Ali'nin ismi (لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله) konulmuştur. Diğer yüzünde ise Şah İsmail'in adı ve ona atfedilen ünvanlar sülüs şeklinde yazılmıştır (السلطان العدیل الکامل ابو المظفر شاه اسمعیل الصفوی خلد الله ملکه)[748]. İkinci sikke de gümüş olup tarihsizdir. İlk sikkenin şekline çok yakın bir tarzda kesilmiştir[749].

Safevilerden sonra bölgeye hâkim olan Osmanlılar'ın bu dönemde para bastıklarına dair bir emareye rastlanmamıştır. Özellikle Safevilerle verilen mücadelelerin hemen akabinde Memlüklerle savaşa girilmesi, belki de bunu geciktirmiştir. Lakin daha sonra Osmanlılara ait birçok para bölgedeki darphanelerde basılmıştır. Lakin çalışma dönemizin içinde olmadığı için buna değinmeyeceğiz.

3. Bölgedeki İmar Faaliyetleri

3.1. Mardin Artukluları'nın İmar Faaliyetleri

XIII-XVI. yüzyılda bölgede gerçekleşen imar faaliyetlerine bakıldığında yapılaşmanın daha çok onarım üzerine ilerlediği ve ancak XIV. asırda Moğolların bölgede yürüttükleri siyasetin seyrini ılımlı bir politika haline dönüştürmesi ve Diyâr-ı Bekr bölgesine Mardin Artuklu Meliki Necmeddin Gazi'yi "Sultan" ünvanı ile atayıp (1301-1302), bölgenin yönetimini ona bırakmasıyla mümkün olabilmiştir. Bundan dolayı XIII. asrın ilk çeyreğinden itibaren (1230'lu yıllar) imar faaliyetlerine rastlamak pek mümkün görünmemektedir. Sadece İlhanlılara tabiiyet arzeden Mardin Artuklu hâkimi Kara Arslan zamanında (1259-1291) mescit, medrese, zaviye ve türbeden oluşan bir külliye bina ettirilmiş ve "Muzafferiye" olarak adlandırlan bu vakfın

[748] Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, s. 514.
[749] Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, s. 515.

geliri XVI. yüzyılın başlarında 12.640 akçe olarak kayıtlara geçmiştir[750]. Özellikle Mardin'in İlhanlılara boyun eğmesi ve onlara sadakatle bağlı kalması buranın hâkimi olan Artukluları sonraki dönemde Moğol taciz ve tazyikinden uzak tutmuştur. Bu sayede XI-XIII. asır kadar görkemli olmasa da bazı imar faaliyetleri yürütülmüştür.

Necmeddin Gazi (1294-1312) zamanında Düneysir'de bir mescit inşa edilmiş[751], akabinde de aynı döneme tarihlenen Mardin Firdevs Köşkü, özellikle sıcak havalarda sayfiye konağı olarak kullanılanılmak amacıyla Mardin Artuklu sultanlarının hizmetine girmiştir[752]. Bab-ı Savur kurbinde olması dolayısıyla Babü's-Sur adıyla anılan Camii ise 1312-1362 tarihleri arasında hüküm süren Melik Salih devrinde yaptırılmıştır. İlk tahrir defterlerine göre buraya bağlanan vakfın gelirleri 1445-3072 akçe aralığında gösterilmiştir[753]. Bu tarih Mardin Artukluları için bir kırılma noktasını teşkil etmektedir. Yukarıda muhtelif defalar tekrarladığımız üzere, Gazan Han'ın seferlerine iştirak ve İlhanlı başarılarında gösterdikleri muvaffakiyet, Mardin Artuklularını Diyâr-ı Bekr ve Rebia'nın Sultanı yapmış, bundan mebni daha rahat hareket edebilmişlerdir.

Bölgede söz sahibi olduktan sonra Mardin Artukluları, çoğunluğu Mardin merkezli olmak üzere Amid ve hâkim oldukları sahalarda da bazı imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bir yandan Moğollar ve Türkmenlerin tahribatına maruz kalan diğer yandan da kıtlık, kuraklık ve hastalıklara maruz kalan Amid'de de Mardin Artuklu hâkimi Melik Salih 1331 yılında şehrin vergilerinde düzenlemeler yapmış ve bu icraatını da Ulu Camii'nin doğu tarafındaki kapısına bir ferman kitabesi koydurarak ilan etmiştir. 1334 yılında da Ulu Camii'nin duvarları tamir edilmiş ve onun da kitabesi tahkim edilen duvara konulmuştur[754]. Bu iki tamir işlemi dışında, Amid ve mülhakatında Artuklular'a ait Atak Melik Adil Camii inşa edilmiştir. Tarihi tam olarak bilinmeyen bu yapının Melik Salih'in Amid valisi olan oğlu Melik Adil tarafından ya-

---

[750] Kâtip Ferdi, s. 38; Ara Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi,* s. 102-103; Göyünç, *Mardin Sancağı,* s. 115; Bizbirlik, *Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar,* s. 304-305; Bedirhanoğlu, s. 164-165.

[751] Göyünç, *Mardin Sancağı,* s. 66; Köprülü, "Artukoğulları", s. 617-625; Bizbirlik, *Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar,* s. 217-218; Bedirhanoğlu, s. 162.

[752] Katip Ferdi, s. 26; Bedirhanoğlu, s. 213.

[753] Kâtip Ferdi, s.58; Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri,* s. 109; Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi,* s. 41; Bizibirlik, *Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar,* s. 83-84.

[754] Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi,* I, s. 378-379.

pılmış olduğu tahmin edilmektedir[755]. Yine Melik Salih dönemine tarihlenen bir başka yapı ise Mardin Ulu Camii'ye vakıf olarak kurulan bir hamamdır[756].

1363-1365 tarih aralığına tarihlendirilen ve hakkında pek fazla malumat bulunmayan devrin bir başka eseri Altunboğa Medresesi'dir. Kâtip Ferdi'nin Mardin Kalesi yakınalarına konumlandırdığı bu eser, dönemin veziri olan ve yapıya da ismini veren Altun Boğa'dır[757].

Kitabesi zarar görmüş olan lakin XIV. asra ait bir yapı olduğu anlaşılan Mardin Melik Mahmud Camii, Kâtip Ferdi tarafından 1366-1367 yıllarına tarihlendirilmiştir[758]. Gabriel ise kitabeden hareketle daha temkinli davranmış ve bu eserin 1312-1363 yılları arasında bir tarihte bina olduğuna işaret etmiştir[759]. Mardin Latifiye Camii, Artuklu melikleri Melik Salih ve Melik Davud zamanında onların hizmetlilerinden biri olan Abdüllatif b. Abdullah tarafından 1371 yılında yaptırılmış bir başka yapı olarak karşımıza çıkmaktadır[760]. Daha sonra Muzafferiddin Davud'un oğlu Sultan İsa tarafından 1385 yılında Mardin'in medrese mahallesinin kuzeyinde Zinciriye adıyla anılan bir yapı inşa edilmiştir. Külliye, medrese, Camii ve türbeden müteşekkil yapının vakıf arazileri arasında Amid'den de bazı köyler bulunmaktadır[761]. Bu Sultan döneminde vücuda getirilmiş en önemli yapı Sultan İsa Medresesi'dir (Zinciriye Medresesi). Taçkapı üzerindeki kitabeye göre 1385 yılında inşa edilen bu yapının, ders vermek amaçlı kullanıldığı düşünülen birçok odanın bir araya getirilmesiyle beraber Camii, medrese, şifahane ve türbeden oluşan bir komposizyona sahip olduğu düşünülmektedir. Ayrıca yapı için suyun bir hamamın haznesinden temin ediliği belirtilmiştir[762].

İlhanlıların desteğiyle 1260-1336 yılları arasında bölgenin dirayetli yerel unsuru olan Mardin Artuklularının, sonraki yarım asırlık süreçte de yapı ve imar işlerine devam

---

[755] Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi,* I, s. 380.
[756] Emine Dağtekin-Gediz Urak, "Mardin'de Artuklu Döneminden Günümüze Ulaşan Geleneksel Hamamlar,", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, Mardin 2008, s. 270.
[757] Katip Ferdi, s. 36.
[758] Katip Ferdi, s. 84. Müellif bu açıklamasını şuna dayandırmaktadır: "... *merhum, mağfur Melik Mahmud'un cismi Bab-ı Sur kurbunda inşa ettiği Camiide defnolundu.*".
[759] Gabriel, s. 38.
[760] Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, s. 43; Gabriel, s. 39.
[761] Bedirhanoğlu, s. 166.
[762] Gabriel, s. 41-45; Bedirhanoğlu, s. 198-199.

etmiş oldukları anlaşılmaktadır. 1336 tarihinden sonra en güçlü dayanağı İlhanlıların dağılma sürecine girmesi onların gücünü azaltmış ve zamanla bölgede Memlüklerin desteklediği Hısn Keyfâ Eyyubîlerine göre daha pasif bir role bürünmüşlerdir. Zamanla hâkimiyet alanlarını da kaybeden Artuklular XIV. asrın sonlarında Mardin'e sıkışmış ve XV. asrın başında da tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Yapı, imar ve tamirat işleri de buna paralel bir gelişme/gerileme yaşamış ve eski Artuklu ihtişamından uzakta kalmıştır.

3.2. Hısn Keyfâ Eyyubîlerinin İmar Faaliyetleri

Eyyubîlerden evvel Artuklular şehre hâkim olmuş ve şehirde çok sayıda tarihi eser yapmışlardır. Hısn Keyfâ Kalesi'ni bayındır bir hale getiren Artuklular, bütün eserlere damgaları olarak isimlerini de yazdırmışlardır. Hısn Keyfâ Eyyûbîleri şehri ele geçirdikten sonra özellikle de Melik Mûcireddin döneminde imar faaliyetlerine hız vermiş ve kale surları ile kapıları yeniden yapmıştır[763]. Gabriel, İbn Şeddad'dan alıntıyla şehirde yedi kapının bulunduğu ancak bunların üçünün ayakta kaldığını dile getirmiştir[764]. Diğer şehirlere nazaran Hısn Keyfâ'nın imarı ve yeniden ayağa kalkması noktasında şehirde bulunan *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*'nin müellifi İbn Münşî sayesinde detaylı bilgilere sahip durumdayız.

Kaynağın verdiği bilgilere göre, Moğol İstilası sonrasında şehir harabeye dönüşmüş olup kimsenin yaşamadığı, bazı göçebe Kürtlerin kışlak olarak kullandığı ve kalesinde sadece koyun sürülerinin otladığı bir virane haline gelmiştir. Hısn Keyfâ'nın bu harap hali Moğollar dağılıncaya kadar sürmüş, sonra da Melik Salih dönemiyle birlikte şehir tekrar bayındır hale dönüşmeye başlamıştır. Melik Salih zamanında 1309-1310 yıllarında yıkılan bazı surların onarıldığı ve Melik Mûcireddin döneminde ise kalenin yeniden imar edildiğini kaydedilmiştir. Melik Mûcireddin, bizzat atına binerek kaleyi tahkik etmiş ve bazı yerlerinin tamir-tahkim edilmesi bazı yerlerine de yeni burçlar ilave edilmesi gerektiğini söylemiştir. Tamirat ve tahkimattan da Emir Cemaleddin Akkuş sorumlu tutulmuştur[765]. 1355-1356 yıllarında Hısn Keyfâ Eyyubîlerinin İs'ird'de de bir kale inşa etmiş olduklarını biliyoruz. Şöyle ki Kürt

---

[763] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 39b.
[764] Gabriel, s. 69.
[765] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 23b, 34a, 38a vd., ayrıca şehirdeki yapıların detaylı bir analizi için bkz. Çevik, Hasankeyf, s. 40-58; Baluken, s. 321-322.

aşiretlerinin bu şehir ve civarındaki eşkiyalık faaliyetleri ticaret yolları ve tarım arazilerine zarar verdiğinden dolayı Şahabeddin Gazi kardeşi Melik Selahaddin'e İs'ird'de kale yapılması emri ve izni vermiştir[766].

Hısn Keyfâ'daki en önemli yapılardan bazıları Eyyubîlerin burada inşa ettikleri saraylar olmuştur. Moğolların saldırıları sonucu tahrip olan şehri mamur etmek adına 1316-1317 yılında Melik Salih zamanında bir saray yapılmaya başlanmıştır. Uluçam, bu sarayın Artuklular zamanında yapılmış sarayın onarılmış hali olabileceğini belirtmektedir[767]. Melik Mûcireddin zamanında 1327-1328 yıllarında kalenin kuzey yamacında yeni saray ve köşklerin imarına başlamıştır[768]. Sonraki dönemler de (1328-1331) şehirde yeni yapılaşma devam etmiştir[769]. Saray ve köşk imarının Mûcireddin'den sonra da devam ettiği anlaşılmaktadır. Hatta Melik Halil zamanında İs'ird'de bile bir saray yapıldığına dair kayıtlar mevcuttur[770].

Hısn Keyfâ Eyyubîleri zamanında yapılan Camiilere bakıldığında, 1325-26 yıllında yapımına başlanan ve bir sene içerisinde tamamlanan İbn Subeyh Camii, Emir Şemseddin b. Subeyh tarafından yaptırılmıştır[771]. XVI. yüzyıla kadar ibadethane olarak kullanılan Camiinin[772] Koç Camii olduğu tahmin edilmektedir[773]. 1328 yılında da Melik Mûcireddin tarafından eski Ulu Camii onarılmıştır[774]. Fakat kaynağımız bu camiinin yapılış hikayesini farklı değerlendirmektedir. Sultan, temelinden bitimine kadar her aşaması ile ilgilenmiş ve camiinin yapımını tamamlatmıştır. Kaynak bu camiinin açılışı dair şunları söylemektedir: "*Camii yapımı bu şekilde yıl sonuna kadar devam etti ve nihayet tamamlandı. Sultan sergilerinin serilmesini, kandillerinin asılmasını ve minberinin yapılmasını emretti. Kendisi Zilhicce'nin son cumasını burada kıldırdı, bu minberden hutbe okundu. Böylece daha önce teslis sözünün okunduğu bu mekânda tevhit sözü okunur oldu. Mezbah mihraba, vaftiz yeri minbere dö-*

---

[766] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 91b.
[767] Abdüsselam Uluçam, "Hasankeyf'in Mimarlık Tarihi", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, ed. Salim Cöhce-Adnan Çevik, İstanbul, 2009, s. 438-439.
[768] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 34b; Çevik, Hasankeyf, s. 47.
[769] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 35b, 40a.
[770] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 58b; Baluken, s. 324.
[771] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 29a, 34b.
[772] Bizbirlik, *Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, s. 75.
[773] Baluken, s. 325. Uluçam bu Camiinin Selçuklu Camiisi olabileceğine değinmiştir. bkz. Uluçam, s. 432-433.
[774] Uluçam, s. 429-430. Gabriel de bu Camii'nin eski olduğu ama üzerinde 1394 ve 1501 yıllarında tamirat ve onarım yapıldığını zikretmektedir. Gabriel, s. 70.

nüştü. İncil yerini Kur'an'a bıraktı. Papazların, ruhbanların yeri fakihler ve alimlerle doldu. Bu mekân böylece Kur'an okumaları ile İslâm ilkeleri ile şereflendi"[775]. Yukarıda bu camiiye dair bilgi veren araştırmaların, Çevik ve Baluken hariç, hiçbiri bu kaynağı kullanmamıştır. Üstelik kanyağın verdiği bilgiler amiinin eski bir kilise üzerine bina edildiği ya da kilisenin onarılıp/yeniden yapılıp camiiye dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca bu camiiye bir de vakıf tayin edildiği görülmektedir. Tûr Abdin Bölgesi'ndeki Eşreka Köyü ve Hısn Keyfâ dışındaki Anber Kuyusu denen mevkideki değirmenler bu vakıf için ayrılmıştır[776]. Hısn Keyfâ'daki önemli bir eser de er-Rızk Camii'dir. Melik Süleyman zamanında inşa edilen bu Camiinin hemen bitişiğinde aynı yapı özellikleri taşıyan bir de medrese bulunmaktadır[777]. Son olarak Camiiü'l-Mülûk olarak da bilinen Sultan Süleyman Camii XIV. asrın başlarında yapılmış fakat birçok tamirat, onarım ve eklemelerle XV. asrın başlarında son haline erişmiştir. Uzun bir sürede tamamlanan camii, bir külliye gibi olup 1351 yılında avlu taçkapısı ile kesme taş örgüleri yapılmış, 1406-1407 yılında minaresi tamamlanmış ve 1416 yılında da bir çeşme imar edilmiştir[778].

Kaynağımız Hısn Keyfâ'da yapılmış iki önemli medreseden bahsetmektedir. İlki Hacı Abdullah el-Maverdî'nin yapımıyla görevlendirildiği Şihâbiye Medresesi'dir. 1349-1350 yıllarında imarına başlanan bu medrese dört yılda tamamlanıp hizmete girmiştir[779]. Adından da anlaşılacağı gibi Melik Şahabeddin tarafından yapılan bu medrese, avlu kapısındaki kitabe baz alınarak bazı araştırmacılar tarafından 1351-1352 senesine tarihlendirilmektedir[780]. İkinci medrese de babasının yolundan giden Melik Süleyman tarafından yaptırılmıştır. Yanyana yapılan bu iki medreseye birçok vakıf bağlanmış ve bu medreseler dışarıdan gelen alim ve fakihlerin sığınağı olmuştur[781].

---

[775] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 35a-35b.
[776] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 35b; Baluken, s. 327.
[777] Çevik, *Hasankeyf*, s. 42-43; Gabriel, s. 72; Sinclair, III, s. 238; Zengin, *Hasankeyf Tarihi*, s. 140-148; Peter Schneider, "Research on the Rizk Mosque of Hasankeyf: al-'Adil Sulayman and the Building Activities During his Reign", *At the Crossroads of Empires: 14th-15th Century Eastern Anatolia, Varia Anatolica*, ed. Deniz Beyazit, Paris 2012, s. 127-146; Baluken, s. 327-328.
[778] Çevik, *Hasankeyf*, 40-42; Sinclair, III, 236-237; Gabriel, s. 252; Baluken, s. 328-329.
[779] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 78b.
[780] bkz. Baluken, s. 330-331.
[781] Baluken, s. 331.

Hısn Keyfâ denilince şüphesiz akla ilk gelen yapılardan biri de muazzam köprüsüdür. Artuklulular zamanında yapılan muazzam köprü işlevi kaybedince Hısn Keyfâ Eyyubîleri Dicle üzerine yeni bir köprü inşa etmişlerdir. Yeni köprünün yapımı için Hacı Abdullah, Sultan'a Türkmen savaşından dönerken nehri geçemeyip boğulan askerleri hatırlatmış ve ayrıca insanların işlerini görmek üzere buna ihtiyaç olduğunu söylemiştir. Sultan, Artuklu yapımı eski köprü gibi bir yapının çok uzun süreceğini ve buna zamanlarının olmadığını demişse de, Hacı Abdullah ağaçtan bir köprü yapabileceğini bildirmiş ve izin almıştır. Sultan'ın emrinden sonra beş ay gibi kısa bir sürede köprü tamamlanmış ve kaynağımız burada daha önce böyle bir köprünün yapılmadığını söyleyerek bu yapının işlevselliğine vurgu yapmıştır (1349)[782]. Hatta Bedreddin el-Münşî bu köprü ve Sultana methiyeler düzen şu dizeleri yazmıştır:

Bir köprü kurdun insanların geçmesi için

Dicle üzerinde böylesi yapılmış değildi

Güzel bir nam kazandın, hiçbir hükümdarın elde edemediği

Arapları Acemleri geride bıraktın

Senin sonsuz cömertliğin akmakta Dicle ile

İhtiyacı olana, isteyene ulaşmak için...

Güç demiri ile kurdun köprüyü

Ağaçları muhkem, yücelik koruluğundan kurulu[783]

Daha sonra bu köprünün Akkoyunlular zamanına kadar kullanıldığı söylenmiştir[784]. Barbaro bu köprü için "*Şehrin dışında çok güzel ve derin bir ırmak akıyor. Genişliği 300 ayak olup üzerine ağaçtan, sadece kendi ağırlığına dayanan ve suyun içine dikilmiş kalasların ucunda yer alan, büyük bir köprü yapmışlar*"[785]. XVI. asrın başında gelen Venedikli tüccar da bu köprünün azametinden şu şekilde bahsetmiştir: "... *Eğer bu pazardan şehre gitmek isterseniz ırmaktan geçmeniz gerekir. Bu durumda taştan yapılmış oldukça güzel ve ilginç bir köprüden geçersiniz. Sanırım ondan daha*

---

[782] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 78b.
[783] *Hısn Keyfâ Vekayinâmesi*, v. 78b-79a.
[784] Mıynat, "Batılı Seyyahların Gözüyle Hasankeyf", s. 184;
[785] Josaphat Barbaro, s. 66.

iyisini bulamazsınız. Bu köprünün geniş ve yüksek, tek parça halinde beş tane gözü var. Orta gözünü taştan ve epey muhkem yapmışlar. Bu gözün uzunluğu iki veya üç; genişliği bir adımdır. Bu yapı o kadar büyük ki çevresi yirmi adım olup sütun şeklinde inşa edilmiş. Irmağın ortasında yer aldığı için ırmağın merkezini tutuyor. Bu göz öylesine geniş ve yüksek ki üç yüz kişilik bir gemi yelkenlerini açmak suretiyle altandan geçebilir. Doğrusu ben birkaç defa onun üzerinde durup ırmağı seyretmiştim, yüksekliğini görünce vücudumu büyük bir titreme kaplamıştı. Ama köprünün manzarası aklıma gelmişken söylemem gerekiyor ki İran'da üç acayip şey biliyorum: biri bu Hısnı Keyfa Köprüsü, diğeri Sultan Hasan Bey'in Sarayı, üçüncüsü ise Çemişgezek Kalesi"[786].

Görüldüğü üzere Moğol tahribatının etkileri, Hısn Keyfâ Eyyubîlerinin de imar faaliyetlerinin XIV. asra sarkmasına neden olmuştur. Özellikle Moğol baskısının kırıldığı ve onlar dağıldıktan sonra Memlüklerden aldıkları destekle bölgenin öne çıkan siyasi unsuru olan Eyyubîler, imar faaliyetlerinin büyük bir kısmını başkentleri olan Hısn Keyfâ'da gerçekleştirmiştir. İs'ird onların kontrolüne geçtikten sonra da Kürt aşiretleri ve Tükmenlere karşı bir askeri üs olarak kullandıkları bu şehri de ihmal etmemişlerdir. Lakin bölgenin Memlük-Akkoyunlu çatışmasına sahne olduğu zaman diliminde öteden beri olduğu gibi Mısır coğrafyası hakimlerine destek vermiş ve bu durum da onları Akkoyunlularla karşı karşıya getirmiştir. Uzun Hasan döneminde 1462 yılında da başkentlerini onlara kaptırmış ve yirmi yıllık bir esaret dönemi yaşamışlardır. 1482 yılında şehri tekrar geri almışlarsa da eski ihtişamından uzakta kalmış şehre pek yatırım yapamamışlardır.

3.3. Akkoyunluların Bölgedeki İmar Faaliyetleri

Akkoyunlular Timur'un bölgedeki en büyük destekçileri olduklarından dolayı, Timur Anadollu'dan ayrılırken onları bölgedeki varisi olarak bırakmış ve Diyâr-ı Bekr bölgesini onların kontrolüne bırakmıştır. Bütün bölge Timur'a karşı hizaya gelmişse de Akkoyunlulara aynı bağlılığı göstermemişlerdir. Dolayısıyla Akkoyunlu imar faaliyetleri, daha çok kendilerine, Anadolu'dan ayrılına dek, başkent olarak seçtikleri Amid ve çevresinde yoğunlaşmıştır. Bölgedeki en şaşalı kalıntılarından bazıları da 1462-1482 yıllarında kontrolü ele geçirdikleri Hısn Keyfâ'da bulunmaktadır. Bunun

[786] *Sultanlar ve Savaşlar*, s. 139-140.

dışında bölgedeki diğer bazı merkezlerde de onlardan kalma tarihi kalıntılar mevcuttur.

Akkoyunluların bölgede sahip oldukları ilk yer olan Ergani'de bulunan kalede Karayülük Osman zamanında 1401-1402 yıllarında onardığına dair bir kayıt olduğu bilinmektedir[787]. Amid kalesi ve surları üzerinde Cihangir (1449) ve Uzun Hasan (1456-1460) zamanından kalma tamirat kitabeleri bulunmaktadır[788]. Akkoyunluların tamirat/onarım faaliyetlerine sadece Amid'de değil Mardin'de de rastlamak mümkündür. Mardin Ulu Camii'nin yapılış tarihi önceki dönemlere denk gelmişse de Timur'un XIV. asrın sonundan XV. asrın başına kadar yürüttüğü kuşatma neticesinde ağır tahribat almış ve Akkoyunlular zamanında bu sarp kale de tamir edilmiştir[789].

İnşa tarihi tam olarak belli olmayan ama Akkoyunlu yapı ve mimari özelliklerini taşıyan Amid'deki Safa Camii de bu dönemden kalma bir eserdir. Şah İsmail'in dedesi Şeyh Cüneyd b. Şeyh İbrahim Safî'nin çabalarıyla Uzun Hasan zamanında XV. asrın ortalarında yapıldığı ve Şeyh'e hürmeten, siyasi tarih kısmında Uzun Hasan'ın Şeyh Cüneyd'i Hısn Keyfa'dan Amid'e gelirken karşılama merasimine değinmiştik, Camiiü's-Safî ismi verildiği söylenmiştir. Zamanla hakla arasında bu söylemin "Safa" kelimesine dönüştüğü ve yapının Safa Camii olarak adlandırıldığı rivayet edilmektedir[790]. Gabriel bu yapıyı 1532 yılında Şah İsmail'in yaptırdığına işaret ediyorsa da bu bilgi yanlış olmalıdır. Zira 1531 yılında Camiide bir onarım işlemi yapıldığı araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir[791]. Yine Akkoyunlu dönemine tarihlenen ve 1498 yılında hayırsever biri tarafından yapılan Ayni Minare Camii ya da yaptıranın ismiyle Hoca Ahmed Camii de bu dönemde inşa edilmiştir[792]. Daha sonra Osmanlılar tarafından restore edilmiş ve Osmanlı dönemi mimari özelliklerini taşıyan Kasım Padişah Camii'nin de Akkoyunlu Cihangir'in oğlu Kasım Bey tarafından yaptırıldığı tespit edilmiştir. Halk arasında Şeyh Mutahhar/Matar adıyla bilinir[793]. Ayrıca kimin tarafından yapıldığı belli olmayan ve bir tarihe konumlandıracak bir veri olmasa da

---

[787] Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, II, s. 463-464.
[788] Gabriel, s. 96-143; Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, II, s. 464-467; Parla, *Türk-İslam Şehri Olarak Diyarbakır*, s. 76-92; a.mlf., "Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi", s. 58-84; *Amida*, s. 203-209.
[789] Bedirhanoğlu, s. 172-173.
[790] Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, II, s. 467-472.
[791] Metin Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi*, İstanbul 1981, s. 51-55.
[792] Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, II, s. 473-474.
[793] Gabriel, s. 179.

yapı özelliklerinden yola çıkılarak Akkoyunlular zamanına tarihlenen bazı yapılar da mevcuttur. Örneğin Amid Dağ Kapısı yakınlarında yer alan Nebi Camii ve Lala Camii; Mardin'de de Mardin İç Kale Camii ve Bican Camiii bu yapılara örnek teşkil etmektedir. Mescit olarak anılan yapılar ise Balıklı Mescit, Hamza Bey Mescidi, İzzeddin Mescidi, İbrahim Bey Mescidi, Kaşık Budak Mescidi, Taceddin Mescidi ve Hacı Büzürg Mescidi olarak anılmaktadır[794].

Mardin'de Akkoyunlulara ait iki tarihi türbe mevcuttur. Bunlardan ilki Sultan Hamza Türbesi'dir. Şehrin girişinde Babu's-Sur civarındaki Meydanbaşı yakınlarında yolun güney kanadında yer almakta olan bu türbe 1345-1444 tarih aralığında şehirde yöneticilik yapmış olan Hamza Bey tarafından yaptırılmıştır[795]. Diğer türbe ise tarihsiz olmasına rağmen türbenin giriş kapısı üzerindeki Akkoyunlular'a ait nişan ve kabartmalar yapının XV. asrın ikinci yarısında yapılmış olduğuna delalet etmektedir. Halk arasında Akkoyunlu Cihangir'e atfedilen bu yapı Kasımiye Medresesinin batısında yer almaktadır[796].

Akkoyunlular zamanından kalan bir başka tarihi yapı medreselerdir. Akkoyunlu İbrahim Bey'in hanımı Şah Sultan tarafından Mardin'de İbrahim Bey Camii'nin yanında yaptırılmıştır. Medresenin XV. yüzyılın sonu veya XVI. yüzyılın başlarında yapıldığı tahmin edilmektedir. Diğer bir yapı olan Şeyh Safa Medresesi, Amid Safa Camii külliyesi içerisinde yer almakta ve medresenin yapım tarihi ile kurucusu belli olmamasına rağmen, camiyle olan bağlantısından dolayı Akkoyunlular dönemine tarihlendirilmektedir. Bir başka medrese ise Mardin'in güney batısında yer alan ve Akkoyunlu Kasım Bey dönemine ithaf edilen fakat büyük bir tahribat geçiren yapıdır[797].

Şüphesiz Akkoyunluların Anadolu'daki en büyük mirasının başat eserlerinden biri, Hısn Keyfâ'da yapılan ve ne yazık ki Ilısu Barajı sularının yükselmesiyle orijinal yerinden taşınan eserler arasında bulunan Zeynel Bey Türbesi'dir. Anadolu'daki tek

---

[794] Sözen, s. 95-96, 105-106; ayrıca bkz. Hasan Keleş, "Anadolu Akkoyunlu Kültürel Mirası: Tarihi Eserler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2006, S. 38, s. 63-81.

[795] Gabriel, s. 49; ayrıca yapıya özel bir çalışma için bkz. Evindar Yeşilbaş, "Mardin'de Hamza-i Kebir Türbesi Üzerine Yeni Değerlendirmeler", *Milel ve Nihal*, S. 11/2, (Temmuz-Aralık 2014), s. 163-182.

[796] Gabriel, s. 50.

[797] Sözen, s. 106-114; Keleş, s. 6-7.

ve benzersiz bu yapı İran kökenli yapıların bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. 1462-1482 tarihlerinde Hısn Keyfâ'ya hükmeden Uzun Hasan, Dicle Nehri'nin kuzeyinde oğlu Zeynel Bey adına bu yapıyı yaptırmıştır. Hısn Keyfâ'daki Akkoyunlu hükmünün yegâne temsilcisi ve göstergesi olan, muazzam çinileriyle harap bir halde bile görkemli duruşuyla nadide bir yapıdır[798].

Sonuç olarak, Akkoyunluların sahip oldukları topraklarda kapsamlı bir imar faaliyetine girişmiş olduklarını rahatlıkla söyleyebiliriz. Osmanlı'ya kadar gelen tarihi miras içerisinde, bölgedeki Akkoyunlu yapıları önemli bir yer tutmaktadır. Lakin şun söylemekte fayda var, Akkoyunlular her ne kadar güçlü bir devlet olarak gözükse de, Diyâr-ı Bekr bölgesi özelinde baktığımızda, Karayülük Osman ve Uzun Hasan dönemleri dışında sürekli taht kavgaları/mücadeleleriyle uğraşmışlardır. Muhtemeldir ki bu dönemlerde yapı ve imar faaliyetleri bir durağanlık dönemi yaşamıştır. Şayet Karayülük Osman ve Uzun Hasan dönemleri aralığında onlar kadar dirayetli birileri hükümran olsaydı sonuç çok faklı olabilirdi. Akkoyunlular zamanında bölgeyi ihmal etmelerine sebep olan ikinci durum ise Tebriz alındıktan sonra başkentin Amid'den buraya nakledilmesiyle olmuştur. Zira açık bir şekilde görülüyor ki Akkoyunlular bu tarihten sonra bölgeyi eskisi kadar önemsememişlerdir. Yine de yukarıda isimlerini zikrettiğimiz yapılardan hareketle, bölgede yaptıkları eserelere bir çerçeve çizmeye çalıştık.

[798] Çevik, s. 51; Gabriel, s. 87.

Sonuç

Bu çalışmaya başlarken kendimize çeşitli sorular sorup, bunları cevaplandırmaya çalışmıştık. Buna binaen hem metin içerisinde değindiğimiz olayları yeniden burada dile getirip tekrara düşmemek, hem de daha net bir minvalde, Diyâr-ı Bekr Bölgesi'ni ele aldığımız XIII-XVI. asır aralığında, kendimize sorduğumuz bu sorulara cevap olarak, vardığımız sonuçları vereceğiz.

Öncelikle merak ettiğimiz şey "bölgenin siyasi" yapısı olmuş ve "*bölgenin siyasi yapısı ve bunun sonuçları nelerdir?*" soruna odaklanmıştık. Tam olarak bu dönem için bölgedeki *büyük bir siyasi kaos yaşanmış* olduğunu söyleyerek başlamak isteriz. Zira Diyâr-ı Bekr Bölgesi, birçok siyasi yapının çatışma/mücadele alanı haline gelmiştir. Bu siyasi yapıları ikiye ayırmak ve bölge üzerindeki tahakkümüne bu nazardan bakmak lazım. **Birincisi** *doğrudan bölgede yer almadığı halde burada etkin olmak/çıkarları elinde tutmak veya bölgeyinin kendisine bağlı olmasını isteyen* güçlerdir. İlhanlılar ile Memlüklerin mücadelesi bunun en güzel örneğidir. Bu döneme kadar üçe ayrılmış (Diyâr-ı Bekr, Rebia, Mudar) el-Cezire Bölgesi, bu mücadelenin bir sonucu olarak yeni bir idari taksimata tabi tutulmuş, ilk iki bölge İlhanlılar kontrolünde kalmışken; sonuncusu olan Diyâr-ı Mudar Memlük hâkimiyet sahasında kalmış ve dönemin kaynaklarında Diyâr-ı Bekr'den bağımsız olarak zikredilmiş veya hiç değinilmemiştir. Bunun doğal bir sonucu da Mardin ve Hısn Keyfâ'nın güney hattında kalan sahalar bu iki unsur arasında görünmez bir çizgi/hat oluşturmuştur. Fakat bu iki devleti, yöneticileri ya da yönetim merkezleriyle beraber bölgede görmek veya bölgeye gelmek gibi bir amaç içerisinde göremiyoruz. Bundan dolayı onları bu kategoride değerlendirdik. Özellikle Moğollar 1231 yılından beri bölgede görülmüşlerse de 1277 yılına kadar bölgeye doğrudan müdahil olmamış, sedece kendi vergileri alacak görevliler tayin etmişlerdir. Ayrıca bölgeye bir tayin yapacakları zaman bunu yerel unsurlar arasından seçmiş ve bölgeyle ilgilenmemişlerdir. Bu durum, XI-XIII. asırda bölgede bulunan güçlü siyasi yapıların aksine daha küçük, muktedir olmayan ve yerel bir etkiye sahip teşekküllerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Yani artık bir "devlet" mefhumundan ziyade "aşiretvari" yapılar ortaya çıkmıştır. Woods'un Akkoyunlular için kullandığı "aşiret, klan, konfederasyon" tanımlaması, bu dönemde Diyâr-ı Bekr Bölgesi için de "hiyerarşik anlamda" kullanılabilir. Şöyle

ki, aşağıdaki tabloda gösterdiğimiz üzere üç katmanlı bir siyasi yapı oluşmuş, hâkim unsurlar bu şekilde Diyâr-ı Bekr Bölgesi siyasetinde etkili olmuşlardır.

	1260-1336	1260-1462	1394-1507
Hakim Unsur	İlhanlılar	Memlükler	Timur
Yerel Unsur	Mardin Artuklu	Hısn Keyfâ Eyyubî	Akkoyunlular
Aşiret	Zirkî	Bohtî/Süleymanî	Mırdasi

İkinci bir üst mücadele, *bölgede olan ama toprakları sadece bölgeyle sınırlı olmayan güçlerdir*. Yukarı tablolaştırıldığı üzere, Timur, Memlük ve Akkoyunlular vs. gibi örnekler bu gruba dahil edilebilir. Karakoyunluları da, diğer yapılar kadar güçlü olmasa da, bu kategoride değerlendirebiliriz. Bu unsurların bazıları bölge topraklarına doğrudan göz dikerken, bazıları sadece bölgedeki unsurların tabiiyet arzetmelerini beklemiştir. Timur'un bölgeye sahip olup, burada durmak gibi bir niyetinin olmadığı aşikardır. Onun bölgeyi kendi yanında bulunan Akkoyunlular'a bırakıp gitmesi ya da Osmanlılar'ı yenmesinin akabinde itaatten şaşmayan Türk beyliklerine topraklarını geri vermesi, bunun en büyük göstergesidir. Lakin bölgeye girip yönünü Suriye'ye çevirdiğinde verdiği mücadeleden dolayı Diyâr-ı Bekr Bölgesi büyük zarar görmüştür ve bölge Timur-Memlükler arasında mücadele sahası olmuştur. Bu yönüyle Timur'u ve bölgedeki faaliyetlerini de, bölgedeki yerel siyasi unsurlara göre daha dirayetli bir yapı olmasından mütevellit, bu kategoride anlamaya çalışmanın gerektiğine inanıyoruz. Karakoyunlular bölgeden daha çok itaat beklerken, Akkoyunlular buradaki toprakları doğrudan kendi hükmüne almak ve kendi yöneticileriyle yönetmek istemişlerdir. Memlükler ise Eyyubîler üzerinden bölgenin siyasi yapısına yön vermeye çalışmış ya da dolaylı olarak sürekli müdahil olmuştur.

Bu iki durum, yani bölgedeki yerel unsurlardan daha muktedir güçlerin, bölge üzerindeki mücadelesi doğal olarak bölgeyi kutuplaştırmış ve yerel unsurlar arasında da şidddetli mücadelelerin yaşanmasına sebep olmuştur. Bu çatışmalarda yerel unsurların sırtını dayadığı iktidar, onların bölgedeki konumlarını belirlemiştir. Mardin

Artukluları ile İlhanlılar arasındaki ilişkilere karşın Hısn Keyfâ Eyyubîlerinin kendilerini Memlükler yanında konumlaması bunun en bariz örneğidir. Bu ilişkiler onların doğrudan bölgede etkinliğini artırmış, fakat bu *iki yerel unsur da asla bütün bölgeye hükmedecek bir kudrete sahip olamamışlardır.* Desteğini Timur'dan alan Akkoyunlular ise Artuklu ve Eyyubiler'e göre daha sağlam bir irade ortaya koymuş, Uzun Hasan döneminde bütün bölgeye itaatini kabul ettirmiştir. Lakin bu hususta ve sadece bölge özelinde ele alınacak olursa, Akkoyunlular, aslında Karayülük Osman ve Uzun Hasan dönemleri dışında çok kırılgan bir yapıya sahip olmuş, dış güçlerden çok kendi içerisinde bir mücadele yaşamışlardır. Akkoyunlular kendilerini, bu durum sadece Uzun Hasan'ın şahsında da düşünülebilir, Timur veya İlhanlılar gibi görmek istiyor olabilir. Zira onların İran coğrafyasına geçmesi, başkentini Tebriz'e taşıması ve hem Orta Asya hem de İranî bir gelenekle daha dirayetli durmak istemesi sadece siyasî veya ticarî bir mülahaza olarak görülemez.

Ayrıca bölgede yerel güçler arasındaki mücadelenin bir de alt boyunu olduğuna şahit olduk. Şöyle ki Diyâr-ı Bekr Bölgesi kozmopolit bir yapıya sahip ve özellikle başta Kürt olmak üzere bir aşiret yapısına sahiptir. İçine Dilmaçoğullarını da ekleyebileceğimiz bu daha küçük ve Artuklu-Eyyubî teşekküllerine oranla daha zayıf diyebileceğimiz siyasi yapılar, bölgede gerçekleşen mücadelelerin seyrini belirlemede önemli bir yere sahiptirler. Dolayısıyla kendimize siyasi yapıyla alakalı sorduğumuz bu ilk sorunun cevabı, bölgedeki mücadelenin üç boyutta cereyan ettiğini göstermiştir. Çok kaotik ve girift bir yapıya sahip olan bu çatışma ortamı, bu çalışmanın siyasi tarih bölümüyle açık bir şekilde ortaya konulmuştur. Tarihte bu bölgeye hâkim olan ya da bölgedeki yapıyı kontrol altına alan siyasi unsurlara bakıldığında, açık bir şekilde görülecektir ki Diyar'ı Bekr Bölgesi'ne sahip olmak için devletin topraklarının bütün bölgeyi kapsaması ve dahası bölge sınırlarını geçmesine bağlı olmuştur. Osmanlı Devleti bunun en bariz örneğidir. Bir yandan İran coğrafyasına dayanan sınırlar, diğer yandan Mısır'a kadar uzanmıştır. Kuzey ve Batı hattına da sahip olmuş bu devlet, Diyâr-ı Bekr Bölgesi'ni adeta kendi topraklarıyla hapsetmiş ve başka devletlerle bağlantısını kesmiştir. Bu durum bölgeyi kapalı bir kutu haline getirmiş ve yönetilmesi daha rahat olmuştur. Ayrıca Osmanlıların bölgedeki yerel unsurlarla savaşmak yerine onları bölge yönetiminde, tabiri caizse, kendine ortak görmesi Osmanlı varlığının burada beş yüz yıl yaşamasına vesile olmuştur.

Çalışma konumuzu teşkil eden tarih aralığında kendimize sorduğumuz ikinci soru "*bölgenin demografik yapısının nasıl olduğu*"na dairdir. Bölge Türkler, Kürtler, Araplar, Gayrimüslimler (Ermeni, Süryani, Yezidi), Moğollar ve kısa bir dönem Safeviler'in yaşadığı bir sahadır. Şehirlerin çoğu Türk kontrolünde olup, Hısn Keyfâ kaynaklarda Kürt olarak anılan Eyyubî meliklerince idare edilmiştir. Gayrimüslim nüfusun tamamına yakını şehirlerde yaşarken, merkezlerdeki yoğun nüfus yine de Türklerden oluşmuştur. Bazı Türk boylarının da bu dönemde hala konar-göçer bir mahiyet taşıdığını da belirtmek lazım. Kürt nüfusun büyük bir kısmı bölgenin kırsal ve dağlık kesimlerinde bulunurken, kadim bir geleneğe sahip Eyyubiler ise yerleşiktir. Dağınık halde görülen diğer unsurlara karşın Arapların belli bölgelerde yoğunlaştığı gözlemlenmiştir. Bu kozmopolit yapı içerisindeki en yoğun nüfus Türkler olmakla beraber, Karakoyunlu ve Akkoyunlular'ın tersine göç hareketi ile Kürt nüfusu artmış ve Osmanlılarla beraber daha da yoğunlaşan nüfus, Güneydoğu ve Doğu Anadolu'nun bugünkü etnik yapısına zemin oluşturmuştur. Sayısal anlamda bölgenin bu dönemine ait verilere sahip değilsek de ticaret güzergahında yer alması ve verimli sulak arazileri bağrında bulundurmasıyla Diyâr-ı Bekr Bölgesi kalabalık bir nüfusa sahiptir. Moğol İstilası ve siyasi istikrarsızlık nüfusu azaltan en önemli etkenlerin başında gelmektedir, daha sonra yaşanan çatışmaların sosyo-ekonomik yapıyı bozması ve bölgede bu dönemde yaşanan salgın hastalıklar nüfus üzerinde olumsuz etki yapmış diğer nedenler olarak öne çıkmaktadır. XI-XIII. asır aralığında bölgede şehir merkezlerinden sonra en fazla nüfusa sahip olan kale yerleşimi, XIII-XVI. asırda pek rastlanılan bir durum değildir. Kent ve kır hayatının ön plana çıktığı bu dönemde yaşanan olumsuz gelişmeler, bölgeyi hemen her yönüyle kısırlaştırmıştır.

Çalışmada üçüncü soru çerçevesinde ele aldığımız durum, *bölgenin sosyo-ekonomik yapısının yapısı* hakkındadır. Öcelikle yukarıda zikrettiğimiz hâkim unsurların bölgeyi bağladığı vergi, bütün ekonomik yapının çökmesine neden olmuştur. Ticaret, tarım, hayvancılık ve diğer iktisadi gelir kolları büyük bir buhran dönemi yaşamıştır. Paranın güvenli limanları sevdiğinden hareket edersek, başta Moğollar olmak üzere bölgede yer alan yerel unsurlar ve aşiretler arasında vuku bulan çatışmalar ticaret kervanlarına ağır hasarlar vermiştir. Öyle ki kaynaklarda sözü edilen bu durumdan dolayı, bölgeye gelen tacirler ve getirdikleri mallar şehir merkezlerine bazen günlerce/aylarca girememiş ya geri gitmek durumda kalmış ya da baskına uğramışlardır.

Hal böyle olunca bölgeye dışarıdan ticari emtia gelmesi veya ihraç edilecek ürünlerin gitmesi büyük bir sorun olmuştur. Moğolların, başıboş Türkmenlerin ve Kürt aşiretlerinin yarattığı bu korku ortamı haliyle ekonominin daralmasına yol açmıştır. Yaşanan kıtlık ve salgın hastalıklar da eklenince, özellikle yerleşik yerel unsurlar bu durumdan çok zarar görmüştür. Bu zararlarını telafi etmek için büyük uğraşlar vermiş olan yerel siyasi teşekküller, hem tarım ve hayvancılığı ayakta tutmak hem de ticaret kervanlarının şehirlere ulaşması adına büyük mücadeleler vermiş, daha kudretli yapılara sırtını dayamış ve gerektiğinde kendi menfaatlerinden ödün vermişlerdir. Örneğin Eyyubîler, Hısn Keyfâ ve çevresinde tarım ve hayvancılığı ayakta tutmak çabasıyla kendi topraklarını bazı Kürt aşiretlerine vererek üretim yapmalarını istemiştir. Diğer yandan bozgunculuk yapıp zirai mahsullere zarar veren ya da ticaret kervanlarına baskın veren aşiretlerle kanlı çatışmalara girmişlerdir. 1336 yılından sonra durumu gittikçe iyiye giden ender merkezlerden olan Hısn Keyfâ, buna rağmen Dicle üzerinde yıkılan Artuklu köprüsünü onarma noktasında aciz kalmış ve ancak tahta bir köprü inşa edebilmiştir. Bu dönemde bölgede altın sikke/para basacak kuvvet ve kudrette bir yapı olmaması da bu duruma verilebilecek bir başka örnektir.

Sonuç olarak, Diyâr-ı Bekr Bölgesi için *tarih tekerrür etmiş* ve bölge Roma-Sasani çatışmalarının yaşandığı döneme benzer bir hal almıştır. XI-XIII. asır aralığında yaşanan müreffeh ortam artık mumla aranır haldedir. Siyaseten kaos yaşayan bölge, tarihsel coğrafyasıyla kırsal bir yapıya meyilli olmuştur. Zira önceki dönemde var olan heybetli ve zengin şehir/kalelerin yerini viran olmuş ya da fakirleşmiş merkezler almıştır. Asayiş ve yönetim problemleriyle uğraşan bölge Safevilerle beraber bir de dini çatışma sahası olmuştur. Özellikle Osmanlı-Safevi çatışması bölgedeki şehirlerin birçoğunu yerle bir etmiş mahiyettedir. En nihayetinde Osmanlı hâkimiyetine giren Diyâr-ı Bekr Bölgesi, 1518-1526-1540 yılları arasında birkaç defa tahrire tabi tutulmuş ve yepyeni bir yönetim anlayışıyla varlığını sürdürmüş, doğuya yapılacak seferlerde önemli bir merkez haline gelmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

Kaynaklar

998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530), I, Dizin ve Tıpkıbasım, haz. Ahmet Özkılınç, Ali Çoşkun, Abdullah Sivridağ, Murat Yüzbaşıoğlu, Ankara, 1998.

Abü Bakr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbakriyya: Ak-Koyunlular Tarihi*, haz. Necati Lugal-Faruk Sümer, Ankara, 1962.

Aknerli Grigor, *Okçu Milletin Tarihi,* çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul, 2007.

Amid (Diyarbakır): 1518 Tarihli Defter-i Mufassal, haz. M. Mehdi İlhan, Ankara, 2000.

Anadolu Selçuki Devleti Tarihi: İbn Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçuknâmesinden, çev. M. Nuri Gençosman, notlar ilave eden: F. N. Uzluk, Ankara, 1941.

Anonim Tarih-i Şah İsmail, British Museum, or. 3248.

Âşık Paşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul, 1332.

Aziz Suryal Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi: Mezopotamya'da İlk Doğu ve Batı Süryani Kiliseleri Tarihi: Yakubi-Nasturi-Maruni*, Nsibin, 1995.

Basibrinalı Adday Vakayinamesi, ed. ve çev. Kutlu Akalın, İstanbul, 2015.

Başkumandan Sibmat Vekâyinâmesi, çev. Hrand D. Andreasyan, y.t.yok.

Baybars el-Mansûrî, *Zubdet el-Fikre fî Tarih el-Hicre*, tah. D. S. Richards, Beyrut, 1998.

Bedreddin el-Ayni, *İkdü'l-Cümân fi Târih-i Ehli'z-Zamân,* I-II, neş. M. Emin, Kahire, 1987.

Benâketi, *Ravzatü'l-Ulî'l-Elbâb fi Tevarîhü'l-Ekabir ve'l-Ensab: Tarih-i Benâketî*, neş. Cafer Şiar, Tahran, 1348.

Colophons of Armenian Manuscripts, 1301-1480, sel.-transl. and annotated by Avedis K. Sanjiyan, Cambridge-Massachusetts, 1969.

Cüzcâni, *Tabakât-ı Nâsıri: Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, çev. Mustafa Uyar, İstanbul, 2016.

Diyarbekir Vilayeti Mufassal Tahrir Defteri (Amid Sancağı), C. 1, def. no. 155, haz. Muzaffer Arıkan vd., Ankara, 1999.

Ebi'l-Fedâil, *en-Nehcü's-Sedid ve'd-Dürrü'l-Ferid fi ma ba'de Tarih-i İbnü'l-Amid*, I, neş. E. Blochet.

Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 2001.

Ebu'l Fidâ, *Tarih Ebu'l Fidâ: Muhtasar fi Ahbaru'l- Beşer*, neşr. Mahmud Deyyub, II, Beyrut, 1997.

Ebu'l-Fazl Mehmed Efendi, *Zeyl-i Heşt Bihişt*, Süleymaniye Küt. Esad Ef. kısmı, No. 2447.

Ebu'l-Fidâ, *Takvimu'l-Büldân*, neş. M. Reinaud, Paris 1840, s. 273; aynı eserin tercümesi için bkz. *Ebu'l-Fidâ Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2017, s. 231-243.

el-Hüseynî, *Tarih-i Kebîr*, çev. İsmail Aka, Ankara, 2011.

el-Ömeri, *et-Ta'rîf bi'l-Mustalahi'ş-Şerîf*, tah. M. Hüseyin Şemseddin, Beyrut, 1332.

Esterâbâdi, *Bezm u Rezm*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 2014.

Feridun Bey, *Münşeatü's-Selâtin*, I-II, İstanbul, 1274-75.

Gelibolulu Ali, *Künhü'l-Ahbar*, Nuruosmaniye Kütüp. Nr. 3406.

Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi, I-II*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987.

Hâfız-ı Ebrû, *Coğrâfya-yı Hâfız-ı Ebrû*, tah. Sadık Seccadî, II, Tahran, 1378.
Hâfız-ı Ebrû, *Zeyl-i Câmi'ût-Tevârih-i Reşidi*, neş. H. Beyâni, Tahran, 1317.

Hâfız-ı Ebrû, *Zubdetû't-Tevârih*, Fatih ktp. No. 4371.

Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih,* çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 2006.

Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't Tevârih*, haz. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara, 1992.

Hondmir, *Habib-i Siyer fi Ahbarü'l-Beşer*, haz. Muhammed Debirsiyaki, I-IV, Tahran 1362.

İbn Vasıl, *Müferricu'l-Kurub Ahbar-ı Beni Eyyub*, neşr. H.M. Rabi, I-V, Kahire.

İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-taleb min Tarih-i Haleb,* haz. Halil Mansur, Beyrut 1996.

İbnü'l-Amîd, *Ahbar Eyyubiyin*, Tıpkıbasım, neş. Claude Cahen.

İbnü'l-Cezerî, *Havâdisü'z-zaman ve enbâüh ve vefeyâtü'l-ekâbir ve'l-a'yân: Muhtar Tarih-i İbnü'l- Cezerî,* tah. Hızır Abbas Muhammed Halife el-Mendşedavî, Beyrut 1988.

İbnü'l-Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye,* çev. Mehmet Keskin, I-XV, İstanbul 1995.

Ibrâhim al-Munshi, *Târikh Hısn Kaifa*, Ed. and Annoted by Yusuf Baluken, İstanbul, 2019.

İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I-II, çev. A. Sait Aykut, İstanbul, 2004.

İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye,* çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2014.

İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye*, Tıpkıbasım, Ankara 1956.

İbn Dokmak, *Nüzhetü'l-Enâm fi Tarih-i İslam H.628-659/M. 1230-1261*, neş. Dr. Samir Tabbare, Beyrut 1999

İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, neş. Haydarabad 1348-1350.

İbn Hacer, *İnbâu'l-Gumr bi Ebnâi'l-'Umr*, tah. Hasan Hubşi, Kâhire, 2009. İbni Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2012. İbni Tagrıberdi, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2013.

İbnu'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Amid,* British Museum, Or. 5803; *Târîhu Meyyâfârikîn ve Amid,* British Museum, Or. 6310; Mervâniler kısmının neş. *Târîh el-Fârikî*, neş. Bedevî Abdüllatif Avad, Beyrut, 1974; Artuklular kısmının neş. ve İngilizce çev. *A Muslim Principality in Crusader Times, The Early Artukid State*, İstanbul, 1990; Artuklular kısmının Türkçe çev. *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısmı)*, Araştırma, inceleme ve notlarla çev. Ahmet Savran, Erzurum, 1992; Mervâniler kısmının Avad neşrinden yapılan Türkçe çev. *Mervanî Kürtleri Tarihi*, çev. M. Emin Bozarslan, İstanbul, 1990.

İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, tah. Abdullah Kadi, Beyrut 2003; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fit-Tarih*, XII, Türkçe çev. Heyet, İstanbul 1989; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, Türkçe çev. A. Özaydın, İstanbul 1987.

İbnü'l-Fuvati, *Mecma'u'l-Âdâb fî Mu'cemi'l-Elkâb*, tah. Muhammed Kâzım, I-VI, Tahran, 1416.

İbnü'l-Münşi, *Nuzhetu'n Nâzır ve Rahetu'l Hâtır (Hısn Keyfâ Vekâyinâmesi),* Viyana Ktp., Mxs 355.

İbnü'l-Verdi, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, ter. ve notlar Mustafa Alican, İstanbul, 2017.

İdris-i Bitlisî, *Heşt Bihişt*, (Müellif hattıyla olan nüshaları Süleymaniye Küt. Esad Efendi, no. 2197, Nuruosmaniye Küt., no. 3209-3210 ve Topkapı Sarayı Küt. Hazine Kitapları, no. 1655'te bulunmaktadır. Eserin Türkçeye çevrilen nüshaları ise Süleymaniye Küt., Hamidiye, no. 928; Süleymaniye Küt. Ayasofya, no. 3544 ve İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Bölümü no. 430'da bulunmaktadır.)

İdris-i Bitlis-i, *Selim Şah-Nâme*, haz. Hicabi Kırlangıç, Ankara, 2016.

İdris-i Bitlisî, *Selim Şah-name*, haz. Hicabi Kırlangıç, Ankara, 2001.

İsmail Galip, *Meskûkât-ı Kadime-i İslamiye*, I-IV, İstanbul, 1311.

İzzeddin İbn Şeddad, *el-Alâku'l-Hatira fi Zikri Ümerai Şam ve'l-Cezire III/I-II*, neş. Y. Abbare, Dımaşk, 1978.

Josafa Barbaro, "Travels to Tana and Persia", *A Narrative of Italian Travels in Persia*, ed. Lord Stanley of Alderley, New York, 1873.

Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, çev. Tufan Gündüz, İstanbul, 2005.

Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ*, Kâhire, 7 cilt, 1331-1338.

Katip Ferdi, *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, naş. Ali Emiri, haz. Y. Metin Yardımcı, ed. İbrahim Özçoşar-Hüseyin H. Güneş, İstanbul, 2006.

Kerimüddin Mahmud-ı Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 2000.

Keşfi, *Selimnâme*, Süleymaniye Kütüp. Esad Efendi kıs., No. 2147.

Makrizi, *es-Sulûk li Ma'rifeti Duveli'l-Mulûk*, IV/I-II, tah. Saîd Abdulfettah Aşûr, Kâhire, 1972.

Makrizî, *Kitabu's-Sulûk li Marifetu'd-Duvel Mulûk*, neşr. Mustafa Ziyade), I-IV, Kahire 1956.

Menâkıb-ı İbrahim Gülşeni, yay. Tahsin Yazıcı, Ankara, 1982.

Mirhond, *Ravzatü's-Safa,* neş. Abbas Perviz, I-XII, Tahran 1375.

Mirhond, *Tarih-i Atabek-History Of The Atabegs Of Syria And Persia*, haz. William H. Morley, London.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel: Anadolu Selçukluları ve Baylikler,* yay. Ali Öngül, İzmir, 2001.

Müneccimbaşı, *Sahâifû'l-Ahbar*, III, İstanbul, 1285.

Nesevi, *Sîretü Celâleddin Mengübernî,* neş. Mücteba Mînuvî, Tahran, 1986.

Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü'ş-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halik: Anadolu Selçuklularına Dair Bir Kaynak*, I-II, inc. ve ter. Ali Ertuğrul, Ankara 2015.

Nizamüddin Şami, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, Ankara, 1987.

Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, tah. N. M. Fevvaz-H. K. Fevvaz, Beyrut, 2004.

Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih: İlhanlılar Kısmı*, çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipour Khelejani, Ankara, 2013.

Selçuki Devletleri Tarihi, çev. M. Nuri Gençosman, not. F. N. Uzluk, Ankara, 1943.

Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar: Giovanni Maria Angiolello-Venedikli Bir Tüccar ve Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnâmeleri, çev. Tufan Gündüz, İstanbul, 2007.

Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'ât az-Zamân,* Ed. by James Richard Jewett, Chicago 1907.

Simeon, *Tarihte Ermeniler*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul, 1999.

Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, çev. Erendiz Özbayoğlu, Antalya 2006.

Sîretü Celâleddin Mengübertî, çev. Necim Asım, İstanbul, 1934.

Sucûti, *Selimnâme*, Topkapı Sarayı Kütüp., No. R.1284/1.

Süryanî Patrik Mihailin Vekainamesi (II. Kısım/1042-1195), çev. Hrant D. Anreasyan, 1944.

Şem'i, *Terceme-i Tevârih-i Şeref Hân*, haz. Adnan Oktay, İstanbul, 2106.

Şeref Han Bey, *Şerefname (Kürd Tarihi)*, çev. M. Emin Bozarslan, İstanbul, 2009.

Şerefüddin Ali Yezdi, *Emir Timur: Zafarnâme*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2013.

T*arih-i Âl-i Selçuk: Anonim Selçukname*, ter. ve notlar. Halil İbrahim Gök-Fahrettin Çoşguner, Ankara, 2014.

Târix-e Âl-e Saljuq Dar Ânâtoli, Ed. by Nâdere Jalâli, Tehran, 1999.

Urfalı Mateos, *Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrand D. Andreasyan, not. Edouard Dulaurer- Halil Yınanç, Ankara, 2000.

Yazıcıoğlu Ali, *Tevarih-i Âl-i Selçuk*, çev. Abdullah Bakır, İstanbul, 2009.

YİNANÇ, Mükrimin Halil, *İbn Bibi: Selçuknâme*, haz. Refet Yinanç-Ömer Özkan, İstanbul, 2007.

Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l- Meşâhîr ve'l-A'lâm*, tah. Ö. Abdüsselam Tedmuri, XLVII, Beyrut 1997.

Başvuru Eserler/Ansiklopedi Maddeleri

AKA, İsmail, "Acâibü'l-Makdûr", *DİA*, 1, İstanbul 1988, s. 318.

AKA, İsmail, "Hândmîr", *DİA*, 15, İstanbul 1997, s. 550-552.

AKA, İsmail, "Mîrhând", *DİA*, 30, İstanbul 2005, s. 156-157.

AKA, İsmail, "Timur", *DİA*, 41, İstanbul 2012, s. 173-177.

AKA, İsmail, "Kerimüddin Aksarayî", *DİA*, 2, İstanbul 1989, s. 293.

ALTUN, Ara," Ahlat: Ahlat Mezar Abideleri", *DİA*, 2, İstanbul 1989, s. 22-23.

ALTUN, Ara, "Artuklular Sanatı" *DİA*, 3, İstanbul 1991, s. 418-419.

ANSARI, A. S. Bazmee, "Cezerî, Muhammed b. İbrâhim", *DİA*, 7, İstanbul 1993, s. 506-507.

AĞIRAKÇA, Ahmet, "Müneccimbaşı Ahmed Dede", *DİA*, 32, İstanbul 2006, s. 4-6.

ALPTEKİN, Coşkun, "Artuklular," *DİA*, 3, İstanbul 1991, s. 415-418.

ALTUN, Ara," Ahlat: Ahlat Mezar Abideleri", *DİA*, 2, İstanbul 1989, s. 22-23.

ALTUN, Ara, "Artuklular Sanatı" *DİA*, 3, İstanbul 1991, s. 418-419.

AVCI, Casim, "İzzeddin İbn Şeddâd", *DİA*, 20, İstanbul 1999, s. 374-376.

AVCI, Casim, "Mufaddal b. Ebü'l-Fezâil", *DİA*, 30, İstanbul 2005, s. 364-365.

BEKAR, M. Serdar, "el-Melikü'l-Kâmil, Muhammed", *DİA*, 29, Ankara 2004, s. 68-70.

BEKSAÇ, Engin, "Eyyubiler: Sanat", *DİA*, 12, İstanbul 1995, s. 31-33.

BİLGİCİOĞLU, Banu, "Mardin: Mimari", *DİA*, 28, Ankara 2003, s. 48-51.

BOSWORTH, C. E., "Munshi", *EI²*, VII, Leiden 1992, s. 580.

BOSWORTH, C. E., "Ordu", *EI²*, VIII, Leiden 1995, s. 174.

BOSWORTH, C. E., "Saldjuks", *EI²*, VIII, Leiden 1995, s. 936-959.

BOSWORTH, C. E.-CRANE, Howard, "Ahlat", *EI²*, I, Leiden 1985, s. 725-727.

BOYLE, J. A., "Djalal al-Din Khwarazm-Shah", *EI²*, II, Leiden 1965, s. 393-395.

CAHEN, Claude," Artukids", *EI²*, 1, Leiden 1960, s. 662-667.

CAHEN, Claude," Ayyubids", *EI²*, 1, Leiden 1960, s. 796-807.

CAHEN, Claude, "Kaykubâd", *EI²*, IV, Leiden, s. 817-818.

CAHEN, Claude," Kose Dagh", *EI²*, 5, Leiden 1979, s. 271-272.

CAHEN, Claude, "Lu'lu", *EI²*, V, Leiden 1979, s. 821.

CANARD, M., "Al-Djazīra", *EI²*, II, Leiden 1965, s. 536-537.

CANARD, M., "Diyār Mudar", *EI²*, XI, Leiden 1965, s. 347.

CANARD, M.-CAHEN, Claude, "Diyār Bakr", *EI²*, XI, Leiden 1965, s. 343-345.

CANARD, M.-CAHEN, Claude, "Diyar Rabi'a", *EI²*, XI, Leiden 1965, s. 348-349.

DARKOT, Besim, "Bitlis: Tarihi Coğrafya", *İA*, II, Eskişehir 1997, s. 657-661.

DARKOT, Besim, "Diyarbekir: Tarihi Coğrafya", *İA*, III, Eskişehir 1997, s. 601-605.

DARKOT, Besim, "Hısn Keyfâ: Tarihi Coğrafya", *İA*, V/I, Eskişehir 1997, s. 452-454.

DARKOT, Besim, "Siird: Tarihi Coğrafya", *İA*, X, Eskişehir 1997, s. 619-621.

DİLEK, Kaan, "Şerefeddin Ali Yezdî", *DİA*, 38, İstanbul 2010, s. 550-552.

el-ALEVİ, Aldulazîz, "İbn Fazlullah el-Ömerî", *DİA*, 19, İstanbul 1999, s. 483-484.

ERGİN, Ali Şakir-DURMUŞ, İsmail, "İbnü'l-Verdî", *DİA*, 21, İstanbul 2000, s. 239-240.

ERTUĞRUL, Ali, "Niğdeli Kadı Ahmed", *DİA*, Ek-2, İstanbul 2016, s. 359-360.

GÖYÜNÇ, Nejat, "Diyarbakır", *DİA*, C. 9, İstanbul 1997, s. 464-469.

GÜNDÜZ, Tufan, "Kars", *DİA*, 24, İstanbul 2001, s. 515-518.

HİLLENBRAND, C., "Mu'in al-Din Sulayman Parwana", *EI²*, VII, Leiden 1993, s. 478-479.

HİLLENBRAND, C., "Sa'd al-Dīn Köpek", *EI²*, VIII, Leiden, s. 705.

HUMPHREYS, R. Stephe, "Ayyubids", *Encyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, Costa Mesa 1987, III, 164- 167.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Kankaşendî", *DİA*, 24, İstanbul 2001, s. 263-265.

KAFESOĞLU, İbrahim, "Keykubâd III", *İA*, VI, Eskişehir 1997, s. 662-663.

KANDEMİR, M. Yaşar, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, 19, İstanbul 1999, s. 514-531.

KAYA, Önder, "el-Melikü'l-Eşref, Musa", *DİA*, 29, Ankara 2004, s. 64-66.

KESİK, Muharrem, " Mesud II", *DİA*, 29, Ankara 2004, s. 342-344.

KESİK, Muharrem, "Sâdeddin Köpek", *DİA*, 35, İstanbul 2008, s. 392-393.

KOÇKUZU, Ali Osman, "Bedreddin Aynî", *DİA*, 4, İstanbul 1991, s. 271-272.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, "Artuk Oğulları", *İA*, I, Eskişehir 1997, s. 617-625.

MENAGE, V. L., "Bidlisi", *EI²*, I, Leiden, s. 1207-1208.

MERÇİL, Erdoğan, "Şahne", *DİA*, 38, İstanbul 2010, s. 292-293.

MINORSKY, V., "Mardin", *EI²*, IV, Leiden, s. 298.

MINORSKY, V., "Mardin", *İA*, VII, Eskişehir 1997, s. 317-322.

MINORSKY, V., "Mayyāfārikīn", *EI²*, VI, Leiden 1991, s. 928-929.

MINORSKY, V., "Meyyâfârikîn", *İA*, 8, Eskişehir 1997, s. 196-201.

OCAK, Ahmet Yaşar, "Baba İlyas", *DİA*, 4, İstanbul 1991, s. 368.

OCAK, Ahmet Yaşar, "Baba İshak", *DİA*, 4, İstanbul 1991, s. 368-369.

OCAK, Ahmet Yaşar, "Babailik", *DİA*, 4, İstanbul 1991, s. 373-374.

OĞUZOĞLU, Yusuf, "Hasankeyf", *DİA*, 16, İstanbul 1997, s. 364-368.

ÖĞÜN BEZER, Gülay, "Rakka", *DİA*, 34, İstanbul 2007, s. 432-433.

ÖZ, Mustafa, "Nüveyrî", *DİA*, 33, İstanbul 2007, s. 304-306.

ÖZAYDIN, Abdülkerim , "İbn Bibi", *DİA*, 19, İstanbul 1999, s. 379-382.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Ebü'l-Fidâ", *DİA*, 10, İstanbul 1994, s. 320-321.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "İbnü'l-Esir", *DİA*, 23, İstanbul 2000, s. 26-27.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "İbn Kesîr", *DİA*, 20, İstanbul 1999, s. 132-134.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Mekîn", *DİA*, 28, Ankara 2003, s. 553-554.

ÖZCAN, Abdulkadir, "Heşt Bihişt", *DİA*, 17, İstanbul 1998, s. 271-273.

ÖZCAN, Abdulkadir, "İdris-i Bitlisi", *DİA*, 21, İstanbul 2000, s. 485-488.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Moğollar", *DİA*, 30, İstanbul 2005, s. 225-229.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Olcaytu Han", *DİA*, 33, İstanbul 2007, s. 345-347.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî", *DİA*, 35, İstanbul 2008, s. 19-21.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Târîh-i Âl-i Selçûk", *DİA*, 40, İstanbul 2011, s. 72-73.

SAVRAN, Ahmet, "Meyyâfârikîn", *DİA,* 29, Ankara 2004, s. 511-512.

SEVİM, Ali, "İbnü'l-Adîm", *DİA*, 20, İstanbul 1999, s. 478-479.

SEVİM, Ali, "Keyhüsrev II", *DİA*, 25, Ankara 2002, s. 349-350.

SEVİM, Ali, "Keyhüsrev III", *DİA*, 25, Ankara 2002, s. 351-352.

SEVİM, Ali, "Sıbt İbnü'l-Cevzî", *DİA*, 37, İstanbul 2009, s. 87-88.

SEYYİD, Eymen Fuad , "Makrîzî", *DİA*, 27, Ankara 2003, s. 448-451.

SÜMER, Faruk, "Abaka", *DİA*, 1, İstanbul 1988, s. 8.

SÜMER, Faruk, "Ahlat", *DİA*, 2, İstanbul 1989, s. 19-22.

SÜMER, Faruk, "Karakoyunlular", *DİA*, 24, İstanbul 2001, s. 434-438.

SÜMER, Faruk, "Keykâvus II", *DİA*, 25, Ankara 2002, s. 355-357.

SÜMER, Faruk, "Keykubad I", *DİA*, 25, Ankara 2002, s. 358-359.

SÜMER, Faruk, "Keykubad II", *DİA*, 25, Ankara 2002, s. 359-360.

SÜMER, Faruk, "Keykubad III", *DİA*, 25, Ankara 2002, s. 360-361.

SÜMER, Faruk, "Kılıcarslan IV", *DİA*, 25, Ankara 2002, s. 404-405.

SÜMER, Faruk, "Kitab-ı Diyarbekriyye", *DİA*, 26, Ankara 2002, s. 75.

ŞEŞEN, Ramazan, "Cezire", *DİA*, 7, İstanbul 1993, s. 509-511.

ŞEŞEN, Ramazan, "Eyyubiler", *DİA*, 12, İstanbul 1995, s. 20-31.

ŞEŞEN, Ramazan, "Harran", *DİA*, 16, İstanbul 1997, s. 237-240.

TANERİ, Aydın, "Celâleddin Hârizmşah", DİA, 7, İstanbul 1993, s. 248-250.

TANERİ, Aydın, "Hârizmşahlar", DİA, 16, İstanbul 1997, s. 228-231.

TAŞTEMİR, Mehmet, "Mardin", *DİA*, 28, Ankara 2003, s. 43-48.

TOMAR, Cengiz, "İbnü'l-Fuvatî", *DİA*, 21, İstanbul 2000, s. 47-49.

TOMAR, Cengiz, "İbn Vâsıl", *DİA*, 20, İstanbul 1999, s. 438-440.

TOMAR, Cengiz, "Şam", *DİA*, 38, İstanbul 2010, s. 311-315.

TUNCEL, Metin, "Batman", *DİA*, 5, İstanbul 1992, s. 200-202.

TUNCEL, Metin, "Bitlis", *DİA*, 6, İstanbul 1992, s. 225-228.

TUNCEL, Metin, "Nusaybin", *DİA*, 33, İstanbul 2007, s. 269-270.

TUNCEL, Metin, "Siirt", *DİA*, 37, İstanbul 2009, s. 173-175.

TUNCEL, Metin-ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Cezire", *DİA*, 8, İstanbul 1993, s. 37-39.

TURAN, Ahmet Nezihi, "Şanlıurfa", *DİA*, 38, İstanbul 2010, s. 336-341.

TURAN, Osman, "Keyhüsrev II", *İA*, VI, Eskişehir 1997, s. 620-629.

TURAN, Osman, "Keyhüsrev III", *İA*, VI, Eskişehir 1997, s. 629-630.

TURAN, Osman, "Keykâvus II", *İA*, VI, Eskişehir 1997, s. 642-645.

TURAN, Osman, "Keykubâd I", *İA*, VI, Eskişehir 1997, s. 646-661.

TURAN, Osman, "Keykubâd II", *İA*, VI, Eskişehir 1997, s. 661-662.

TURAN, Osman, "Saded-Dîn Köpek", *İA*, X, Eskişehir 1997, s. 32-35.

ÜNAL, Mehmet Ali, "Harput", *DİA*, 16, İstanbul 1997, s. 232-235.

ÜREKLİ, Muzaffer, "Celâyirliler", *DİA*, 7, İstanbul 1993, s. 264-265.

YINANÇ, Mükrimin H., "Akkoyunlular", *İA*, I, Eskişehir 1997, s. 251-270.

YINANÇ, Mükrimin H., "Diyarbekir", *İA*, III, Eskişehir 1997, s. 605-626.

YİĞİT, İsmail, "Müstansır-Billâh", *DİA*, 32, İstanbul 2006, s. 118.

YUVALI, Abdulkadir, "Hülâgû", *DİA*, 18, İstanbul 1998, s. 473-475.

YUVALI, Abdülkadir, "Şehâbeddin İbn Arabşah", *DİA*, 19, İstanbul 1999, s. 314-315.

ZETTERSTGEN, K. V. "Lü'lü'", *İA*, VII, Eskişehir 1997, s. 108-109.

Araştırma Eserler

Kitaplar

AKA, İsmail, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti: Kara Koyunlular Devri*, Ankara, 2001.

AKA, İsmail, *Timur ve Devleti*, Ankara, 1991.

AKA, İsmail, *Timurlular*, Ankara, 1993.

AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, I-II, İstanbul, 1995.

AKYÜZ, Gabriel, *Tüm Yönleriyle Süryaniler*, Mardin, 2005.

Ali Emiri, *Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi*, haz. Kenan Ziya Taş, Sadettin Baştürk, Serkan Sarı, Ankara, 2005.

ALP, Mesut, *Efsaneden Masallara Mardin*, Mardin, 2015.

ALTUN, Ara, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimari'sinin Gelişmesi*, İstanbul, 1978.

ARTUK, İbrahim, *Artuk Beğ*, Ankara, 1988.

ARTUK, İbrahim, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, İstanbul, 1944.

ARTUK, İbrahim-Cevriye, *Artukoğulları Sikkeleri*, İstanbul, 1993.

BALİN, Remzi, *Diyarbakır*, İstanbul, 1966.

BALOG, Paul, *The Coinage of The Ayyūbids*, London, 1980.

BAYKARA, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I: Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara, 2000.

BEYSANOĞLU, Şevket, "Kuruluşundan Günümüze Kadar Diyarbakır Tarihi", *Diyarbakır: Müze Şehir*, haz. Şevket Beysanoğlu, M. Sabri Koz, Emin Nedret İşli, İstanbul, 1999.

BEYSANOĞLU, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, 3 cilt, Diyarbakır, 1996.

BEYSANOĞLU, Şevket, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, İstanbul, 1962.

BEYSANOĞLU, Şevket, *Diyarbakır Coğrafyası*, İstanbul, 1962.

BİZBİRLİK, Alpay, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliğinde Vakıflar*, Ankara, 2003.

BOURNOUTIAN, George A., *Ermeni Tarihi: Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, çev. Ender Abadoğlu-Ohannes Kılıçdağı, İstanbul, 2011.

BULDUK, Abdulgani, *El-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi,* haz. Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik, Elazığ, 2004.

BULDUK, Abdulgani, *Mardin Tarihi*, haz. Burhan Zengin, Ankara, 1999.

CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran, İstanbul, 1979.

CAHEN, Claude, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, Ankara, 1992.

ÇEVİK, Adnan, *Medeniyetlerin Buluştuğu Başkent: Hasankeyf*, Ankara 2012.

DE COURTOIS, Sebastien, *Süryaniler*, çev. Ersel Topraktepe, İstanbul, 2011.

DEMİR, Ramazan, *Zırki Yöresi ve "Seyyid Hasan Zerraki" Ziyareti*, Ankara, 2007.

EPÖZDEMİR, Şakir, *Zırkan Beylikleri Tarihinde Derzin*, Ankara, 2011.

ERSAN, Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara, 2007.

ERSAN, Mehmet, *Türkiye Selçuklu Devleti'nin Dağılışı*, Ankara, 2010.

GAIDZAKIAN, Ohan, *Illustrated Armenia and the Armenians*, Boston, 1898.

GÖYÜNÇ, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara, 1991.

GROUSSET, Rene, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, İstanbul, 2006.

GÜL, Muammer, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hakimiyeti*, İstanbul, 2005.

GÜNDÜZ, Tufan, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri: Bozulus Türkmenleri 1540-1640*, İstanbul.

HEYD, W., *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, çev. E. Z. Karal, Ankara, 2000.

HINZ, Walter, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, çev. Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara, 1992.

HINZ, Walther, *İslamda Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, İstanbul, 1990.

KAYA, Önder, *Selahaddin Sonrası Dönemde Anadolu'da Eyyûbiler*, İstanbul, 2007.

KAYMAZ, Nejat, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Giyâsü'd-din Keyhüsrev ve Devri*, Ankara, 2009.

KAYMAZ, Nejat, *Anadolu Selçuklularının İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü*, Ankara, 2011.

KAYMAZ, Nejat, *Pervâne Mu'înü'd-Din Süleyman*, Ankara, 1970.

KILIÇBAY, Mehmet Ali, *Şehirler ve Kentler*, İstanbul, 2000.

LEHMANN-HAUPT, C. F., *Armenien Einst und Jetzt*, Berlin, 1910.

LEHMANN-HAUPT, C. F., *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*, Berlin, 1906.

MANZ, Beatrice Forbes, *The Rise and Rule of Tamerlane*, New York, 1989.

MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 1991.

MITCHINER, Michael, *Oriental Coins and Their Values the World of Islam*, London, 1977.

OCAK, A. Yaşar, *XIII. Yüzyılda Anadolu'da Baba Resul (Babailer) İsyanı ve Anadolu'nun İslamlaşması Tarihindeki Yeri*, İstanbul, 1980.

OCAK, Ahmet Yaşar, *Babailer İsyanı*, İstanbul, 1980.

OKTAY, Hasan, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, İstanbul, 2007.

PARLA, Canan, *Türk-İslam Şehri Olarak Diyarbakır*, Bilim Uzmanlığı Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 1990.

PATTON, Douglas, *Badr al-Din Lü'lü: Atabegs of Mosul (1211–1259)*, Seattle, 1991.

SEVİM, Ali, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, Ankara, 2000.

SINCLAIR, T. A., *Eastern Turkey: an Architectural and Archaeological Survey*, I-IV, London, 1987-1990.

SÖZEN, Metin, *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi*, İstanbul, 1981.

SPULER, Bertold, *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür-İlhanlılar Devri 1220-1350*, Ankara, 1987.

STRANGE, G., *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, haz. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, İstanbul, 2015.

SÜMER, Faruk, *Kara Koyunlular*, Ankara, 1984.

SÜMER, Faruk, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara, 1999.

SÜMER, Faruk, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1998.

SÜMER, Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, II, İstanbul 1999.

ŞİMŞEK, Mehmet, *Süryaniler ve Diyarbakır*, İstanbul, 2006.

TAHİNCİOĞLU, Yakup, *Tarihleri, Kültürleri ve İnançlarıyla Süryaniler*, İstanbul, 2011.

TANSEL, Selâhattin, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara, 1969.

TURAN, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 2004.

TURAN, Osman, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler*, Ankara, 1984.

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 2003.

TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1984.

TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 2004.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devirleri*, Ankara, 1969.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara, 1988.

VARLIK, Mustafa, *XVI. Yüzyıl Anadolu Beylerbeyliği, Sancaklar ve Kadılıklar Üzerine*, Ankara, 1978.

VRYONIS, S., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, University of California Press, 1971.

WEBER, Max, *Şehir, Modern Kentin Oluşumu*, ed. Don Martindale-Gertrud Neuwirth, çev. Musa Ceylan, İstanbul, 2000.

WOODS, John C., *Akkoyunlular: Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk: 15. yy. Türk-İran Siyaseti Üzerine Bir İnceleme*, çev. Sibel Özbudun, İstanbul, 1993.

WOODS, John C., *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire*, Salt Lake City, 1999.

YÜCEL, Yaşar, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, Ankara, 1989.

YÜKSEL, Musa Şamil, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, Ankara, 2009.

ZENGİN, Burhan, *Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserleri*, İstanbul, 2001.

Makeleler

ACAR, Abdurrahman, "İslâm Fethinden Osmanlılara Kadar Erzen Tarihi (640-1515)", *Uluslararası Siirt Sempozyumu*, Siirt 19-21 Eylül 2006, s. 141-151.

ACUN, Fatma, "XVI. Yüzyılda Diyarbakır Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler", *1. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu (27-28 Ekim 2000)*, Ankara, 2001, s. 201-218.

AKA, İsmail, "Ak Koyunlular-The Ak Koyunlus (1340-1571", *Makaleler II*, Ankara 2005, s. 45-55.

AKA, İsmail, "Diyarbakır'da Akkoyunlu Hâkimiyeti", *Makaleler 1*, haz. E. Semih Yalçın-Şarika Gedikli, Ankara, 2005, s. 397-411.

AKA, İsmail, "Kara Koyunlular-The Kara Koyunlus (1376-1469)", *Makaleler II*, Ankara 2005, s. 55-61.

AKA, İsmail, "Timur Devri Anadolusu", *Makaleler II*, Ankara 2005, s. 87-100.

AKA, İsmail, "Timur'un Ölümünden Sonra Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Irak-ı Acem'de Hakimiyet Mücadelesi", *Türk Kültürü Araştırmaları*, C. XXII, S. 1-2, (1984), s. 49-67.

AKGÜNDÜZ, Murat, "Artuklular Zamanında Diyarbakır'da İlmi Faaliyetler", *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)*, ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal, Diyarbakır 2004, s. 189-191.

AKYÜZ, Gabriel, "Hıristiyanlık Tarihinde Süryanilerin İnancı ve Özellikleri: Tarihte Süryaniler", *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirileri*, Ankara 2004, s. 75-85.

Ali Emirî, Â"mid' Şehrinde Vaktiyle Bir Milyon Kırk Bin Cilt Kitabı Havî Cesîm Bir Kütüphane", *Şarkiyat İlmi Araştırmaları Dergisi*, S. II, haz. Aziz Aşan, (Kasım 2009), s. 181-191.

Ali Emirî, "Yavuz Sultan Selim Han Hazretleri Tarafından Amid Şehrinin Suret-i Feth-i ve Teshiri", *Amid-i Sevda Dergisi*, S. 1, (1324), s. 6-12; S. 2, (1324), s. 26-27; S. 4, (1324), s. 59-61.

ALPTEKİN, Coşkun, "Artuklular," *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi VIII*, İlmî Müşâvir ve Redaktör. Hakkı Dursun Yıldız, yay. Kenan Seyithanoğlu, Ahmet

Rüştü Çelebi, Ahmet Hurşitoğlu, Vahbi Vakkasoğlu, Ahmet Taşgetiren, İstanbul 1992, s. 170-193.

ALPTEKİN, Coşkun, "Türkiye Selçukluları" *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi VIII*, İlmî Müşâvir ve Redaktör. Hakkı Dursun Yıldız, yay. Kenan Seyithanoğlu, Ahmet Rüştü Çelebi, Ahmet Hurşitoğlu, Vahbi Vakkasoğlu, Ahmet Taşgetiren, İstanbul 1992, s. 298-301.

ANDREASYAN, Hrant D., "Ermeni Seyyahı Polonyalı Simeon'un Seyehatnamesi (1608-1619)", *Türkiyat Mecmuası*", C. 10, (1953), s. 269-276.

ARTUK, İbrahim, "Yavuz Sultan Selim'in Güneydoğu Anadolu'nun Fethi ile İlgili Sikkeleri", *Fifth International Congress of Turkish Art*, ed. By G. Fehér, Budapest, 1978, pp. 79-89.

ATAOĞLU, Remzi, "Artuklu-Eyyubi İlişkileri," *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. X, (İzmir 1995), s. 71-90.

ATTAR, Aygün, "Ortaçağ Türk Diplomasi Tarihi Açısından Diyarbakır (XI-XV. Yüzyıllar Arasında Güney Doğu Anadolu'nun Etnik ve Siyasi Tarihi Üzerine Bir Deneme", *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)*, ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal, Diyarbakır 2004, s. 427-444.

AYALON, David. "Aspects of the Mamluk Phenomenon: Ayyubids, Kurds, Turks." *Der Islam*, S. 54, (1974), s. 1-32.

AYAN, Ergin, "Türkiye Selçuklularında Köle Emirler I: Mübarizeddin Çavlı", *Karadeniz*, (2009), s. 125-139.

AZİMLİ, Mehmet, "İlk Fethinden Osmanlı'ya Siirt'in Siyasi Tarihi", *Uluslararası Siirt Sempozyumu*, Siirt 19-21 Eylül 2006, s. 126-132.

BAL, Mehmet Suat, "Türkiye Selçukluları Devleti Tarihinde Bir Dönüm Noktası: II. İzzeddin Keykavus Dönemi", *AÜTAD*, XXIV, S. 38, (Ankara 2005), s. 239–258.

BALUKEN, Yusuf, "Kuruluşundan Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Cizre Buhtî Beyliği", *Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu (14–16 Mayıs 2010): Sempozyum Bildirileri*, ed. M. Nesim Duru, Ankara 2010, s. 115-133

BAŞTÜRK, Sadettin, "Timur'un Anadolu-Ortadoğu Seferleri Döneminde Diyarbekir (Timur-Akkoyunlu ve Karakoyunlu İlişkileri)", *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)*, ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal, Diyarbakır 2004, s. 521-528.

BAŞTÜRK, Sadettin, "Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri Döneminde Mardin ve Mardin'deki Faaliyetleri", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, ed. İbrahim Özçoşar-Hüseyin H. Güneş, İstanbul 2006, s. 379-386.

BATES, Ülkü Ü., "The Impact of the Mongol Invasion on Turkish Architecture", *International Journal of Middle East Studies*, S. 9 (1978/1), s. 23-32.

BAYHAN, Ahmet Ali, "Diyarbakır ve Çevresindeki Eyyubi Eserlerinden Örnekler" *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)*, ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal, Diyarbakır 2004, s. 285-323.

BAYKAL, Kazım, "Osmanlıların Diyarbakır'a Gelmeleri: Bazı Vesikalar", *Karacadağ Dergisi*, S. 39, (1941), s. 233-235.

BAYKARA, Tuncer, "Osmanlı Döneminde Amid Sancağı ve 'Türkmenia'", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, Ankara 2008, s. 225-230.

BAYRAM, Sadi, "Ak-Koyunlular Döneminde Mardin", *Makalelerle Mardin I: Tarih-Coğrafya*, haz. İbrahim Özçoşar, İstanbul 2007, s. 307-324.

BİZBİRLİK, Alpay, "16. Yüzyıl Tercil Sancağı Üzerine Notlar", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. 16, (İstanbul 1996), s. 85-120.

BİZBİRLİK, Alpay, "16. Yüzyılın Ortalarında Atak Sancağı ve Sancak Beyleri Üzerine Notlar", *Tarih İncelemeri Dergisi*, S.XIV, (İzmir 1999), s. 109-133.

BİZBİRLİK, Alpay, "Vakıf ve Şehir İlişkisine Bir Örnek: XVI. Yüzyıl Diyarbakır'ı", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, Ankara 2008, s. 439-452.

BORAN, A., "Tarihi Erzen Şehri ve Kalesi", *VII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirleri (7-8-9 Nisan 2003, İstanbul)*, İstanbul 2006, s. 53-56.

CAHEN, Claude, "Contribution de l'histoire du Diarbakr au XIV e siecle", *Journal Asiatique,* 1955, s. 65–100.

CAHEN, Claude, "Baba İshak, Baba İlyas, Hacı Bektaş ve Diğerleri", *AÜİFD*, çev. İsmet Kayaoğlu, S. 18, (1970), s. 193-202.

CANTAY, Gönül, "Doğu Anadolu'nun Aldığı Göçler ve Diyarbakır", *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)*, ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal, Diyarbakır 2004, s. 25-32.

ÇETİN, Altan, "Hısn Keyfa Eyyubi Meliklerinin Memlüklerle İlişkilerine Dair Bazı Notlar", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, ed. Salim Cöhce-Adnan Çevik, İstanbul 2009, s. 363-373.

ÇETİN, Altan, "Memlûk Kaynaklarına Göre Mardin", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, ed. İbrahim Özçoşar-Hüseyin H. Güneş, İstanbul 2006, s. 387-398.

ÇEVİK, Adnan, "İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresinin (Tur Abdin) Tarihi Coğrafyası", *Makaleler/e Mardin,* I, İstanbul 2007, s. 105-140.

ÇEVİK, Adnan, "Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezîre ve İdari Taksimatı", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi,* S. 33, (İstanbul 2009), s. 35-64.

ÇEVİK, Adnan, "Selçuklular Zamanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Hüküm Sürmüş Bir Türkmen Beyliği: Dilmaçoğulları", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 12, (Eylül 2002), s. 115-162.

ÇEVİK, Adnan, "Üçyüz Yıllık Bir Başkent: Mardin", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, ed. İbrahim Özçoşar-Hüseyin H. Güneş, İstanbul 2006, s. 63-78.

ÇEVİK, Adnan, "XIII. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bir Türkmen Beyliği Yınaloğulları", *Türkler,* VI, Ankara 2002, s. 491–499.

ÇEVİK, Adnan, "Yukarı Dicle Havzasında Bir Ortaçağ Başkenti: Erzen", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, ed. Salim Cöhce-Adnan Çevik, İstanbul 2009, s. 241-256.

DAĞTEKİN Emine-URAK, Gediz, "Mardin'de Artuklu Döneminden Günümüze Ulaşan Geleneksel Hamamlar,", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özçoşar, Mardin 2008.

DALKILIÇ, Neslihan-HALİFEOĞLU, F. Meral, "Diyarbakır Merkez ve İlçelerinde Yer Alan Tarihi Köprüler", *I. Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Sempozyumu, 25-27 Mayıs 2009,* ed. Yener Öztürk-Kenan Haspolat, Ankara 2010, s. 369-381.

DEMİR, Ahmet, "Eyyûbiler Döneminde Hasankeyf ve Çevresi", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, ed. Salim Cöhce-Adnan Çevik, İstanbul 2009, s. 393-417.

DEMİR, Ahmet, "XVI. Yüzyıl Arşiv Kaynaklarından Tahrir Defterlerine Göre Nusaybin", *Makalelerle Mardin I: Tarih-Coğrafya*, haz. İbrahim Özçoşar, İstanbul 2007, s. 349-380.

DEVECİ, Yıldız, "Osmanlı'dan Günümüze Mardin Ermenileri", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, ed. İbrahim Özçoşar-Hüseyin H. Güneş, İstanbul 2006, s. 555-569.

DİĞLER, Mustafa, "Diyarbakır'da Artuklu Dönemine Ait İnsan ve Hayvan Figürlerinin Plastik Öğeleri", *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempoz-*

yumu (20-22 Mayıs 2004), ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal, Diyarbakır 2004, s. 365-373.

DOĞAN, Esra, "İran Seyyahlarına Göre Batman ve Çevresi", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, ed. Salim Cöhce-Adnan Çevik, İstanbul 2009, s. 169-180.

DORU, Nesim, "Batman'da Etno-Dinsel Bir Topluluk: Süryaniler", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, ed. Salim Cöhce-Adnan Çevik, İstanbul 2009, s. 399-407.

ERDAL, Zekai, "Bir Mezartaşında Saklı Tarih", Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi, 7/2-1, (2017), s. 225-237.

ERDEM, İlhan, "Mardin'de Akkoyunlu Mirası", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, ed. İbrahim Özçoşar-Hüseyin H. Güneş, İstanbul 2006, s. 399-408.

ERPOLAT, M. Salih, "Atuklulardan Osmanlıya İntikal eden Vakıflar ve Gelirleri", *Artuklular*, II, ed. İbrahim Özçoşar, Mardin 2008, s. 453-464.

ERPOLAT, M. Salih, "Osmanlı Döneminde Diyarbakır'daki Esnaf Grupları ve Meslekler", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, Ankara 2008, s. 307-324.

ERPOLAT, M. Salih, "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı'ndaki Aşiretler", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, ed. İbrahim Özçoşar-Hüseyin H. Güneş, İstanbul 2006, s. 447-466.

ERPOLAT, M. Salih, "XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği'ne Bağlı Sancaklardaki Müslim-Gayrimüslim Yerleşim Yerlerinin Mukayesesi", *Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. I, Ankara 2007, s. 135-143.

ERPOLAT, Mehmet Salih, "Tapu Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Midyat", *Makalelerle Mardin I: Tarih-Coğrafya*, haz. İbrahim Özçoşar, İstanbul 2007, s. 381-414.

ERSAN, Mehmet, "Bizans İmparatorluğu'nun Doğu Politikası Çerçevesinde Diyarbakır Yöresi", *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)*, ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal, Diyarbakır 2004, s. 509-513.

ERSAN, Mehmet, "Selçuklular Devrinde Sason Ermenileri", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, ed. Salim Cöhce-Adnan Çevik, İstanbul 2009, s. 355-362.

ERSAN, Mehmet, "Türkiye Selçuklu Devleti", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Selçuklular*, X, (İstanbul 2018), s. 169-257.

FRENKEL, Yehoshua, "Mardin and Jerusalem During the Ayyubid Age", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, ed. İbrahim Özçoşar-Hüseyin H. Güneş, İstanbul 2006, s. 547-552.

GARDEN, R. J., "Description of Diarbekr", *Journal of Royal Geographical Society*, S. XXXVII, (1867), s. 182-193.

GÖKBİLGİN, M. T., "XV. ve XVI. Asırlarda Rum Eyaleti", *Vakıflar Dergisi*, S. VI, (1965), s. 51-61.

GÖYÜNÇ, Nejat, "Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. II-7, (1968), s. 76-80.

GÖYÜNÇ, Nejat, "XVI. Yüzyılda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Yönetim ve Nüfus", *Diyarbakır'ı Tanıtan Adam Şevket Beysanoğlu'na Yazarlık Hayatının 60. Yılı Armağanı*, Ankara 1998, s. 186-195.

GRIGORE, George, "The Yazidis: Orijin and Creed", *Uluslararası Siirt Sempozyumu*, Siirt 19-21 Eylül 2006, s. 302-313.

GRIGORE, Geroge, "Mardin and its surroundings during the Artuqide period as depicted in İbn Battuta's Rihla", *Artuklular*, I, ed. İbrahim Özçoşar, Mardin 2008, s. 387-400.

GÜL, Muammer, "İlhanlılar Döneminde Diyarbakır", *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)*, ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal, Diyarbakır 2004, s. 193-207.

GÜL, Muammer, "Yakındoğu'da Moğol Hakimiyeti ve Mardin", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu*, ed. İbrahim Özçoşar-Hüseyin H. Güneş, İstanbul 2006, s.367-379.

GÜMÜŞ, Ercan, "Siirt ve Çevresinde Aşiretler", *Uluslararası Siirt Sempozyumu Bildirileri (19-21 Eylül 2006)*, haz. Mehmet Bilen-Ahmet Erkol vd., İzmir 2007, s. 715-724.

GÜNEŞ, Hüseyin, "Tûr Abdîn Yöresinin İslâmlaşma Süreci", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. III, S. 6, (2012/2), s. 71-101.

GÜNEŞ, İbrahim, "Memlük Sultanı I. Baybars'ın 1277 Yılındaki Anadolu Seferi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 20, S. 2, (Elazığ 2010), s. 343-360.

HEWSEN, Robert H., "Armenia on the Tigris: The Vilayet of Diarbekir and Sanjak of Urfa", *Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa*, ed. Richard G. Hovannisian, Costa Mesa 2006, s. 47-80.

HİLLENBRAND, Carole, "The Establishment of Artuqid Power in Diyār Bakr in the Twelfth Century", *Studia Islamica*, S. 54, (1981), s. 129-153.

HUZEYFE EL ĞAMDİ, Sa'd b. Muhammed Huzeyfe, "Meyyafarikin'de Kahramanlık ve Fedakârlık", çev. M. Mehdi İlhan, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXIX, S. 47, (Ankara 2010), s. 227-242.

İLHAN, M. Mehdi, "1518 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Amid Sancağında Timar Dağılımı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. XXII, (1982), s. 85-100.

İLHAN, M. Mehdi, "Diyarbakır Fatihi ve Beylerbeyi Bıyıklı Mehmet Paşa", *Atatürk ve Diyarbakır*, Diyarbakır 1981, s. 137-162.

İLHAN, M. Mehdi, "Onaltıncı Asırda Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Mahallelere Dağılımı", *Ziya Gökalp Dergisi*, S. 62, (Ankara 1991), s. 49-72.

İLHAN, M. Mehdi, "Onaltıncı Yüzyılın Başlarında Amid Sancağı Yer ve Şahıs Adları Hakkında Bazı Notlar", *Belleten*, S. LIV/209, (1990), s. 213-222.

İLHAN, M. Mehdi, "Some Notes on the Settlements and Population of the Sancak of Amid according to the 1518 Ottoman Cadastral Survey", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 14/25, (1982), s. 415-436.

İLTER, Fügen, "The Main Features of the Seljuk, the Beylik and the Ottoman Bridges of the Turkish Anatolian Architecture from the XIIth to the XVIth Centuries", *Belleten*, S. 219, (1993), s. 481-494.

KAFALI, Mustafa, "Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır'ın Türk Tarihindeki Yeri", *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)*, ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal, Diyarbakır 2004, s. 17-20.

KAMALOV, İlyas, "Moğol İstilası ve Anadolu Kültüründeki Etkileri", *TDA*, S.140, (Ankara 2002), s.167–182.

KANAT, Cüneyt, "Gazan Han Zamanında Memlûk Devleti'ne İltica Eden Uyratlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 15, (2000), s. 105-120

KANKAL, Ahmet, "Diyarbakır'ın Osmanlıya İlhakında Emeği Geçenlerden Biri: Yiğit Ahmed", *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)*, ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal, Diyarbakır 2004, s. 611-616.

KAYMAZ, Nejat, "Anadolu Selçuklularının İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü I", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, II, S. 2-3, (Ankara 1964), s. 91-155.

KAYMAZ, Nejat, "Anadolu Selçuklularının İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü II", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, III, S. 4-5, (Ankara 1966), s. 23-61.

KELEŞ, Hasan, "Anadolu Akkoyunlu Kültürel Mirası: Tarihi Eserler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (2006), S. 38, s. 63-81.

KEYDER, Çağlar, "Kent Tarihi Nasıl Dönemlenmeli?", *Kent Tarihçiliği, Kent Tarihleri Atölyesi, 5-6 Mart 1994*, İstanbul 1994, s. 12-15.

KILIÇ, Remzi, "Diyarbakır ve Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı Devleti'ne Katılması (1515-17) ve Sonuçları", *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)*, ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal, Diyarbakır 2004, s. 575-590.

KNOBLER, Adam, "The Rise of Tīmūr and Western Diplomatic Response, 1390-1405", çev. Musa Şamil Yüksel, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 18, (2005), s. 231-243.

KUBAN, Doğan, "Anadolu-Türk Şehri: Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, VII, (1968), s. 53-73.

KUCUR, Sadi S., "Erzen'de Basılan İlhanlı Sikkeleri", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, ed. Salim Cöhce-Adnan Çevik, İstanbul 2009, s. 257-264.

KURT, Yılmaz, "Diyarbakır Sancağı Yer Adları", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, Ankara 2008, s. 405-418.

KURT, Yılmaz, "Mardin Sancağı Kişi Adları", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, ed. İbrahim Özçoşar-Hüseyin H. Güneş, İstanbul 2006, s. 425-446.

MANZ, Beatrice Forbes, "Temür and the Problem of a Conqueror's Legacy", *Journal of the Royal Asiatic Society*, Vol. 8, No. 1, (April 1998), s. 21-41.

MIYNAT, Ali, "Batılı Seyyahların Gözüyle Hasankeyf", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, ed. Salim Cöhce-Adnan Çevik, İstanbul 2009, s. 181-198.

MIYNAT, Ali, "Eyyubi Hanedanlığının Son Kalesi Hasankeyf'in Düşüşü", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXIV, S. 2, (Aralık 2009), s. 47-68.

MIYNAT, Ali, "İslâmî Dönemde Diyarbakır (Âmid)'daki Sikke Basım Faaliyetlerine Genel Bir Bakış (Osmanlı Hâkimiyetine Kadar, 921/1515)", *Türk Tarihine Dair Yazılar III*, ed. A. Demir vd., Ankara 2018, s. 383-403.

NASKALİ, Esko-ÖZGÜDENLİ Osman G., "Karakoyunlu ve Akkoyunlu Sikkeleri", *Anadolu'da Paranın Tarihi*, ed. Bülent Arı, yay.dan. Halil İnalcık, 2011, s. 157.161.

OCAK, A. Yaşar, "XIII-XIV. Yüzyıllarda Anadolu'da Türk-Hıristiyan Dini Etkileşimler ve Aya Yorgi (Saint Georges) Kültü", *Belleten*, S. LX-230, (1991), s. 661-673.

ORUÇ, Züriye, "Türkiye Selçuklu Devleti'nin Yıkılışından Sonra Anadolu'da Moğol Hakimiyeti (1308-1335), *Tarih Okulu Dergisi*, S. 24, (Aralık 2015), s. 297-323.

PAMUK, Bilgehan, "Osmanlı-Safevi İlişkilerinin İlk Dönemlerinde Âmid (1514-1515 Yıllarında Âmid Kuşatması)", *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)*, ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal, Diyarbakır 2004, s. 599-610.

PARLA, Canan, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hakim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler", *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)*, ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal, Diyarbakır 2004, s. 247-283.

PAYDAŞ, Kazım, "Eyyubiler Devrinde Nusaybin", *Makalelerle Mardin I: Tarih-Coğrafya*, haz. İbrahim Özçoşar, İstanbul 2007, s. 325-348.

PAYDAŞ, Kazım, "Moğol İstilasından Sonra Hısn Keyfâ", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 209, (Nisan 2014), s. 73-88.

PAYDAŞ, Kazım, "Selçuklular Döneminden Safeviler'e Ortaçağda Siirt", *Uluslararası Siirt Sempozyumu*, Siirt 19-21 Eylül 2006, s. 133-140.

SEVGEN, N., "Kürtler III", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 7, (1968), s. 57-61.

SEVİM, Ali, "Artuk Oğlu İlgâzi", *Makaleler 1*, yay. haz. E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek, Ankara 2005, s. 187-241.

SEYFELİ, Canan, "Ermeni Kaynaklarına Göre Batman ve Çevresi", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, ed. Salim Cöhce-Adnan Çevik, İstanbul 2009, s. 19-28.

SEYFELİ, Canan, "Osmanlıya Kadar Diyarbakır ve Çevresinde Ermenilerin Dini Durumları", *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)*, ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal, Diyarbakır 2004, s. 763-771.

SIMITH, J. Masson, "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qishlaqs and Tümens", *The Mongol Empire and its Legacy*, ed. Reuven Amitai-Preiss-O. Morgan, Leiden 2000, s. 39-56.

SINCLAIR, T. A., "The Site of Tigranocerta II", *Revue des études Armeniennes*, 26 (1996-1997), s. 94-101.

SÜMER, Faruk, "16. Asırda Anadolu, Suriye, Irak'ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış", *İÜİFM*, S. 11-1-4, (1949-1950), s. 509-523.

SÜMER, Faruk, "Akkoyunlular", *TDA*, S. 40, (Şubat 1986), s. 1-38.

SÜMER, Faruk, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, (Ankara 1969), s. 1-147.

SÜMER, Faruk, "Beylikler Devrinde İçtimai-İktisadi Durum Dini, Milli ve Kültür Faaliyetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 78, (1992), s. 37-66.

SÜMER, Faruk, "Diyarbakır Şehri Yönetimi ve Yöresinde Inal Oğulları Beyliği", *I-II. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Konya 1993, s. 111-117.

TAŞĞIN, Ahmet, "Anadolu'nun Yok Olmaya Yüz Tutan Zenginliklerinden: Süryaniler", *VI. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi*, Ankara 2002, s. 222-225.

TAŞĞIN, Ahmet, "Yezidilerde Sosyal ve Dini Yapı", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, ed. Salim Cöhce-Adnan Çevik, İstanbul 2009, s. 449-456.

TAYLOR, J. G., "Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, S. 35, (1865), s. 21-58.

TEKİNDAĞ, Ş., "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", *Tarih Dergisi*, VIII, (1968), s. 49-78.

TEULE, Herman, "Siirt, the East Syrian Christians and the Monastery of st-Jacob the Solitary", *Uluslararası Siirt Sempozyumu*, Siirt 19-21 Eylül 2006, s. 294-301.

TEZCAN, M., "Arzan (Tigranakerta?) Şehrinin İslam Hakimiyeti Dönemine Kadarki Tarihçesi Hakkında", *Uluslararası Siirt Sempozyumu (19-21 Eylül 2006) Bildirler*, İzmir 2008, s. 106-120.

TOGAN, Zeki Velidi, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası*, I, (1931), s. 1-42.

TOMAR, Cengiz, "Bir Devrin Sonu: Eyyubiler", *Eyyubiler, Yönetim, Diplomasi, Kültürel Hayat*, ed. Önder Kaya, İstanbul 2012, s. 143-155.

TUNCEL, Metin, "Geçmişten Günümüze Siirt Şehri", *Uluslararası Siirt Sempozyumu*, Siirt 19-21 Eylül 2006, s. 26-30.

TUNCER, Orhan Cezmi, "Artuklu Yapıları", *Artuklular*, II, ed. İbrahim Özçoşar, Mardin 2008, s. 135-166.

TURAN, Osman, "İzzeddin Keykâvüs'e Aid Bir Temlîk-nâme", *Zeki Velidi Togan'a Armağan*, (İstanbul 1950), s. 157–176.

ULUÇAM, Abdüsselam, "Hasankeyf'in Mimarlık Tarihi", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, ed. Salim Cöhce-Adnan Çevik, İstanbul 2009, s. 423-455.

ÜNAL, Mehmet Ali, "Diyârbekir'de Osmanlı Hakimiyetinin ve Diyârbekir Beylerbeyliğinin Kurulması", *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)*, ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal, Diyarbakır 2004, s. 567-574.

ÜNAL, Mehmet Ali, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tabi Sancakların İdari Statüleri", *X. Türk Tarihi Kongresi (Ankara, 22-26 Eylül 1986)*, Ankara 1994, s. 2211-2220.

ÜNAL, Mehmet Ali, "XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu'da Timar Tevcihleri", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, ed. İbrahim Özçoşar-Hüseyin H. Güneş, İstanbul 2006, s. 279-298.

ÜNER, Mehmet Emin, "Osmanlı Yönetiminin İlk Yıllarında Diyarbekir Eyaleti'nin İdarî Yapılanmasında Siird Sancağı", *Doğu Batı: Tarih Araştırmaları, Halil İnalcık Armağanı II*, (Ankara 2011), s. 435-447.

VATH, Gerhard, "Artuklu Beyliği'nin Yönetimi", çev. Mehmet Ersan, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi,* S. III, (İzmir 1999), s. 233-260.

VRYONIS, S., "Bir Dünya Uygarlığı Bizans", çev. Z. Biliz, *Cogito*, S.17, (1999), s. 37, 39.

VRYONIS, S., "The Decline of Byzantine Civilization in Asia Minor Eleventh- Fifteenth Century", *Dumbarton Oaks Papers*, 29, (1975), s. 351-356.

WOODS, John E., "The Rise of Tīmūrid Historiography", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 46, No. 2, (April 1987), pp. 81-108.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, "Osmanlı Öncesi Diyarbakır'ına Genel Bir Bakış", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır: Giriş*, Ankara 2008, s. 17-37.

YEŞİLBAŞ, Evindar, "Mardin'de Hamza-i Kebir Türbesi Üzerine Yeni Değerlendirmeler", *Milel ve Nihal*, S. 11/2, (Temmuz-Aralık 2014), s. 163-182.

YILMAZÇELİK, İbrahim, "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbekir Eyaletinin İktisâdi ve Sosyal Durumu", *Diyarbakır: Müze Şehir*, haz. Şevket Beysanoğlu, M. Sabri Koz, Emin Nedret İşli, İstanbul 1999, s. 470-512.

YUVALI, Abdulkadir, " Anadolu'nun Türkleşmesi ve Moğollar", *TDA*, S. 38, (Ankara 1985), s.90–101.

YUVALI, Abdulkadir, "Moğol Harekâtının Anadolu'nun Demografik ve Dini Yapısı Üzerindeki Etkileri", *Erdem*, IX, S. 27, (Ankara 1997), s.1287-1293.

YUVALI, Abdülkadir, "İlhanlıların Anadolu Politikası ve Doğu Anadolu Şehirlerinin Vergi Potansiyeli", *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1994, s. 581-600.

YÜKSEL, Musa Şamil, "Arap Kaynaklarına Göre Timur ve Din", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIII/1, (Temmuz 2008), s. 239-258.

Tezler

AKKAYA, Necla, *Mardin Müzesi'ndeki İslami Dönem Sikkelerinden Örnekler*, Doktora Tezi, Konya, 2011.

ALİCAN, Mustafa, *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikin (Silvan)*, Doktora Tezi, İzmir, 2012.

ARSLAN, Hilal, *Artuklular Döneminde Mardin*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2019.

BALUKEN, Yusuf, *Hasankeyf Eyyûbileri (630-866/1232-1462)*, Doktora Tezi, Erzurum, 2016.

BEDİRHANOĞLU, Hüseyin Erkan, *Artukluların Siyasi, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı*, Doktora Tezi, Eskişehir, 2019.

BİNBAŞ, İlker Evrim, *Sharaf al-Din 'Ali Yazdi (ca. 770s-858/1370-1454): Prophecy, Politics and Historiography in Late Medieval Islamic History*, NELC, The University of Chicago, 2009.

BLESSING, Patricia Daniela, *Reframing the Lands of Rûm: Architecture and Style in Eastern Anatolia, 1240-1320*, Ph.D., Department of Art and Archaeology, Princeton University, 2012.

BOZKUR, Netice, *Din Tarih ve Kültürel Özellikleriyle Batman ve Çevresinde Yaşayan Êzidiler*, Yüksek Lisans Tezi, Batman, 2014.

BROADBRIDGE, Ann F., *Relations with Mongol and Turkic Rulers of the Near East and Central Asia (658-807/1260-1405)*, Ph.D., University of Chicago, 2001.

ÇETİN, Seyfettin, *Yâkût el-Hamevi'nin Mu'cemü'l-Büldân Adlı Eserinde Kürtler*, Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır, 2013.

ÇEVİK, Adnan, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, Doktora Tezi, İstanbul, 2002.

DOĞAN, Cabir, *Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802-1869)*, Doktora Tezi, Afyon 2000.

ESKİKURT, Adnan, *Lü'lü' Hanedanının Musul Hâkimiyeti*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.

GÜNEŞ, İbrahim, *Diyâr-ı Bekr Bölgesi'nin Moğol Hâkimiyetine Girişi*, Yüksek Lisans Tezi, Mardin, 2013.

HAMMER, Emily Louise, *Local Landscapes of Pastoral Nomads in Southeastern Turkey*, Ph.D., Department of Anthropology, Harvard University, 2012.

IŞIK, Abdülcelil, *Hafız-ı Ebru'nun Zeyl-i Cami'üt-Tevarih-i Reşidi'sinde Sultan Olcâytû ve Ebû Sâ'id Dönemlerine Dair Kayıtlar*, Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa, 2012.

İŞCAN, Meryem, *Mardin İli Artuklu İlçesindeki Süryanilerde Ölü Gömme Gelenekleri ve Tarihi Mezar Taşlarından Örnekler*, Yüksek Lisans Tezi, Van, 2019.

KAYALIOĞLU, Filiz, Filiz, *II. İzzeddin Keykavus ve Zamanı*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006.

KESKE, Mehmet, *Mardin'de Süryaniler: Nüfus Hareketlilikleri ve Nedenleri*, Yüksek Lisans Tezi, Van, 2010.

KIZIL, Hayreddin, *Diyarbakır ve Çevresindeki Dini Anlayışta Mitolojik Unsurların Etkisi*, Doktora Tezi, Ankara, 2010.

KOLBAS, Judith Grace, *Mongol money: The role of Tabriz from Chingiz Khan to Uljaytu 616 to 709 AH/1220 to 1309 AD*, Ph.D., New York University, 1992.

MARKIEWICZ, Christopher Andrew, *The Crisis of Rule in Late Medieval Islam: A Study of Idris Bidlisi (861-926/1457-1520) and Kingship at the Turn of the Sixteenth Century*, NELC, The University of Chicago, 2015.

MCDANIEL, Ryan James, *The Mongol Invasions of the Near East*, M.A., Department of History, San Jose State University, 2005.

MIYNAT, Ali, *Bir Ortaçağ Kenti: Hasankeyf*, Yüksek Lisans Tezi, Muğla, 2008.

MUHANNA, Elias Ibrahim, *Encyclopaedism in the Mamluk Period: The Composition of Shihāb al-Dīn al-Nuwayrī's (d. 1333) Nihāyat al-Arab fī Funūn al-Adab*, PhD, NELC, Harvard University, 2012.

NASIROĞLU, Mehtap, *Batılı Seyyahların Gözüyle Mardin ve Çevresi (Mardin, Nusaybin, Hasankeyf)*, Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa, 2010.

PARLA, Canan, *Türk-İslam Şehri Olarak Diyarbakır*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1990.

PEKOL, Fatih, *Zirki Beylikleri ve Beyleri Tarihi*, Yüksek Lisans Tezi, Mardin, 2017.

ŞAHİN, Sibel, *XI.-XIV Yüzyıllarda Seyyah ve Coğrafyacıların Gözüyle Diyar-ı Bekr Bölgesinin Sosyal ve İktisadi Yapılanması*, Yüksek Lisans Tezi, Mardin, 2018.

TEECE, Denise-Marie, *Vessels of Verse, Ships of Song: Persian Anthologies of the Qara Quyunlu and Aq Quyunlu Period*, Ph.D., Institute of Fine Arts, New York University, 2013.

YALMAN, Suzan A., *Building the Sultanate of Rum: Memory, Urbanism and Mysticism in the Architectural Patronage of 'Ala al-Din Kayqubad (r. 1220-1237)*, Ph.D., The Department of History of Art and Architecture, Harvard University, 2010.

YILDIZ, Sara Nur, *Mongol Rule in Thirteenth-Century Seljuk Anatolia: The Politics of Qunquest and History Writing 1243-1282*, NELC, The University of Chicago, 2006.

ZANATİ, M. H. Abdülhamid, *XVI. Asır Osmanlı-Memluklu Kaynakları Hakkında Bir Tedkik: Selim I'in Suriye ve Mısır Seferi Hakkında İbn-İyas'ta Mevcut Haberlerin Selimnamelerle Mukayesesi*, Doktora Tezi, İstanbul, 1980.

İnternet Sikke Kaynakları

http://islamiccoins.ancients.info/ayyubid/ayyub.htm

https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=154022

Ekler

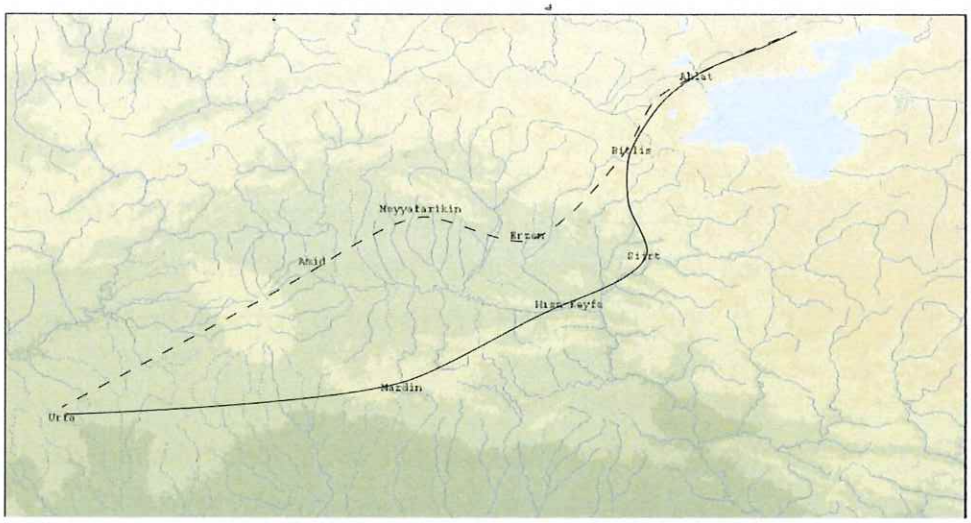

İLK MOĞOL AKINLARI (1231-1243)

1. Sefer ——————————

2. Sefer - - - - - - - - - - - - - - - - - -

Ek-1: Diyâr-ı Bekr'de İlk Moğol Akınları

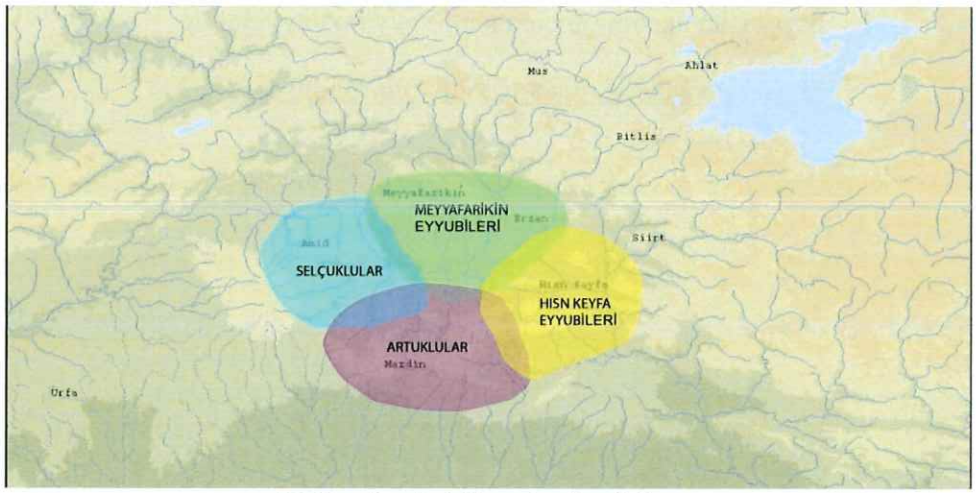

1240 yıllında bölgenin siyasi durumu

Ek-2: 1240 Tarihinde Diyâr-ı Bekr'in Siyasi Yapısı

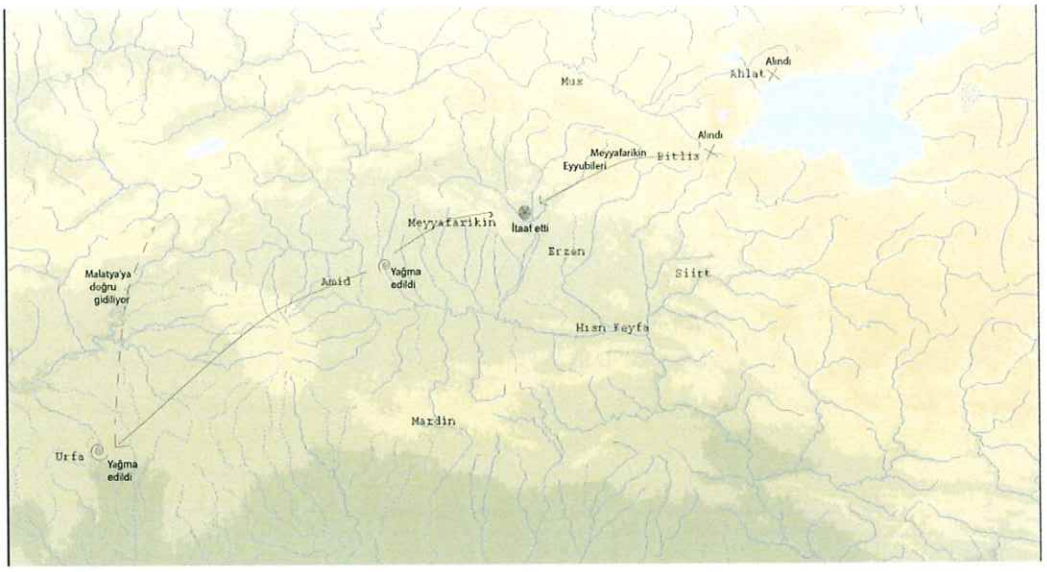

Moğulların 1244-45 seferinde ele geçirdiği şehirler

Ek-3: Moğolların 1244-1245 Yıllarında Gerçekleştirdiği Akınlar

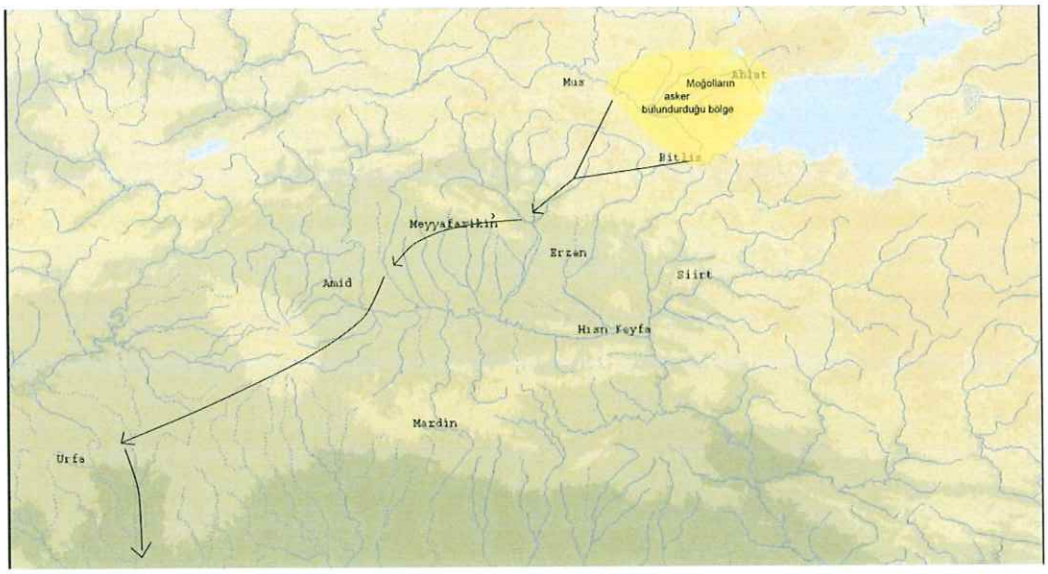

1251 yılındaki akınlar

Ek-4: 1251 Moğol Akını

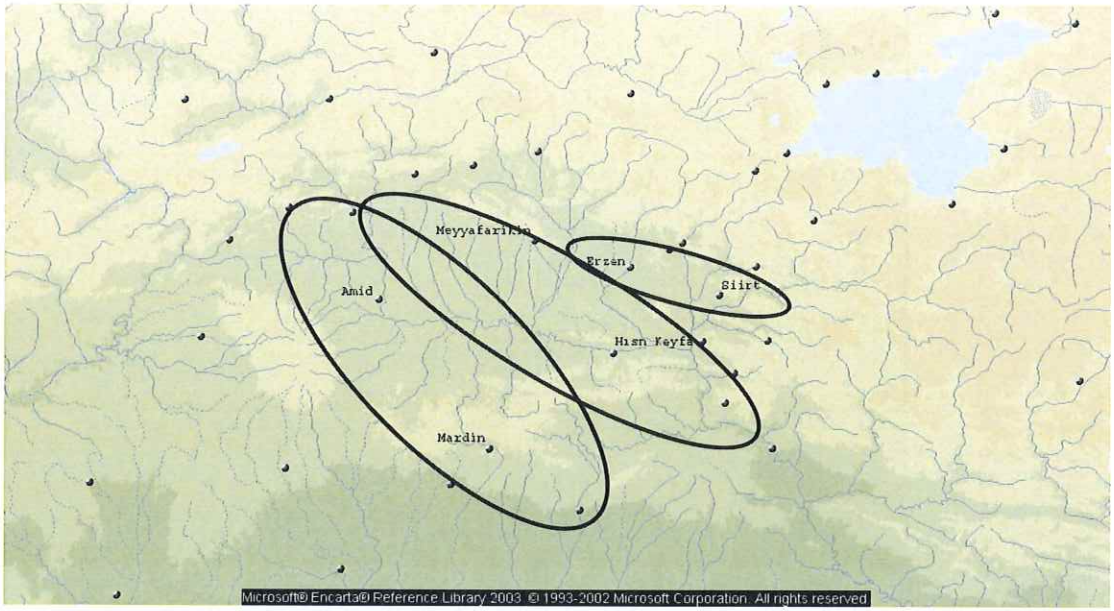

Ek-5: Eyyubîlerin Yükselişi (XIV. ikinci yarısı)

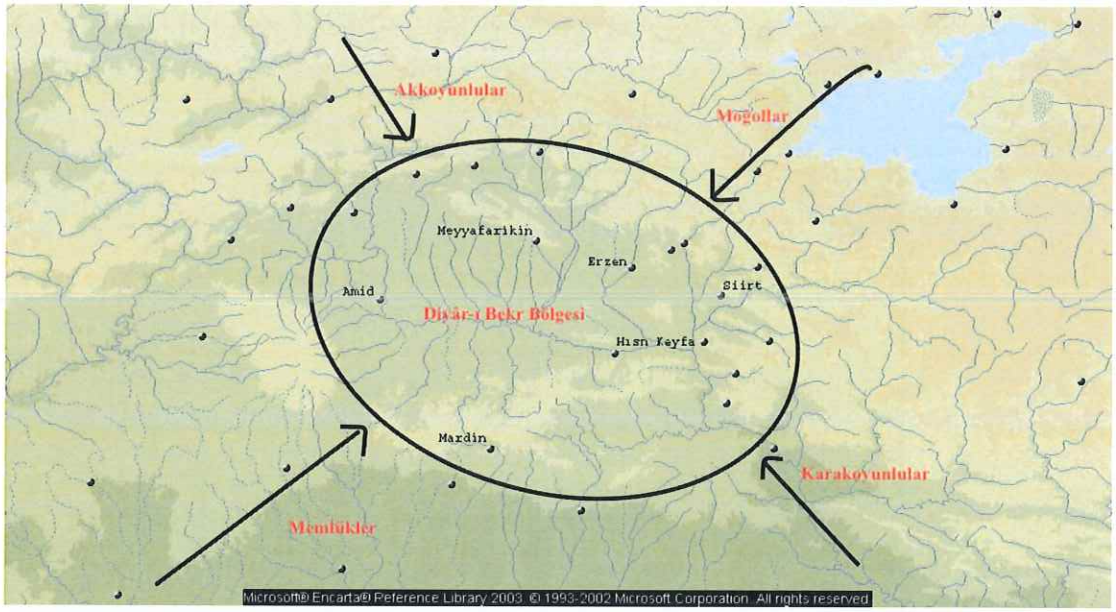

Ek-6: Bölgesel Güçlerin Bölgeyi Çatışma Sahası Olarak Kullanması

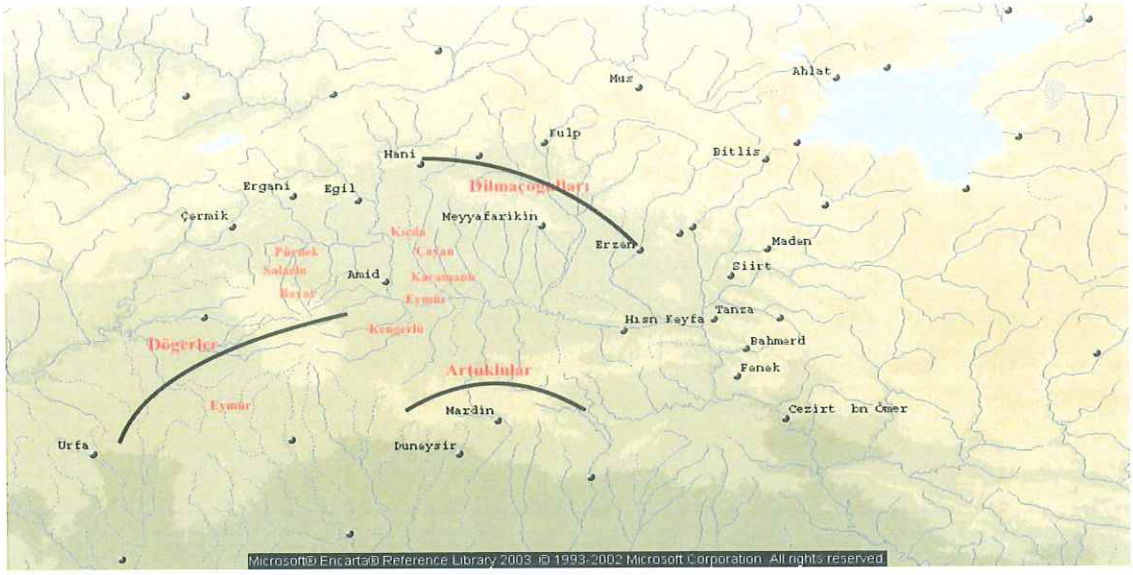

Ek-7: Diyâr-ı Bekr'de Yaşayan Türk Boyları

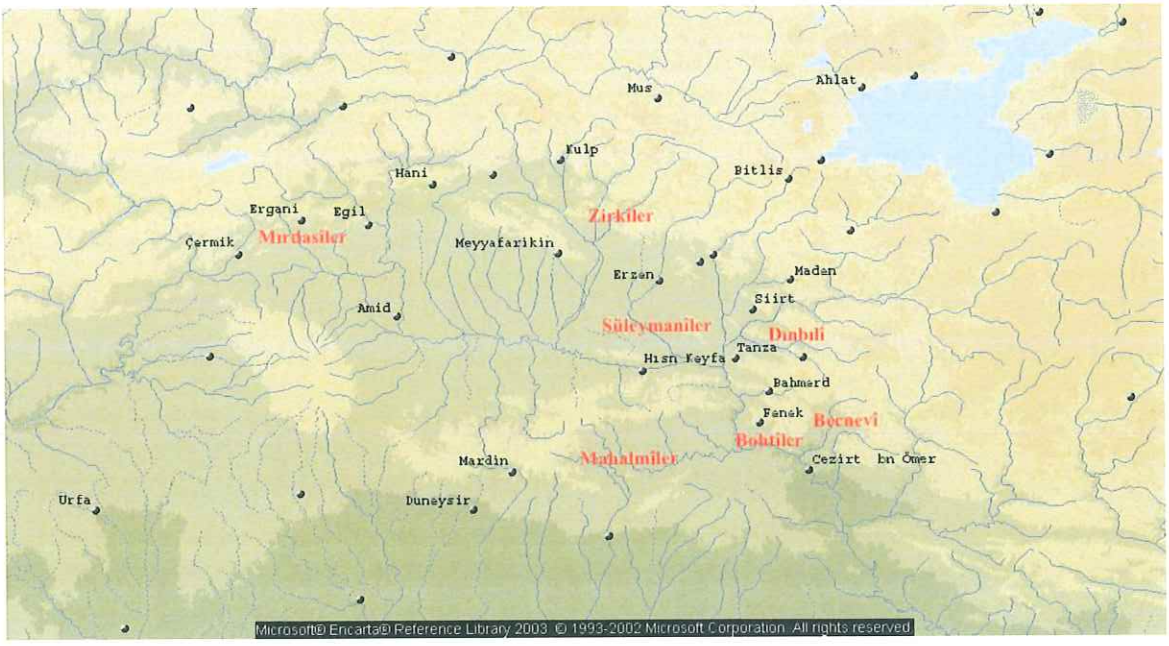

Ek-8: Diyâr-ı Bekr'de Aşiretler

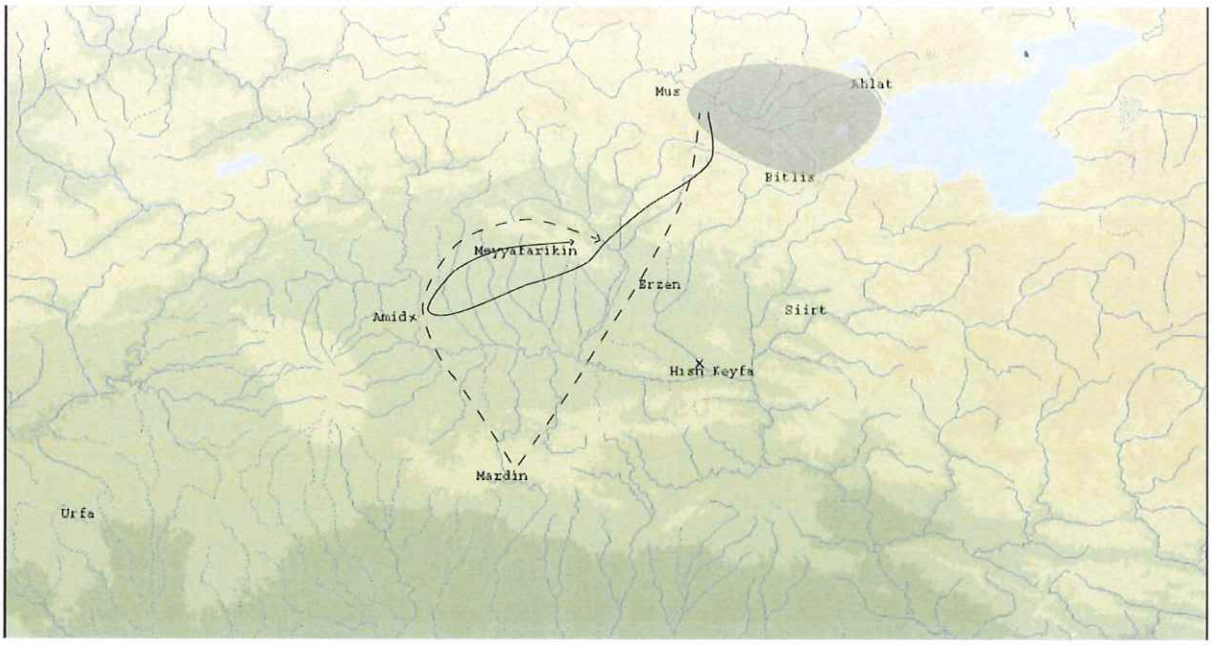

1259-1260 Moğol Akınları ve Bölgede Kesin Hakimiyet Kurması

Ek-9: 1260 Moğol Hâkimiyeti Dönemi

ÖZGEÇMİŞ

1986 yılında Van'ın Gürpınar ilçesinde doğan yazar, ilk ve orta öğrenimini tamamladıktan sonra lise eğitimi için il dışına gitmiştir. 2005 yılında Ege Üniversitesi Tarih bölümünü kazandıktan sonra buradan 2010 yılında mezun olmuştur. 2012 yılında Yüksek Lisansını tamamladıktan sonra 2013 yılı içerisinde Doktoraya başlamış ve aynı zamanda Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Tarih bölümünde Arştırma Görevlisi olarak çalışmıştır. Halen bu bölümde Öğretim Elemanı olarak devam eden yazar, 2014-2015 tarih aralığında Tahran Üniversitesi ve 2015-2016 yılında da Şikago Üniversitesi'nde eğitim görmüş ve çalışmalarda bulunmuştur. İngilizce ve Farsça bilmektedir.